UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 01034441 4

Digitized by the Internet Archive
in 2009 with funding from
University of Toronto

http://www.archive.org/details/s1operaomniaacce01lact

L
44
LIBRARY
NOV 12 1969
UNIVERSITY OF TORONTO

CORPVS
SCRIPTORVM ECCLESIASTICORVM
LATINORVM

EDITVM CONSILIO ET IMPENSIS

ACADEMIAE LITTERARVM CAESAREAE

VINDOBONENSIS

VOL. XIX

L. CAELI FIRMIANI LACTANTI OPERA OMNIA

ACCEDVNT

CARMINA EIVS QVAE FERVNTVR ET L. CAECILII QVI INSCRIPTVS EST DE MORTIBVS PERSECVTORVM LIBER

RECENSVERVNT

SAMVEL BRANDT ET GEORGIVS LAVBMANN

PRAGAE F. TEMPSKY. VINDOBONAE F. TEMPSKY LIPSIAE G. FREYTAG.

BIBLIOPOLA ACADEMIAE LITTERARVM CAESAREAE VINDOBONENSIS.

MDCCCLXXXX.

Reprinted with the permission of the original publishers.

JOHNSON REPRINT CORPORATION
111 Fifth Avenue, New York, N.Y. 10003

JOHNSON REPRINT COMPANY LIMITED
Berkeley Square House, London, W. 1

L. CAELI FIRMIANI LACTANTI

OPERA OMNIA

ACCEDVNT

CARMINA EIVS QVAE FERVNTVR

ET

L. CAECILII QVI INSCRIPTVS EST DE MORTIBVS PERSECVTORVM LIBER

RECENSVERVNT

SAMVEL BRANDT ET GEORGIVS LAVBMANN

PARS I

SECTIO I

(pp. I-CXVIII, 1-273)

DIVINAE INSTITVTIONES ET EPITOME DIVINARVM INSTITVTIONVM

RECENSVIT

SAMVEL BRANDT

PRAGAE F. TEMPSKY. VINDOBONAE F. TEMPSKY LIPSIAE G. FREYTAG.

BIBLIOPOLA ACADEMIAE LITTERARVM CAESAREAE VINDOBONENSIS.

MDCCCLXXXX.

Reprinted with the premission of the original publishers.

JOHNSON REPRINT CORPORATION
111 Fifth Avenue, New York, N. Y. 10003

JOHNSON REPRINT COMPANY LIMITED
Berkeley Square House, London, W. 1

BR
65
L2
18902
parts 1
sec. 1

First reprinting, 1965, Johnson Reprint Corporation
Printed in the United States of America

OTTONI RIBBECKIO

GVILELMO HARTELIO

PIETATIS ATQVE AMORIS CAVSA

EDITOR

PROLEGOMENA PARTIS PRIORIS.

L. Caelius Firmianus Lactantius[1] cum ingenii sui doctrinaeque monumenta, id quod ex indice librorum eius ab Hieronymo

[1] De nominibus Lactantii, de quibus etiam Fritzschius in prima pagina editionis suae scripsit hoc: 'Quae nomina Lactantio fuerint, aegre dixeris', cum in his Prolegomenis agere uoluissem, postea eam quaestionem, ne Prolegomena modum excederent, cum disputatione qua totam uitam Lactantii persecutus sum coniunxi, '*Ueber das Leben des Lactantius*', *Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, Philos.-histor. Classe, Band CXX (1890), Abhandlung 5, p. 2 ss. 42.* Hoc loco unum tamen monendum uidetur, controuersiam maxime ad nomen gentile Lactantii spectare eo excitatam, quod Baluzius cum librum De mortibus persecutorum *Lucii Caecilii* inscriptum Lactantio tribueret, eidem etiam nomen *Caecilii* tribuendum esse putauit: quam rationem nihil ualere facile est ad intellegendum. Quaestio testimoniis codicum deciditur: gentile enim *Caelius* praebent antiquissimus codex (VI—VII saec.) Bononiensis in subscriptionibus librorum I. II. III. IV. VII. Institutionum, optimus Parisinus R 1663 (saec. IX) in inscriptione libri I (sed fortasse ab alia manu), in subscriptionibus librorum I. III. IV. V, bonus Parisinus S 1664 (saec. XII) in subscriptione libri III, Valentianensis 141 (saec. IX—X) in inscriptione libri De opificio dei, addendus autem est locus catalogi Bobiensis saec. X scripti: *libros II. Celii Firmiani Lactantii de opificio dei* (apud Beckerum, Catalogi bibliothecarum antiqui p. 67 n. 220. 21); formam *Caecilius* contra habent Montepessulanus 241 (X saec.) in inscriptione libri I a manu recentissima in rasura, et in subscriptione libri VI, deinde Parisinus P 1662 (saec. IX) in subscriptionibus librorum I. VII (sed CI fortasse a manu altera additum est) Institutionum, De ira dei et De opificio dei (p. 730, 14), in inscriptione libri II Institutionum: sed Parisini P auctoritas minime conferri potest cum fide Bononiensis uel Parisini R, multo uero minus ponderis Montepessulanus habet. Accedit quod nomen *Caecilius*, cum haud paucos ecclesia catholica Caecilios uel Caecilias ueneretur inter sanctos, librariis multo familiarius erat quam *Caelius*, cuius nominis unus sanctus Coelius Sedulius est.

De uir. inlustr. 80 composito apparet, plurima et diuersissima reliquisset, tamen nullis magis comprobatus est iam antiquorum hominum iudicio quam eis libris qui Diuinae Institutiones[1], De opificio dei, De ira dei inscribuntur. Hos omnes eximiis laudibus Hieronymus ornauit[2], maxime autem Institutiones: quae iam cum Lactantius etiam uiuebat, adeo placuerunt Pentadio cuidam, fratri fortasse illius, ut is auctorem precibus adiret, ut earum sibi faceret epitomen. Eaedem ab Augustino diligenter lectae et adhibitae sunt neque deerant alii, uelut Lucifer Calaritanus, Pacianus Barcinonensis, Rufinus Aquileiensis, Orientius et Saluianus Galli, Isidorus Hispalensis, qui uel ex 'fluuio eloquentiae Tullianae', qui fuisse Lactantius Hieronymo[3] uidebatur, hortos suos hortulosue irrigarent, uel ex copiosa doctrina tam humana quam diuina eius uiri libros suos ornarent atque augerent, quem Cassiodorius[4] locum quendam Augustini explanans ut unum ex illis praedicat, qui 'saecularibus litteris eruditi et in lege domini permanentes ad ueram sapientiam peruenerint.' Quare illos libros, quibus etiam Epitome illa ut breuior maioris operis editio addita est, iam antiquo tempore saepius descriptos esse quam ceteros a Lactantio compositos non est mirandum: qui etiam in corpus decem librorum, quod etiamnunc in codice antiquissimo Bononiensi et in Parisino quodam extat, redacti sunt. Codices autem eiusdem cuius Bononiensis est aetatis (saeculi VI uel VII) integros non alios habemus: nam codex Sangallensis rescriptus ualde mutilatus est, ex Floriacensi autem pauca De opificio dei libri fragmenta supersunt. Sed ut ceteri libri a Lactantio scripti

---

[1] Hanc esse ueram tituli formam, non alteram illam *Institutiones Diuinae* saepius ab editoribus usurpatam Lactantii ipsius testimoniis (cf. ad p. 1, 2) demonstratur.

[2] Veterum de Lactantio testimonia in calce alterius partis huius editionis subiciuntur.

[3] Epist. LVIII, 10 ad Paulinum (I 324 B Vall.)

[4] De institut. diuin. litter. c. 28 (II 554 Garet.); locus Augustini est De doctr. Christ. II 61 (III 1, p. 42 F Maur.): nonne aspicimus quanto auro et argento et uesto suffarcinatus exierit de Aegypto ⟨Exod. 11, 2. 12, 35⟩ .... Lactantius?

paulatim in obliuionem uenirent fortasse eo maxime effectum est, quod non solum multa continebant quae uersarentur in disciplinis humanae scientiae, sed etiam ea quae a doctrina ecclesiae Christianae nimis abhorrere uiderentur. Quid quod ne Hieronymus quidem, laudator idem ille Lactantii studiosissimus, sententiam quandam quam ille in epistulis ad Demetrianum scriptis de sancto spiritu protulerat, 'detestandam' appellare ueritus est[1]? Itaque alia illa scripta, quorum quaedam fastidiosis lectoribus etiam ipsa magnitudine molesta erant[2], non diu mansisse uidentur. Probatiorum contra illorum Lactantii librorum memoria ne medio quidem quod appellatur aeuo nimis obscurata est. Nullo modo quidem, si ueterum bibliothecarum catalogos perlustramus, numerum codicum Lactantii cum infinita multitudine codicum Hieronymi Augustini Ambrosii aliorum comparare possumus, atque etiam Iulianus, qui saeculo duodecimo bibliothecarius monasterii Floriacensis erat, ut infra in codice nunc Parisino 1663 (R) describendo ostendetur, Institutiones Lactantii raro inueniri queritur, ut uix tandem in monasterio quodam reppererit: sed tamen libros qui quattuor illa opera Lactantii uel omnia uel singula uel partes eorum continent post septimum saeculum et ante tertium decimum scriptos non paucos aut ipsos habemus aut fuisse olim certis testimoniis scimus: numerantur enim uiginti quinque fere, de quibus uiginti fere extant. Atque fuerunt etiam medio aeuo qui scriptis Lactantii delectarentur atque orationis et sententiarum flosculos ex eis delibarent[3]. Maxime uero inde

---

[1] Epist. LXXXIV 7 ad Pammachium et Oceanum (I 524 D Vall.). — Etiam Gelasius papa in decretali De recipiendis et non recipiendis libris (a. 495 uel 496) scripta Lactantii inter 'apocrypha' rettulit, quod repetiit Hormisdas papa (a. 520); cf. Epistolae Romanorum Pontificum genuinae rec. Thiel (1868) I p. 467. 937.

[2] Damasus ad Hieronymum, in Epistolis Hieronymi XXXV (I 157 B Vall.): Fateor quippe tibi, eos quos mihi iam pridem Lactantii dederas libros ideo non libenter lego, quia et plurimae epistolae eius usque ad mille spatia uersuum tenduntur et raro de nostro dogmate disputant.

[3] Ionam episcopum Aurelianensem appellat A. Ebert, *Allgemeine Geschichte der Litteratur des Mittelalters im Abendlande II (1880) p. 229*, duos locos libri sexti Diuinarum Institutionum Ionas De institutione laicali

a saeculo quarto decimo, postquam studia litterarum antiquarum ad nouam uitam resurgere coeperunt, Lactantii honor atque auctoritas crescebat. Consentaneum est enim huic potissimum aetati carum atque acceptum fuisse eum quem elegantia et ubertate sermonis latini, quo accederet uiua antiquitatis cognitio et ampla scientia ueterum scriptorum et poetarum, nemo inter antiquos illos adaequaret quos ecclesia haberet insignes arte scribendi. Itaque primum numerus librorum manu scriptorum Lactantii saeculis quarto decimo et quinto decimo ad mirificam multitudinem auctus est. Ducenti fere uiginti codices illius aetatis appellari possunt qui Institutiones continent, in maiore eorum parte etiam libri De opificio dei et De ira dei additi sunt. Prior liber in centum quinquaginta fere codicibus, alter in paulo pluribus inuenitur; Epitome raro illis saeculis descripta est ac plerumque cum ceteris Lactantii libris coniuncta. Deinde quam praecipuo in honore Lactantius ea aetate cui a renascentibus litteris nomen inditum est, a uiris doctis habitus sit, luculentis quibusdam testimoniis ostenditur. Franciscus Petrarcha[1] 'exundantem lacteo torrente

---

II 4. III 15 (in Spicilegio Lucae d'Achery I [1722] p. 281. 317) nomine Lactantii addito adfert; Ioannem Sarisberiensem Lactantium nonnumquam imitatum esse obseruauit Buenemannus in Praefatione editionis Lactantii (quarta post a 5 pagina) eosque locos interdum in adnotationibus commemorat; apud Vincentium Bellouacensem multi loci Lactantiani inueniuntur, ex Speculo naturali quidem duos tantum dat Fabricius in Indice scriptorum in Vincentii Bellouac. Speculo nat. laudatorum, quem exhibuit in Bibliothecae Graecae uol. XIV (Hamb. 1754) p. 118, sed in Speculo doctrinali plurimi sunt, sextum tantummodo eius librum percurrens uiginti fere numerauī. Locum quendam Lactantii imitatum esse auctorem uitae S. Lamberti Buenemannus p. 507 adn. c ostendit. De Sedulio Scoto, qui plerosque locos graecos ex Lactantio excerpsit, capite III inter expilatores Lactantii dicetur. Inueniet plura sine dubio apud medii aeui scriptores uestigia lectionis Lactantianae qui in hanc rem inquiret, sed ad uerba Lactantii constituenda ei loci, cum tot tamque antiquos codices habeamus, nihil conferre possunt.

[1] De otio religiosorum lib. II (Opera omnia, Basil. 1554, p. 363). Hunc et similes Petrarchae locos, praeterea alia recentiorum testimonia editores Lactantii, uelut Isaeus p. XIIII, Gallaeus (altera ante fol. **2 pagina), Le Brun-Lenglet I p. XXIII adferunt.

Lactantium' splendidissimis laudibus celebrauit, ardentissimis uero studiis eum amplexus est Leonardus Aretinus, cui qui legeret illius libros, 'eorum suauitate quasi ambrosia et nectare imbui' uidebatur[1]. Atque cum censor acerrimus Lactantii theologi extitisset Antonius Raudensis ordinis Fratrum Minorum, qui a. 1433 'De erratis Lactantii dialogos tres' edidit Eugenio IV papae dedicatos, et Adamus quidam monachus Genuensis acerbis uersibus hominem ut elleboro curandum exagitauit et Franciscus Filelfus obtrectatorem illum epistula ad eum data 'infesto quodam atque inimico afflatum spiritu' uideri dixit, quod 'in uirum illum doctissimum atque disertissimum tam insolenter, tam iniuriose, tam impie inuectus esset'[2]. Hos uero etiam exsuperat Ioannes Franciscus Picus Mirandulanus, qui cum dicit: 'Quis apud nos non uideat esse Ciceronem, sed Christianum, hoc est aliquem qui eum ad lineam unguemque expresserit? quis enim non aduertit Lactantium Firmianum aequasse ipsum et forte praecelluisse in eloquendo'?[3] — quo loco primum Ciceronis Christiani nomen occurrere uidetur —, uel hoc dubitandum esse existimat, utrum ille an Cicero praestantior fuerit eloquentia: hanc sententiam etiam fidentius alio loco pronuntiauit[4]. Alia quoque proferri possunt[5] quibus quan-

[1] De studiis et litteris, in corpore inscripto *Sammlung selten gewordener paedagogischer Schriften des 16. und 17. Jahrhunderts* ed. Israel fascic. 6 (Zschopauiae 1880) p. 5.

[2] Hanc controuersiam praeter Lactantii editores Le Brun-Lenglet I p. VII enarrat G. Voigt, *Die Wiederbelebung des classischen Alterthums I² (1880) p. 512.* Partes quasdam trium dialogorum Antonii Raudensis, qui nonnullis in recentioribus codicibus Lactantii adiecti sunt, e codicibus Parisinis edidit G. F. H. Beck, De Orosii historici fontibus et auctoritate et de Antonii Raudensis aliquo opere inedito, Dissert. Marburg. 1832, p. 9 ss. Singula errata per tres libros enumerata iam editioni principi Lactantii (1465) praefixa sunt hac cum inscriptione: 'Lactantii firmiani errata qbus ipe deceptus est. per fratrē Antoniū Randensem *(sic)* theologum collecta et exarata sunt.'

[3] De studio diuinae atque humanae philosophiae, lib. I c. 7 (Opera omnia Io. Franc. Pici Mirandulae, Basil. 1573, p. 21).

[4] Epistol. lib. III 7 (ibid. p. 1334).

[5] Digna etiam est quae legatur Betuleii (ed. 1563, fol. b) 'Praefatio: Qua disputatur, utrum Lactantiana scripta recte in Scholis iuuentuti praelegi, et enarrari conueniat, contra Lactantiomastigas instituta.'

topere illi aetati Lactantius cordi fuerit ostendatur, sed breuitatis causa omitto. In tanto autem Ciceronis Christiani cultu uix mirandum est quod postquam ars libros typis describendi est inuenta, inter primos libros nouo illo artificio in Italia confectos ipse Lactantius fuit a. 1465 in monasterio Sublacensi editus. Hanc editionem tot aliae secutae sunt — usque ad finem illius saeculi iam quindecim fuerunt —, ut Moehlerus, qui fere centum duodecim extare dicit, non alium scriptorum ecclesiasticorum saepius editum esse adfirmet *(Patrologie,* 1840, p. 931). Pleraeque saeculis sexto decimo et septimo decimo prodierunt, pauciores, sed eo laudabiliores octauo decimo: quo, cum antea editores neque satis operae codicibus aut congerendis aut perpendendis dedissent neque de sermone Lactantii diligentius quaesiuissent neque quid coniectura in emendandis illius scriptis profici posset fortius temptauissent, his in generibus Lactantio plenius ac rectius consultum est. Inuenta est etiam tota Epitome Institutionum, cuius antea minor tantum pars nota erat. Nostro saeculo, cum diu studia Lactantiana fere iacuerint, etiam minor est numerus editionum atque hae ipsae paene totae a prioribus pendent. Quod reliquum erat maximeque necessarium, ut contextus Lactantii ad fidem antiquissimorum optimorumque codicum redigeretur, id huic editioni propositum erat.

Adumbrauimus extremis lineamentis historiam librorum Lactantii: iam eo transeamus ut quaestiones singulas quae ad Diuinas Institutiones et Epitomen earum hoc in uolumine editas spectant persequamur eas dumtaxat, quae in exponendis rationibus criticis et in describendis subsidiis emendationis uersantur. Cuius disputationis partes erunt tres: I. De codicibus Diuinarum Institutionum et de Institutionibus, libris De ira dei et De opificio dei, Epitome Institutionum in unum corpus compositis; II. De codicibus Epitomae; III. De rationibus criticis in locis aliorum apud Lactantium scriptorum adhibendis et de auctorum et expilatorum Lactantii ad uerba eius constituenda usu. De editionibus Lactantii in Prolegomenis alterius partis dicetur.

CAPUT I.

DE CODICIBUS DIVINARUM INSTITUTIONUM ET DE INSTITUTIONIBUS, LIBRIS DE IRA DEI ET DE OPIFICIO DEI, EPITOME INSTITUTIONUM IN UNUM CORPUS COMPOSITIS.

Plures codices Lactantii recensuerunt editores Isaeus (Caesenae 1646) p. X, Gallaeus (Lugd. Bat. 1660) fol. **4^{b}, Buenemannus (Lipsiae 1739) in Praefatione (fol. ante b), qui quinquaginta duos enumerat, Le Brun et Lenglet (Parisiis 1748) uol. I p. XXVII, a quibus octoginta fere commemorantur, inter quos Parisini et Vaticani satis accurate descripti; quae Le Brun et Lenglet exposuerunt, I. P. Migne, qui illorum editionem repetiit, descripsit, Patrolog. tom. VI (Lactantii tom. I. 1844) p. 94 ss.; praeterea Nicolaus Le Nourry, Apparatus ad Bibliothecam Maximam Veterum Patrum tom. II (Parisiis 1715) p. 645 ss. 'De uariis librorum Lactantii manuscriptis codicibus' egit. Qui de singulis uel paucis codicibus dixerunt, si opus erit suo loco nominabuntur[1].

Codices qui huius editionis pro fundamento sunt, antiquissimi omnium et certissimi, sunt hi:

Codex Bononiensis membranaceus n. 701 (olim 559), altus B
29,5, latus 25,5 centim., nunc Bononiae in bibliotheca Uniuersitatis, antea in monasterio S. Saluatoris, nisi quod inter codices ex territorio papae a Gallis a. 1798 abreptos Parisiis fuit usque ad a. 1815, quo anno eum Bononiam relatum esse recuperator pontificalis in folio codici praefixo testatus est. Codex VI uel VII saeculo scriptus usque in folium 221^{a} Institutiones Lactantii continet, sequuntur 'De ira diuina liber VIII.' usque in fol. 246^{a}, 'De opificio diuino lib. VIIII.' usque in

[1] Quando, ubi, quo consilio Institutiones a Lactantio compositae sint quaeque illis intercedant cum ceteris eius libris rationes partim enarraui in commentatione p. VII adn. 1 nominata *Ueber das Leben des Lactantius* p. 30 ss., partim in proxima enarrabo quae inscribetur *Ueber die Entstehungsverhältnisse der Prosaschriften des Lactantius*.

fol. 269ª, ubi incipit extrema inde a cap. 51 [56] pars Epitomae 'Epitomen *(sic)* libri septimi liber X' inscripta. In postremo folio 283 a manu eiusdem aetatis disputatiuncula theologica adiecta est hunc titulum prae se ferens 'Incipit de Abrahae filium' (sic). Constitit codex olim ex XXXVIII fasciculis, exceptis ternionibus nunc XX. XXXVII et binione XXVIIII, quaternionibus, quorum numeri postremis fasciculorum foliis in dextro angulo inferiore inscripti sunt; unus ternio XXXVII numero caret. Desunt tamen prima duo folia primi quaternionis (usque ad Instit. I 2, 2 [p. 6, 16]) et cum eis duo extrema (Inst. I 5, 23 [p. 17, 13] — 6, 15 [p. 23, 16]), ita ut primus qui nunc extat quaternionis numerus sit II, in folio nunc 12 inscriptus. Deinde post hoc folium 12 totus quaternio intercidit (Inst. I 11, 55 [p. 46, 18] — 18, 2 [p. 67, 19]): quod damnum, iam antequam numeri quaternionum adderentur, etiamsi a manu antiqua scripti sunt, fecisse codicem inde apparet, quod nihilo minus folium quod nunc est 20, numerum quaternionis III habet. Praeterea inter folia nunc 188 et 189 unum excisum est (Inst. VI 24, 27. [p. 576, 19] — 25, 11 [p. 579, 11]). His de lacunis cum propter antiquitatem illam numerorum quibus quaterniones signati sunt, certum sit tertiam iam a. 1570 in codice fuisse, tum idem de prima et altera et fortasse etiam quarta coniectura effici potest, sub a. 1750 autem quattuor illis locis codicem mutilatum fuisse certo testimonio constat: quod infra p. XVI adn. 1. ostendetur. Numeri foliis per totum codicem inscripti ad saeculum XVIII referendi uidentur. Non paucis in foliis loca detrita uel perforata sunt, ut lectio eorum aut parum certa aut nulla sit. Codicem hunc antiquissimum commemorauerunt uel descripserunt Leo Allatius, In antiquitatum Etruscarum fragmenta ab Inghiramo edita animaduersiones (Romae 1642) p. 62, Le Nourry l. c. p. 645 cum specimine scripturae, Montfaucon, Diarium Italicum (Paris. 1702) p. 409, et in Palaeographia Graeca (Paris. 1708) p. 222, utroque loco cum imagine alphabeti graeci et latini codicis (repetita a Buenemanno ad p. 1220 editionis), Blume, Iter Italicum II (1827) p. 161, Fleck, *Wissenschaftliche Reise durch das südliche Deutschland, Italien* . . . (Lips. 1837) uol. I. fasc. 1 p. 101, Silvestre et

Madden, *Universal palaeography* (Londin. 1850) vol. I p. 299, specimine codicis tabula 111 addito; uidit codicem etiam Ioh. Ioach. Winckelmann a. 1755: cf. epistulam eius quae est in editione epistularum eius Berolinensi (a. 1824) uol. I p. 129. Reifferscheid in Bibliotheca Patr. Lat. Ital. nullos omnino codices Bononienses nominauit. Primus Michael Thomasius perpaucas eius lectiones in editione sua anni 1570, repetita a. 1587, partim in margine partim in notis, sed non satis accurate descriptas uulgauit. Post Thomasium Isaeus, qui Lactantium Caesenae 1646 edidit, codicem inspexit: hoc minus ex eis quae p. X nimis obscure dicit quam inde cognoscitur, quod in Variis lectionibus p. XXVII ss. et in Notis p. 253 ss. multo plures ex illo quam Thomasius lectiones profert; ex Thomasio tamen lectiones quasdam Isaeum transcripsisse singularium interdum errorum consensu apertum est. Sed eae quoque lectiones quas addidit Isaeus, minime omnes recte ab eo traditae sunt. Multo plures quam Isaeo lectiones huius codicis et recentioris cuiusdam Bononiensis praesto fuisse Ioanni Le Brun Nicolaus Lenglet Dufresnoy, qui editionem ab illo incohatam absoluit, in Elencho manuscriptorum codicum (edit. I p. XXVII) 'a Latino Latinio in ora sui Lactantii notatas' dicit, se ipsum autem ex bibliotheca S. Genofeuae Parisiensis habuisse autographum Latinii, qui tamen non ipse contulisset Bononienses, sed uarias lectiones a Michaele Thoma Taxaquetio accepisset. At Lenglet in editione multo pauciores quam Isaeus profert lectiones antiqui Bononiensis, nonnullas uero plane et a uera eius memoria alienas et congruentes cum Thomasii uel Isaei lectionibus. Noua deinde collatione codicis usus est Eduardus a S. Xauerio, qui Lactantium quattuordecim uoluminibus Romae 1754 ss. edidit, a Michaele Angelo Monsacrati post a. 1746 tam accurate, ut Eduardus uol. I p. 14 ait, confecta, 'ut ne leuissimi quidem apicis uariationem in aduersariis suis uberrimis dimiserit inobseruatam': at quamquam 'sibi uni thesaurum istum non esse seruandum, sed publico donandum usui' dicit, tamen numerum tam exiguum lectionum codicis praebet, ut aut ipse promus tenacissimus earum copiarum appellandus sit aut ille condus neglegentissimus: sed fortasse Eduardus cum in opere ipso

codicem abundantibus illis laudibus quibus in Prolegomenis eum ornasset, minus dignum esse intellegeret, nimis parcus quam nimis largus esse maluit. Editores quidam Lactantii cum eis quae uel Thomasius uel Isaeus ut e Bononiensi excerpta proposuerant, fidem haberent, interdum etiam in lectionibus ab illis falso traditis auctoritate codicis tenebantur, ut neque ipsi libere recteque de eis locis iudicare possent et errores usque ad nostram memoriam propagarent[1]. Quo magis neces-

[1] Nonnumquam plane falsa tradit de codice Bonon. Thomasius fortasse eo, quod lectiones huius et recentioris cuiusdam Bononiensis, cuius in Praefat. fol. A 5[b] mentionem facit, in notis autem paucas lectiones adfert, confudit, in Isaei autem testimoniis id reprehendendum est, quod non potest discerni utrum ille littera B, qua p. X Bononiensem antiquum signat, hunc solum appellet an etiam recentiorem Bononiensem, quem eodem loco statim post antiquum commemorat. Accedit quod Isaeus interdum etiam ea repetit quae Thomasius perperam ut de antiquo Bonon. tradit. Etiam multo maior perturbatio apud Parisinos Le Brun-Lenglet deprehenditur, qui non solum quae Thomasius falso rettulerat de antiquo Bononiensi descripserunt, sed etiam ex Isaeo littera illa B adducti saepe peruersa in adnotationes suas transtulerunt, quae ipsi pro uera antiqui codicis memoria uenditabant. Quid uero manus prima, quid altera aut tertia scripserit, quod maximi momenti est, omnes editores illi prorsus neglegere solent. Sed diximus ante (p. XIV) de quattuor illis lacunis codicis B: his locis deficere codicem cum Ed. a S. Xauerio uol. IV p. 1 adn. a; p. 75 adn. c; p. 187 adn. b; IX p. 296 adn. b testetur, sub a. 1750, quo tempore collatio facta est, eum iam mutilatum fuisse apparet. Prima duo folia iam Thomasium non uidisse existimo propterea, quia ille nullam ex duobus primis foliis lectionem adfert; neque magis adfert Isaeus. Nam quod Parisini ad p. 2, 18 'Bonon.' testem lectionis cuiusdam adhibent, fieri potest ut is alter Bononiensis sit. Ex altera deinde parte quae nunc deest, I 5, 23—6, 15, Thomasius nota 3 lectionem quandam ita infert, 'habet alter ex codicibus sancti Saluatoris', sed id certo paene indicio est eum hoc loco recentiorem codicem significare: antiquum enim sine ambiguitate nominasset. Ne Isaeus quidem ex hac parte quicquam habet. Videamus iam de toto illo quaternione qui deest. Ad locum p. 47, 23 nostrae editionis Thomasius n. 12 habet: '*In caelum quod nominatur]* sic legitur in codice antiquo, alter codex sancti Saluatoris habet *in caelum quod nunc nos uocamus*', quod more suo repetit Isaeus p. XXVIII. Sed plane incredibile est illam lectionem Thomasium e codice etiam integro sumpsisse. Nam non solum ex tanta parte libri I quae fuit in illo quaternione perscripta nullam aliam lectionem proponit, sed etiam numeri quaternionum a manu non prima

saria erat accuratissima huius uetustissimi codicis collatio: quam a Carolo Zangemeister, cum id mandatum ab Academia Vindobonensi accepisset, ea quam adhibere solet diligentia et sollertia a. 1864 factam hac in editione proponimus. Locos quosdam codicis etiam O. Guerrini, praefectus bibliothecae uniuersitatis Bononiensis, B. Keil, C. Schumacher a me rogati inspexerunt.

Singulae[1] paginae codicis binas columnas continent tricenorum ternorum uersuum; initium columnae littera maiore insignitum B[1]

---

illa quidem codicis, at antiqua tamen additi iam uetus id damnum esse produnt. Quod Parisini (ad p. 52, 14; 56, 11) in eadem illa parte '2. Bon.' testes producunt, nihil curo. Restat quarta illa lacuna unius folii post folium quod nunc est 188 excisi. Thomasius in notis nullam lectionem adfert quam in illo folio fuisse necessarium uideatur, Isaeus autem p. XXXXV lectionem quam ceteri nostri codices praebent *de intimo pectore* (p. 577, 2 editionis nostrae) ex B confirmat, sed eadem pagina in B pro *consecrandus est* (p. 578, 5) *consecrandum est* et pro *quid sit deus* (p. 578, 7) *quis sit deus* legi tradit; Parisini utrumque repetunt ad p. 508, 9. 11. Possis suspicari post Isaeum demum unum illud folium subtractum esse fortasse ab homine nequam qui codicis tam uetusti specimen particulamque habere uellet: tamen haec coniectura incerta est. Mirum est enim tres illas lectiones *pectore, consecrandum, quis* a Thomasio etiamsi non in notis commemorentur, in margine tamen eis locis p. 380 adscriptas esse. At quae in margine Thomasius adiecit, plurima, sed minime omnia ex antiquo Bononiensi, fortasse etiam ex recentiore Bononiensi excerpta sunt uel aliunde sumpta: uelut antiqui Bononiensis non sunt lectiones in margine Thomasii additae p. 53 *sequi quid necesse est* (p. 75, 24 nostrae ed.), p. 55 *Sterculus* (p. 77, 20), p. 63 *Fantam* (p. 89, 13), p. 65 *pronepotem* (p. 92, 16). Deinde p. 378 in margine Thomasii est *qua exhortationes suas* (p. 573, 16, deest in codice B *qua*), nota 154 autem hoc habet: '*qua exhortationes suas Seneca]* legendum est ex antiquis codicibus'; Isaeus p. XXXXV scribit '*qua exhortationes suas* etc.] B.', Parisini ad p. 504, 18: '2. Bonon... *Qua exhortationes suas.*' Hic Isaeum et Parisinos putauisse lectionem marginis Thomasii ex antiquo Bonon. sumptam esse manifestum est. Itaque fieri potuisse concedendum est, ut Isaeus et Parisini marginem Thomasii secuti illas tres quoque lectiones ex codice B petitas esse crederent. Sequitur ut quod Isaeus illas lectiones codicis B esse dicit, id minime pro certo testimonio habendum sit quo demonstretur eum ipsum folium illud quod nunc deest etiam uidisse.

[1] B^1 significat primam, B^2 alteram, B^3 tertiam manum codicis; eadem ratio in ceteris codicibus adhibita est.

est. Litterae unciales sunt quae appellantur: quarum specimen optimum Siluestre l. c. dedit. Scriptura continua est, nisi quod uerba interdum aut punctis (uelut p. 88, 4 *dea. egeria*), id quod raro et in prima tantum parte codicis occurrit, aut hoc signo ' discernuntur, quod per posteriores libros Institutionum in locis poetarum maxime ad exitus uersuum significandos interponi solet (p. 442, 8—10. 455, 1 ss. 495, 1 ss. 499, 21. 650, 7 ss.). Enuntiata in extrema tantum codicis parte librarius spatiis quae in uersibus ipsis relinquebat disiunxit, capita autem orationis, interdum etiam locos aliorum scriptorum a Lactantio adlatos, maxime autem graecos ita distinxit, ut et in initiis et post exitus eorum nouos uersus inciperet. Per eos locos etiam uersus ab initio breuiores esse solent. Contignationes litterarum non multae sunt atque eaedem fere quae aliis in codicibus illius aetatis occurrunt, compendia scripturae sunt paucae, ƀ· et q· pro *-bus* et *-que*, deinde ¯ lineola, qua tam *m* quam *n* littera significatur: qua ambiguitate fit ut in uocibus compositis sit dubium utrum librarius *m* an *n* intellegi uoluerit[1]. Sed haec lineola in ipso fine uel sub finem uersuum, perraro intra uersus inuenitur. Praenomina romana plena scribi solent. In locis graecis scribendis librarius per magnam codicis partem rubro, non atramento usus est. Locos graecos autem postea insertos esse ostenditur et eo, quod nonnumquam spatia ampliora sunt quam ut uerbis graecis expleantur, et eo, quod etiam spatium prorsus uacuum est (p. 166, 4). In scriptura graeca memorabilis est forma litterae Δ: nam praeter hanc formam non solum haec δ est, sed etiam tertia ◊; ita eam descripsit Zangemeister. Quare cum Montfaucon ll. cc. (cfr. supra p. XIV) etiam has tradat ◊, δ, casu tantum eas in codice, cum lineolae longius producerentur, ortas esse existimauerim[2]. Locis graecis septimi libri Institutionum interpretationes latinae a manu prima in margine additae sunt (p. 625, 6; 626, 6; 637, 1 al.), perraro ab eadem manu in aliis partibus codicis

[1] Eis locis scripturam codicis in apparatu critico expressimus.

[2] Montefalconium sequitur Wattenbach, *Anleitung zur griechischen Palāographie*[2] (1887), in litterarum descriptione p. 5.

uel in margine (p. 167, 7) uel intra uerba Lactantii ipsa (p. 13, 16), saepe in his partibus a manu tertia (p. 23, 18, quem ad locum Zangemeister 'plerumque' a manu posteriore latina adiecta esse adnotauit; aliis locis posteriorem illam manum indicat tertiam esse correctricem, p. 166, 7. 9. 13; 319, 9).

In rebus orthographicis codex saepe antiquiorem rationem, qua sine dubio Lactantius ipse usus est, seruauit: quare in genere orthographico ubicumque fieri posset codicis B potissimum auctoritatem me sequi par erat. Sed etiam multis uitiis scriptura deformata est qualia uel neglegentia uel inscientia atque locutio uulgaris gignere solent, maxime in libro VI Institutionum tanta est incuria leuitasque, ut alium librarium scripsisse paene conicias. Nos in hac editione ubi codicem B non in uerbis Lactantii ipsis scribendis expressimus, uarietatem scripturae proposuimus in apparatu critico, ita tamen ut genera quaedam semel indicauisse satis haberemus, nihilo minus in eis locis aliorum scriptorum quae ab uno Lactantio seruati sunt, uelut in uersibus Lucilii, interdum etiam aliis in locis, ubi opus esse uidebatur, uarietates scripturae codicis accurate exhibuimus. Praeterea in Epitomae parte hoc in codice seruata fieri non poterat quin totam uarietatem orthographicam etiam cum correctionibus manus 2 uel 3 proponeremus: nam cum orthographia codicis Taurinensis, qui longe maiorem partem Epitomae unus continet, diligentissime esset perscribenda, ubi ad posteriorem partem etiam codicibus B et Parisino P traditam peruenimus, non poteramus aut accuratam illam Taurinensis descriptionem omittere aut aliorum illorum codicum res orthographicas uel leuiores neglegere: alterutrum si factum esset, lectores in errorem inducerentur. Iam ut non ad omnia, sed ad quaedam genera enumeranda transeamus, rem ita instituemus, ut non separatim ea tractentur quae plane peruersa ac plebeia sunt, et ea quae iam antiqua aetate etiam doctorum in usu fuerunt (uelut *adque adquin aliut illut),* sed ut coniuncta ordine alphabetico proponantur. Atque ut a uocalibus incipiamus, nihil frequentius est quam uocalis *e* et diphthongi *ae* permutatio: quod uitium cum saepissime occurrat,

minime omnibus locis indicauimus. Quo magis hoc loco exempla quaedam proponenda sunt, primum eorum uerborum in quibus a prima manu *ae* pro *e* positum est: *aeclesia* 396, 15; *aedat* 520, 10; *aeloquentiae* 104, 2; *aelysios* 489, 5; *aepulae* 83, 7. 84, 24 et saepius; *aetiamsi* 178, 1; *aeuoris* 748, 22; *aliaenus* 109, 5. 133, 16; *baeate* 214, 8; *caedere* 78, 10 et saepius; *caelare* saepius; *caelebrare* 39, 10 et saepe; *daeam* 432, 19; *faecundis* 16, 19; *faetus* 80, 17; *graeges* 170, 17; *adgraegauit* 27, 6; *segraegare* 370, 4; *graemium* 16, 20; *haebetes* 219, 2 (cf. ad h. loc.); *interpraetari* 42, 9. 389, 15. 391, 6; *laeuis* et *laeuitas* 241, 17. 254, 6. 256, 13; *paecuniam* 73, 2; *paenitus* 452, 16; *paenuria* 161, 20; *praeces, praecari* paene constanter; *praehendere* cum compositis paene constanter; *praemere* saepe; *praetium, praetiosus* saepe; *quae* pro *-que* saepe; *quaeri* saepe; *spraeuerunt* 308, 4; etiam pro *amoenus* est *amaenus* 485, 17. 486, 1. In terminationibus: *idae* 86, 3; *lucae* 143, 7; *perniciae* 456, 1; *speciae* 40, 2; *magnae* 327, 1; *palpitarae* 180, 5; *reliquaerunt* 204, 21; saepe in aduerbiorum terminatione: *argutae* 241, 4; *cautae* 428, 12; *copiosae* 7, 10; *dispositae* 233, 9; *maximae* 566, 23; *nefariae* 431, 3; *nudae* 196, 15; *occultae* 165, 5. 167, 4; *publicae* 76, 6. 427, 17; *rabidae* 436, 15; *saepissimae* 13, 12; *sanae* 214, 4; *stultae* 67, 23; *inpunae* 229, 15; etiam *caeciderunt* 350, 13; *caecinerunt* 362, 13. Vix minus saepe *e* pro *ae* scriptum est, rarius tamen in stirpibus quam in terminationibus: *eger* 233, 17; *cedere* interdum; *cementa* 141, 11; *demones* saepissime, cf. ad 163, 8; *eque* 126, 19; *coequari* 102, 12; *esculapius* 126, 20; *ethneae* (i. e. *aetnae*) 83, 3; *hebrei, iudei* saepe; *herere* paene constanter, pariter in compositis; *heresis* 394, 12. 396, 14; *lacedemon* 76, 19. 21; *leua* 489, 7; *museus* 85, 20; *lesis* 379, 21; *palestram* 35, 2; *penitentia* 304, 2; *pene* saepe; *pre-* saepissime in compositis, constanter fere *presto, prestare*; *querere* saepe, pariter in omnibus eius formis et in deriuato *quaestio*; in terminationibus: haud raro in genetiuo et datiuo sing. et nominatiuo plur. primae declinationis; *hec* interdum; *que* pro *quae* saepissime. Saepe *e* et *i* permutantur, omnes loci in apparatu descripti sunt. Exempla sunt haec: in stirpibus uerborum *e* pro *i* est: *arteficio* 141, 14; *exterpabit* 575, 19; *inliceant* 169, 8; *palleo* 161, 8; *retenaculis* de opif. 7, 1; *sterelis, sterelitas* 151, 8. 206, 4. 302, 4; *trismegestus* 138, 8. 286, 13; *ueredicos* 179, 19; in terminationibus rarius: 101, 19. 111, 8. 144, 6. 200, 16. 463, 17 s. 484, 15. 502, 18. 505, 4. 9 al. Contra *i* pro *e* est in stirpibus: *adimisti* 411, 2; *disperatos* 426, 11; *efficerit* 274, 13; *indelibile* 617, 15; *uiritatem* 337, 13; *uisica* de opif. 11, 20 bis; in terminationibus: *-i* pro *-e:* 88, 20. 172, 3. 341, 10. 476, 11. 507, 18. 508, 3 al.; *-is* pro *-es*: 162, 11. 168, 6. 171, 13. 249, 3. 431, 12. 445, 13. 498, 3 al.; praeterea *fugire* 497, 13. 20; *requiribant* 506, 3; *respondibit* 373, 10. Initio uerborum ante *sp* uel *st* adhaesit *i* parasiticum: *ispes* de ira 3, 2; *istoici* 412, 18. 543, 7. de ira 13, 10. 17, 12. 18, 13. *histoicos* 254, 12; *istringeret* de opif. 1, 13. Eadem ratio subest in *expectare, expectaculum* pro *spectare, spectaculum* 98, 1. 9. 104, 18. 211, 26. 282, 2. 561, 7 al. Raro pro *o* est *u:*

nungenti 285, 1. 407, 13; *rutundus*, cf. ad p. 255, 18. Interdum *o* pro *u: circumcorses* 527, 1; *forcam* 128, 5; *fructos* 486, 6; *notabundus* 486, 20. Duo *u* sunt: *sideruum* 117, 21. Contra alterum *u* omissum est in *adfectum* 498, 10; *attribunt* 483, 5; *extingunt* 481, 5. Accedunt singularia haec: *profluuit* 119, 6; *guila* de op. 11, 6. 10.[1] In graecis littera *y* plerumque seruatur, perrara est *i* pro *y: autolicum* 93, 2; *cinosuris* 33, 22; uel *y* pro *i: bythynia* 403, 14. Rara etiam est *u* pro *y: fruges* 396, 5; *puxides* 222, 21. Venimus ad consonantes. Littera *b* in uerbi *scribere* formis uel deriuatis ante *s* uel *t* plerumque retinetur: cf. ad p. 14, 18. 42, 4. Non raro litterae *b* et *u* permutatae sunt; *b* pro *u*: *adiubet* 44, 1; *beneficus* 483, 14; *conlubione* 567, 7; *conserbant* 305, 6; *ebulsis* 545, 7; *fribolis* 104, 19; *libore* 342, 10; *nobis* 316, 9; *proterbos* 221, 19; *reuolbuntur* 539, 19; *uibamus* 575, 10; in formis uerbi: 494, 14. 505, 7. 572, 8 al.; *u* pro *b*: *aceruus, aceruitas* 12, 19. 368, 6. 380, 8 et saepius; *aeuoris* 748, 22; *uiuaculus* 87, 11; *ureuis* 523, 7; *deliuasse* 78, 2; *heuetatus* 482, 7; *laui* 485, 16; *prouitate* 485, 1; in formis uerbi: 32, 12. 182, 23. 184, 11 *(dauimus)*. 223, 2. 465, 5. 486, 12. 490, 7. 492, 18. 508, 3. 530, 10 al. In littera *c* haec commemoranda sunt. Pro *c* paene constanter *cc* est in *inbeccillus, inbeccillitas* (cf. ad 8, 2), rara est simplex *c* (598, 4. 745, 10); *zaccarias* est 327, 4, sed *zacarias* 325, 15; *zaccharias* 358, 11; *ambracchiotes* 238, 12; *cacchinis* 85, 2. Variant *c* et *ch* in uoce *sepulcrum*, cf. ad p. 44, 23. 362, 8; singulare est *sochiale* 515, 16; in uocibus graecae peregrinaeque originis: *achademici* 133, 7, *academici* saepius; *anacarsin* 259, 15; *arcipirata* 236, 1; *archensilas* 185, 13; *cloris* 73, 9; *coreb* 344, 4; *cristus* 324, 16; *cristiani* 406, 4; *crysippus* 237, 8. 656, 9, *chrysippus* 17, 1; *dicearcus* 608, 7, *dicearchus* 610, 10. 627, 2; *musichi* 627, 12; *scola* 221, 20. 224, 5, *schola* 222, 13; *stomaci* 412, 14. Hic apte adiunguntur quae praeterea de littera *h* dicenda sunt. Saepe defluxit: *coortentur* 463, 10; *exibere* 482, 18. 523, 4. 15; *ominis* 192, 17; *ortamentis* 463, 7; *ortensio* 484, 8; *ostiarum* 480, 2; *paretra* 455, 4; *triumpabit* 571, 3; *armoniam* 627, 12; *atleticam* 68, 10; *faetonte* 151, 11; *esiodus* 163, 18; *ieronymus* 191, 9; *tyrintius* 80, 4; in falsum locum migrauit interdum in graecis: *anthistenes* 16, 15; *aristharcus* 406, 22; *leuchotea* 82, 19; *phytagoras* 16, 10; *tethrarcae* 350, 5; perperam inductum est: *honerauerit* 490, 18; saepissime in *hii, hiis*; *filoctheta* 33, 11; *teuthaten* 79, 2. Littera *d* in *quidquid* constanter fere seruatur (cf. ad p. 8, 23), sed non minus constans est *quicquam*. Solitae deinde formae sunt *ad* pro *at* (cf. ad p. 8, 11), plerumque *adque* (cf. ad p. 7, 2), *adquin*, rarissimum est *atquin, atqui* non occurrit (cf. ad p. 12, 1); saepe *aliquit* (cf. ad p. 106, 3), *aliut* (ualde incon-

[1] Mirum est eandem formam esse p. 545, 1 in R: *guilae*, et p. 564, 4 in H: *guylae;* adde etiam *stranguilent* in R 427, 5. 559, 8, *stranguilassent* in H 559, 8: quibus in formis littera *i* ad casum referri non potest.

stanter, cf. 120, 1 s.), *aput, illut, istut,* interdum *quit* (cf. ad 84, 2), perraro *set*. Accedunt haec: *athibere* 536, 13; *athuc* 221, 3. 302, 16. 453, 6 sim. Forma *prodeesse* fere constans est (103, 9. 263, 25. 400, 13. 437, 6 al.), *prodest* est 573, 19. Valde uariant *f* et *ph* in uocibus graecis, quamquam saepius *f* quam *ph* legitur (cf. ad p. 6, 17); saepe tamen *philosophus*. Ut exemplum adferam, in capite 2 libri III Institutionum hae formae scriptae sunt: *philosophi* uel deriuata p. 179, 23. 180, 8. 21. 24. 181, 5; *philosofum* 180, 20; *filosophia* 180, 1; *filosofia* 180, 7. Rara est littera *g* in *neglegere* (193, 10. 480, 1), plerumque *c* mansit. Duplex *l* saepe est in *uellit*; deinde in *dilluuio* 160, 14. 517, 20; *dissolluit* 157, 17. Littera *m* saepe in fine uerborum defluxit: *declaratu* 498, 21; *disserendu* 494, 15; *exercitu* 498, 5; *exeundu* 571, 8; *inferoru* 487, 15; *praepositu* 488, 7; 42. 4. 120, 3. 128, 17. 364, 1. 372, 7. 384, 1. 385, 11. 420, 8. 421, 5. 484, 9. 486, 17. 504, 11. 505, 8. 509, 9. 529, 1 al. Contra non minus saepe more infimae latinitatis accusatiuus pro ablatiuo scriptus est: *a ueritatem* 170, 3; *cum pulcritudinem* 490, 1; *pro libertatem* 502, 10; *egeret auctorem* 14, 14; *probationem indigeret* 138, 1; *posuit in umorem* 16, 9; 115, 15. 223, 6. 274, 9. 282, 13. 369, 19. 424, 21. 488, 17. 507, 10 al. Litteram *n* habent *famonsissimam* 224, 2; *formonsum* 170, 20; *archensilas* 185, 13; *occansus* 505, 11. de ira 13, 5. Tum *n* pro *m* est: *iandudum* 86, 3; *inbres* 231, 23; *tenptauit* 446, 13; contra *m* pro *n*: *nom possum* (sed a m. 1 corr.) de opif. 6, 1; *forsitam* ante *beneficia* 743, 17; *forsam* 531, 6; *clamdestinus* 422, 7; *quorumdam* 191, 12. Littera *p* in omnibus formis uerbi *reperire* duplex scribi solet (cf. ad p. 5, 10), perraro simplex inuenitur. Irrepsit *p* in *contempnere* (206, 17. 210, 16. 248, 17); *uolunptas* 116, 16. 463, 21; *uolumptas* est 496, 16. 497, 6; omissum est in *adsumtio* 119, 21; *consumsit* 35, 21; *sumserunt* 109, 12; *contemtui* 395, 17. Pro *quu* plerumque *cu* seruatur (uelut *aecum* 429, 4, saepius *locuntur, relincunt, secuntur),* sed etiam *qu*: *antiqus* 42, 2. 313, 17; *equm* 457, 4; *iniqus* 106, 18; *loquntur* 254, 19; *sequntur* 72, 21. 258, 22. 380, 14. 480, 18. 501, 17. 567, 18; raro *quu* scriptum est: *antiquum* 313, 16; *loquuntur* 489, 5. 509, 11; *sequuntur* 501, 8. 507, 12; *locuuntur* est 524, 14. Littera *s* in eis uocibus quae e praepositione *ex* et uocibus a consonante *s* incipientibus compositae sunt, omitti solet, uelut in *execrabilis exequi exerere exilium expectare extare exultare;* raro seruatur: *exsecrabilis* 395, 19; *exsecratur* 160, 20; *exseras* 104, 3; *exsilium* 546, 10; *exsistere* 221, 13. 431, 22. Pro *s* scriptum est *x* in *sinixtrae* de opif. 10, 9, pro *x* autem saepe *cs: aspecserit* 512, 14; *depencsit* 508, 7; *exstincsit* 127, 18; *fincsit* de opif. 11, 3; *instrucsit* 28, 18; *obstrucsit* 494, 12; *sancserunt* 417, 8. 449, 16; uel etiam *xs: contexsat* 150, 22; *sanxsit* 510, 9; *sexsus* 155, 9. Pro *t* est *d* saepius in *inquid* 193, 20 (cf. ad h. loc.); etiam *capud* 129, 5. — In uocibus compositis extremae litterae praepositionum sine certa lege aut assimilantur aut non assimilantur *(adtulit, attulit; inpius, impius; obtulit, optingit)*: quam inconstantiam in editione mutare nolui.

Breuiter orthographiam codicis B descripsimus: quae ut manifesta uestigia infimae aetatis ostendit, qua uulgaris locutio ualde iam increbruerat ac lingua latina in linguas romanicas quae appellantur dilabebatur, ita, cum Lactantius grammaticus doctissimus eis sordibus sermonem suum inquinasse minime putandus sit, pro certo indicio est quo codicem ab indole primi exempli a Lactantio scripti haud leuiter iam degenerasse discimus. Hoc autem ea quaestione quae proxima est, multo etiam certius cognoscemus.

Codex Bononiensis quanto ceteros aetate superat, cum tanto maiorem auctoritatem sibi postulare uideatur, iam quaerendum est quam certus ille testis sit uerborum Lactantii. Qua de re antea, cum pauciores lectiones eius uulgatae essent quam ut plenum de eo iudicium fieri posset, tamen uiros doctos quid sentiendum esset non fugit. Iam Isaeus ex plurimis eius lectionibus paucas recepit pariterque posteriores editores codicem laudauerunt potius quam probauerunt, Heusingerus uero, uir sobrii ac simplicis iudicii, 'antiquissimus ille' inquit 'codex Bononiensis . . pluribus locis, quod cuique liquere potest, non Lactantii, sed audacioris grammatici alicuius manum refert' (Emendationes p. 142). Retinebit quidem codex suum sibi semper honorem dignitatemque: multis enim locis ea auctoritate quam ipsa uetustas ei addit, lectiones aliis codicibus traditas confirmat, quibusdam etiam unus inter omnes ueram memoriam eorum quae scripsit Lactantius seruauit: uelut 102, 5 *terris*; 115, 4 *mare*; 153, 5 *inextricabilisque*; 233, 2 ⟨*h*⟩*amis*; 247, 18 *prosecarent*; 291, 4 *fontes*; 336, 14 THNIKA; 455, 16 *occidat*; 565, 25 *adplicuit*. At multo frequentiores ei loci sunt quibus ille non dico casu uel neglegentia, sed consulto cogitateque mutata continet. Saepissime enim in uno B aut uerba scriptoris a genuina forma sententiaque detorta sunt aut aliena inserta, ut fieri non possit quin codex pro ualde interpolato habeatur. Itaque si ullius, in huius certe codicis lectionibus admittendis cautio adhibenda est, ne dum uetustati eius confidimus, fucata specie uel simplicitatis uel ubertatis uel elegantiae uel aliarum uirtutum decipiamur. Nonnulla quidem uitia aut neglegentia aut eo fortasse orta sunt, quod scriptura eius

codicis ex quo B descriptus est euanida, cum non satis agnosci posset, coniecturis temptabatur. Utriusque generis exempla quaedam coniuncta proponantur: *tradidere* pro *aera deae* 86, 8; *peruiderunt* pro *perbiberunt* 101, 22; *quando* pro *quae duo* 144, 5; *recensendi* pro *recens edita* 153, 8; *obturbant* pro *ut turbent* 168, 4; *nihil usui* pro *nilus* 196, 21; *pudorem* pro *uxorem* 229, 2; *historia* pro *eius tota* 229, 11; *uestra* pro *uero* 399, 8; *amputari* pro *potari* 401, 3; *si mulier* pro *simulacrum* 409, 1; *quibus exitus* pro *qui ob exigua* 409, 11 al. Sed multa certo quodam consilio eoque saepe peruersissimo immutata sunt: *prisca* pro *priscique* 86, 7; *animaliter* pro *aniliter* 108, 10; *cupiditas quam ratio* pro *quod cupiditas* 122, 19; *datur* pro *nutu* 151, 15; *docet* pro *eripiet* 151, 24; *profetis eius uerba sunt subiecta* pro *quod prophetae. cuius uerba subieci* 154, 11; *haruspice* pro *augure* 169, 11; *scientiae unius* pro *scientiae? artes*, extrusum est *artes* addito *unius* 195, 24; *inuenire* pro *inuestigare* 207, 4; *porcus iste epicurus* fortasse fuit pro *per corpus. Epicurus* 209, 8; *miles militiam* pro *molestiam* 229, 7; *diuelli* pro *diduci* 284, 9; *praedicitur* pro *dicitur* 296, 7; *annorum* pro *temporum* 301, 19; *turba* pro *multitudo* ex Vulgata 332, 9; *pabulum* pro *poculum* 401, 2; *sacrilegum* pro *disertum* 403, 2; *auarus* pro *aurem* 419, 4; *mutua* pro *igitur* 422, 16; *pro factis* pro *a prophetis* 433, 12; *infandi* pro *instantis* (in uersu Horatii) 442, 10; *mortis exoluet* pro *potest uirtutis exsoluere* 466, 8; spurcus iocus insertus est 468, 1 *qunulli* (exceptus tamen a correctore); *aepularum* et *cruore* pro *rarum* et *opere* 480, 5. 6; *moderationis* pro *moderati aut pensi* 481, 1; *humani generis* pro *dei* 499, 11; *perfida* pro *per fetiales* 510, 11; *canino* pro *quoquo* 584, 12; *filios* pro *liberos* 739, 17, uoci *liberi* posteriore tempore certis quibusdam de causis aliam illam *filii* antepositam esse ostendit Dressel, *Lexikalische Bemerkungen zu Firmicus Maternus* (1882) p. 2 s. Iam sequantur exempla eorum locorum quibus orationi Lactantii in codice B aliena inserta sunt: *nec optimus nec maximus* 38, 1; pro *cum eam deperiret* cum manifesto glossemate est *cum eam deperiret amaret* 38, 18; *morte* 104, 8; *honestius et* 114, 8; *exsequemur* 151, 25; *aiunt* 152, 13; *rerum* 162, 20; *quia liberum arbitrium erat datum* 162, 21; *diuersa adfirmantes* 185, 6; *sciri posse* 189, 1; *manus demus* 192, 7; *cicero* 257, 4; *summi* 277, 13; *ueram* 278, 12 ex 10; ΑΡΣΕΝΙΟΘΗΛΥΝ 296, 6; *siue etiam rationem* 296, 10; *similitudinis suae* 297, 8; *ut ostenderet hominibus* 313, 11; *quae eis — praedixerant* 321, 3; *non* 388, 5; *dirigere* 400, 1; magnum additamentum est post *contulisset* p. 403, 4; *dei* 421, 22; *beatam* 423, 11; *quomodo* 466, 11; *uitam* 524, 13; *uatum* 581, 21; *filosofi* 586, 5 al.

Ex tot tamque manifestis fraudis uestigiis apparet fuisse aliquem non sane indoctum qui audacissime peruersissimeque

Lactantium pertractaret. Quod ut certissimum est, ita illud minoris est momenti, utrum unus ille fuerit an plures eis deinceps codicibus quorum postrema propago Bononiensis est, sua commenta inculcauerint. Veri autem esse simile infra uidebimus, magnam partem illius corruptionis e codice duobus gradibus superiore in Bononiensem irrepsisse.

Multos errores ipsa manus prima correxit, praeterea autem B²
codex multas correctiones continet a manu altera additas. Haec manus, quae summum uno saeculo prima inferior uidetur, cum idem genus litterarum uncialium quod illa adhibuerit et atramentum fere idem, interdum ab ea discerni non potest. Permulta menda orthographica aliaque leuioris generis sustulit, deinde per totum codicem signo ' iam a manu prima posito ad enuntiata uel membra eorum, interdum etiam ad uerba distinguenda usa est. Saepe autem ad uehementiores correctiones progrediens uerba atque etiam ampliores locos nonnumquam rasura adhibita immutauit uel noua quaedam aspersit. Sed haec omnia ita comparata sunt, ut non codicem aliquem, sed correctoris ingenium tenue sane atque ieiunum fontem eorum fuisse statim intellegas: accedit quod manus illa multos locos corruptos aut mutilatos non attigit. Perpaucae tamen correctiones eius generis sunt, ut a codice aliquo auxilium petitum esse necessario statuendum sit (p. 372, 21. 373, 3. 428, 11 *(arti)*. 477, 25), nisi forte eae a tertia manu profectae sunt. Sed quidquid de eis locis iudicamus, ubi quaeritur quid Lactantius scripserit, correctionum manus alterius nisi summa cum suspicione usus esse non potest.

Sed etiam tertia manus codicem castigauit. Quae cum pa- B³
riter ac manus altera in corrigendo litteras unciales primae manus imitata sit[1], non solum eo prorsus ab illis differt quod liquore atri, non ut illae fusci coloris usa est, sed etiam eo ad aetatem suam referri potest, quod longiores quosdam locos partim litteris uncialibus supra uersus, partim minusculis saeculi XIII uel XIV in margine addidit (p. 296, 11). Haec quoque manus

[1] Hac similitudine excusatio quaedam paratur Thomasio et Isaeo diuersas manus codicis uix discernentibus.

multa orthographica correxit (uelut *ad* [cf. ad 36, 12] *adque adquin aliquit* [cf. ad 195, 21] *aliut* [cf. ad 17, 6] *illut scribsit* [cf. ad 36, 15]). Multa praeterea grauiora uitia emendauit, multa quae manus prima omiserat addidit[1], utrumque saepe tam recte, ut eam ad negotium suum perficiendum codicem aliquem asciuisse certissimum sit. Sed non minus certum est eum codicem generis deterioris fuisse, quo factum est ut non pauci loci mutarentur etiam in peius nouaeque maculae codici aspergerentur[2].

G Codici Bononiensi simillimus est proximaque cognatione coniunctus codex Sangallensis rescriptus n. 213, magnam partem Institutionum continens; de quo dixerunt Weidmann, *Geschichte der Bibliothek von St. Gallen* p. 10, Scherrer in catalogo eius bibliothecae p. 76, Halm, *Verzeichniss der älteren Handschriften latein. Kirchenväter in der Schweiz, Sitzungsberichte der Wiener Akademie,* uol. L (1865) p. 110. Is liber

---

[1] Initio eorum locorum additum est bδ· (i. e. *hoc deest*), in fine bs· (i. e. *hoc sequitur*).

[2] De altero quodam codice Bononiensi, de quo iam ante diximus (p. XVI adn. 1), apud Thomasium in Praefatione p. A 5^{b} haec leguntur: 'ex eadem bibliotheca (scil. S. Saluatoris) habui alterum optimum exemplar, quod plerisque in locis cum illo antiquo concordabat.' Sed melius prospexisset Thomasius Lactantio, si hunc codicem non protraxisset. Nam quibus locis Thomasius in notis singularem quendam duorum Bononiensium consensum praedicat, isdem alii non solum ueteres nostri, sed etiam recentiores interdum adsentiuntur, quas uero paucissimas profert peculiares lectiones illius codicis, eae satis ostendunt illum de grege librorum interpolatorum esse. Cf. etiam Isaeum p. X et editores Parisinos Le Brun-Lenglet I p. XXVII.

Isaeus p. X 'codicem Taxaquetii' (T) nominat, cuius multos in Variis lectionibus adfert locos mire cum memoria antiqui Bononiensis congruentes, postea etiam ab aliis editoribus commemoratos. Sed primum ex ipsis uerbis Isaei intellegitur 'codicem' Taxaquetii exemplar typis expressum fuisse, in quo ille lectiones multorum codicum et editionum ascripsisset, deinde Michael ille Thomas Taxaquetius non diuersus est a Michaele Thomasio editore Lactantii: quod cum uiri docti quidam suspicati essent, quorum sententiam Buenemannus, Praef. p. b, redarguere temptabat, accurate Le Brun-Lenglet I p. XXXI demonstrauerunt. Itaque 'codex' ille T magna uel maxima ex parte non alias nisi antiqui Bononiensis lectiones continuit.

cum a. 1883 a uiris reuerendissimis qui bibliothecae S. Galli praesunt, liberalissime Heidelbergam transmissus esset, exemplum eius non sine magnis laboribus confeci, quod una cum commentatione de hoc codice instituta a me editum est: *Der St. Galler Palimpsest der Diuinae Institutiones des Lactantius. Sitzungsberichte der Wiener Akademie,* uol. CVIII (1884) p. 231 ss. Qua disputatione quo uberius omnes quaestiones quae singulari condicione codicis mouentur pertractatae sunt, eo breuius quae inueni hoc loco conprehendi possunt. Primus inspexit codicem B. G. Niebuhr, qui praeter paucos uersus paginarum 43 (apud nos 67) et 83 (105) paginam 122 (37) totam legit; quorum locorum exemplum codici praefixum est.

Codex 26,5 centim. altus, 17,5 latus, 92 folia habet, de quibus cum duo prima et duo extrema chartacea sint, 88 membranacea restant paginas 5 usque ad 180 continentia. Inter haec 88 folia cum sint decem (i. e. quinque duplicata) non rescripta, accedat autem unum folium insertum, restant rescripta 77 folia, quorum membrana tenuis, infuscata, una parte glabra, altera aspera, multis locis discissa detrita corrugata facile ab illorum foliorum materia recentiore distinguitur. Cum pagina 40 (6) ut in fine libri II Institutionum uacua relicta sit, efficiuntur 153 paginae rescriptae, inter quas tamen 18 (153—160. 163—170. 177. 178, apud nos 137. 138. 47. 48. 85. 86. 143. 144. 83. 84. 45. 46. 139. 140. 51. 52. 73. 74) etiam tertiam scripturam receperunt. Folia codicis olim Lactantii plane confusa atque perturbata sunt uarieque inuersa. Scriptura posterior saeculi VIII uel IX dialogos Gregorii Magni[1], deinde quaedam Augustini, Isidori, alia continet. Etiam altera scriptura quae est in paginis ter scriptis inter primam et tertiam, argumenti theologici fuisse e uocibus quibusdam perspicitur. Scripturam natiuam, quae Lactantium continet, Halm quinto saeculo tribuit atque ego quoque quinti uel sexti saeculi esse existimaueram: quam coniecturam cum genus litterarum, quod ex exemplo photolithographico commentationi meae addito cognoscitur, facile admittat, tamen quoniam

[1] Cf. Waitz, Scriptores rerum longobard. et italic. saec. VI—IX p. 525.

loci Sacrae Scripturae ut in codice B sic etiam hoc in codice ab interpretatione Itala iam ad Vulgatam deflectunt, nunc scripturam ad sextum potius uel septimum saeculum referam. Codex, quantum quidem agnoscere potui, una manu scriptus est, correctiones eiusdem manus perpaucae sunt (cf. ad p. 143, 16. 241, 8. 269, 5. 272, 1. 575, 1 huius editionis). Graeca spatio relicto omissa sunt p. 443, 10, desunt p. 322, 7. 384, 4. De compendiis scripturae, de contignationibus litterarum, de ratione in dirimendis syllabis adhibita in commentatione illa p. 244 ss. egi, res orthographicas in indice p. 332 ss. adiecto composui.

Singulae paginae codicis tricenos singulos uersus continent. Cum scriptura per totum codicem constantissime eandem magnitudinem eademque interualla seruet, multarum autem paginarum et prima et extrema uerba legi potuerint, neque ullum sit folium duplicatum cuius ex quattuor paginis non una certe tot litteras ostendat, ut qui locus Lactantii fuerit agnoscatur, ratione certa et effici potest quid paginae euanidae uel folia quae intercederunt continuerint et genuina totius codicis amplitudo computari. Praeterea illud quoque hac ratione discimus, codicem Lactantii constitisse e quaternionibus, id quod eo confirmatur, quod numeri quaternionum IX. XX. XXVII. XXXII. XXXIV in extremis eorum paginis in inferioribus angulis dextris inscripti etiamnunc extant. Compositus autem erat codex Institutionum ex quaternionibus triginta nouem et dimidiato, de quibus unus, tricesimus primus, totus seruatus est, de uiginti duobus partes minores maioresue supersunt. Totam hanc rationem certam esse e duabus tabulis in commentatione illa p. 237 et 239 propositis apparet, quarum prior ordinem foliorum qualem nunc habet Sangallensis, altera genuinum restitutum ostendit. Continet codex omnium librorum partes excepto septimo: in postrema eius pagina 154 (140) scriptura paene ad finem libri sexti (cf. p. 575, 7) peruenit. Si codex totus legi potuisset, ad quartam fere partem Institutionum lectiones eius adferrem, sed cum ea tantum condicione mihi commissus esset, ut medicaminibus ad scripturam euanidam suscitandam abstinerem, octauam tantum fere partem agnoui. De 153 paginis 56 exceptis paucis particulis totae legebantur, in 30 paginis maior

pars scripturae, in 34 exigua pars erat perspicua, ex 33 paginis nihil elici poterat.[1]

Iam ut de fide atque auctoritate codicis ea quae necessaria sunt paucis complectar, primum non potest dubitari quin ex eodem quo codex B libro descriptus sit. Desunt enim et in G et in B nonnulla quae in ceteris codicibus leguntur (cf. ad p. 71, 15; 115, 18; 129, 10; 145, 16; 302, 18; 309, 14; 503, 3; 511, 10 al.), haud raro lectiones falsae atque corruptae his codicibus solis communes sunt (cf. ad p. 100, 23; 100, 24; 178, 10; 234, 13; 241, 4; 507, 21 al.), aliud genus communis deprauationis in eo constat, quod in illis codicibus eadem uerba addita sunt (cf. ad p. 71, 19; 96, 13; 115, 20; 309, 10 al.). Hunc tamen consensum non ita esse explicandum, ut aut codex B ex G aut G ex B descriptus esse putetur, sed communem eos ex eodem codice originem habere inde apparet, quod in B (a manu 1) omissa quaedam sunt quae leguntur in G (cf. ad p. 75, 1; 116, 7; 121, 20), interciderunt contra in G quae seruata sunt in B (cf. ad p. 139, 12; 145, 21; 409, 3; 563, 5).

Constat ergo libros B et G ex eodem archetypo fluxisse atque unam propriamque classem contextus Lactantiani efficere; quam signamus littera Ψ, eum codicem autem qui communis fons omnium nostrorum codicum est, Ω nominamus. Codex Ψ autem, id quod magno numero uitiorum tam in B quam in G occurrentium ostenditur, minime probus fuit, immo non solum neglegentia, sed etiam mera corrigendi libidine multis locis fuit deprauatus: cuius licentiae exempla cum inter locos supra significatos sint, tum insignia sunt p. 97, 22; 409, 16, de quibus in commentatione illa p. 254 s. dixi. Atque etiam magnam partem earum mutationum interpolationumque quae quibus in partibus G deficit, in uno B animaduertuntur, ex Ψ in eum inmissam esse ueri est simile ac ne illud quidem a probabilitate alienum est, ex codice Ψ correctionibus additamentisque Ψ Ω

[1] In apparatu eas potissimum uarias lectiones proposui quae certae essent, quae dubia uel emortua uidebantur, quoniam in exemplo codicis a me edito indicata sunt, non significaui nisi eis locis, quibus uestigia uel spatia litterarum ad constituenda uerba scriptoris adferre aliquid uiderentur.

insperso nonnulla falsa uno B, alia uno G (cf. ad p. 131, 1; 303, 1; 373, 17) recepta esse. Antea codicem G per alium demum codicem ex Ψ, B autem ex ipso Ψ descriptum esse putaui: quae opinio nunc ratione satis certa carere mihi uidetur.

Ex eis quae exposuimus apparet de auctoritate codicis G fere idem quod de usu codicis B statuimus dicendum esse, illum, quamquam non pro integro teste haberi possit, tamen propter ipsam uetustatem dignissimum esse qui audiatur multisque locis rectas aliorum codicum lectiones confirmare. Paucis locis ubi B deest, quae sit lectio genuina auxilio illius fit ut certo sciamus (60, 18 *gaius*. 21 *ei*; 65, 18 *Aenean*), accedit autem illud, quod interdum eis locis quibus dissentiunt B et alii codices aut omnes aut aliqui, G horum lectiones tuetur ac defendit (cf. ad p. 75, 1; 116, 2. 7; 309, 8; 490, 20; 508, 5).

R Codex Parisinus Regius n. 1663, olim n. 3735, membranaceus, altus 31, latus 23, 5 centim., 215 foliorum, quem Floriacensem fuisse inscriptio in margine superiore folii 2ª addita haec LIBER BEATI BENEDICTI ABB̄ FLORIACENSIS (addidit alia manus MONASTERII) ostendit, excepta parte quadam saeculo IX scriptus est. Continet Institutiones Lactantii, non tamen integras: nam lib. VI 25, 4 (p. 578, 7) scriptura in eodem uersu ad VII 7, 3 (p. 606, 19) transilit, desinit autem VII 9, 12 (p. 613, 5), ut codicem ex mutilato exemplo descriptum esse appareat. Deest etiam locus IV 16, 12 (p. 341, 4) usque ad c. 17, 5 (p. 344, 8). Sed olim in codice, cum folia 56. 57. 58. 59 librum II a c. 8, 8 (p. 143, 13) et librum III usque ad c. 4, 4 (p. 184, 14) continentia interissent, etiam alia eaque maxima erat lacuna, quae quomodo expleta sit, certa memoria mirum plane in modum proditum est. Nam in pagina 59ᵇ a manu saeculi XII haec subiecta sunt (multis compendiis scripta): *Ego iulianus armarius cum hec quatuor folia deessent. quesiui ea multis in locis. et quia liber hic raro inuenitur uix tandem repperi in monasterio clericorum prope bituricas. quod plani pedes dicitur.* Haec post uerba cum etiam pars paginae uacua esset, ea Iulianus ille ad instrumentum emptionis cuiusdam cui ipse interfuerat a. MCXLVIII factae adiciendum usus est; quod cum ad nostram causam

non pertineat, praetermitto[1]. Eo magis illa subscriptio Iuliani digna est quae spectetur. Primum enim hoc documento codices Lactantii saeculo duodecimo per illam partem Galliae perraros fuisse discimus. Deinde diligentia seduli illius armarii factum est ut codex quidam antiquus Lactantii cum fructu quodam posteritatis ex obscuritate emergeret, statim ille sane in easdem tenebras relapsus: codex enim ille, quem tum abbatia 'Plani Pedes', ut ait Iulianus, uel Plenus-Pes[2] *(Plein-pied)* prope Auaricum sita habebat, quo peruenerit dici non potest, ego certe nullo alio loco quicquam de eo dictum inueni. Ea autem pars codicis R quam ex Planipediensi Iulianus postea addidit, hac in editione litteris R^p signata est[3]. R^p

Codex Planipediensis.

---

[1] Edidit Henricus Omont, cui subscriptiones Iuliani indicaueram: *Restauration d'un manuscrit de Lactance au XIIe siècle, Bibliothèque de l'école des chartes, 1884 p. 563 s.*

[2] Gallia Christiana II p. 186: 'Plenus-Pes abbatia S. Martino sacra ordinis S. Augustini duabus leucis ab Auarico.'

[3] Alius quoque codicis antiqui memoria cum Regio quodam modo esse coniuncta uidetur. Habet enim Regius in dextro margine folii 1^a inscriptionem ab alia manu ut uidetur additam hanc: CELII FIRMIANI DE RELIGIONE ET REB; DIVINIS AD CONSTANTINV̄ IMP̄., quae inscriptio singularis neque in ullo alio nostrorum codicum occurrens sumpta est sine dubio ex loco Inst. I 1, 10: 'De religione itaque nobis rebusque diuinis instituitur disputatio.' Quo magis mirandum est in catalogo quodam bibliothecae Cluniacensis saeculo XII scripto, quem Delisle primum edidit *Cabinet des Manuscrits* II (1874) p. 458, deinde emendatius *Inventaire des manuscrits de la Bibliothèque Nationale, Fonds de Cluni* (1884) p. 337 ss., p. 359 codicem numero 358 signatum nominari hunc: 'Celi Firmiani institutionum diuinarum de religione et rebus diuinis ad constantinum imperatorem.' Quo titulo cum propter consensum inscriptionis quae est in Regio admiratio mihi moueretur, tum etiam eo aucta est, quod in superiore margine folii 82^a uerba *Odilo abb.* adiecta uidi. Inter abbates Floriacenses quoniam nullus fuit cui Odilo nomen esset, Odilonem illum fuisse celeberrimum abbatem Cluniacensem (mort. 1049) coniciebam neque duos, sed unum codicem statuendum esse, qui aliquo modo e monasterio Cluniacensi ad Floriacenses migrauisset. Sed L. Delisle, ad quem haec scripseram, mihi respondit fieri potuisse ut codex Floriacensis Cluniacensibus ad describendum commodaretur, qua re consensus ille inscriptionum effectus esset; quod si aetate Odilonis esset factum, si quidem nomen illud ad magnum abbatem Cluniacensem referendum esset, fortasse librarium Cluniacensem nomen abbatis sui in mar-

Codex Cluniacensis.

Sed etiam aliud idque maxime singulare in codice R seruatum est. Tribus enim locis, in initio et in fine libri IV et in initio libri VI, numeri stichometrici adpositi sunt, sine dubio ex archetypo omnium nostrorum codicum propagati: de quibus infra, ubi de archetypo Ω disputabimus, accuratius dicemus.

R[1] Codex R, si uniuersum saltem de eo iudicium fertur, orationis Lactantii pro teste satis certo habendus est, dummodo audacissimae quaedam interpolationes, ex antiquioribus codicibus a nobis adhibitis uno praeterea Parisino S traditae, excipiantur. Quarum interpolationum saepius uirorum doctorum disputationibus tractatarum unum genus amplas ad Constantinum Magnum orationes continet (cf. ad p. 4, 10; 668, 5), alterum autem in doctrina quadam dualistica quae appellatur fusius exponenda uersatur (cf. ad p. 130, 5; 602, 2; de opif. 19, 8). De utroque genere locorum cum nondum satis accurate disputatum esset, proprias quaestiones institui[1], quibus ad eam sententiam iam ab aliis propositam adductus sum, ut eos Lactantii esse prorsus negarem; etiam infra ubi de archetypo Ω agetur, ei loci attingentur. In priore disputatione p. 25 ss. etiam de minoribus quibusdam locis spuriis codicis R egi. Illos autem locos si praetermittis, in R multo minor licentia inuenitur quam quae per totum codicem B grassata est. Sunt etiam loci quibus R unus uerae lectionis auctor est, uelut p. 110, 17 *aureum*; 234, 10 *possum non*; 248, 1 *dementisse*; cf. ad p. 288, 1 ΟΡΩΣΙΝ, 289, 4 ΗΓΗΤΗΡΑ, 293, 3 ΟΣΙΟΣΙΣΠΕΡΙ; 428, 6 *insectator*; 428, 10 *foro se*; 442, 16 *sapienti*; 443, 2 *extorqueat*; 562, 13 *decurrens*; 577, 1 *februis*. Etiam orthographia codicis satis emendata est.

Codex R non ipse ex archetypo Ω descriptus est, sed per
X alium codicem, quem X appellamus: quod ueri esse simillimum

---

gine Floriacensis ascripsisse. Codicis ipsius nullum aliud esse uestigium uidetur, fortasse medio saeculo XVI cum magna parte bibliothecae Cluniacensis interiit (cf. Delisle, *Fonds de Cluni* p. X s.).

[1] *Ueber die dualistischen Zusätze und die Kaiseranreden bei Lactantius. Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. Phil.-histor. Classe, Band CXVIII, Abhandlung VIII; Band CXIX, Abhandlung I. 1889.*

infra in codice Parisino S describendo ostendemus. Codicem X autem propriam classem communis memoriae Ω efficere statuendum est.

Ea quoque pars codicis R quae saeculo XII ex Planipediensi est inserta, digna iudicanda est uetere parte codicis, ut ipsum Planipediensem bonum librum fuisse existimandum sit dolendumque quod iniuria temporum absumptus est. Quantum quidem ex parua Planipediensis parte quae in codice R superest intellegitur, is codex neque ipse ex ullo nostrorum codicum manauit neque horum ullus ex illo. Itaque Planipediensem fortasse propriae classis pro auctore habere licet. R[p]

Permultis locis codex a manu posteriore (R^2) correctus est. Mirum autem uidetur quod cum per totam antiquam eius partem saepissime eam manum alteram cernamus, in parte postea ex Planipediensi suppleta tres tantum loci sunt qui in collatione a me adhibita ad manum alteram referuntur (p. 153, 8. 170, 3. 172, 15). Sed hos locos fortasse alia manus aliqua correxit: nam praeter manum alteram constanter in R occurrentem aliae quoque manus hic illic quaedam adiecerunt (cf. ad 10, 2; 12, 22; 50, 21; 210, 12; 218, 14; 567, 11). Itaque simillimum ueri mihi uidebatur Iulianum illum, cum Floriacensem legeret, qua ipsa in lectione etiam quattuor folia intercidisse inueniret, correctiones illas intulisse. Iam Henricus Omont in eis quae de Iuliani opera exposuit (cf. supra p. XXXI adn. 1), interpretationes latinas locis quibusdam graecis in margine additas manum Iuliani ostendere obseruauerat. Qua ipsa re cum coniectura illa, in quam incidi postea demum quam Parisiis codice usus eram, etiam certior mihi fieret, sententia mea a uiro illo doctissimo, cui scripseram, codice ipso inspecto confirmata est. Sed ut Iuliano, etsi codicem in libro VII non expleuit, tamen propter curam quam reficiendis libris II et III mutilis adhibuit gratia habenda est, ita correctionibus illis integritati codicis atque uerborum Lactantii non consuluit. Nam cum saepe leuia tantum menda tolleret eis correctionibus ad quas inueniendas uel modica sermonis latini scientia sufficit, aliis corruptelis suo ingenio fretus mederi temptauit (cf. ad p. 5, 26; 34, 1; 54, 15; 57, 6; 107, 11 al.) R[2]

atque interdum ne sanis quidem locis pepercit (cf. ad p. 21, 10; 22, 13. 16; 32, 1; 36, 11; 38, 16 al.); ea quoque deprehendimus, quae ut ascriberet, nulla re sine dubio nisi studio doctrinam iudiciumque suum ostentandi adductus est (cf. ad p. 88, 2; 135, 21; 138, 23; 141, 7. 21 al.). Etiam orthographiam manus primae mutauit (cf. ad p. 29, 6; 33, 16), nonnumquam assimilationem consonantium in uoces compositas induxit: quas correctiones in apparatum non recepi. Pauci loci sunt quibus emendatio non sollertiae fratris Iuliani, sed usui alius codicis, Planipediensis uidelicet, tribuenda uidetur (cf. ad p. 170, 3; 330, 8; 340, 7). Quod autem Iulianus interpretationes latinas locorum quorundam graecorum in margine ascripsit[1], eius rei haec uidetur causa fuisse, quod illae in Planipediensi in margine adiectae erant, ita ut statim in oculos inciderent ac facile suo quaeque in loco addi possent.

Codicem primus descripsit Le Nourry p. 648 s., quo loco tamen quod dat 'Specimen codicis Regii', non huius, sed Parisini 1662 (P) est. Adhibuerunt primi Le Brun-Lenglet (cf. uol. I p. XXIX s.). Usus sum collatione a. 1864 ab Andrea Laubmann, optimo Caroli Halm discipulo, qui praematura morte et suis et litteris ereptus est, confecta, locis nonnullis codicem ipse Parisiis a. 1884 inspexi. De multis praeterea lectionibus et huius et, ut hoc loco id addam, aliorum codicum Parisinorum uariis temporibus G. Gundermann, E. Hauler, A. Holder, H. Omont, G. Schepss, C. Wotke certiorem me fecerunt.

H Littera H signaui codicem membranaceum saeculi X, qui olim Heidelbergae in bibliotheca Palatina erat, nunc Romae est Palatino-Vaticanus n. 161. Fuerat codex antequam Heidelbergam translatus est Maguntiaci, id quod haec inscriptio folii 1^{b} testatur: *Iste liber ptinet ad librariam Sancti Martini ecclie magũtiñ* ///// (pauca uerba erasa sunt) *ãno 1479,* in calce autem codicis fol. 236^{b} a manu eiusdem aetatis cuius ea est quae codicem scripsit, hi uersiculi adiecti sunt: *An-*

[1] In collatione a me adhibita paucis, non omnibus locis interpretationes latinae aut indicatae aut ascriptae sunt; quod tamen ad graeca constituenda nullius momenti est.

testis (sic) *dñi nimium praeclarus amande hunc tibi lotharius librum sic scribere fecit.* Continet codex, cum primus quaternio interierit, Institutiones inde a I 6, 5 (p. 20, 3); in extremo folio 236 coniunctae duae particulae libri De opificio dei c. 19, 1—9 *(posset adipisci)* et 20, 1. 2 (usque ad *statum exspectant*) subiectae sunt sic inscriptae: DE DĪ OPIFICIO · ID · Ē · DE RATIONE FIRMIANI LACTANTI AD DEMETRIANUM. Primus codicem adhibuit Gallaeus, qui in Elencho Veterum Librorum, Praef. p. **4ᵇ 'Membranacei Codicis Palatini' uariantes lectiones ab Isaaco Vossio sibi suppeditatas esse dicit. Descripserunt codicem Reifferscheid, Biblioth. Patr. Lat. Ital., *Sitzungsberichte der Wiener Akademie,* uol. LVI (1867) p. 537 et cum aliis Palatinis Lactantii Steuenson, Bibliotheca Apostolica Vaticana. Codices Palat. Lat. I (1886) p. 27. Rogante me Academiae Vindobonensis liberalitate factum est ut Mich. Petschenig operam codicis in huius editionem usum conferendi susciperet. Cuius accuratissimam collationem quibusdam locis Jos. Haeussner, Fr. Schoell, H. S. Sedlmayer, quos Romae uersantes de illis interrogaueram, confirmauerunt.

Codex a compluribus librariis confectus est, qui exemplo scriptura continua et uncialibus litteris exarato utebantur. Hoc et inde quod innumeris per totum codicem locis uoces perperam aut diremptae aut coniunctae sunt, et ex singularibus quibusdam erroribus apparet. Graeca fere omnia latinis litteris scripta sunt. Buenemannus, qui lectionibus a Gallaeo suppeditatis usus de codice Praef. p. b 2, disputat, eum optimae notae esse dicit, recte fortasse, si cum recentioribus libris manu scriptis confertur, non recte, si quid Lactantius scripserit quaeritur. Nam oratio Lactantii tot locis adeo mutata est, ut praeter codicem Montepessulanum, geminum fratrem Palatini, nullus inter antiquiores nostros codices minoris auctoritatis sit. Tamen etiam hic codex (cum Montepessulano) paucis locis quibus ceteri codices nos destituunt, uerba Lactantii cum fide tradidit, uelut p. 262, 13 *aequo aiunt animo*; 385, 10 *prosecant*; 454, 7 *sufficiat*; 508, 17 *⟨s⟩extus aelius*; 643, 9 i xi (i. e. ἥξει). Etiam hoc addendum est, quibusdam in partibus, maxime in libro VI, codicem minus esse deformatum interpolationibus.

H^2 Nonnullos errores manus prima correxit. Praeterea manus altera (H^2) eiusdem cuius prima est aetatis correctiones addidit eiusmodi, ut codicem cum eo exemplari ex quo descriptus erat collatum esse facile appareat. Itaque correctiones manus alterius non neglegendae sunt. Nam sua corrector perraro intulisse uidetur (cf. ad p. 72, 18; 274, 6; 347, 8; 493, 11 al.).

M Codex Montepessulanus Scholae Medicinalis n. 241 Institutiones continet, quas eaedem quae in H particulae libri De opificio dei eadem inscriptione praefixa sequuntur. Quorum in possessione antea codex fuerit, inscriptionibus ostenditur his: in superiore margine folii 1^a legitur *P. Pithou*, idem nomen celeberrimum in extrema p. 186^b adiectum est, in inferiore autem margine folii 1^a a manu recentiore scriptum est *Ex libris Collegij Oratorij Trecensis*, idem nomen in extrema p. 186^b num fuerit, ubi legitur *iste lib. ẽ*, quae uerba sequitur rasura, in medio relinquere debemus. Codex inde a folio 9^a (Inst. I 9, 8, p. 32, 19) a manu saeculi X scriptus est: hanc partem littera M signaui. Prior pars codicis prima octo folia M^p continens a manu saeculi XII addita est: quam M^p nominaui. — Descriptus est in libro *Catalogue général . . . des départements I p. 376*. Ego cum a Maximiliano Bonnet locos quosdam codicis descriptos accepissem, postea plenam illius cognitionem eo adsecutus sum, quod uiri qui praesunt Bibliothecae Montepessulanae beneuole eum Heidelbergam miserunt.

Codex Montepessulanus tam similis est Palatini, ut, id quod ante dixi, plane geminus eius frater appellandus sit. Quam ob rem apparatum lectionibus totius codicis M proponendis onerare nolui, sed exhibui uarietatem lectionis usque ad p. 36, 13 tantummodo, ut et per primam partem libri I Institutionum, quae deest in H, illius lectiones damnum quodammodo compensarent et quam arta sit illorum codicum cognatio agnosci posset; praeterea inscriptiones et subscriptiones librorum e codice M addidi. Neutrum autem horum codicum ex altero descriptum esse, sed ex eodem eos proximo archetypo fluxisse uerbis in altero utro omissis ostenditur; uelut desunt in uno H p. 58, 19 *illud profecto fuit*; 366, 5 *se domui—nouum*, in uno M p. 21, 7 *delphida*; 69, 14 *nisi*

per . sanguinem — fieri poterit. — Codex qui a pluribus librariis scriptus est, multis locis ab isdem est correctus, accedunt autem correctiones manus alterius (M^2), quae uerba recte uel coniunxit uel diremit et leuiores interdum errores sanauit. Tertiae quoque manus correctiones quaedam animaduertuntur. M^2

Prima octo folia codicis saeculo XII scripta (M^p) eandem quam uetus eius pars recensionem praebent: quod ex comparatione Parisini S, de quo infra agemus, colligitur. Nam codex S cum multa habeat quibus conuenit cum codicibus M et H, eam similitudinem non solum cum uetere parte Montepessulani, sed etiam cum recentiore comparatus ostendit. Itaque partem M^p non ex alio codice additam esse existimabimus, sed illud potius statuemus, prima folia Montepessulani casu aliquo corrupta saeculo XII descripta esse, ut in eorum locum noua illa folia succederent.

Is codex ex quo H et M orti sunt, non ipse ex archetypo Ω descriptus est, sed, id quod ex eis quae de Parisino S dicentur apparebit, per alium ex illo fluxit. Hoc alio autem codice noua contextus Lactantiani classis constituitur: est nobis Φ, proximus autem ille codicum H et M communis archetypus $Φ^p$. Φ $Φ^p$

Ex eodem quo H et M libro manu scripto etiam codex Vindobonensis (cf. Tabulae codd. manu scr. bibl. Vindob. I p. 119 n. 719) deriuatus est, saeculi XIII, et Oxoniensis Bodleianus[1] (cf. Coxii catalogum III p. 367 n. 131) eiusdem saeculi, in quo tamen desunt particulae illae libri De opificio dei.

---

[1] Hic codex cum Institutiones tantum contineat, non idem est atque Bodleianus ille — sunt autem in Bodleiana duodecim aut omnium Lactantii aut singulorum operum libri manu scripti excepto codice supra commemorato saeculi XV omnes —, cuius lectiones quasdam Sparkius in editione (Oxon. 1684) dedit: quo ex codice cum Sparkius Epitomae quoque locos proposuerit, is sine dubio est Bodleianus qui unus eam continet in Coxii catalogo uol. III p. 370 n. 138 nominatus. Hic quamquam a Buenemanno (Praef. p. b 2^b n. 28) 'magni pretii' esse et 'plerumque Bononiensi uetustissimo conformis' dicitur, tamen pessime interpolatus est: cf. lectiones a Sparkio ad p. 134, 43; 158, 94; 163, 4; 176, 24; 272, 39 al. exhibitas. Codex Bodleianus 138.

Huius codicis lectiones nonnullas R. Ellis, illius R. Beer mihi suppeditauit. — Ex codice M manauit Bruxellensis n. 9809, olim Cusanus, saeculi XIII uel XIV, in catalogo bibliothecae Bruxellensis uol. I p. 197 non recte saeculo XII ascriptus; quem codicem ex bibliotheca illa Heidelbergam transmissum multis locis contuli.

P Codex Parisinus n. 1662, antea 3736, membranaceus, olim *Claudii Puteani*, quod nomen in margine superiore folii 1ª inscriptum est, altus 32, 4, latus 25, 3 centim., saeculi IX, continet Institutiones, quas sequuntur p. 163ª 'De ira diuina liber octauus', fol. 179ᵇ 'De opificio dī liber nonus', fol. 191ª usque in fol. 195ª, 'De epitome liber decimus' uel potius quae est pars eius a c. 51 [56], 1 usque ad c. 61 [66], 6, ita ut ne haec quidem pars usque ad finem libri integra seruata sit. In Institutionibus desunt partes hae: V 17, 22 (p. 456, 2)—20, 12 (p. 470, 10); VI 3, 2 (p. 485, 11)—4, 1 (p. 489, 8); VII 22, 3 (p. 653, 3)—§ 15 (p. 655, 4), in libro autem De opificio dei magna lacuna est a c. 4, 19 usque in c. 8, 16. Cum scriptura ab eis locis qui partes omissas antecedunt, statim ad eos transiliat qui subsequuntur, in archetypo codicis folia intercidisse manifestum est. Descriptionem codicis dedit Le Nourry p. 648 s., qui etiam specimen unius ex eis locis addidit quibus graeca cum interpretatione latina coniuncta sunt, per errorem tamen, id quod supra p. XXXIV monuimus, ad codicem Regium relatum. Codicem primus adhibuit Opsopoeus in edendis Oraculis Sibyllinis (Paris. 1607), qui in fine praefationis usum eius a Cl. Puteano sibi concessum esse dicit, in edendo Lactantio Le Brun-Lenglet (cf. I p. XXIX s.). Primum librum Institutionum et partem secundi † Andreas Laubmann, scripta minora † W. Nolte contulerunt, collationem Institutionum a. 1884 Parisiis ad finem perduxi.

P¹ Librarius codicis — unus enim erat — cum exemplo minus integro emendatoque et quod nonnullas interpolationes recepisset uteretur, ne ipse quidem satis curae in officium exsequendum contulit. Frequentissimi sunt errores omnis generis, quorum pars quidem a librario ipso correcta est. Paucis tamen locis etiam hic codex unus ueras lectiones habet, uelut 21, 14

scribat; 95, 18 *nihili*; 170, 1 *aduexerunt*; 201, 2 *id est mente*; 271, 1 *numen*; 347, 8 *carnis*. Locis graecis interpretatio latina adiuncta est re ita comparata, ut uersiculi paruas particulas sermonis graeci continentes[1] alius sub alio positi columnas efficiant, latina autem uel in parte dextra uel in sinistra totidem uersiculis pariter per columnas discripta sint: qua in re non solum uerba graeca pessime discerpta esse solent, sed ne latina quidem eis graecis quorum e regione posita sunt satis respondent.

Codex multas correctiones habet a duabus manibus (P^2 P^2P^3 et P^3), quae eiusdem cuius prima manus aetatis sunt, additas, ita tamen, ut per alias partes alterutra tantum, per alias utraque corrigendi munus susceperit. Non omnibus locis, maxime si res exiguae sunt, manus altera a prima, tertia ab altera satis discerni potest, ac ne id quidem est incredibile, correctiones manus alterius potissimum, sed etiam tertiae non per totum codicem ad singulos librarios referendas esse: interdum enim ductus litterarum utriusque manus non plane idem esse, sed simillimi tantum uidentur. In Epitome Nolte unam omnino manum correctricem statuit[2]. Eam autem manum quam alteram appellaui, priorem esse quam tertiam eo certissime demonstratur, quod loci quidam extant quibus alterius manus scriptura a tertia correcta est (p. 123, 18; 283, 13, cf. 15; 618, 5). Et alter et tertius corrector codicem cum archetypo contulerunt: nam plurimis locis et P^2 et P^3 a primo librario perperam scripta rectissime emendauerunt uel omissa ab illo addiderunt; qua de correctione codicis secundum archetypum factam etiam postea dicemus. Sed uterque corrector studio nouandi plerumque ductus etiam falsa intulit, P^2: p. 54, 22; 87, 10; 537, 5. 15; 572, 1; 573, 15 al.; P^3: p. 180, 8; 187, 22; 209, 18; 216, 4; 223, 15; 283, 15; 392, 2; 589, 1 al. Manus

---

[1] In apparatu huius editionis ubi loci graeci codicis P proponuntur in particulas discerpti, eae particulae uersiculos illos reddunt.

[2] Cum eo tempore quo codicem contuli, ut ego Institutiones tantummodo ederem constitutum esset, correctiones Epitomae in codice non recognoui. — Pag. 738, 13 in apparatu pro P^3 est legendum P^2

altera scripturam quoque codicis saepe uulgaribus et recentioribus formis corrupit (uelut *relegio* pro *religio*, cf. ad p. 6, 8; *noncupat* pro *nuncupat*, cf. ad p. 17, 2; 95, 22 *inprudentes*; 96, 4 *adpeterent*; 97, 7 *adflictatur* sim., quas correctiones in apparatum non recepi). Praeter duos illos correctores alii quoque qui codicem legebant hic illic aliquid ascripserunt (cf. ad p. 5, 21; 8, 7; 61, 3; 62, 17; 69, 2; 78, 1; 208, 3; 277, 12; 350, 2; 748, 4).

V Cum Parisino P coniungendus est codex Valentianensis membranaceus, in catalogo quem Mangeart composuit (1860) p. 120 numero 140, nunc autem n. 187 signatus, altus 25, 2, latus 23 centim., foliorum 144, saeculi non IX, ut Mangeart dicit, sed exeuntis X uel ineuntis XI, olim 'Liber monasterii Sci Amandi in Pabula'[1], quae inscriptio in inferiore margine folii 1a addita est. Continet libros I—VI Institutionum, deest tamen praeter locos breuiores quosdam pars libri III inde a cap. 17 § 24 (p. 232, 17) usque in § 33 (p. 234, 10): quae lacuna, cum p. 232, 17 extrema quae in V est uox, *omnium,* 234, 10 extrema quae in V deest, iterum *omnium* sit, errore librarii effecta est. Huius codicis cum partes quasdam a. 1884 paucos dies Valentianae commoratus descripsissem, paulo post totam collationem ab Alfredo Holder diligentissime factam accepi, qui, cum Academia Vindobonensis concessisset ut codex ille in usum huius editionis conferretur, precibus meis humanissime obsecutus id negotium susceperat. De quibusdam locis etiam testimonia Crombackii praefecti eius bibliothecae, cuius eximiam liberalitatem iam cum Valentianae essem expertus eram, et Caroli Wotke habeo.

V1 Codex a duobus librariis scriptus est, quorum unus partem priorem, quae est usque ad fol. 90a (IV 17, 8, p. 346, 2 usque ad *ira mea*), alter, qui etiam in priore parte interdum uice illius functus erat, posteriorem absoluit. Quamquam minime

[1] Codicem iam saeculo XII in bibliotheca Amandina fuisse pariterque alterum qui nunc Valentianae est (n. 141), librum De opificio dei continentem e uetere catalogo, quem L. Delisle edidit, *Cabinet des manuscrits* II p. 450 n. 41. 42, cognoscitur.

desunt in eo codice uaria uitia manifestaeque interpolationes ac nonnullae partes scatent prorsus erroribus neglegentia librariorum admissis, nihilo minus praesertim in libris II—V haud raro uel unus genuinam lectionem retinuit uel eas lectiones habet, quae nonne uerae sint, diligenter perpendendum est. Lectio palmaris plane est III 26, 6 (p. 260, 9), ubi quod Lactantius scripserat, in ceteris codicibus adeo coniecturis obrutum est, ut uix diuinatione retegi posse uideatur. Ceteri enim codicis cum habeant *et periculum omne* uel *et pericula omnia* uel *et phalaris taurum* uel *et pericula et aurum*, unus autem, P, quod sanum non esse uideretur, omiserit, in V *et perilli taurum* extat. Alii loci, minus tamen insignes quam ille hi sunt: 102, 9 *suis*; 157, 16 *foedissimis*; 158, 20 AENAON TE; 165, 20 *sed*; 188, 10 *forem*; 195, 19 *hoc*; 229, 4 *impio*; 250, 4 *uni*; 251, 6 *quo*; 365, 11 *meo*; 410, 2 *praedixissent*; 414, 4 *arateo*; 468, 6 *isti*. Horum locorum quidam eius generis sunt, ut uera lectio uel in una littera recte seruata constet. Eandem uirtutem ac fidem codex V etiam in locis quibusdam aliorum scriptorum a Lactantio adlatis praestat: p. 59, 15 *ollos* (ex Cicerone); 134, 17 *uersura soluis* et 185, 1 *itan* (e Terentio); 150, 7 *terrea* (e Vergilio); 152, 5 *terram* (e Lucretio); 214, 7 *anquirunt* (e Cicerone); 230, 4 et 9 *aedis* (ex Lucretio); 280, 4 *ut* (ex Lucilio); 339, 12 *tormenta* (ex interpretatione Itala Veteris Testamenti); 428, 8 *mani* (ex Lucilio).

Multos errores librarii ipsi correxerunt: quod alter etiam certo testimonio confirmat subscriptioni libri V adiecto hoc: *emendaui conferente secundo*. Sed minus diligenter ille codici emendando operam dedit et plurimos atque grauissimos errores alteri tollendos reliquit. Eum autem correctorem (V^2) usum esse alio codice, archetypo nimirum, ex permultis locis apparet, sed etiam alia addidit quae pro commentis ipsius habenda sunt (cf. ad p. 161, 6. 172, 11. 173, 17. 188, 10. 198, 5. 212, 7. 222, 15 al.). Correctiones interdum uocula *uel (l)* inducuntur, sed haec res in uoluntate tantum correctoris posita est, non diuersam originem naturamque correctionum indicat. Praeter manum alteram perpaucis locis (9, 9; 163, 9 V^3) etiam aliae animaduertuntur. V^2

Codices Parisinus et Valentianensis communi disputatione tractandi sunt. Atque primum in ratione eorum explicanda hoc dicendum est, illos per librum primum et per librum sextum[1] fere inde a c. 4, 20 (cf. p. 493, 17 *conpendibus*) saepissime una contra ceteros codices stare, per libros II–V autem perraro eum seruare consensum, immo multo pluribus locis ita inter se discedere, ut uel unus P uel unus V cum aliis omnibus uel aliquibus congruat; de libro VII, quoniam in V non extat, nihil dici potest. In libris I et VI autem cum nonnulla in uno P desint (cf. ad p. 37, 14; 40, 10; 51, 2; 59, 22. 23; 485, 11—489, 8), alia in uno V (cf. ad p. 57, 18; 71, 8; 526, 13; 544, 14), quo accedit quod V aetate inferior est quam P, neuter ex altero fluxit, sed communem habent Υ archetypum (nobis Υ) multis locis aut neglegentia aut consilio mutatum. Pauca ex plurimis exemplis adferam: p. 2, 9 *praedicarent* pro *iudicarent*; 13, 18 *nihil finito* pro *ex infinito*; 18, 7 *rectoribus* pro *rector orbis*; 23, 14 *uarlerium* pro *ualerium*; 34, 10 *labore* pro *dolore*; 92, 22 *adpraehendimus* pro *deprehendimus*; 523, 7 *quid* pro *ut*; 553, 3 *inquit caesar* pro *te inquit cæsari*; 569, 8 *quintialianus*; 572, 3 *dei* pro *ueri*. Omissa sunt in P et V: p. 5, 2 *ucrae*; 7, 7 *quin*; 518, 4 *suis*; 547, 7 *deus*; al., addita haec: p. 24, 4 *ita*; 31, 21 *modo*; 64, 7 *omnes*; 92, 14 *quoque* al. Permulta uitia altera in P, altera in V uel a librariis uel a correctoribus sanata sunt, multo plura tamen in P quam in V idque maxime in libro VI; etiam hi loci communem illorum codicum originem probant: cf. 3, 23 *inquisione* $P^1 V^1$, *ti* add. $P^2 V^2$; 7, 1 *sententium, i* s. l. add. $P^1 V^2$; 10, 14 *ad* om. P^1 (add. P^2) V; 11, 3 *om* (corr. m. 1) P, *om* V; 41, 15 *gesta* om. P^1 (add. $P^{2?}$) V; 46, 15 pro *sub* in V *ut*, in P tres hastae erasae, sine dubio *ut*, et *sub* s. l. add.; 64, 4 *falsas* om. P^1 (add. P^2) V; 69, 1 *est do* P, *est do* V pro *endo*; 497, 16 *utrum* P^1 (corr. P^3) V pro *utrumque*; 505, 3 *et iis—iustitia* om. P^1 (add. P^2) V; 508, 13 pro *obrogari* in P est *progari*, correctum a m. 2, in V *progari*; 510, 7 *uerum* om. P^1 (add. P^2) V; 521, 6 *nec hoc—repudiandum* om. P^1 (add. P^2) V; 524, 20 *expetenda* P^1 (corr. P^2) V pro *expectanda*; 535, 23 *uocantiam* P^1 (corr. P^3), *uocantiam* V pro *uocant non tam*; 558, 19 *sempiternefas* P^1 (corr. P^3) V pro *semper nefas*; 560, 2 *conspiciam* P^1

[1] Breuitatis causa in hac disputatione, etiamsi consensus ille non ab ipso initio libri VI incipit, omnino librum VI et libros II—V dicam.

(corr. P^3) V pro *conscientiam*; al. Hos autem locos considerantes dubitare non possumus, quin correctores P^2 et P^3 in libris I et VI codicem P non cum proximo archetypo eius contulerint, sed cum alio codice. Nam cum saepe in V idem qui in P^1 sint errores uel eadem uerba omissa neque addita sit correctio, et hoc apparet, illa uitia iam in communi archetypo fuisse, et illud, correctorem Valentianensis, quippe qui illos errores, ad quos recte tollendos alius codicis subsidio opus erat, non attigerit, proximo archetypo codicis V usum esse, correctores contra codicis P alium codicem adhibuisse.

Quibusdam locis unus Υ ueram lectionem propagauit: 3, 18 *sua—luce* (sed deest B); 12, 7 *qui talia loquebantur* omittunt ceteri; 28, 1 *de utrisque—disseremus* omittunt ceteri; 43, 4 *figuretur* (cf. 2 *figuris*); 45, 17 *habebat* (non recte *habeat* recepi); 53, 10 *exim*, ceteri *exin* in loco 'Ennii'; 59, 15 *endo* (sed deest B); fortasse etiam 554, 18 *maledicis*.

Vidimus recensionem codicum P et V per libros I et VI eandem esse. At in libris II—V plane alia indoles atque ratio eorum codicum existit. Non desunt quidem loci quibus codices illi contra ceteros inter se consentiant, sed minime numero comparari possunt cum maxima multitudine eorum locorum quibus illi in diuersa abeunt, maxime uero mirandum est illud, quod nonnullis locis unus P, perpaucis unus V ea habet communia cum singulis uel pluribus ceterorum codicum, quae quin consulto mutata sint dubitari non potest; paucis locis cum PB etiam Parisinus S consentit: cf. p. 156, 5 *id est* et 375, 20 *mortali* PB, om. cett.; 308, 1 *idem* PRS (etiam H^2), om. cett.; 241, 8 *feliciter* eiectum in PBG, pariter a R^2 (ne sceleratus 'felix' dicatur); 295, 18 *deus autem cum solus sit* PBS, *d. a. cum solus adhuc esset* cett. (prius illud factum est, ne deus tempori subiectus uideretur); 489, 13 *posita sunt* PB pro *posuit deus*, sed cf. 490, 11. 491, 11; 405, 11 P *congrueret*, B *non congrueret* pro *coniuerent* (ut Christiani, quamquam ei tempori risus *non congrueret*, tamen risisse dicerentur); 285, 1 *septingentis* PRH, *nongentis* VBS; 259, 19 *non* add. VB; 297, 5 *igitur* PRS, *autem* VBH; 302, 17 *ingressi* PBG, *egressi* VRHS; 374, 21 *hoc modo omnis* PHS, *omnis hoc modo* VBR; 385, 6 *enim* PBS, om. cett.; 475, 7 *mirum debet* PBS, *debet mirum* VRH. Pauci loci paulo accuratius considerandi sunt: p. 444, 9 fragmentum uersus Luciliani hoc est in VRH: _ ◡ ◡ _ *non Carneaden* (*-dem* H) *si ipsum*

Orcus remittat, in PBS hoc: _ ◡ ◡ *nec si Carneaden* (-dē S) *ipsum Orcus remittat:* sed prius genuinum esse cum positio minus solita uoculae *si* intra enuntiatum ipsum collocatae tum *nec* pro *non* scriptum, ut sententia esset *ne Carneades quidem*, ostendit. P. 328, 17 *filium suum principem angelorum legauit (sc. deus)*: non ferendum uidebatur Christum *principem angelorum* appellari, itaque duo haec uerba in PB oppressa sunt, contra sententiam Lactantii, qui Epit. 37 [42], 3 (p. 712, 23) hoc docet: *denique ex omnibus angelis . . . solus (sc. Christus) in consortium summae potestatis adscitus est.* Sed eadem sententia etiam in Institutionibus p. 296, 11—297, 5 et 297, 9—17 explanatur. Iam uero nonne mirandum est hos ipsos locos, quibus Christus cum angelis quodammodo comparatur, in VB omissos esse, extare contra in P et reliquis? Ac tamen hi quoque loci similibus locis Epitomae (cf. ad p. 296, 11 et 297, 9) Lactantio uindicantur multoque ueri similius est eos a seuero censore esse damnatos quam inlatos ab audaci interpolatore. Vides et hos locos in VB et priorem illum in PB eadem de ratione esse sublatos. Sed si quaerimus quo modo diuersitas illa quae in libris II—V inter P et V est explicanda sit, res quaedam, de qua infra in archetypo Ω describendo accuratius agemus, hoc loco praecipienda est. In archetypo Ω enim commenta interpolatoris audacissimi fuerunt, de quibus alia in alios codices transierunt: hoc modo factum est ut locis modo adlatis et codex P et V uarie cum reliquis concordent. Ad archetypum Ω illud quoque referendum est, quod codex P quattuor opera Institutiones, libros De ira dei et De opificio dei, Epitomen in corpus decem librorum conprehensa continet[1]. Sed accedit etiam illud, quod in archetypo Ω errores uel ab ipso librario uel a correctore sublati erant, ita ut facile alii codices errores, alii correctiones sequerentur, uel alii uoces in prima scriptura archetypi omissas non reciperent, alii in archetypo super uersus uel in margine additas reciperent atque interdum diuersos in locos. Haec quoque res, etsi postea dicetur de ea, tamen hic propterea commemoranda est, quia duae hae

[1] Minime codex P propter hanc communitatem aut propterea, quia in locis supra adlatis saepe cum B consentit, classi Ψ (BG) attribuendus est: quod non esse statuendum et locis codicum BG communibus, alienis a P, et lacunis quas BG habent, P non habet, demonstratur. Ne illud quidem retineo quod diu putaui *(Die dual. Zusätze p. 3)*, per libros II—V archetypum codicum P et V recensionem habuisse cui nonnulla ex codice classis Ψ admixta essent.

rationes, quarum una in interpolationibus, altera in correctionibus codicis Ω posita est, ad consensum quoque qui locis quibusdam inter P et V in libris II—V est explicandum prorsus sufficiunt: cf. 148,18 *uel* om.; 198, 3 *quod* recte, *quodsi* cett.; 205, 15 *optantur* recte, *non optantur* cett.; 213, 9 *errare* pro *errasse*; 239, 11 *istudc utitor* P^1, *istud cutitor* V^1, pro *istoc utitor*; 274, 3 *cogitanti* recte pro *consideranti*; 276, 12 *quantum* P^1 (corr. $P^{3?}$) V pro *quanto*; 295, 9 *filius dei* om.; 387, 21 *dei ueri* pro *ueri dei*; 405, 19 *adlatorem* pro *adulatorem*; 431, 18 *errorem* pro *errorum*; 444, 21 *ut* om. P^1 (add. P^2) V; al. Haec ratio eo magis admittenda est, quia, id quod postea uidebimus, etiam in binis quibuslibet pluribusque ceterorum codicum idem singularis saepe est uitiorum consensus. Aliis locis error librariorum uidetur factus esse: p. 109, 21 *minutitiem* pro *minutiem*; 126, 6 *per se* pro *Persen*; 202, 8 *demultis* pro *demulsis*; 203, 13 *effigitur* pro *efficitur*; 209, 19 *scientiae* pro *scientia et*; al. Atque ut ea quae hucusque disputauimus, conprehendamus, certissimum est in libris II—V eam rationem quae in libris I et VI inter Parisinum et Valentianensem intercedat, plane mutatam esse atque his in libris codices illos non eandem, sed diuersam recensionem praebere, ut eos in libris II—V ex eodem quo in libris I et VI archetypo (Υ) originem ducere incredibile sit.

Itaque ad aliam eamque difficilem quaestionem deducti sumus. Inuestigandum est enim quomodo factum sit, ut codices P et V, cum in libris I et VI uniuerso consensu contineantur, in libris II—V in diuersas partes discedant. Hanc tamen quaestionem breuitatis causa hoc loco non omnes in partes exsequar, sed summam tantummodo eius ostendam proferamque ea quae rebus quam accuratissime poteram examinatis certa uel probabilia mihi esse uidebantur. Quam breuitatem eo magis quaestio illa admittit, quia uera aestimatio rectusque usus illorum codicum non ab ea pendent. Sed ut iam de origine diuersitatis illius codicum P et V dicamus, causa eius rei non alia cogitari potest nisi ea, ut alteruter illorum codicum uel eorum e quibus descripti sunt, aut libros I et VI aut libros II—V casu aliquo amiserit et ex alio aliquo codice sit reparatus. In neutro illorum codicum ullum est uestigium quo aut hos aut illos libros postea demum additos esse indicetur. Sed alia quaedam est res, quae nos in rectam uiam inducere potest. In P

et V enim subscriptiones libri VI Institutionum mire concinunt: in utroque additum est DEO (sic V, DN̄O in P) GRATIAS, ad quod in V etiam alia pia sententia accedit. Ut autem haec gratiarum actio, quae neque in P neque in V ulli alii libro Institutionum subiecta est et omnino ad finem totius tantum operis uidetur esse apta, in fine libri VI legatur, eo factum esse puto, quod archetypus Υ sex tantum libros Institutionum continuerit. Deinde quod liber VII in codicem Υ non receptus est, hoc rursus, ne casu factum esse dicamus, eo esse referendum mihi uidetur, quod Lactantius in fusa illa enarratione extremorum huius mundi fatorum, quae in libro illo est, opinionem eorum sequitur qui millenarium quod dicitur fore credebant, atque ita, ut beatam uitam piorum non solum in bonis animi, sed etiam in amoenitate rerum ad corpus pertinentium ponat imaginemque eius uitae omnibus coloribus floribusque depingat. Sed hanc opinionem non solum ecclesia damnauit, sed, id quod maximi ad nostram quaestionem momenti est, Hieronymus (quem sequitur Gennadius) nomini Lactantii ipsius notam ascribens ut iudaicam respuit (cf. ad p. 659, 10). Facile igitur fieri potuit ut totus liber VII ob eam causam a codice Υ excluderetur. In codicem P autem ut libri I et VI tantummodo ex Υ transirent, hanc fuisse causam existimo, quod cum codicis Υ sex tantum libros Institutionum continentis media pars interisset uel corrupta esset, librarius, qui nouum codicem faceret, scilicet P, ex Υ libros I et VI, medios autem ex alio codice, in
II quo quattuor illa opera Lactantii essent (Π), describeret atque ex eodem etiam librum septimum et tria scripta minora adderet. Hanc rationem si probamus, etiam illud apertum est, quomodo factum sit ut in P per libros I et VI a correctore (P^2 uel P^3) multae correctiones adderentur quae nullo modo ex codice Υ sumptae esse possunt (cf. p. XLII s.): nimirum cum codex Π praesto esset, corrector codicis P cum illo etiam libros I et VI ex Υ descriptos contulit atque ex eo correctiones addidit[1]. Ratio

[1] Perpaucae quidem correctiones in P et in V sunt quae cum hac sententia non conuenire uidentur. Sed rationes quaedam sunt quibus adhibitis eae correctiones offensioni esse desinunt.

illa si uera est, eo progredi licet, ut codicem V, quippe qui sex tantum libros Institutionum contineat, ueram propaginem codicis Υ esse dicamus. Sed cum codex V saeculo post Parisinum, quem ipsum ex mutilato Υ descriptum esse statuimus, confectus sit, ex Υ non ipse prouenire potuit, sed per alium demum codicem (Υ^p), qui ex Υ etiamtum integro deriuatus erat. Υ^p

Codicis V etiam is codex Institutionum similis fuisse uidetur, ex quo Sedulius Scotus locos graecos cum interpretationibus latinis excerpsit: de quibus excerptis in capite III agetur[1].

Codex Parisinus n. 1664, olim 3976, commemoratus a Nicol. Le Nourry p. 649, primum adhibitus a Parisinis Le Brun-Lenglet (cf. uol. I p. XXX) continet 182 foliis Institutiones, quibus in foliis 180^b et 181^a post locum in adnotatione nostra p. 668, 5 datum eadem frustula libri De opificio inserta sunt quae Institutionibus adnexa codices H et M (cf. p. XXXV s.) habent eademque cum inscriptione. Constat codex e partibus non una aetate confectis: partes enim hae: fol. 2^a—38^b (p. 3, 2—136, 4);

---

[1] Cognatione quadam cum Valentianensi coniunctus est codex ex quo multa Gallaeus inter Varias Lectiones in calce editionis suae (1660) subiecta, nonnulla etiam in adnotationibus uulgauit. Gallaeus in Elencho Veterum Librorum (p. **4^b) de hoc codice, quem litteris SA (i. e. scriptus antiquus) signauit, hoc refert: 'Hunc accuratissime cum editione Tornaesii anni 1553 contulit Io. Cauci. Est Codex optimae notae, fere enim in omnibus antiquissimo Bononiensi similem deprehendimus.' Codicem Cauci, qui ubi nunc esset frustra quaerebam, etiam Le Nourry p. 647 B, Le Brun-Lenglet I p. XXVIII, Buenemannus, Praefat. p. b^b n. 19, magnis laudibus ornant, et habuit sane bonas quasdam lectiones cum V uel PV communes, sed etiam multas falsas, multo uero maior est numerus earum e quibus illum recensionem audacissime interpolatam continuisse intellegitur. — Etiam alium codicem eiusdem atque Valentianensem stirpis esse putaui. Lachmannus enim, qui in Commentario Lucretiano p. 21 tres Lactantii codices Berolinenses recentissimos omnes commemorat, p. 311 unum ex eis olim Erfurtensem, cuius etiam p. 176 mentionem facit, in uersu Lucretii V 808, qui est apud Lactantium Inst. II 11, 5, lectionem *terram* praebere dicit: quam lectionem cum Lucretii codicibus inter nostros Lactantianos unus Valentianensis habet. At codex (Ms. theol. lat. fol. 381. Cat. Acc. 517) chartaceus, a. 1468 scriptus, ut est infimae aetatis, ita cateruae recentiorum codicum interpolatorum adnumerandus est. Heidelbergam transmissum perlustraui.

Codex Cauci.

Codex Berolinensis.

62ᵃ—131ᵇ (p. 218, 6—501, 14); 160ᵃ (p. 597, 8) usque ad finem Institutionum saeculo XII, partes autem inter illas positae saeculo XV scriptae sunt. Sed cum recentiores partes uerba Lactantii multo minus integra sinceraque quam ueteres habeant, illis hac in editione praetermissis ueteres tantum litS tera S signatas adhibui. Etiam primum folium saeculo XIV uel XV scriptum est, id quod tamen non ex litteris, quippe quae scripturam ueterum partium imitentur, colligitur, sed e genere minutarum picturarum quibus prima pagina marginata est. Videtur autem primum quod nunc est folium codicis ex natiuo primo folio fortasse detrito et uexato transcriptum esse: hoc enim e ratione lectionum cum lectionibus codicis M comparatarum conicio. Quare huius folii lectiones in apparatum recepi. — Codicem contuli partim Parisiis partim Heidelbergae, quo quod transmissus est, insigni beneuolentiae Leopoldi Delisle debeo.

Codex S quamquam ceteris nostris codicibus uetustate cedit, tamen probior testis uerborum Lactantii quam codices HM uel P dicendus est. Pauci quidem sunt loci quibus unus inter omnes ueram lectionem praebet (cf. p. 285, 9 *captiuos Iudaeos* om.; 433, 18 *corpore*; 465, 5 *memoriam*; 480, 6 *pretiosum—grata*; 495, 13 *magni facere*; 670, 5 *cupidinis*), neque desunt in eo corruptelae interpolationesque grauiores, sed cum recensionem contineat saniorem certe quam quae in HM extat, accedit etiam quod librarius maiore cum diligentia uerecundiaque quam in P non solum, sed etiam in B et V factum esse uidemus, officio functus est. In locis graecis mentione dignum est quod saepe accentus uel spiritus adpicti sunt. Sed ut recensionem codicis ipsam spectemus, duae sunt causae cur non una illa simplexque appellanda sit. Primum enim libri I—III et libri IV—VII, quantum quidem de eis superest, ex diuersis codicibus deriuati sunt. In priore parte codex S tot tamque singularibus locis cum HM consentit[1], ut

[1] Mirum est particulas libri De opificio dei, cum in HM recte Institutiones sequantur, in S peruerse ipsi libro VII post laudationem Constantini (cf. ad p. 668, 5) inculcatas esse: quod quomodo effectum sit uariis causis explicari potest; quas hoc loco persequi longum est.

ad eundem atque illi archetypum Φ referendus sit (cf. ad p. 14, 14; 23, 2; 26, 20; 34, 12; 35, 13; 37, 4; 38, 16; 42, 11; 91, 4; 102, 10; 126, 7; 135, 3; 222, 9. 18; 231, 22; 241, 4; 252, 16; 261, 9; 265, 22 al.), sed multis locis etiam meliores quam illi lectiones habet, quod qui apparatum nostrum perlustrabit, facile cognoscet. Ab hac parte plane diuersa est altera: desinit enim ille cum codicibus HM consensus, incipit autem quaedam cum codice P similitudo, quae interdum etiam eis locis quibus B cum P congruit (cf. p. XLIII) animaduertitur: cf. ad p. 295, 18; 309, 19; 319, 5; 440, 9; 444, 9. 14; 445, 13; 453, 7; 475, 7. Etiam in libro VII saepe S et P congruunt, sed quoniam in eo codex V totus, R paene totus deficit, certa comparatio fieri non potest. Sed si quaeritur quomodo consensus ille qui est inter S et P (B) explicandus sit, et numerus eorum locorum tam paruus est et tot aliis locis, id quod infra in archetypo Ω describendo ostendetur, codex S cum aliis quoque codicibus congruit, ut eum codicem ex stirpe (Π) codicis P deducere non possimus, sed propria propagatione ex Ω oriundum ex eodem etiam corruptelas interpolationesque quasdam aut correctiones quas etiam P uel B receperit, traxisse existimemus[1]. Accedit quod unus certe locus est (p. 285, 9 *captiuos Iudaeos* om.) quo unum S ueram memoriam non coniectura restitutam, sed ex archetypo ductam habere mihi quidem certum est. Sed fortasse illud est factum, ut in codicem S uel potius in unum ex eius archetypis nonnulla ex archetypo Parisini (Π) admiscerentur[2]. Sed

---

[1] Locus 309, 19, quo SP uerba *mirum putet cum dei* omittunt, non repugnat: ab interpolatore codicis Ω eiecta erant, idem deinde 310, 2 pro *dicimus* scripserat *neget*; quod tamen in P solum transiit, in S mansit *dicimus (dicim'* scriptum; per errorem in apparatu est *dicin')*.

[2] Haec coniectura etiam eo nititur, quod ut in posteriore, sic etiam in priore parte codicis S multis locis graecis interpretationes latinae eaedem quae in P uel simillimae additae sunt (cf. ad p. 14, 3; 19, 20; 23, 18; 24, 3. 7 al.; in locis graecis libri II interpretationes non adiectae sunt, cf. ad p. 147, 13; 155, 1; 158, 23; al.): quas librarius codicis S uel potius archetypi eius fortasse ex codice Π uel eius simillimo etiam locis graecis prioris partis addidit. Nam quae perpaucae interpretationes in priore parte codicis S inueniuntur diuersae ab eis quas P habet (cf. ad p. 52, 7; 79, 19), eae ex archetypo Φ, ex quo una certe etiam in H transisse uidetur

ad codicis S originem intellegendam etiam alterum spectandum
Σ est. Totus enim codex S uel potius eius archetypus (Σ) cum alio codice simillimo Parisini R collatus permulta ex eo accepit quae in nullo alio antiquiore nisi in uno R occurrunt[1]: quae cum codicis S tam in priore quam in posteriore parte sint, eam operam archetypo Σ postea demum quam ex duabus illis partibus sit conpositus, adhibitam esse apparet (cf. ad p. 4, 10; 15, 18; 22, 19; 50, 21; 95, 13; 111, 8; 130, 5; 274, 3; 281, 22; 296, 14; 400, 8. 17; 420, 2; 430, 6. 7; 454, 15; 464, 18; 471, 3; 473, 1. 17; 485, 6; 496, 16; 607, 18; 609, 18). Longe plerisque horum locorum uerba Lactantii mutata auctaque sunt, perpaucis codex S ex uera alterius illius codicis memoria genuinas lectiones recepit (cf. p. 430, 7; 609, 18). Ut autem eos locos postea demum in Σ insertos esse extremis uerbis disputationis ad p. 130, 5 adlatae, quae turbata sunt, ostenditur, ita manifesta interpolationis uestigia etiam loci p. 15, 18; 50, 21; 471, 3 habent. Alius autem ille codex non R, sed sine dubio cognatus eius ex eodem quo ille archetypo X ortus fuit. Nam qui in S sunt libro VII adiecti loci ampliores, quorum uno (cf. ad p. 602, 2) doctrina dualistica exponitur, altero (cf. ad p. 668, 5) laudes Constantini celebrantur, cum locis libri II qui in isdem uersantur argumentis enarrandis tanta et uerborum et sententiarum cognatione coniuncti sunt (cf. *Die dualist. Zusätze* p. 41. 47), ut eos initio in eodem quo illos codice fuisse atque ex eo tam in R quam in S peruenisse existimandum sit. Sed quoniam tot locis codex S ex alio illo codice interpolatus est, etiam illud est ueri simillimum, aliis quoque locis, quibus S cum ceteris codicibus omnibus aut cum aliquibus consentit, eum consensum, cum antea aliae lectiones in S fuerint, ad correctionem codicis secundum alium illum institutam reuocandum esse. Postremo etiam hoc est addendum.

(cf. ad p. 155, 1), peruenire potuerunt. Eadem illa ratione explicandum est quod p. 102, 5 in S primus uersus Persii, quem poetam medio aeuo notissimum fuisse constat, uersui Persii II 61 praepositus est, in P autem prior ille est receptus, alter omissus.

De his locis disputaui *Die dualist. Zusätze* p. 26 ss.

Quoniam, id quod mox uidebimus, alii quoque codices sunt simillimi codicis S, non magis ex hoc descripti quam ipse ex illis descriptus est, necessario propria familia eius archetypi, quem supra Σ nominauimus, statuenda est.

Constat ergo recensionem codicis S uel potius eius archetypi Σ non solum bipartitam[1], sed etiam mixtam esse. Prior enim pars ex codice Φ oriunda, posterior autem alia aliqua uia ab archetypo Ω profecta est, fortasse ita tamen ut ex codice Π uel eius simillimo in codicem Σ quaedam adicerentur. Sed ex eodem illo codice etiam in priorem partem nonnulla esse inlata uidentur, praeterea per omnes Institutionum libros ex codice classis X haud pauca inducta sunt.

Codex S praeter correctiones librarii ipsius etiam alias habet partim a manu antiqua, quae archetypum sequebatur, partim a posteriore additas, quae plerumque errores leuiores sanauit, sed etiam multa, maxime in genere orthographico mutauit. Correctiones manus antiquae omnes, posterioris eas tantum quae alicuius momenti esse uiderentur, in apparatum recepi utrasque signo S^2 conprehendens, ut minus sane accurate, ita S^2 non cum periculo recti de Lactantii uerbis constituendis iudicii; perpaucis locis (uelut p. 15, 18) etiam distincte antiquam manum indicaui. Etiam tertia manus saeculi XV codicem pertractauit saepe scripturam detritam renouans et multis locis scholia uel glossemata ascribens: quae in apparatum non admisi.

Ex codice Σ etiam duo alii codices fluxerunt. Unus est Casinensis n. 595 saeculi XI uel XII (cf. Bibliotheca Casinensis, tom. I 1873, Append. p. LXIV), cuius locos nonnullos A. Goldmann in usum nostrum descripsit. Continet codex praeter Institutiones libri De opificio dei easdem illas quas codex S habet particulas eodemque in loco positas. Institutiones non integrae sunt, amisit enim codex, qui male habitus est, magnas partes librorum II. III. VI. VII[2]. Hunc codicem Honoratum

[1] Propter uariam quae est in priore et in posteriore parte codicis S rationem in apparatu ei per libros I—III locum ante codices HM, per libros IV—VII prope codicem P dedi.

[2] Per errorem tamen *Die Kaiseranreden p. 2* posteriorem laudationem Constantini in Casinensi deesse dixi: quae in eo seruata est.

Fasitelium, cui a Paulo Manutio altera editio Aldina (a. 1535) curanda tradita erat, adhibuisse ex epistula Manutii ad Germanum Minadoum monachum Casinatem inscripta (cf. Praef. fol. aa III^b) fortasse colligi potest, sed habet bibliotheca illa etiam recentiorem codicem Lactantii a. 1429 scriptum (cf. catalog. Casin. ibid. p. LXVII n. 327).

g Alter illorum codicum est Gothanus (nobis *g*), signatus Membr. I n. 55, foliis 1—278^b, post quae alia addita sunt, continens 'Tabulam super libros Lactancij' (i. e. argumenta capitulorum), Institutiones, libros De ira dei et De opificio dei, de quo praeter Cyprianum, Catalog. codd. manuscr. Gothan. (1714) p. 9, Iacobs et Ukert dixerunt, *Beiträge zur ältern Litteratur od. Merkwürdigkeiten der Herzogl. öffentl. Bibl. zu Gotha*, II (1836) p. 120 ss. (n. 141): qui cum codicem saeculo XIII tribuant, dubitari non potest quin saeculo XIV aut fortasse XV scriptus sit. Codicem primus adhibuit Cellarius editor (1698) collatione a G. E. Tenzelio facta usus (cf. Praef. p. 4), aliam accuratiorem Io. Mich. Heusingerus iam ante a. 1710 Buenemanno suppeditauit (cf. Heusingeri Emendationum libri duo, Gothae 1751, p. 1 s., et Buenemanni praef. p. b 3 n. 36), idem denuo codicem Heumanni in usum contulit, qui tamen serius ab illo ut eam operam sibi praeberet petierat, quam ut collatione ad editionem suam apparandam uti posset (cf. Heumanni praefat., fol. ante quaternionem c). Itaque Heusingerus praecipuas Gothani lectiones in Parergis Gottingensibus, tom. I lib. III (Gott. 1737) p. 189 ss. cum suis et Heumanni 'Animaduersionibus' edidit, multas alias in Emendationibus illis protulit: quae 'Emendationes', quot quidem ad Lactantium pertinent, pleraeque nihil aliud sunt nisi ipsae Gothani lectiones, nonnulla Heusingerus ad locos Lactantii explicandos addidit, ipsius coniecturae paucae sunt, inter quas uerae quaedam emendationes. Magnas partes codicis, cum a. 1887 a bibliotheca Ducali Gothana liberalissime Heidelbergam transmissus esset, contuli, paucis tamen locis lectiones eius in apparatu descripsi, maxime in spuriis illis disputationibus dualisticis laudationibusque Constantini. Iam Buenemannus enim rectius quam Cellarius Heusingerus Heumannus 'librarium codicis eruditiorem, qui elegan-

tiorem uellet reddere Lactantium, sibi aliquid in eo corrigendo arrogauisse' censuit. Habet codex, quamquam ex Σ deriuatus est, tamen multas lectiones inmixtas e recensione fortasse a docto aliquo Italo confecta, quae etiam aliis in recentioribus codicibus extat. Loci quidam in antiquis codicibus corrupti in Gothano emendati leguntur, sed coniecturis, quae facile ab homine doctiore inueniri poterant, restituti sunt minimeque ad antiquam alicuius codicis memoriam referendi [1].

Percensuimus eos codices quos in hac editione secuti sumus, quibus alii cognatione quadam cum eis cohaerentes adiungebantur. Plus uno loco antiquos Institutionum codices qui interierint fuisse statuimus: quo magis eorum antiquorum codicum aut non seruatorum aut fortasse delitescentium quorum memoria mansit, mentionem fieri par est. Codicem Capituli Cameracensis 'decimi uel undecimi seculi, sed lacerum' Lenglet (I p. XIII) ad se Parisios transmissum esse dicit, alio loco (p. XXVII) haec de eo habet: '. . noni aut saltem decimi seculi, sed ita mutilus, ut nonnisi summo studio et cura legi possit. Continet septem libros Institutionum; habet fere ubique Graeca eximia litteris quadratis scripta.' Codex nunc neque in bibliotheca Cameracensi est, quam unum Lactantii codicem fortasse saeculi XIV in catalogo quem Le Glay composuit p. 23 descriptum habere etiam Blin praefectus eius bibliothecae mihi per litteras confirmauit, neque in bibliothecis Parisinis uestigium eius inuenire potui. Quo recentiore Cameracensi Lenglet (cf. ibid.) usus est, is sine dubio est ille quem etiam nunc bibliotheca illa habet. Lenglet ex antiquo illo uix quicquam attulit: nam cum adn. ad p. 586, 16 Cameracensem appellat, dubium est utrum intellegi uelit. Alium antiquum Lactantii codicem Frid. Blume Romae in bibliotheca Angelica uidit (Bibliotheca librorum manuscript. Italica, 1834, p. 144: Lactantius, Firmianus. Membr. pulcher uetustus. fol. B. 7. 5), sed hunc codicem in bibliotheca illa H. S. Sedlmayer eius rei causa a me rogatus frustra quaesiuit scripsitque a. 1848, quo nouus eius biblio-

[1] Insigne exemplum est p. 76, 11 edit. nostr., ubi cum in antiquis nostris codicibus *colere* legatur ex superiore *colunt* ortum, quod plane ferri non potest, Gothanus *horrere* habet, quod sanum certe sensum praebet. Hoc autem *horrere* etiam 'aliquot codices manuscripti' Thomasii (cf. eius notam 16 ad I c. XX) habent, deinde Gallaeo teste (p. 108 adn. 19) codex Cauci et Ultraiectinus, saeculi XIV, qui antea in bibliotheca S. Mariae Ultraiectinae (cf. Gallaeum p. **4^{b}), nunc in bibliotheca Uniuersitatis Ultraiectinae est (cf. catalogum quem Tiele edidit, p. 35 n. 120), tum codex collegii Emmanuelensis Cantabrigiensis (cf. Collectanea Variarum Lectionum editioni Cantabrigiensi [a. 1685] praemissa, adnot. ad p. 49, 4).

thecae catalogus factus sit, non iam in ea fuisse. Octauo saeculo Eboraci codicem Lactantii fuisse ex uersu 1552 Alcuini De sanctis Euboricensis ecclesiae ('Quid Fortunatus uel quid Lactantius edunt'; cf. Becker, Catalogi antiqui p. 3) discimus. Decimo saeculo coenobium Bobiense secundum testimonium ueteris catalogi praeter 'duos libros de opificio Dei' habebat 'Celii Firmiani Lactantii .. unum de falsa religione, in quo habentur dicta Sibyllae' (cf. Beckerum ibid. p. 67 n. 222), saeculo undecimo autem Corbeiae fuit 'Firmiani Lactantii liber de falsa religione' (cf. Beckerum p. 140 n. 60), idem sine dubio codex in catalogis Corbeiensibus saeculi XII (cf. Beckerum p. 188 n. 149; p. 282 n. 222) est. Postremo loco appelletur 'Lactantii uol. unum' in Notitia codicum monasterii Nonantulani (prope Mutinam siti) a. 1166 conscripta commemoratum (cf. Beckerum p. 220 n. 15).

Iam reliqui Institutionum codices ante saeculum XIV scripti quam breuissime describendi sunt, eius generis omnes, ut praeter codices a nobis adhibitos locus eis in apparatu nostro concedi non potuerit. Simillimi inter se sunt codex Atrebatensis (cf. *Catalogue des manuscrits de la biblioth. de la ville d'Arras*, 1860, p. 269 n. 614; *Catalogue général . . . des départements* IV, 1872, p. 219 n. 549), saeculi XII, Institutiones et librum De opificio continens, et Duacensis (cf. Duthillœul, *Catalogue des manuscrits de la biblioth. de Douai*, 1846, p. 77 n. 257, ubi codex minus accurate descriptus saeculo XIV tribuitur; *Catalogue général . . . des départements* VI, 1878, p. 113 n. 219), saeculi XII, in quo sunt Institutiones et liber De ira dei. Habent hi codices quaedam communia cum Valentianensi, in aliis ab eo discrepant; recensionem mixtam esse existimauerim. Atrebatensis lectiones nonnullas Wicquotz, Duacensis B. Rivière, praefecti earum bibliothecarum, mihi miserunt. In bibliotheca Duacensi etiam 'Excerpta ex Lactantio' sunt, saeculi XIII (cf. *Catalogue général l. c.* p. 320 n. 21): de quibus nihil habeo. Etiam codex Vindobonensis miscellaneus (cf. Tabulae codd. manu scr. bibl. Vindob. II p. 42 n. 2243), saeculi XII, pauca ex libris I et VI Institutionum excerpta continet. Saeculi XII uel XIII codex est Glasgouiensis Musei Hunteriani (Press S, Shelf 5, n. 60; cf. Haenelium, Catalogi p. 795), cuius lectiones quasdam Ioanni Young praefecto eis musei debeo: e quibus codicem similem esse Atrebatensis et Duacensis colligitur. Saeculo XIII in Bandinii Catalogo I p. 667. 695, duo Medicei Plut. XXI cod. 7 et 16 tribuuntur Institutiones et libros De ira dei et De opificio dei continentes; quorum lectiones nonnullas Ph. Kautzmann mihi misit. Uterque, multo magis autem posterior quam prior, ualde atque interdum eadem ratione interpolatus est, inde eos saeculo XIII inferiores esse coniecerim. Etiam codex miscellaneus Bonnensis n. 140 olim Duisburgensis (cf. Bibliotheca Academiae Duisburgensis, 1685, p. 51), qui fol. 233—257 sextum librum Institutionum continet, in catalogo codicum Bibliothecae

Academiae Bonnensis (1858 ss.) II p. 33, saeculo XIII scriptus esse dicitur, sed H. Rau, qui etiam lectiones quasdam eius mihi suppeditauit, exeunti saeculo XIV aut ineunti XV ascribit. Codex inter recensionem codicum P (uel PV) et aliorum fluctuat. Car. Halm in editione Ciceronis de re publica librorum (Ciceronis opera ex rec. Orellii, ed. alt., uol. IV) p. 790 adn. 24 codicem Monacensem n. 14619 saeculi XII (non XI), in quo tertius tantum Institutionum est liber, commemorat ut 'optimae notae' praedicans: quod, quoniam codex quaedam habet integra quae in recentioribus corrupta sunt, non sine causa dixit. Tamen inter nonnullas eius codicis lectiones quas a G. Laubmanno habeo, uix unam (p. 241, 19 *euolare*) inueni quae fortasse mentione digna esset, at multas quae manum interpolatoris produnt. Recensio codicis uidetur esse mixta, haud raro cum P uel cum H, interdum etiam cum aliis congruit. Etiam ex alio Monacensi Halmius in editione illa lectiones quasdam (cf. ad p. 776, 7; 822, 7. 20 [cf. edit. nostram ad p. 449, 18]; 825, 29. 38) adfert, quem p. 824 adn. 26 saeculo XIII tribuit: quem codicem esse illum qui signatus numero 11326 commemoretur in Catalogo codd. mscr. biblioth. reg. Monac. IV 2 p. 14 n. 186, Laubmannus me docuit. Sed is codex non saeculo XIII, sed a. 1398 est scriptus neque quicquam auctoritatis ei concedendum est. In bibliotheca urbana Regiomontana seruatur codex qui Institutiones et libros De ira dei et De opificio dei continet, a Carolo Ludouico Struue ad recensendos locos graecos a Lactantio ex Oraculis Sibyllinis et aliis scriptoribus prolatos adhibitus: quas quaestiones Struue inde ab anno 1817 in programmatis gymnasii urbani Regiomontani edidit, nunc illae in eiusdem Opusculis selectis, uol. I, Lips. 1854, p. 46 ss. 124 ss. collectae habentur. Struue codicem accurate descripsit ibid. p. 48 s., egregium appellans et qui non deterior esset codice Puteani, aetatem tamen eius definire ausus non est. De qua apud Reimarum, De uita et scriptis Io. Alb. Fabricii (Hamburgi 1737) p. 326 sententia legitur quam M. V. de la Croze tulit: cui saeculi XII esse uidebatur. Sed A. Wittich praefectus eius bibliothecae secundum iudicium Francisci Ruehl codicem saeculi XIV demum esse mihi scripsit. Ego in eis lectionibus Regiomontani quas Struue edidit, nihil inueni cur codex dignus uideretur quem asciscerem.

Etiam alios Lactantii codices editores adferunt qui eis uel antiqui uel optimae notae esse uel simili commendatione digni uidentur: at notum est quanta facilitate antea uiri docti eas laudes libris manu scriptis concesserint. Accedit autem quod eae lectiones quas illi e codicibus suis proferunt, nullas proprias eorum codicum prae nostris uirtutes ostendunt. Neque uero dubitandum est quin inter codices ab editoribus adhibitos praeter eos quos enumerauimus, uix ullus sit qui saeculum

XIV superet. Ex catalogis bibliothecarum qui editi sunt nullus mihi innotuit antiquior neque sunt antiquiores in multis certe non solum Germaniae, sed etiam externis bibliothecis, quarum catalogi non extant; quod a praefectis earum per epistulas interrogatis comperi. Eorum autem codicum qui saeculo XIV, XV atque etiam XVI scripti sint, multitudinem maximam esse iam ante p. X dixi: in una bibliotheca Vaticana triginta fere, in bibliothecis Parisinis etiam plures sunt neque ulla paene est in Gallia maxime et in Italia bibliotheca paulo instructior libris manu scriptis quae careat Lactantio. Inter codices recentiores nonnulli esse uidentur qui recensionem quandam recentiorem habent, de qua iam antea (p. LIII adn. 1), ubi de codice Gothano egimus, dictum est. In multis recentioribus codicibus uerba Lactantii impudenter mutata atque dilatata esse ex apparatu Buenemanni uel Parisinorum Le Brun-Lenglet, qui plurimas eorum lectiones collegerunt, apparet, quas autem habent ei codices lectiones quae meliores sunt quam antiquorum codicum, eas esse coniecturas ipsa facilitas emendandi ostendit. Locis quibusdam qui antiquis in codicibus corrupti sunt, eas coniecturas recentioribus codicibus suppeditatas recepi, sumpsi eas ex adnotationibus Buenemanni aliorumque editorum, codices quosdam illius generis, Berolinensem, Gothanum, de quibus ante dixi, Monacensem saeculi XV (Catal. codd. bibl. Monac. III 1 p. 17 n. 84), quem G. Laubmann ad me transmisit, recentiores Parisinos ipse inspexi.

Quoniam absoluimus descriptionem codicum, iam qua illi quorum ex auctoritate haec editio pendet, contineantur inter se cognatione ita demonstrandum est, ut quae rationes in Institutionibus et recensendis et emendandis sequendae sint explicetur.

Varias classes codicum constituimus, primam Ψ, cuius sunt codices B et G, alteram X, quae extat in Parisino R atque etiam Parisinum S (Σ) attingit, tertiam Φ, quae in libris I—III codicibus S (Σ) et HM, in libris IV—VII codicibus HM efficitur, quartam Υ, quae in libris I et VI in codicibus P et

V, in libris II—V in codice V constat, quintam II, quam in libris II—V et VII propagauit Parisinus P, in libris I et VI autem correctores eius (P^2 et P^3) seruauisse uidentur. Codicem S quamquam uidebamus mixti generis esse, tamen facere non poteramus quin alteram eius partem propriae originis esse statueremus. Fortasse etiam alia classis addenda est codicis Planipediensis, cuius memoria recentiore parte Parisini R (R^p) tradita est. Vere autem omnes nostros codices ex uno et eodem primo archetypo Ω originem ducere ex multis lacunis et corruptelis atque etiam ex interpolationibus quibusdam, quae uarii generis uitia omnibus illis codicibus communia sunt, efficitur, ex uitiis autem quae eadem omnes codices habent, rursus quae fuerit indoles ipsius archetypi cognoscitur. Fuit is codex Ω praestanti integritate ac fide, ita tamen ut uitiorum non plane expers esset: quorum tria sunt genera. Primum et frequentissimum genus in eo positum est quod haud raro aliquid intercidit, non solum singulae pluresue litterae (uelut p. 61, 11 *uniuersa⟨s⟩*; 66, 1 *uulg⟨at⟩o*; 206, 20 *uirtu⟨ti⟩s*; 256,5 *⟨ex⟩tendat*; 284,23 *scripto⟨re⟩s*; 320,19 *⟨obs⟩curasset*; 454,3 *suffici⟨a⟩t*; al.) uel singulae uoces (cf. p. 2, 7; 20, 1; 40, 12; 63, 13; 92, 18; 101, 21; 165, 2; 188, 6; 202, 1; 215, 14; 222, 1; 234, 13; 256, 1; 293, 4; 488, 15 al.), sed etiam, quamquam hoc perraro factum est, plures uoces et particulae orationis (cf. ad p. 93, 10; 277, 1; 283, 20; 430, 3). Alterum damnum codex Ω eo accepit quod librarius nonnumquam ab exemplo quod sequebatur deerrans litteras uel uoces confudit uel aliis modis uerba scriptoris turbauit (p. 3, 17 *disserenda* pro *adserenda*; 18, 8 *deum* (uel *deus*) pro *dei*; 80, 7 *iace* pro *iaci*; 143, 18 *hibernus* pro *hibernum*; 179, 17 *quo* pro *eo*; 207, 3 *sed* pro *si*; 223, 2 *inquit sapiens* pro *sapiens inquit*; 250, 1 *etiam* pro *tantum*; 260, 12 *ueram* pro *meram*; 265, 5 *aliquos* pro *alios*; 307, 14 *facturum* pro *futurum*; 417, 2 *hominum* pro *omnium*; cf. ad 453, 10; 500, 10 *operibus* pro *opibus*; 509, 5 *sator* pro *lator*; 510, 7 *amplectitur* pro *amplectetur*; 522, 2 *dicitis* pro *dicis*; 569, 13 *uindicari* pro *uindicare*; 570, 14 *eam* pro *etiam*; al.). Tertium genus uitiorum in locis manifesta interpolatione mutatis constat: uelut omnibus in codicibus addita sunt haec: p. 79, 20 *id est hominem*; 82, 15 *uel serapidem*; 267, 14 *aut*; 538, 11 *malum*; mutata haec: 185, 8 *spartiatae* pro *sparti*; 237, 11 *socraticae* pro *stoicae*; 259, 5 *pythagoram* pro *phaedonem*; 423, 15 *prodigi* pro *perfidi*; 511, 7 *timonem*

pro *cimonem*; 528, 10 *mare* pro *munera*; 606, 15 *calumniari* pro *cauillari*. Horum trium generum quod multae atque eaedem in omnibus codicibus nostris corruptelae inueniuntur, certissimum documentum est quo et probatur omnes illos codices ex eodem archetypo fluxisse et ipsius archetypi habitus intellegitur.

Sed tertii generis uitia num omnia iam ad primam manum natiuamque formam archetypi Ω referenda sint incertum est. Potest enim factum esse ut ab interpolatore inferrentur, cuius peruersam operam cum iam ante in codicibus P et S describendis (cf. p. XLIII. XLIX) statuendam esse dixerimus, iam uere deprehendi certis documentis demonstrabimus. Qua in re inde proficiscendum est, quod interpolationes quaedam extant in pluribus neque tamen isdem semper codicibus, ut eas ex nullo alio fonte nisi ex archetypo Ω in illos transisse manifestum sit. Propter eos autem locos prorsus credibile est etiam additamenta aliaque commenta si non omnia, at aliqua, quae cum in omnibus codicibus sint, necessario fuerint in archetypo Ω, in hunc ab interpolatore inducta eisque genuinas lectiones plane oppressas esse. Sed loci illi etiam maioris momenti propterea sunt, quia eorum indicio et maxima illa minimeque inter codices eosdem constans diuersitas lectionum e parte quidem ad ueram causam originemque reuocatur et proprias illas diuersasque classes memoriae Lactantianae quas statuerimus, uere agnoscendas esse apparet. Loci autem illius generis hi sunt. P. 27, 4 in BR pro *appellari oportere* est *appellari oportere debere*: uides in Ω ad *oportere* ascriptum fuisse *debere* ex proximo loco 26, 25 *appellari debeat* sumptum, unde duo illi infinitiui perperam coniuncti in B et R transierunt. P. 128, 13 pro *Caesar Augustus* habet B *gaius caesar*, R *g. caesar augustus*: interpolator, loci 60, 18 ubi *Gaius Caesar* appellatur peruerse memor, *gaius* uel *g.* addiderat, quod in B in locum nominis *Augusti* transiit, in R cum illis nominibus coniunctum est. P. 61, 2 initium uersus Enniani RSPV (B deest) sic exhibent *o pater o patriae*, H sic *o pater o genitor patriae*, apud Ciceronem de rep. I 41, 64 est *o pater o genitor*: in codice Ω haec fuerunt *o pater* ^{patriae} *o genitor*, unde diuersitas illa

nata est. P. 3, 17 in PV (deest B) legitur *(ut potentius [ueritas] in animos influat) et ui sua instructa et luce orationis ornata,* in RSM *et ui sua et instructa religione et luce* eqs.: interpolatori cui displiceret quod ueritas *ui sua* instructa in animos influere diceretur neque commemoraretur *religio,* supra uersum *et* et *religione* addidit mutata simul uerborum coniunctione. P. 87, 17 in uersu Lucretiano[1] R cum codicibus Lucretii habet *o miseras hominum mentes*, B *o miserae h. m.*, SPV *o stultas h. m.*, H *o miseras o stultas h. m.*: interpolator, quoniam Lactantius illo loco (I 21, 44 ss.) de 'ineptiis hominum paene dementium', non de miseria loquitur, supra *o miseras* adiecit *o stultas*, itaque cum prius in R et B (in hoc leuiter corruptum) retineretur, in SPV alterum, in H utrumque manauit. P. 428, 5 *(Seneca) qui morum uitiorumque publicorum et descriptor uerissimus et insectator acerrimus fuit*: pro *insectator* omnes excepto R codices *accusator* habent, R autem *accusator et insectator*, sed uocem *accusator* glossema esse loco Quintiliani (quem aliis quoque locis Lactantius sequitur, cf. Addenda ad p. 58, 31. 402, 15) hoc, Inst. or. X, 1, 129: *(Seneca) egregius tamen uitiorum insectator* ostenditur: inde intellegimus uoce *accusator* in Ω supra ascripta uerum *insectator* in ceteris codicibus expulsum, in codicem R utrumque receptum esse. Iam uero facile est ad intellegendum quo modo factum sit ut haud raro duo quilibet uel plures codices contra ceteros consentiant: in alteros nimirum uerae lectiones archetypi Ω, in alteros adulterinae transierunt. Ex multis exemplis grauiora quaedam per tabellas composui:

BR falso:	ceteri recte:
105, 13 *uulgatum*	*uelatum*
127, 5 *lucinae*	*laciniae*

[1] Valde doleo quod hoc loco in editione contra codices Lucretii lectionem codicum R et B neglexi codices SPV secutus. Nam quia non pauci scriptores quarti et posteriorum saeculorum Lucretium legerunt uarieque in suis libris adhibuerunt (cf. *Die dualist. Zusätze p. 47*), factum esse opinatus sum, ut cum Lactantius *stultas* scripsisset, interpolator e notitia sua Lucretii *miseras* corrigeret: in quo rem male in contrarium inuerti.

BR falso:	ceteri recte:
191, 4 *cum* add.	om.
253, 19 *ipsos* add.	om.

B(G)H falso:	ceteri recte:
70, 11 *erudienda*	*eruenda*
91, 16 *regnum*	*rerum*
161, 12 *progenies*	*gens*
376, 5 *hominem*	*in homine*
409, 7 *deus* (post *fuit*) add.	om.
428, 1 *plurima*	*plura*
495, 9 *uidetur*	*debetur*
497, 11 *consequatur*	*subsequatur*
588, 7 *terminatus*	*permixtus* (P tantum superest)[1]

BS falso(?):	ceteri recte(?):
440, 12 *qui data facultate ad placandum deum non reuertatur*	*quin data facultate ad placandum deum reuertatur*

B(G)P falso (cf. p. XLIII):	ceteri recte:
156, 5 *id est* add.	om.
241, 8 *feliciter* (deletum etiam a R²) eiectum	habent
302, 17 *ingressi* (recte?)	*egressi*
328, 18 *principem angelorum* eiectum	habent
375, 20 *mortali*	om.
405, 11 *non* (om. P) *congrueret*	*coniuerent* (uarie corruptum)
489, 13 *posita sunt*	*posuit deus*

BV falso:	ceteri recte:
259, 19 *non* add.	om.
296, 11—297, 5 / 297, 9—17 eiecta	habent
343, 6 *traditam* (recte?)	*datam*

[1] Excepto hoc loco e libro VII, quia in eo V totus, R paene totus deficit, nulla exempla recepi. Praeterea uariae lectiones in locis S. Scripturae occurrentes, quorum propria quaedam est condicio (cf. cap. III), hic non commemorandae sunt. — Loci quibus R et S consentiunt, propter causam p. L adlatam hic non proponuntur.

BRH falso:	ceteri recte:
198, 3 *si* add.	om.
205, 15 *non* add.	om.
BRPV falso:	SH (i. e. Φ) recte:
121, 4 *solidi (soli dii* V) i. e. totum, oppositum proximo *membris*	*sola dei*
BHP falso:	ceteri recte:
200, 1 *si* add.	om.
242, 3 *interroget*	*roget*
BHV falso:	ceteri recte:
297, 5 *autem*	*igitur*
BSP falso (cf. p. XLIX):	ceteri recte:
295, 18 *cum solus sit*	*cum solus adhuc esset*
444, 9 *nec si carneaden*	*non carneaden si*
RH(M) falso:	ceteri recte:
90, 8 *athenae* R, *athena* H (sc. *signa)*	*aena (aenea, ahena)*
385, 7 *suis* add.	om.
394, 12 *tamen* add.	om.
RV falso(?):	ceteri recte(?):
104, 17 *errari*	*errare se*
RSH falso:	ceteri recte:
98, 2 *cum* add.	om.
129, 13 *fecerit cum solus esset*	*uoluerit*
220, 24 *sit* add.	om.
243, 11 *masculus*	*mas*
258, 4 *progredi*	*procedi*
431, 12 *non* eiectum	habent
RSP falso:	ceteri recte:
308, 1 *idem* add. (praeterea H^2 in marg.)[1]	om.
474, 9 *eo* add. diuersis locis(!) R et SP	om.

[1] Videtur *idem* in Φ^p ut alia lectio ascriptum fuisse.

RSV falso:	ceteri recte:
398, 3 *constantine imperator maxime* (*maxime* om. RS)	om.

RHP falso:	ceteri recte:
285, 1 *septingentis*	*nungentis* BV, *DCCCC* S

HPV falso:	ceteri recte:
199, 3 *uirtutibus*	*uiribus*

SP falso (cf. p. XLIX):	ceteri recte:
319, 5 *consultus* eiectum	habent
444, 14 *tamen*	*quidem*

SPV falso:	ceteri recte:
278, 4 *priore*	*primo*

Loci librorum II—V, quibus P et V contra ceteros stant, p. XLV propositi sunt.

Haec tanta discrepantia lectionum inter codices quoslibet intercedens ex nulla alia causa repeti potest nisi ex interpolatione illa archetypi, quam locis quibusdam manifesto teneri supra uidimus. Ad plane eandem causam si non omnibus, at multis certe locis referimus quod singuli codices, cum ceteri ea reciperent quae interpolator nouauerat, ueram memoriam retinuerunt. Etiam ut delenda quaedam in Ω ab interpolatore notata esse p. XLIV uidimus; pariter etiam p. 102, 9 uox *suis,* in qua sane offendere possis, uidetur ab interpolatore expuncta esse, in V recte (cf. Epit. p. 754, 23) retenta est. Itaque ne illud quidem incredibile est quod supra (p. LVIII) coniecimus, aliena illa quae omnibus in codicibus nostris sunt, aut omnia aut ex parte saltem ab interpolatore potius quam a librario archetypi uel eius codicis ex quo hic descriptus est conficta esse. Postremo uix dubitandum est quin magna pars additamentorum lectionumque falsarum quae in singulis codicibus extant, ex archetypo Ω in eos migrauerint: quae, cum interpolator ille scientia quadam non careret, saepe specie emendatioris elegantiorisque orationis uel sententiae rectioris magisque cum doctrina

ecclesiae consentientis librarios codicum ex Ω descriptorum eo facilius fallebat[1]. Corruptio illa maxime in codices BG, HM, P inrepsit.

Sed etiam alia causa est cur saepe quilibet codices inter se consentiant, haec quoque in condicione archetypi Ω posita. Librarius enim illius uel corrector, cum errores secundum exemplum e quo Ω descriptus erat correxisset, in alios codices primae scripturae, in alios correctiones transierunt. P. 28, 1 de uerbis *de utrisque generibus in secundo libro disseremus. nunc* in BRSHM *nunc* tantum est, in PV(Υ) haec *de utrisque—disseremus.* Neque priora deesse possunt, ne quae post *nunc* sunt (*interim* eqs.) sensu careant, cum praesertim similes formulae sint p. 107, 21; 111, 21; 151, 25; 295, 3; 316, 4; 317, 5; 384, 11; 419, 19; 454, 22; 536, 3, neque *nunc* est omittendum, quod etiam locis 107, 21. 111, 21 cum *interim* coniunctum est (unum *interim* est 317, 5; 454, 22; 536, 4): neque enim credibile est *nunc* in omnibus illis codicibus coniectura ortum esse. Apparet uerba *de—disseremus* in Ω primo omissa, postea super *nunc* ascripta esse, ut alii librarii haec, librarius codicis Υ illud reciperet. Eadem ratione explico quod interdum uoces uarie in aliis codicibus omissae sunt, in aliis extant, uelut p. 177, 7 *rei* om. BH; 267, 9 *plane* om. BS; 106, 24 *quod* om. RH; 328, 19 *et colendum* om. RSV; 120, 19 *enim* om. HP; 571, 4 *erit*[2] om. HP[1]V. Ad eas correctiones refero illud quoque, quod

---

[1] Inter eos locos quos singuli codices recte tradunt, etiam esse possunt quibus librarii corruptelam archetypi facili coniectura sustulerint, uelut 110, 17 *aureum* R, *aurum* cet.; 165, 20 *sed* V, *et* cet.; 185, 12 *ipsa* H, *ipsam* cet., al.; idem etiam in pluribus codicibus fieri potuit: 153, 20 *quem* recte RH, *quod* BPV habent; 155, 13 *inspirauit* recte BR, *spirauit* cet.; 221, 13 *et* in archetypo excidisse uidetur, unde *semper* B, *et semper* correctum est in RPV, *semperque* in SH; 403, 5 *eis* om. HPV, recte habent BR et (sed alio loco) S. Etiam coniecturas minus probabiles interdum singuli codices eis locis habent, qui cum etiam in ceteris corrupti sint, iam in archetypo damnum acceperant, uelut 202, 1 *nam ipsa* P; 222, 1 *disciplinam ueram* P; 320, 19 *celasset* P; 493, 12 *nos* R.

[2] Quod P[2] uocem addidit, inde repetendum est, quod hic corrector archetypo Π usus est; cf. p. XLVI.

interdum plures codices aliam atque ceteri uerborum collocationem habent: nam uoces in archetypo additae in alteris codicibus alteros in locos receptae sunt, uelut p. 73, 17 *flagitante populo* BR, *p. f.* ceteri; 181, 4 *esse ibi* BG (Ψ) R, *i. e.* cet.; 372, 3 *tamen summam* et 475, 11 *nos esse* BH, inuersa cet.; 327, 11 *illi umquam* BP, *u. i.* cet.; 276, 19 *aliquam possent* et 475, 7 *mirum debet* BSP, inuersa cet.; 153, 8 *facta esse* RP, *e. f.* cet.; 67, 26 *ipsa senectute* H et PV(Υ), *s. i.* cet.; 243, 5 *aliud esse* SHV, *e. a.* cet.; 374, 21 *hoc modo omnis* HSP, inuersa cet.; fortasse etiam 440, 9 *malitia illorum*, 445, 13 *simul omnes*, 453, 7 *modo uerbis* SP, inuersa cet.

Duae igitur rationes illae, si de origine earum lectionum quae uarie in parte codicum consentiunt quaeritur, quam maxime adhibendae sunt: una, quam modo proposuimus, in eo constat, quod archetypus Ω nonnullas correctiones habuit a librario uel a correctore additas, altera in eo, quod ille codex aspersus fuit commentis interpolatoris. Apparet autem et hoc, in eligendis ueris lectionibus multo minus uniuersam quandam fidem aut numerum codicum quam ipsam naturam cuiusque lectionis spectandam esse, et illud, saepe iudicium nostrum in lubrico esse positum parumque certe dispici posse utra lectio genuina sit.

Sed unum etiam addendum est ad confirmandum illud, quod per totam hanc disputationem tenuimus, memoriam contextus Lactantiani uere in tot quot statuerimus diuersas propriasque classes diuisam esse. Qua in quaestione qui consensum binorum pluriumque codicum sequi uelit, cum minime sit constans inter uarios codices is consensus, eum ad certum finem peruenire non posse ex eis quae modo exposuimus non minus apparet quam quae eius consensus explicandi uerae sint rationes. Recte autem nos diuersas illas classes distinxisse et hac re ostenditur, quod nulla classis est quae non habeat uerba quae in singulis ceteris interciderint, et illa, quod nulla est quae non una ceteris deerrantibus genuinas lectiones eas seruauerit quae non coniecturis librariorum restitutae, sed ex ipso archetypo receptae sint. Ne illud quidem factum esse potest quod antea (*Die dualist. Zusätze* p. 3) propter locos quosdam primi libri (uelut p. 3, 18; 12, 7; 28, 1; 59, 15) putabam, codices B R S H per unum communem codicem

omnes ex primo archetypo Ω fluxisse, codices classis Υ, P et V, ex eo ipso prouenisse: obstant enim loci ex parte iam supra (cf. p. LVIII. LXIV) commemorati p. 61, 2 *o pater o patriae* RSPV (B deest), *o pater o genitor patriae* H; 67, 26 *senectute ipsa* BRS, *ipsa senectute* HPV; 89, 2 *ita eos quintus petilius* [1] RPV, *itaque* (in B *que* fort. ex *q* a m. 1) *eos petilius* BSH.

Etiam in locis graecis quae sunt uariae lectiones pleraeque eo esse ortae uidentur, quod quae in archetypo Ω ab interpolatore corrigendi uel explicandi causa ascripta essent, in codicibus ex eo deriuatis locum genuinorum uerborum occuparent: cf. locos p. XXIII et XXXII adlatos, quibus unus B uel R uerum seruauit; deinde in uno B est 287, 4 ΟΥ ΓΑΡ ΠΕΡΙ pro αὐτὸν περὶ γάρ; 294, 10 ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΜΕΝ pro τοὺς δ'ἐπεὶ οὖν; 361, 8 ΕΝ ΗΜΑΤΙ pro καὶ ἥματι; 363, 11 ΕΝ pro εἰς; 363, 12 ΘΝΗΤΟΙΣ (cum codd. quibusdam Sibyll.!) pro κλητοῖς; 658, 9 ΣΥΝΠΑΝΤΟΝ pro ζώντων καί; in R 158, 20 ΑΙΕΝ ΕΟΝΤΑ pro ἀέναόν τε; 166, 7 ΚΟΙΝΟΝ pro μόνον; in S 355, 1 Ἀ'ΦΡΩΝ pro δύσφρων; 361, 8 ΗΜΕΡΑ pro ἥματι; de P cf. ad p. 166, 4 [μία γάρ]; in V 288, 1 ΟΤΙ pro ἐπεί; 3 ΗΓΙΑΣΕΝ pro ἡγάσθη. Etiam his locis interpolatorem non indoctum hominem fuisse probatur: quod eo facilius credemus, quo rarior in occidentis partibus per priora medii aeui saecula fiebat linguae graecae scientia. Uno alteroue loco graeco plus una uaria lectio in codicibus nostris est (uelut p. 443, 11 pro ἀνοήτους in B est ΑΝΕΣΘΗΤΟΥΣ i. e. ἀναισθήτους, in R ΑΝΟΣΙΟΥΣ): quae discrepantia fortasse ita explicanda est, ut non solum in archetypo Ω, sed etiam in eis codicibus in quibus classes nostrorum codicum constant, studiis graecis nondum plane iacentibus pauca mutata esse dicamus. Etiam quod in Parisino S saepe accentus uel spiritus uocibus graecis additi sunt (cf. p. XLVIII), fortasse ab archetypo eius Σ repetendum est, in ceteris desunt [2].

---

[1] Huius loci uarietas fortasse hanc causam habet, quod cum in archetypo initio fuisset *ita eos q. petilius*, uoce *quintus* a librario, ut plenum nomen scriberetur, addita, postea interpolator duobus illis *q.* et *quintus* expunctis prius ad *ita* referens *ita* $^{q.}$ fecit.

[2] Iota ascriptum uno loco superesse uidetur: p. 641, 4 in P est ΑΤΑΞΙΑΙ; in scriptura codicum PS p. 662, 2 ΦΑΤΝΗΥ (sic P, ΦΑΙΤΝΗΥ S), quae est pro φάτνῃ, utrum illud lateat an uitium sit diiudicari non potest.

Interpretationes quoque latinae locorum graecorum, quas plurimas codices SP, pauciores B et R (cf. supra p. XLIX adn. 1. XVIII. XXXIII s.) habent, ex parte quidem ex archetypo Ω deductae, aliae ad archetypos singularum classium esse referendae uidentur: interdum enim aliae in aliis codicibus (cf. ad p. 27, 9. 12; 52, 7; 79, 19; 167, 7; 288, 4 al.) sunt, ut esse quasdam appareat quae aliam atque ex archetypo Ω originem, scilicet ex codicibus inter Ω et nostros codices positis habeant. In eis locis oraculorum Sibyllinorum quos Augustinus De ciuit. dei XVIII 23 ex quarto Institutionum libro (cf. Expilatores ad p. 352, 1. 3; 353, 5; 354, 6. 8; 361, 8; 363, 10) in sermonem latinum conuertit, codices S et P interpretationes Augustini reddunt: quae etiam ad locos graecos recte scribendos respiciendae erant (cf. ad p. 353, 6; 354, 7; 355, 2; 363, 12). Ceteras interpretationes latinas in apparatu praetermisi[1] exceptis eis locis quorum contextus graecus in codicibus corruptus esset, praesertim si ei loci ab uno Lactantio traditi sunt (cf. ad p. 288, 4; 624, 23; 626, 3. 6; 642, 3 al.). Neque tamen in locis graecis qui omnibus in codicibus nostris deprauati sunt, interpretationes latinae ad ueram memoriam retegendam auxilium ferunt, immo illas ipsas iam secundum corrupta graeca factas esse apertum est[2] (cf. ad p. 288, 4; 644, 2; 645, 2; 662, 3). Plus subsidii interpretationes latinae praebebant ubi quae lectiones graecae singulis codicibus essent restituendae quaestio erat (cf. ad p. 166, 4; 167, 7; 641, 4 al.).

Hoc loco etiam de longioribus illis (cf. p. XXXII) additamentis et dualisticis et panegyricis — sic enim, cum in alteris doctrina quaedam dualistica exponatur, in alteris praedicentur laudes Constantini Magni, appellare placet — pauca proferenda sunt, ut quae ratio codicum illis subsit intellegatur. Nam locos illos ipsos, de quibus a saeculo sexto decimo uirorum

---

[1] Praeter alios editores Buenemannus et Le Brun-Lenglet eas interpretationes latinas dare solent.

[2] Uno loco p. 293, 4 quo uocem graecam omissam restitui, excidisse illam interpretatio latina codicis S indicare uidetur, nisi forte uox illa hoc loco in S e coniectura addita est.

doctorum erant controuersiae[1], non Lactantii, sed falsarii esse atque utrosque unius, qui rhetor Gallicus, fortasse Treuerensis, posterioris partis saeculi quarti fuisse uideretur, duabus disputationibus p. XXXII adn. 1 commemoratis cum demonstrauerim, hoc loco argumenta illic proposita non repetō. Loci dualistici tres sunt, primus Inst. II 8 post § 7, alter capiti 5 libri VII subiectus, tertius in libro De opificio dei post § 8 capitis 19 additus: breues quidam loci eiusdem argumenti Inst. II 8, 3—5 (cf. ad p. 129, 9. 13; 130, 2—4) inserta sunt. Primus locus in Parisinis R et S, in Casinensi, in Gothano — nam alios recentiores codices praetermitto —, alter in Parisino S, in Casinensi, sed in hoc mutilatus, in Gothano legitur: Parisinus R si in libro VII integer esset, dubium non est quin hunc quoque locum contineret. Hos locos in communem Parisini S, Casinensis, Gothani archetypum Σ ex archetypo (X) codicis R inlatum esse p. L probabam. Tertius locus in Parisino P est. Locos dualisticos iam in communi archetypo Ω fuisse mihi certissimum est: nam cum is, id quod ex Bononiensi et ex Parisino P cognoscitur (cf. p. XIII. XXXVIII. XLIV), etiam tria scripta minora Lactantii contineret, ex eo in archetypum (X) Parisini R duo priora additamenta Institutionum transierunt, in archetypum (Π) Parisini P tertium, quod est in libro De opif. dei, receptum est. Locorum panegyricorum unus, eo consilio compositus, ut Institutiones Constantino Magno dedicatae uiderentur, Inst. I 1 post § 12 est; legitur in Parisinis R et S, Casinensi, Gothano. Alter, quo ea ut facta celebrantur quae priore loco optata erant Constantino et spe precationibusque praecepta, in codicibus post § 2 extremi capitis Institutionum (VII 27), in

[1] Plerosque eorum locorum primus P. Manutius uel potius Honoratus Fasitelius in alteram Aldinam (a. 1535) recepit. Ei editores Lactantii aliique uiri docti qui de locis illis dixerunt atque etiam proprias commentationes scripserunt, enumerati sunt *Die dualistischen Zusätze* p. 21 ss.; *die Kaiseranreden* p. 9 ss. Ad laudes illas Constantini Lactantio uindicandas post Thomasium editorem (1570, in notis ad Inst. I 1) multi eo confugerunt, ut Lactantium post primam editionem Institutionum etiam alteram fecisse sumerent: quam opinionem in posteriore illarum disputationum p. 17 ss. redargui.

editionibus in calce superioris capitis 26 positus est[1]; extat in Parisino S, Casinensi, Gothano: de Parisino R idem quod de altero loco dualistico diximus iudicandum est. Sed ad hos locos accedunt etiam breues appellationes Constantini in initiis librorum II—V positae hae: II 1, 2 (p. 95, 13) *constantine imperator* habent RS; III 1, 1 (p. 177, 3) *constantine imperator* R^p, S hac in parte deficit, de Casinensi interrogare oblitus sum; IV 1, 1 (p. 274, 3) *constantine imperator* RS Casinensis, *constantinum imperatorem* Gothanus; V 1, 1 (398, 3) *constantine imperator* RS Casinensis, *constantine imperator maxime* V, idem etiam Atrebatensis, Duacensis, Glasgouiensis, duo Medicei; VI 3, 1 (p. 485, 6) *constantine imperator* RS Casinensis Gothanus. Facile quam rationem illae appellationes habeant intellegis: falsarius enim cum primo et septimo libro ampliores illas ad Constantinum orationes addidisset, etiam in mediis libris commonefieri saltem legentes uolebat, quis patronus tamquam esset operis. Codices autem in quibus Constantini laudationes illae breuesque appellationes extant, idem fere sunt atque ei qui additamenta dualistica continent, Parisinus R et familiae Σ codices, S Casinensis Gothanus: quod ad communem utrorumque locorum originem statuendam non parui est momenti. At quomodo factum est ut libri V in initio Valentianensis quoque appellationem Constantini habeat? Nulla alia causa est quam quod in archetypo Ω hae quoque interpolationes iam fuerunt: ex quo librarius codicis Υ, cuius propago V est, solitae cautionis immemor unam tamen de illis recepit. Ab eadem causa uidetur repetendum esse quod Planipediensis (R^p) in initio tertii libri appellationem imperatoris praebet et quod in Parisino R liber I

[1] In altera Aldina, quae prima hanc laudationem exhibuit capiti 26 adnexam, illi eum locum restitutum esse certum est quem interpolator ei dare uoluerat. Nam cum illa post § 2 capitis 27 nexum sententiarum prorsus dirimat neque ullo modo cohaereat cum eis quae aut ante aut post sunt proxima, uerus eius locus in fine capitis 26 esse inde intellegitur, quod extrema huius uerba haec sunt (§ 10): 'unde etiam quasdam exsecrabiles opiniones de pudicis et innocentibus fingunt (sc. inimici Christianorum) et libenter iis quae finxerint credunt', prima autem laudationis haec: 'sed omnia iam, sanctissime imperator, figmenta sopita sunt' eqs.

(fortasse tamen ab alia manu), in Parisino P liber II *ad constantinum imperatorem* inscriptus est. Sed additamenta illa omnia ita in archetypum Ω peruenisse existimandum est, ut maiora non in ipsum contextum Lactantii insererentur, sed in schedis scripta adicerentur: nam prius illud si factum esset, sine dubio in omnes codices illa transissent. Neque tamen interpolatorem ipsum eas schedas adiecisse inde appareret, quod ille Epitomen Institutionum etiam integram nouerat (cf. *Die dualistischen Zusätze* p. 39 et adnot. s. u. 'Epitome' ad p. 130 huius uoluminis), archetypus Ω autem, id quod ex Bononiensi et Parisino P apparet, illam iam longe maiore parte priore mutilatam continebat, quale etiam Hieronymi exemplum erat, qui De uir. inl. 80 *habemus* inquit *ἐπιτομὴν eiusdem operis* (sc. Institutionum), *librum unum acephalum.* Non autem credibile est falsarium, si archetypus Ω in manibus eius fuisset, ut ei schedas suas inderet, praeter Epitomen, qualis in illo esset, etiam aliud Epitomae exemplum non mutilatum aut habuisse aut nouisse: nam non prius addidisset commenta sua quam exemplum ipsum mancum suppleuisset, atque haberemus in codicibus illis non partem Epitomae, sed totam[1]. Itaque res ita potius se habuit, ut cum archetypus Ω conferretur cum eis exemplis et Institutionum et libri De opificio, in quibus essent et dualistica additamenta et panegyrica, maiora in schedis descripta adicerentur, minora ascriberentur in marginibus. Quid quod etiam eo progredi licet, ut in ea collatione non solum additamenta illa, sed etiam alia quibus rhetor ille Lactantium corrigere temptauisset, in archetypum Ω, quem multa commenta habuisse ascripta uidimus, inrepsisse coniciamus?

Iam quae uniuersae rationes criticae ad Institutiones Lactantii recensendas ex eis quae disputauimus colligantur, breuiter conprehendamus. Sunt autem hae.

Consensus omnium codicum ut plurimum ualet ad uerba scriptoris constituenda, ita, cum iam primus archetypus Ω er-

[1] Ex eis quae supra exposui, sententia quaedam antea a me prolata (*Die dualistischen Zusätze* p. 63; *die Kaiseranreden* p. 69 ss.) corrigenda est.

rores interpolationesque habuerit, minime omnibus locis sequendus est.

Una quaeque earum classium quas constituimus (cf. p. LVI s.), sola contra ceteras ueram lectionem habere potest, idem de uno quoque codice dicendum est. Saepius id factum est in codicibus VRB quam in HSP. Ratione uniuerse habita tam corruptelarum fortuitarum quam mutationum consulto factarum quae in singulis codicibus sunt, eundem fere gradum codices RVSB tenent, magis P et H (M) degenerauerunt.

Eis locis quibus codices diuersas in partes discedunt, minus numero codicum uel auctoritate singulorum quam ratione diiudicatur quae lectio uera sit. Saepe B et H, B et P, R et SH, P et S, P et V (in libris II—V) falsa, quae ex primo archetypo Ω fluxerunt, communia habent. Quae in R et S solis inueniuntur, paene omnia spuria sunt.

De eis quae correctores codicum P (P^2 et P^3), V (V^2), S (S^2) addiderunt, multa ex archetypis eorum sumpta sunt, corrector codicis H (H^2) quae ascripsit, paene omnia ex archetypo eius transtulit. Inter correctiones manus alterius in B (B^2) et R (R^2) paucissimae esse uidentur quae lectiones alius codicis reddant, manus tertia codicis B (B^3) recentiore codice usa est.

His rationibus adhibitis inter seque coniunctis archetypus Ω quodam modo restitui potest. Sed quoniam eum ab exemplari quod Lactantius ipse scripsit, uno certe, fortasse etiam pluribus gradibus remotum esse ex mendis omnium codicum communibus satis apparet, etiam altius ascendendum est atque manus scriptoris ipsius emendatione archetypi restituenda. In emendatione autem Lactantii quae leges obseruandae sint, ex eis ipsis quae de generibus uitiorum archetypi diximus facile intellegitur. Sunt autem paucissimae ac simplicissimae. Atque quoniam archetypus proba in uniuersum fide uerba Lactantii seruauit, eis locis quibus nihilo minus persuadere nobis non possumus lectionem omnibus codicibus traditam esse genuinam, quam maxime uehementioribus remediis abstinendum est. Habet autem id potissimum genus emendandi locum, ut num quid uel interciderit uel errore neglegentiaque librarii turbatum sit quaeratur. Illud contra, propter certum aliquod consilium uerba

Lactantii mutata esse, quam parcissime concedemus: neque tamen neglegendum est fieri potuisse ut aliqua ex eis quae interpolatoris manu in Ω nouata essent, in omnes nostros codices se insinuarent.

Sed si circumspicimus num quae praeter rationem et usus Lactantiani obseruationem sint quibus emendatio Institutionum adiuuetur, tria subsidia offeruntur: primum locum tenet Epitome Institutionum a Lactantio scripta, sequuntur auctores, quorum uerba Lactantius uel ipsa transcripsit uel aliquo modo in suum sermonem intexuit, postremo expilatores acciendi sunt temptandumque si quid de eis quae a Lactantio sumpserunt, rursus ipsi quodam modo ei reddere possint. De his tribus agemus capitibus II et III: nunc propior quaedam quaestio absoluenda est.

Descripsimus indolem archetypi Ω atque quod malum per interpolatorem illum passus sit ostendimus: sed etiam alia illa possumus reperire, qua aetate archetypus conscriptus sit et quae forma eius fuerit, quibus quaestionibus re ipsa adiungitur ea, qua de Institutionibus et tribus minoribus scriptis Lactantii in unum corpus compositis agitur. Atque primum archetypus Ω, quoniam Bononiensis, qui est saeculi VI uel VII, per alium demum codicem (Ψ) ex eo manauit, non post sextum saeculum ortus est. Sed alia quoque ratio est qua aetatem archetypi inuestigare possumus. Lactantius in conscribendis Institutionibus et Epitome earum uoluminibus, non codicibus usus est: quod uerba Inst. I 1, 20: '(ueritati) adserendae atque inlustrandae septem uolumina destinauimus', et Epit. prooem. 2: 'difficile uidetur ea quae septem maximis uoluminibus explicata sunt, in unum conferre', aperte ostendunt. Quare cum Hieronymus Epist. LXX 5 (I 427 D Vall.) haec scribat: 'Lactantius qui de ira quoque et opificio dei duo uolumina condidit', quibus ex uerbis illum hos libellos Lactantii in uoluminibus scriptos habuisse apparet, iam Lactantius ipse in illis quoque conscribendis quin usus sit uoluminibus non est cur dubitemus. Itaque Institutiones et tria scripta minora, quae in archetypo Ω in unum corpus composita fuisse

ex Bononiensi et Parisino P cognoscitur, omnia initio in uoluminibus exarata esse uidemus. Idem etiam de Epistularum quas Lactantius scripsit libris aliquibus — nescimus enim qui illi fuerint epistularum libri ex multis a Lactantio editis (cf. Hieronym. de uir. inl. 80) — certo testimonio constat. Damasus enim loco epistulae supra p. IX adn. 2 proposito epistulas quasdam Lactantii 'usque ad mille spatia uersuum' tendi queritur: quo ex loco, quoniam conputationes uersuum i. e. stichometricae, non ad codices, sed ad uolumina spectant, etiam epistularum illius uolumina fuisse colligimus. Iam uero Institutiones a Lactantio in uoluminibus editas esse alia quoque memoria plane singulari traditum est. In codice enim Parisino R inscriptio quarti libri haec est: INCP̄T · LIB̄ · IIII · DE VERA RELIGIONE ET SAPIENTIA · V · N · I̿I DCCC·, i. e uersus numero duo milia octingenti, subscriptio autem eundem numerum exhibens haec: CAELI FIRMIANI INSTITVTIONVM DIVINARVM LIB̄ · IIII · EXPL̄ · V · N · II · DCCC · Deinde liber sextus hanc habet inscriptionem: INCĪP · LIB̄ · VI · DE VERO CVLTV· V · N · II · D·, qui sunt uersuum duo milia quingenti. Vides esse numeros stichometricos[1]: qui eo maiorem mirationem mouent, quia, quantum ego quidem sciam, e latinis codicibus notae stichometricae uixdum editae sunt[2]. Primum autem hi numeri necessario ad eum archetypum, qui in uoluminibus constabat, referendi sunt. Deinde in posteriore numero signa quaedam defluxisse certum est: nam cum liber IV, qui in editione Fritzschii 58 paginas inplet, secundum numerum illum stichometricum habeat uersus 2800, liber VI autem in illa editione 60 paginas contineat, hic non potest 2500 tantum uersuum esse. Ratione instituta libri VI uersus 2896 inueni: ergo in inscriptione eius libri numerus II · DCCCC restituendus est[3].

[1] Perspexit H. Omont; cf. p. XXXI adn. 1.

[2] Cf. Mommsen, *Hermes* uol. XXI 142 ss.; 150 adn. 1.

[3] Ex numeris uersuum 2800 et 2900 efficitur uolumina maioris illius formae fuisse, quam Th. Birt, *Das antike Buchwesen* p. 311 (II d), 2500—2900 uersus continentem inter mediam et maximam formam posuit. Eandem fere quam libri IV et VI magnitudinem habent libri I et III, minorem libri II. IV. VII, breuissimus est liber V.

Tum si quaeritur quantam magnitudinem uersus habuerint in quibus haec stichometria posita est, singulos uersus archetypi illius 35, 25 i. e. tricenas quinas litteras habere efficitur[1]: qui numerus reddit legitimam illam uersus antiqui magnitudinem quam inprimis C. Graux et Th. Birt reppererunt[2]. Sed ut iam ad id perueniamus quod maxime hac quaestione sequimur, numeri illi stichometrici uix ullo alio modo nisi ex archetypo Ω in codicem R transire potuerunt. Archetypus Ω autem ita effectus est, ut septem uolumina Institutionum certe, fortasse etiam tria scripta minora in uoluminibus exarata in unum codicem transcriberentur[3]; Epitomae mutilatum modo uolumen praesto fuisse uidetur[4]. Ille enim codex corpus decem librorum Lactantii continens cum ex uoluminibus illis conficeretur, librarius parum sane conuenienter ad formam rationemque codicis, sed magna cum nostra utilitate etiam notas stichometricas si non plures, at illas certe recepit, quas deinde librarii ceterorum codi-

---

[1] In ea ratione ineunda inde profectus sum quod apud Fritzschium liber IV 58 paginas habet, singulae paginae 37 fere uersus, singuli uersus 46 fere litteras. Versus 2146, quos secundum hanc rationem liber IV in editione illa habet, cum uersibus 2800 notae stichometricae collati numerum supra datum efficiunt.

[2] Quod Lactantius Inst. II 8, 10 locum Ciceronis adfert quem § 12 (p. 132, 23) *decem uersibus* contineri dicit, is numerus cum non accurate, sed summatim positus esse uideatur, uix eum usum praebet, ut quae uersuum in autographo Lactantii magnitudo fuerit ex eo colligatur. Qui tamen Lactantium illo loco numerum accuratum dare existimat, exemplar ab illo ipso exaratum habuisse uersus longiores, formam autem uoluminum breuiorem quam archetypum Ω statuat necesse est: quod sane facile fieri potuit.

[3] Non plane incredibile est eum qui archetypum Ω componeret, libros De ira dei et De opificio dei et Epitomen non ex uoluminibus, sed iam e codicibus transcripsisse: quod si factum est, eo tamen quae de forma et de aetate archetypi Ω proferimus, non attinguntur. — Ut Institutionum codices omnes ex archetypo Ω sunt deriuati, cuius formam Bononiensis et Parisinus P seruauerunt, ita etiam qui praeter Bononiensem et Parisinum extant codices partem Epitomae his traditam aut librum De ira dei aut De opificio dei separatim continentes ex eodem illo archetypo fluxerunt: quod de Epitome in proximo capite, de duobus reliquis scriptis in Prolegomenis alterius partis huius editionis ostendetur.

[4] Cf. locum Hieronymi p. LXIX adlatum.

cum quos auctores classium constituimus, uel non intellectas uel ut inutiles omiserunt, is autem qui codicem X, deinde is qui ex eo codicem R descripsit, fortasse ob id ipsum quod eas non intellegebant, fideliter propagauerunt. Sed quo tempore archetypus Ω uel, quod idem est, corpus illud decem librorum confectum est? Cum antea dixerimus archetypum non post sextum saeculum ortum esse, iam illud addendum est, archetypi originem ei aetati esse tribuendum quo libri ex uoluminibus in codices translati sint. Hoc autem proximis ante sextum saeculis factum est[1]. Accedit uero quod multo ueri similius est id corpus praeclarissimorum librorum Lactantii non multo post auctoris mortem, cum nomen ac fama eius etiam in recenti hominum memoria esset, quam interiecto longiore demum temporis spatio esse compositum. Quare sic statuimus, corpus decem librorum Lactantii codicibus Bononiensi et Parisino P traditum, hoc est archetypum Ω nostrorum codicum aut quinto aut etiam quarto saeculo ortum esse.

CAPUT II.

DE CODICIBUS EPITOMAE.

Epitomen Institutionum quomodo factum sit ut Lactantius ad Pentadium quendam, quem fratrem appellat, scriberet, ipse docet in prooemio Epitomae proponens simul quam rationem cum magnum opus in breuiorem formam contraheret secutus sit. Sed de Epitome ipsa, de origine eius uere Lactantiana[2],

---

[1] Cf. Birt l. c. p. 95 ss.; Landwehr, *Studien über die antike Buchterminologie,* Archiu. lexicogr. et gramm. lat. VI 419 ss.

[2] Primus Walchius in ed. Lactantii (1735), Diatribe de Lactantio eiusdemque stilo p. 38 s. et p. 1134 adn., Epitomen a Lactantio esse scriptam omnino incertum esse dixerat, minime tamen re accurate atque in omnes partes considerata, sed breuissime leuissimeque iaciens quaedam quae illi ad eam opinionem stabiliendam sufficere uidebantur. Hunc tamen secutus est Baehr *Geschichte der röm. Literatur, Supplementband. Die christlichen*

de rationibus inter eam et Institutiones, librum De ira dei, 'L. Caecilii' librum De mortibus persecutorum intercedentibus, de Pentadio illo, de omnibus denique quaestionibus ad hunc librum spectantibus aliis locis aut dixi aut propediem dicam[1]: hic ea tantum exponenda sunt quae ad Epitomen recensendam emendandamque pertinent.

Vidimus supra p. LXIX iam Hieronymum librum Epitomae acephalum, ut ait, habuisse neque dubitandum esse quin ille eandem tantum partem eius legerit quae in Bononiensi et Parisino P, sed in hoc etiam decurtata, supersit. In Bononiensi pars Epitomae quae est inde a cap. 51 usque ad finem (cap. 68, 5), in foliis 269[b] — in fol. 269[b] col. 1 est inscriptio quam dedimus ad p. 730, 14, columna altera illius folii uacua est, contextus in fol. 270[a] incipit — usque in 282[a] ut liber decimus (cf. p. XIV) librum De opificio dei sequitur. Hic codex in Epitome plane eiusdem indolis est cuius in Institutionibus eum esse ostendimus, habetque quaedam temerarie uel mutata (cf. p. 739, 17 *filios* pro *liberos*, de quo cf. p. XXIV; 742, 19 *non*; 746, 3 *uideas accidisse*; 746, 11 *pauperes*; 746, 12 *perfecerit* pro *obierit*; 747, 19 *dominationis*; 753, 25 *casu—peruenerat*; 757, 15 *lunam—obumbrabit*; cf. ad 758, 10; al.) uel inserta (cf. p. 735, 11 *ut parentem*; 750, 6 *dici*; 760, 1 *delendamque*). Ea quoque quae de correctoribus B^2 et B^3 p. XXV exposita sunt, hic ualent, addenda tamen sunt quae infra p. XCI dicentur. B

Codex P(arisinus n. 1662) in foliis 191[a] usque in 195[a] Epitomen a cap. 51 usque in cap. 61, 6 (p. 748, 4), pariter atque P

Dichter und Geschichtsschreiber Roms II. Abth. (1837), p. 77, postremo autem Ebert, *Allgemeine Geschichte der Literatur des Mittelalters im Abendlande* I[2] (1889) p. 85 adn. 2 et in Encyclopaedia Theologica ab Herzogio edita uol. VIII[2] p. 365, Epitome num uere Lactantii opus esset accuratius esse quaerendum scripsit quam antea factum esset: quam quaestionem in commentatione *Ueber die Entstehungsverhältnisse der Prosaschriften des Lactantius* expediam; contra Bernays, Opusc. I 340 adn. 2, suam sententiam proposuit his uerbis: *Lactantius' Autorschaft der Epitome halte ich für unbestreitbar.*

[1] De Pentadio egi *Ueber das Leben des Lactantius* p. 16 ss., de ceteris quaestionibus commentatione modo adn. 2 nominata agetur.

in B est ut librum decimum post librum De opificio dei continet. Codex P ut in Institutionibus, sic etiam in Epitome multis erroribus, ad quos etiam interpolationes accedunt, deprauatus est. De correctoribus codicis p. XXXIX. XLV s. dictum est.

Cum minor illa tantummodo pars Epitomae quae est in B et recentioribus codicibus quibusdam, de quibus post dicetur, inde ab anno 1478, quo in priorem eius anni editionem Venetam est recepta, nota fuisset, initio saeculi XVIII praeter
T omnium expectationem tota Epitome in codice Taurinensi (T) inuenta est. Atque eodem tempore duo uiri docti, alter Italus, alter Germanus, in codicem illum inciderunt. Anno 1711 enim Scipio Maffeius cum Taurini uersatus bibliothecam ducum Sabaudiae peruestigaret, cum alios codices optimos tum illum, qui antea Bobiensis fuerat, repperit statimque in eo praeter alia Epitomen Institutionum Lactantii integram inesse intellexit. Singularis huius inuenti notitiam uulgauit per epistulam inscriptam *Lettera del Sig. Marchese SCIPIONE MAFFEI al Sig. Apostolo Zeno in data de' 26. Giugno del corrente anno da Torino* editam in Ephemeride *Giornale de' letterati d' Italia. Tomo sesto. In Venezia MDCCXI,* p. 449 ss. Hac epistula Maffeius non solum codicem ipsum descripsit, sed etiam quae nunc sunt prima eius quinque capita edidit: qua in re quam summam diligentiam adhibuisse se declarauit, eam re uera adhibuit, nisi quod perpaucis locis errores tamen subrepserunt (uelut p. 465 [p. 680, 17] *recurrendum* scripsit pro *reuertendum*); quibusdam locis Maffeius suas emendationes in inferiore margine adiecit. Sed eodem tempore quo Maffeius Taurini erat, Christophorus Matthaeus Pfaffius Virtenbergensis, postea theologus celebris nominis, eadem in urbe commorabatur principi hereditario Virtenbergensi educator comesque itinerum additus. Is quoque in bibliothecam illam admissus eundem illum codicem uidit, agnouit, consilium eius edendi cepit. Itaque cum aliis scriptis in codice illo inuentis totius Epitomae editio princeps prodiit Parisiis a. 1712. Hoc in libro Pfaffius primum 'Dissertatione praeliminari' uarias quaestiones ad codicem et scripta eo tradita maximeque Epitomen spectantes tractauit, specimen quoque scripturae codicis addidit etiam ab aliis re-

petitum[1], deinde Epitomen ipsam edidit a mendis purgatam et nonnullis locis etiam coniecturis facilibus plerisque correctam; saepe tamen futtilia prorsus ac peruersa Epitomae inculcauit, cuius leuitatis Dauisius potissimum in editione Epitomae censor extitit. Tamen quanta admiratione laetitiaque haec editio a uiris doctis excepta sit, quippe qui ea quae ne Hieronymus quidem legisset, incredibili fortunae indulgentia sibi reddita uiderent, et ipse facile aestimabis et ex narrationibus censurisque eo tempore de illa factis cognoscere potes[2]. At nihilo minus hanc editionem principem ab ea fide diligentiaque quam expectaueris procul abesse dicendum est. Saepe enim in ea non solum orthographia ad recentiorem formam mutata est, sed etiam nonnulla omissa sunt, alia rursus lectionibus codicis non commemoratis addita aut mutata, de aliis uarie falsa prolata. Pauca autem Pfaffium rectius in schedas suas translata habuisse quam in editione describerentur, inde apparet quod multis annis post duobus uiris doctis qui editiones Lactantii parabant, quorundam locorum in editione non recte redditorum ueras quas Taurinensis habet lectiones praebuit. Buenemannus enim cum in Praefatione editionis suae (1739) p. b 5 n. 50 (pariter pag. ante quatern. d n. 52) Pfaffio suppeditante se uariantes codicis lectiones auctiores exhibuisse dixisset, in adnotationibus interdum eas lectiones uerbis *ex* uel *in secundis curis Pfaffius* uel similibus inducit (cf. p. 1220 adn. g; 1264 adn. p; 1270 adn. k; 1297 adn. s; 1328 adn. b; 1354 adn. t; 1357 adn. t.): neque tamen, id quod uerba tituli editionis Buenemannianae indicare uidentur, Pfaffius denuo Taurini codicem contulit; nam repetiti itineris nullum est uestigium. Deinde Lenglet in editione Parisina (1748) uol. I Praef. p. XVII; uol. II Praef. p. I. p. 1 adn. 6, intercedente Ioan. Daniele Schoepflino Argentoratensi se a Pfaffio, tum academiae Tubingensis can-

---

[1] Repetierunt Buenemannus post p. 1220, Le Brun-Lenglet uol. II ante p. 1, P. Bertold additum programmati *Prolegomena zu Laktantius, Metten 1861,* qui tamen libellus totus in uita scriptisque Lactantii enarrandis uersatur.

[2] Enumerat Fabricius, Bibliotheca lat. med. et inf. aet. uol. IV p. 689 s.

cellario, apographum codicis Taurinensis accepisse refert, 'unde non minimum lucis affulsisset suae editioni'. Tamen Lenglet perpauca ex Pfaffii apographo correxit, in quibus etiam orthographica quaedam, plerisque locis repetiit uitia editionis Pfaffianae. Sed iam antequam prodiit editio Buenemanniana, uir doctus quidam cum prima quinque capita Epitomae a Maffeio edita cum editione Pfaffii comparauisset, noua et accurata collatione codicis Taurinensis opus esse ostenderat[1], postea autem acerbe in Pfaffium inuectus est Ios. Pasinus (Codices manuscripti bibliothecae regii Taurinensis Athenaei, Taurini 1749, uol. II p. 268 ss., ubi codex numero DCCCXL. e. IV. 39 est signatus), qui ut Pfaffio fidem haberi non posse demonstraret, locos quosdam editionis Pfaffianae cum isdem locis codicis composuit[2]. Multo uero grauius quam in Pfaffii editione factum erat, ab homine aliquo peccatum est qui in commentationibus ab Ioanne Clerico hac cum inscriptione editis *Bibliothèque ancienne et moderne. Tome XXVII (A la Haye 1727)* p. 325 ss. magnam partem epistulae illius quam Maffeius ediderat, huius tamen nomine sublato illud tantum, exemplum italicum esse, commemorans in sermonem gallicum translatam proposuit atque prima illa quinque capita Epitomae ex Maffeio descripsit. At quamquam editor ipsis uerbis Maffei gallice redditis usus se in exhibendis capitibus illis summam diligentiam abstinentiamque praestare contendit (p. 340 s.), tamen incredibile est quot locis non minore audacia quam neglegentia contextus illorum capitum a Maffeio datus inmutatus sit. Intra quinque illa capita plus septuaginta locos numeraui quibus non solum orthographia nouata est, sed etiam uerba aut incuria

---

[1] Cf. Miscellanae observationes in auctores veteres et recentiores ab eruditis Britannis anno MDCCXXXI edi coeptae, uol. IV (Amstelaed. 1734) p. 410.

[2] Pasinus etiam scripturae codicis specimen, in quo littera τ quodam modo exornata est, proposuit, quem sequi uidetur Wattenbach, *Anleitung zur latein. Palaeographie*[3] p. 51, sed illa littera in codice Taur. solitam formam uncialis quae dicitur scripturae habet; cf. specimen scripturae codicis a Pfaffio et alterum a Vayra datum, cuius mox mentio fiet.

corrupta aut coniecturis[1] obruta aut etiam plane omissa sunt. Posteriores editores, maxime Heumannus et Buenemannus eosque secutus Fritzschius, cum Maffei commentationem non nouissent neque comparare possent cum ea quae anonymus ille ediderat, homini summam suam curam omni adseueratione adfirmanti fidem habuerunt et decepti sunt. Itaque factum est ut per prima quinque capita Epitomae summa sit in editionibus illis confusio uerarum lectionum Taurinensis et earum quae illi falso ascribebantur, atque etiam mirificum illud accidit ut Pfaffius in eis quae recte ediderat, ex anonymo illo male corrigeretur[2]. Tota haec res hoc loco eo magis notanda erat, quia antea fons illius in editionibus perturbationis a nullo retectus est atque cauendum esse mihi uidebatur, ne qui praeclarissima editione Buenemanniana uel Heumanniana uterentur, plane nescirent quid tandem sibi uellent 'testimonia' illa anonymi. Post Pfaffium et Pasinum praeter Peyronem, cuius locos mox adferemus, codicem commemorauit Fleck libri p. XIV nominati uol. II fasc. III p. XIII, qui p. 189 ss. quaedam ex illo edidit, descripsit Reifferscheid, Bibliotheca Patr. Lat. Ital., *Sitzungsberichte der Wiener Akad.* uol. LXVIII (1871) p. 506 ss., ubere de eo egit P. Vayra in enarratione *Il Museo Storico della Casa di Savoia* inscripta, quam edidit in commentationibus his *Curiosità e ricerche di storia subalpina pubblicata da una società di studiosi di patrie memorie, uol. III. Roma, Torino, Firenze, 1879,* p. 349 ss.; addidit etiam folium 39^{b} codicis per opem artis photographicae splendidissima imitatione

---

[1] De coniecturis anonymi quasdam in contextum Lactantii, alias in apparatum recepimus.

[2] Velut ipso in initio prooemii, cum anonymus uerba *ita informent* omisisset, Heumannus (p. 830 adn. 1) et Buenemannus (p. 1220 adn. d) illi potius quam Pfaffio credere maluerunt. Similia sunt, plerumque cum Heumanno, apud Buenemannum p. 1221 adn. l; 1222 adn. d; 1223 adn. h. k.; 1224 adn. r; al. Ne Lenglet quidem aut Fritzsche uel anonymum uel Maffeium legerunt, priorem ex Heumanno tantum et Buenemanno cognouerunt: itaque eum Lenglet timidius obscuriusque significat uerbis *aiunt* (p. 2 adn. 1) uel *dicitur* (p. 3 c. II adn. 13, c. III adn. 6), Fritzsche autem saepius cum Heumanno et Buenemanno sequitur.

redditum. Sed quo incertius erat antea et propter Pfaffii et anonymi illius errores quae uera esset memoria codicis, eo maiore cum fide hac editione genuina illius forma proponitur: nam singulari quadam opportunitate usus duas habebam collationes, quarum utraque codex cum puluisculo ut aiunt exhaustus est. Unam in usum Academiae Vindobonensis ante multos annos confecerat is uir cui insignis qua omnino his in rebus erat accuratissimaeque diligentiae cum ipsi fructum quendam hac in editione propositurus nos esse sperauerimus, nunc monumentum modo quoddam in ea superesse dolemus, Guilelmum Studemund dico, cuius fatum acerbum etiam recenti omnium in memoria est. Altera collatio est Alfredi Holder: qui apographum codicis in suum usum factum ut ad hanc editionem adhiberetur beneuole concessit. Perpaucis locis quibus Studemund et Holder non plane eadem legerant in codice, etiam Carolus Cipolla Taurinensis a me rogatus eum contulit.

Codex, qui est miscellaneus, nunc est in Tabulario regio Taurinensi *(Biblioteca dei regii archivi di corte)* insignitus I. b. VI. 28, olim, id quod inscriptiones a manu saeculi XV additae foliorum 1ª et 2ª *Scti Columbani* et *Liber scti*[67] *columbani de bobio* testantur, monasterii Bobiensis fuit[1]. Est

[1] In antiquissimo quidem qui superest saeculi X catalogo Bobiensi (cf. Becker, Catalogi bibliothecarum antiqui p. 64 ss.) codicem nomine Epitomae inscriptum frustra quaerimus, sed cum inscriptio codicis T sic incipiat 'Continent. in hoc corp. diuer. id de opificio dī epitomae firmiani lactanti' (cf. ad p. 675, 1), minime dubito quin codex T alter sit de eis qui numeris 220 et 221 signati in catalogo illo sic proferuntur: 'libros II. Celii Firmiani Lactantii de opificio Dei'. Quae coniectura eo confirmatur quod in catalogo Bobiensi anno 1461 confecto, quem Amedeus Peyron (M. Tullii Ciceronis orationum pro Scauro . . . fragmenta inedita . . ., 1824, De bibliotheca Bobiensi p. 1 ss.) edidit, codex T (cf. p. 21 n. 67 apud Peyronem) hac cum inscriptione inducitur: 'Firmiani Lactanti Epithome *(sic)* de opificio dei' (sequuntur tituli ceterorum qui in codice sunt libellorum). E Bobiensi codicem cum paucis aliis in Taurinensem bibliothecam translatum esse Peyron p. XXVIII dicit idque medio saeculo XVII esse factum suspicatur. Sed quod idem p. 177 codicem antea in bibliotheca Athenaei Taurinensis seruatum iam in scriniis Regii Tabularii iacere miratur, Vayra p. 355 adn. 1 codicem ex quo tempore Taurini esset, numquam non in Bibliotheca priuata uel Palatina principum Sabaudiae, quae

membranaceus, scriptus consentiente Holderi Reifferscheidi Studemundi iudicio saeculo VII, altus 21, 5, latus 18, 8 centim., foliorum 122. Folia 122 ita in fasciculos distributa sunt, ut primus sit ternio, sequantur septem quaterniones, unus ternio, sex quaterniones, unus ternio. Sed uno loco codex damnum passus est: nam inter folia nunc 10 et 11, quae media sunt primi de septem quaternionibus illis, maior est lacuna, quam Studemund eo esse ortam intellexit, quod duo folia, i. e. intima membrana duplicata fasciculi qui quinio esset interciderit[1]. Praeterea de paucis foliis hic illic particulae abscissae sunt (cf. ad 677, 18; 681, 26, cf. Addenda; 727, 9). Post inscriptionem folii 2[a] modo datam leguntur haec a manu saeculi XV scripta *In hoc uolumīe ĩfrasta cõtinẽt.* vz (i. e. uidelicet), tum haec ab antiqua codicis manu scripta LIBROS RAÇNAPTO PRSBT̃ EX SUO INÇENIO ÞE ARCA ÞOM̃ UORÇUSTI AB̃I, sequitur ab eadem manu scriptus index libellorum qui in codice continentur, per octo uersus perductus, sed cum scissura a sinistra tertii uersus parte incipiens ad dextram deorsum progrediatur, octaui uersus paucae in dextra parte litterae supersunt. Quinque primi uersus p. 675 exhibiti sunt, omnia, quae legi possunt, Reifferscheid l. c. proposuit, Pfaffius quoque p. 8 s. descripsit, sed compendia scripturae explicauit et uerba uel fragmenta eorum per nouem uersus distribuit. Etiam in catalogo Bobiensi anni 1461 quem Peyron edidit (cf. supra p. LXXX adn. 1), index minus accurate redditus est. Epitome in folio 61[b] finitur, sequitur breuis de origine Manichaeismi narratio et alia, inter quae sunt

---

non diuersa esset a bibliotheca Archiui, fuisse docet exceptis eis annis per quos a Gallis sub finem superioris saeculi ablatus Parisiis fuisset; Pasinum autem, cuius catalogum bibliothecae Athenaei Peyron illo loco sequeretur, in eum codices bibliothecae Palatinae quoque rettulisse qui numquam fuissent in Athenaeo.

[1] Huius lacunae ratione habita Pfaffius cum usque ad illam XIV capita fecisset, proximum post illam caput numero XX inscripsit et congruenter cetera deinceps; quem numerorum ordinem posteriores editores secuti sunt. Sed quoniam omnis spes noui Epitomae codicis esse deponenda uidetur, quo pars illa quae in T deest nobis reddatur, hac in editione lacunam illam neglegens numerorum seriem continuaui, ut proximum caput sit XV; numeros Pfaffii uncis inclusos ascripsi.

ea quae in hoc uno codice extare uidentur, omnia accurate a Reifferscheidio descripta. Quaedam a Pfaffio in editione Epitomae et a Fleckio (cf. supra p. LXXIX) edita sunt.

Codex litteris uncialibus septimi ut dixi saeculi scriptus est. In Epitome paginae septem primorum foliorum uicenos uersus, inde uicenos quaternos continent. Scriptura est continua, maiores tamen partes orationis breuibus spatiis intra uersus relictis discernuntur. Praeterea signa distinctionis sunt punctum, rarius occurrunt hoc ' et hoc 7: certam in eorum usu legem frustra quaesiueris. In genere orthographico codex, qui omnino a librario minus docto scriptus est, similis est Bononiensi multaque habet quae os uulgare produnt atque infimae Latinitatis sunt uitia. Orthographiam codicis, quoniam omnes eius scripturae in apparatu propositae sunt et per longe maiorem Epitomae partem unus extat codex T, ut facile apparatus perlustrari possit, hoc loco non describenda esse mihi uidebatur. Cum in ea parte Epitomae quae in uno T est, necessario huius codicis orthographia quam maxime sequenda esset, etiam in ea parte quam codex B quoque habet, quamquam in Institutionibus scripturae codicis B potissimum in contextum recipiebantur, codicem T ducem retinui.

Pauca eaque leuissima manus prima correxit, praeterea cor-
T^2 rectiones alterius manus antiquae (nobis m. 2 uel T^2) animaduertuntur, sed ne haec quidem manus quicquam auxilii praebuit uerbis scriptoris nisi quod paucos errores, quos quiuis facile cognoscere poterat, sustulit, quibusdam locis sanis etiam falsa adiecit (cf. ad p. 689, 15; 714, 9). Sed alia quoque manus antiqua occurrit (cf. ad p. 677, 19; 738, 8), quae uno certe loco (cf. ad p. 708, 2) ascripsit quod ex alio codice, archetypo uidelicet, haustum esse necessario coniciendum est. Postremo paucis locis (cf. ad p. 677, 19; 681, 26; 727, 9) homo otiosus uerba contextus notis Tironianis repetiit, quarum de genere minus usitato quae Guil. Schmitz beneuole me docuit, in Addendis ad primum illorum locorum datis proposita sunt.

Iam ut eo transeamus ut quae sit fides codicis Taurinensis demonstremus, propter causam quae mox ostendetur primum spectabimus codicem per eam tantum Epitomae partem

(c. 1—50) quam ille solus continet. Atque illud quidem dubitari non potest, codicem T per illam partem ex archetypo satis probo fluxisse. Nam etiamsi non pauca menda in ea parte codicis inueniuntur, tamen longe pleraque casu librariique incuria orta sunt: aut interciderunt litterae uoces particulae orationis aut aliis erroribus uerba scriptoris corrupta confusaque sunt; quorum uitiorum exempla cum quaeuis pagina huius editionis habeat, hic adferre nolui. Eae mutationes quae fortasse pro uoluntariis habendae sint, uix perpaucae inuestigari possunt (p. 694, 12 *ei* add.; cf. ad p. 712, 3; 712, 22 *et* add.). Iam uideamus de posteriore parte codicis T (inde a c. 51), quae ea continet quae codicibus B et P quoque tradita sunt, simulque quae omnino ea in parte trium illorum codicum sit ratio quaeramus. Qua in quaestione a re quadam insigni et quae maximi est momenti proficiscendum est, inde scilicet quod plane eodem loco quo incipiunt B et P, in medio codice T haec leguntur ɛxpł · δɛ · opıfıcıo · δī · ın̄c · ɛpıtomaɛ. Iam uero si comparas codices B et P, in quibus pars illa Epitomae sequitur librum De opificio dei, statim intellegis codicem T duabus e partibus diuersae originis constare. Posterior enim pars ex corpore illo quod Institutiones, libros De ira dei et De opificio dei, Epitomen conprehendebat, uel, quod idem est, ex archetypo Ω (cf. p. LXXI ss.) deriuata est eodemque ex fonte ex quo B et P fluxerunt manauit, ex archetypo Ω autem cum Epitome separatim describeretur, librarius cum inscriptione eius etiam subscriptionem libri De opificio dei transtulit. Atque cum prior pars Epitomae casu aliquo prospero inuenta illi praefixa esset et tota Epitome in eum codicem qui nunc T est uel eius proximum archetypum transcriberetur, ne tum quidem librarius, imprudenter ille quidem, sed cuius imprudentiae nos ei gratiam habemus, inscriptionem illam posterioris partis omisit[1].

[1] Hac inscriptione alterius partis Epitomae etiam totius codicis T inscriptio quid sibi uelit intellegimus. Est autem haec (cf. p. 675), nisi quod uncialibus litteris et compendiis quibusdam scripta est: *Continentur in hoc corpore diuersa id est De opificio dei Epitomae Firmiani Lactanti de finẽ saeculi de diuina prouidentia* eqs. Apparet ex inscriptione

Quoniam uidimus posteriorem partem Epitomae Taurinensis ex eodem archetypo ex quo codices B et P sint orti, deriuatam esse, cetera iam procliuia ac facilia sunt: nam rationes in recensenda Epitome adhibendae simillimae eis sunt quae in Institutionibus ualent. Atque ut codicum TBP communem ex eodem archetypo Ω originem etiam exemplis demonstremus, in parua ea parte Epitomae quae in codicibus TBP extat (c. 51—61, 6), in tribus illis codicibus 744, 11 *sed* et p. 746, 10 *et* omissum est; etiam p. 743, 10, ubi in B sunt haec *ei qui sit*, omissa in TP, haec uerba in archetypo non fuisse, sed

---

posterioris partis Epitomae uerba *De opificio dei* in communem totius codicis titulum recepta esse. At sequitur *de finẽ saeculi de diuina prouidentia*, atque etiam subscriptio codicis T (cf. ad p. 761, 15) haec est: *Firmiani Lactanti de finẽ saeculi explicit Epitoma de diuina prouidentia*, ut sit quaerendum quid de sensu atque origine uerborum *de finẽ saeculi* et *de diuina prouidentia* statuendum sit. Res simplicissima est, dummodo liber De opificio dei inspiciatur. Nam hoc libro quod consilium secutus sit, Lactantius ipse his uerbis proponit (c. 4, 24): 'sed ego de uno corpore hominis tantum institui dicere, ut in eo diuinae prouidentiae potestatem quanta fuerit ostendam', multisque aliis locis, maxime autem c. 6, 15: 'uerum alias refellemus Epicurum: nunc de prouidentia ut coepimus disseramus', ipsum argumentum eius libri in diuina prouidentia demonstranda et defendenda positum esse declarat. Itaque uerba illa de diuina prouidentia partem subscriptionis libri De opificio dei fuisse apertum est. Sed etiam uerba *de finẽ saeculi* consideranda sunt: quorum de origine non magis quam de illorum fonte dubitabimus. Posteriore enim Epitomae parte codicibus TBP tradita postquam particula libri V et liber VI Institutionum in breuius contracta reddita sunt, argumentum libri septimi exponitur, qui magna ex parte in describendo futuro exitu atque interitu huius mundi et diuini regni aeterni institutione uersatur. Iam uero Lactantius initio eius partis Epitomae (c. 65, 8) haec dicens: 'sed cum sint innumerabilia quae de fine saeculi et conclusione temporum dicta sunt . . .' uocibus illis ipse utitur, quod uero rem ad liquidum perducit illud est, quod et inscriptio et subscriptio Epitomae qualis in B est *Incipit* (uel *exp.*) *Epitomen* (sic) *libri septimi liber X*, aperto indicio Epitomen ad librum septimum Institutionum referunt, ita ut de sensu uerborum quae in T sunt *de finẽ saeculi* ne minima quidem iam esse possit dubitatio. Ergo in archetypo Ω haec fere subscripta fuerunt libro De opificio dei et inscripta Epitomae: *Explicit de opificio dei liber VIIII de diuina prouidentia. Incipit Epitomae libri septimi liber X de fine saeculi:* de quibus quaedam in unum T, alia in unum B transierunt.

coniectura demum in B esse inlata uidentur, communis certe codicum T et P origo eis probatur; 741, 4 *capitur* scriptum pro *rapitur*. Etiam interpolatoris illius quem archetypum Ω pertractasse ostendimus (p. LVIII ss.), certa uestigia deprehenduntur; p. 732, 4 *et* recte est in B, *uel* in T, *uel et* in P: uides in archetypo *uel et* fuisse; p. 734, 1 in B recte est *a quo si*, in T *quod si*, in P (ante ras.) *a quod si*; in archetypo *a quod quo si* correctum erat. Ad eundem interpolatorem referendum uidetur quod p. 751, 20 in TB (deficit P) *mundus* insertus est; deinde pars certe earum interpolationum quae singulis codicibus propriae sunt, illum habent auctorem. In B eas interpolationes esse supra p. LXXV ostendimus, in P autem esse non opus est demonstrare: sed ne T quidem hac in parte a commentis interpolatoris integer est: addita sunt p. 732, 2 *habet*, 733, 15 *non*, 733, 21 *sit*, 761, 2 *christum*; 733, 14 *adorati* (ex 12 deductum) est pro *uenerati*; 736, 18 *bonorum* pro *iustorum* (cf. ad h. l.); 761, 8 *fugiamus* pro *ueniamus*, nisi forte errore ex superiore (7) *fugienda* ortum est[1]. Sed ut iam uniuersam trium codicum TBP rationem breuiter describamus, codex P in Epitome, si et interpolationes et errores spectantur, uix inferior est codice B, T autem, si omnia uitia eius numero comparantur cum eis quae in B (scilicet a m. 1) sunt, plura quidem habet quam B, sed T minus consilio ac uoluntate mutatus est quam B. In uno P uerae lectiones sunt paucae (p. 731, 10 *cogat*, fortasse tamen coniectura ortum; 736, 14 *punire*, in TB *munire*, fortasse etiam prius *punire* cum P omittendum erat; 741, 3 *ab-*

[1] Maxime illud commemoratione dignum est, quod in Institutionibus est locus quidam in codice P plane eodem modo interpolatus quo locus Epitomae illi congruens mutatus est: p. 632, 6 *male* in P additum est, p. 756, 13 eadem uox in B pro *manu* scripta. Habet sane illud *male* aliquid quod accommodatum uideatur ad illorum locorum sententiam, at si quaeritur utrum illud priore loco in ceteris excepto P codicibus intercidisse uel deletum esse, altero autem loco in uno T mutatum esse uoce *manu* ueri similius sit an interpolatorem loco Epitomae mutationis eius memorem quam eodem loco Institutionum fecisset, in Epitomen idem illud intulisse, nemo erit quin sine ulla dubitatione posterius factum esse existimet.

sumet, TB *adsumet*), uix plures in B (p. 731, 20 *prodet*, sed fortasse e coniectura; 732, 4 *et*; 732, 22 *quo diutius*; 734, 1 *a quo*), quae unus T habet, recepi hic locis: p. 733, 6 *libare diis* T, *liberã|di se* B, *liberare dī* P; 733, 8 *non* T, *nec* B, *ac nec* P; 736, 1 *ex* om. BP, T habet; 736, 4 *consulens* T, *consulere* BP; 736, 10 *non* ante *cupiditas* T, ante *uiolaret* BP; 736, 17 *remissione⟨m⟩* T, *remunerationem* BP; 738, 5 *uirtutis* T, *inmortalitatis* BP; 738, 13 *inseri* T, *seri* BP; 739, 10 *ignorant irascuntur* T, *ignorat irascitur* BP; 739, 18 *in* T, om. BP; 739, 22 *possunt* T, *possint* BP; 740, 12 *quis* T, om. BP (in archetypo expunctum erat, ut superius *animus inpurus* subiectum fieret); 746, 10 *item* T, om. BP; 747, 16 *superemus* T, *superentur* B, *superabit* P. Inter hos locos etiamsi fortasse unus uel alter sit quo lectionem codicum BP praeferendam esse memoriae codicis T existimes, tamen hoc certissimum est, codicem T multo saepius uerae lectionis testem esse quam aut B aut P, deinde illud apparet, non paucis locis codices BP una contra T stare. Dicat quispiam prius et alterum una causa explicandum esse, ea scilicet quod B et P per communem demum propiorem archetypum ex primo archetypo Ω deriuati sint. At hanc rationem, quam iam supra in Institutionibus recensendis (p. XLIV) reiecimus, non magis in Epitome admittere possumus. Primum enim uidimus ex archetypo Ω interpolato pariter atque alios binos uel plures codices etiam codices B et P per propiores suos archetypos Ψ et Π saepe commenta interpolatoris potius quam genuina uerba codicis Ω recepisse. Idem cum in his codicibus per Epitomen quoque factum esse consentaneum sit, codicem T contra uel eius archetypum primam potius manum archetypi Ω secutum esse conici potest. Accedit autem alterum quoddam atque grauius. Apparet eum qui posteriori Epitomae parti quam unam habuerat, priorem praeponeret, qua coniunctione codex T uel potius eius archetypus confectus est, exemplum totius Epitomae adeptum esse, deinde illud facile est ad intellegendum, hoc totius Epitomae exemplum ex alio archetypo fluxisse atque codices B et P et posteriorem partem codicis T, quibus etiam is codex Epitomae quem Hieronymus habebat addendus est; hi enim omnes ex uno archetypo cuius

maxima pars interierat, prouenerunt. Iam quid ueri similius est quam librarium archetypi codicis T, cum descripsisset priorem Epitomae partem ex alio illo codice, cum eodem posteriorem quoque partem conferret atque nonnullas falsas lectiones quae in eam ex archetypo Ω transissent, deleret reponeretque ueras et adderet quae omissa essent? Itaque facile cogitare possumus quo modo et unum factum sit, ut codex T saepe meliores lectiones praebeat quam BP, et alterum, ut BP plurimis eorum locorum contra T consentiant. Quod si factum est, ut factum esse credimus, recensio contextus Lactantiani quae in posteriore parte codicis T est, mixta est appellanda, confusa scilicet e recensione archetypi Ω et e recensione codicis totam Epitomen continentis illius ex quo prior pars codicis T fluxit[1]. Haec omnia considerantes in altera parte Epitomae constituenda eam rationem secuti sumus, ut generatim quidem et cum necessariis quibusdam exceptionibus eis locis quibus uarietas lectionis neglegentia orta uideretur, codicem T ex B et P corrigendum esse existimaremus, quibus locis autem dissensui codicum consilium aliquod subesse suspicaremur, illum codicibus B aut P aut his coniunctis praeferremus. Archetypos autem tam prioris quam posterioris partis ea esse indole uidimus, ut in emendandis eis errorum fortui-

[1] Illud hoc loco uidetur commemorandum esse, in capitibus 1—50, quae in editione Fritzschii 38 fere paginas complent, quinquaginta fere locos esse quibus in Taur. singula uel plura uerba intercidisse in editione nostra aut constitutum aut coniectatum sit, in capitibus 51—68, quae in editione illa 19 paginis continentur, comparatione codicum B et P quadraginta fere lacunas codicis T effici: quae plures sunt quam pro ratione illorum numerorum expectes. At non obliuiscendum est in posteriore parte codicis T ex codicibus B et T certissimam illius fieri posse aestimationem, in priore rem in coniectura positam esse. Adde quod uel in posteriore parte codicis T eae lacunae non solum singulorum uerborum (cf. ad p. 741, 16; 746, 16; 751, 4; 755, 15; 756, 22), sed etiam plurium (cf. ad p. 733, 16 *haec uera sap.*; 733, 17; 747, 18; 748, 1; 757, 6) sunt quas esse in T, nisi haberemus codices B et P, non suspicaremur. Itaque etiam in priore parte codicis T plura intercidisse uidentur quam adhuc creditum est: sed huius generis in corruptelis statuendis nimis praestat quam parum cautum esse.

torum potissimum, perraro mutationum uoluntariarum ratio habenda sit.

Ad emendandam autem Epitomen magnum adiumentum in comparatione Institutionum positum est pariterque ad Institutiones recte edendas, id quod iam sub finem superioris capitis indicatum est, ipsa Epitome multum ualet. Nam multis locis Lactantius in Epitome conscribenda etiam uerba ipsa quibus in Institutionibus usus erat secutus est, aliis sane ea quae in opere maiore explanauerat, in minore liberius atque cum uarietate quadam repetiit. Quid quod ne ei quidem loci in Epitome desunt quibus auctor aut nouas sententias aliaque testimonia scriptorum in illam intulit aut ordinem dispositionemque non solum minorum, sed etiam maiorum partium aliter atque in Institutionibus constituit[1]? Neque enim ullo modo Lactantius ad eam aut ingenii sterilitatem aut uerborum inopiam deprimendus est, ut cum Institutiones contraheret in Epitomen, in ea anxie sua ipsius uestigia pressisse atque se sibi ipsi quasi in seruitium addixisse credatur. Quare qui dubitauerunt utrum Epitome composita esset a Lactantio an ab alio aliquo, ei non satis perspexerunt quam libere ille quamque considerate in Epitome iure optimo quod in Institutiones suas haberet usus esset. Immo ipsa illa quae est inter Institutiones et Epitomen diuersitas certissime docet opus minus ab eodem qui maioris fuisset auctor, non a uili epitomatore conscriptum esse. Accedit quod Lactantius Epitomen intermisso longiore post editionem Institutionum spatio temporis composuit (cf. Epit. prooem. 1: Diuinarum Institutionum libri quos iam pridem . . . conscripsimus): quo libentius ille sine dubio occasionem addendi quaedam quae omissa essent in Institutionibus aliaque mutandi amplexus est. Itaque cum quidam alteram editionem Institutionum a Lactantio factam esse fingerent, rectius Epitome appellanda erat altera illarum editio, breuior illa quidem, sed quibusdam tamen locis auctior atque emendatior. Sed has

[1] De his partibus locisque Epitomae in commentatione *Ueber die Entstehungsverhältnisse der Prosaschriften des Lactantius* quaedam dicentur. Praeterea ei loci quibus Epitome noua habet quae non sunt in Institutionibus, hac in editione sub contextu indicati sunt.

quaestiones persequendi alio loco facultas erit, hic potius quem usum inter se Institutiones et Epitome praebeant spectemus. Atque primum quoniam Lactantius cum Institutiones in Epitomen redigeret, uerba illarum permultis locis uarie mutauit, si qui locus aut Institutionum aut Epitomae forma sententiaque sanus potest saltem esse, quamuis loco alterius operis ad corrigendum inuitemur, nihilo minus integer relinquendus est. Tamen et in Institutionibus et in Epitome illis locis lectiones alterius operis, quippe quae fortasse tamen etiam alteri restituendae sint atque sedem erroris uiamque emendandi ostendant, in apparatu indicauimus (cf. ad Inst. p. 164, 8 et ad Epit. p. 696, 1; 167, 1. 2. 9 et 696, 12. 18. 19; 373, 21; 451, 20. 21 et 731, 22; 463, 21; 635, 9; 639, 5; 645, 11; 666, 7; 682, 1. 23; 695, 19; 699, 10; 756, 5; 759, 6 al.). Deinde mutua inter se subsidia maius et minus opus ita praestant, ut in utroque opere lectiones aut omnium codicum (cf. ad p. 66, 14 et 683, 2; 72, 19 et 686, 17; 81, 13 et 682, 15; 88, 14 et 688, 1; 90, 7. 9 et 688, 6. 8; 450, 18; 591, 19; 640, 2 et 758, 8; 681, 23 al.) aut aliquorum singulorumue (cf. ad p. 17, 12 et 678, 25; 31, 8 et 681, 13. 683, 12; 77, 20 et 687, 12; 89, 13 et 687, 25; 102, 9 et 754, 23; 162, 3 et 693, 22; 296, 11; 450, 3; 609, 18; 636, 18; 666, 2; 667, 12; 732, 4 et 457, 24; 733, 6 et 460, 15; 734, 10 et 482, 3; 736, 17 et 427, 19; 738, 5 et 537, 21 al.) defendantur ac uindicentur isdem lectionibus alterius. Postremo in altero utro opere loci sunt quos tales quales codicibus traditi sint, Lactantium scripsisse nullo modo concedere possumus: his locis quod auxilium ad alterum opus emendandum altero offertur, id sine dubitatione accipiemus et Lactantium ex Lactantio restituemus (cf. ad Inst. p. 21, 7; 66, 14; 210, 10; 596, 4. 5; 665, 16 al.; ad Epit. p. 678, 25; 679, 12; 703, 6; 712, 7; 718, 4; 724, 28; 726, 1; 728, 27; 741, 4 al.). Interdum auctoritatem Epitomae secutus sum in constituendis locis S. Scripturae qui libro quarto Institutionum continentur, de quibus locis proximo capite dicetur. Plurimos eorum locorum quos modo per uaria genera compositos protulimus aliosque qui in apparatu indicati sunt, priores iam editores comparauerunt, maxime Buenemannus, nonnullos in utroque opere ego addidi. Praeterea sub contextu

utriusque operis locos alterius longe accuratius quam antea in editionibus factum est significaui ita, ut uel per paucos atque saepe etiam per singulos uersus quemadmodum alterum opus alteri respondeat facile cognosci possit.

Praeter codices TBP, quantum ego quidem inuenire potui, nulli sunt Epitomae antiqui. Recentes codices in catalogis commemorantur hi: tres Musei Britannici, duo Harleiani, n. 3110 saec. XV et n. 3161 scriptus a. 1427, et Regius (cf. Casley, Catalogue of the manuscripts of the Kings library, 1734, p. 98, 6 A XV), saec. XV; Matritensis n. 14, 27, olim Toletanus (cf. Biblioth. Patr. Latin. Hispan. ed. Hartel I p. 291), saec. XV; tres Medicei, Plut. XXI 2 et 5, Plut. LXXXIX sup. cod. 29 (in quo Epitome inscripta est 'De iustitia'), omnes saec. XV; tres Oxonienses Bodleiani (cf. Coxii catalogum uol. III p. 370 n. 138; p. 449 n. 19; p. 605 n. 225 10), primus[1] scriptus a. 1458, eiusdem saeculi est alter et tertius; duo Parisini n. 1671[2] (Epitome inscripta est 'Aephythomon Lactantij Firmianij incipit') et n. 1675, uterque saec. XV; Vaticanus n. 216 (cf. Le Brun-Lenglet, edit. Lact. uol. I p. XXXIII n. II), scriptus a. 1481; alium Vaticanum Montfaucon, Biblioth. Bibliothecarum I p. 107 C n. 2922 nominat: 'Lactantii Firmiani *Neophitomon* incipit: Nam si iustitia est. fol. 107;' Vindobonensis (cf. Tabulae codd. manu script. biblioth. Vindob. I p. 36 n. 259) scriptus a. 1431. Ex tribus codicibus Musei Britannici et primo Oxoniensi A. Swoboda, ex Parisinis Ed. Hauler et H. Omont, ex Vindobonensi H. Schenkl locos quosdam in meum usum transcripserunt, ex quibus codices illos ex Bononiensi, sine dubio per unum aliquem codicem ex eo descriptum deriuatos, sed ualde interpolatos esse apparet. Quod autem de his septem codicibus constat, id etiam de reliquis octo, qui omnes eiusdem saeculi XV sunt, certum esse credo. Atque etiam si plures codices Epitomae in bibliothecis latent, inter eos tamen esse qui ad antiquiorem aetatem ascendant

[1] Hic sine dubio Bodleianus Sparkii est; cf. supra p. XXXVII adn. 1.

[2] Hoc Parisino, olim 3740, Lenglet usus est (cf. uol. II p. 43 adn. 1. 5). Is cum saepius in adnotationibus *2. Reg.* scribit, hunc recentiorem et *Regio-Puteaneum* quem appellat (cf. ibid. p. 44 adn. 1. 16 al.), nostrum P, significat.

uel adeo ad Epitomen constituendam quicquam subsidii praebeant, ueri mihi esse dissimillimum uidetur. Unum sane uestigium est codicis antiquioris qui ex nullo de tribus codicibus TBP ortus esse possit. Alter enim corrector codicis B (B^3) saeculo XIII uel XIV locis quibusdam illius codicis ascripsit eas correctiones quae non coniectura natae esse possunt (cf. ad p. 730, 15 *si*; 736, 1 *ex*; 750, 17 *sed cur ea senserint*; 753, 3 *ratio*; 753, 9 *usui*; 753, 13 *tantos illi honores*; 754, 3 *piae*). Fieri autem non potest ut is codex quo corrector B^3 utebatur, post saeculum XIII uel XIV scriptus sit. Quare, cum quindecim illi codices saeculi XV sint, nullus de eis esse potest is quem corrector B^3 adhibuit. Ceterum eum codicem interisse uix damnum est quod aegerrime ferendum sit: nam et in codicibus TB^1P satis certa fundamenta Epitomae sunt posita et inter correctiones a B^3 additas sunt pessimae, ut is codex quo corrector est usus, iam interpolatus fuisse uideatur [1].

Ex codice recentiore illius generis cuius sunt septem illi codices et sine dubio reliqui octo quoque, h. e. ex propagine Bononiensis licenter mutata, Epitomen quae prima habet editio, prior Veneta anni 1478, recepit, hanc posteriores ante Pfaffium editores aut ipsam secuti sunt, aut si ipsi codices adhibuerunt, uelut Spark et Lenglet, eis usi sunt, qui eandem illam recensionem continebant [2].

---

[1] Ut duo exempla adferam, p. 733, 6, ubi B habet *uelle* (TP recte *malle) quam liberãdi se* (T recte *libare diis*, P *liberare dī*), est in Harl. 3110. 3161, Reg., Oxon., Paris. 1671. 1675, Vindob. *uelle quam (quia* Harl. 3161, Reg., Oxon.) *liberam* (*liberum* Reg.) *discet* (*dicet* Paris. 1671), et p. 733, 16, ubi B male habet *fidissima* (TP *fides summa*), in Harl. 3161, Reg., Oxon., Paris. 1675. Vindob. idem *fidissimc*, in Harl. 3110, Paris. 1671 *fidelissima*.

[2] Hoc cum multis exemplis demonstrari possit, uno insigni probetur. Verba p. 760, 17 in Bononiensi pleraque detrita euanuerunt, ut ea tantum quae uncis non inclusi, legi possint: ⟨*quare cum*⟩ *ha*⟨*e*⟩*c omnia uera* ⟨*et certa sint prophet*⟩*arum omnium consona adnuntiatione praedicta*; inclusa ex Taurinensi sumpta sunt. De septem illis codicibus quos supra commemoraui, tres quas habeant hoc loco lectiones scio. Exhibent autem duo Parisini locum sic: *haec omnia uera omnium consona administratione praedicta,* in Vindobonensi talis est: *haec* (sed ante *haec* non mediocre

CAPUT III.

DE RATIONIBUS CRITICIS IN LOCIS ALIORUM APUD LACTANTIUM SCRIPTORUM ADHIBENDIS ET DE AUCTORUM ET EXPILATORUM LACTANTII AD VERBA EIUS CONSTITUENDA USU.

In eis quae de Institutionibus et Epitome recensendis emendandisque disputata sunt, eos locos aliorum scriptorum quos Lactantius aut ipsos attulit aut uarie attigit, tacite omisimus, ut proprio loco tractaremus [1]. Eorum locorum tantus

---

spatium uacuum) *omnia uera* (sequitur magnum spatium uacuum) *omnium consona annumeratione praedicta.* In editione Veneta aliisque proximis est: *Haec omnia uera omnium consona administratione praedicta,* Thomasius deinde in nota 240 ad Epitomen *adnuntiatione* in Bononiensi esse scripsit, itaque Isaeus aliique ediderunt *Haec omnia uera omnium consona adnunciatione praedicta,* atque hoc etiam proximus ante Pfaffium editor, Cellarius 1698, habet. — In editione Veneta simili modo atque in quibusdam recentiorum illorum codicum uox *Epitome* in *Nephythomon* est corrupta, quod fortasse similitudine uocis *neophytus* effectum est.

[1] Non possum hoc loco, quia Prolegomena iam modum postulant, exponere, quod initio uolueram, quibus e fontibus Lactantius sua aut hauserit aut hausisse uideatur, fortasse alio loco de hac quaestione dicam. Ne enumerabo quidem hic auctores Lactantii, in Indice tamen compositi facile perlustrari poterunt. In apparatu et 'Auctorum' et 'Expilatorum' Lactantii eos maxime significaui locos quorum comparatio ad uerba potissimum scriptoris uel confirmanda uel etiam emendanda utilis est, sed etiam alios qui magis ad sententias eius spectant. Singulare hoc in genere est meritum Buenemanni, cuius editione praeclarissima omnium carere non potest qui hanc in partem de studiis Lactantii quaerit; ille etiam ingentem numerum locutionum constructionumque Lactantii locis paribus uel similibus aliorum scriptorum adferendis inlustrauit. Etiam editores Parisini Le Brun-Lenglet locos aliorum scriptorum collegerunt. Multa praeterea editores aliorum illorum scriptorum aliique uiri docti (uelut Usener in Epicureis) indicauerunt, qui haud raro in apparatu nostro nominati sunt. De Commodiano dixit Dombart in praef. editionis p. II. Similes locos apologetarum graecorum Otto in indicibus editionum suarum composuit: quorum nullum tamen, excepto Theophilo Antiocheno, Lactantius sequi uidetur, quamquam habeo cur eum in libro IV auctore aliquo graeco usum esse existimem. Nonnulla A. Hartl Frisingensis, qui quaestionem de auctoribus Lactantii instituerat, cum editionem Lactantii parari

est apud Lactantium numerus et tanta multitudo ac uarietas scriptorum quos adhibuit, ut hac in parte doctrinae duo tantum inter antiquos scriptores ecclesiasticos latinos ei comparari possint, Hieronymus et Augustinus. Accedit quod multi atque insignes antiquorum scriptorum loci, cum libri eorum ipsi interierint, ab uno Lactantio seruati sunt. Sed quoniam Lactantius locos quosdam aliorum scriptorum integros aut uix mutatos libris suis inseruit, alios autem uel uerborum uel sententiarum causa liberiore usu secutus est, ipsa res postulat ut inprimis rationes quaedam ad prius genus spectantes exponantur; deinde etiam quem usum loci alterius generis ad uerba Lactantii constituenda praebeant breuiter indicandum est. Eadem de causa etiam de expilatoribus Lactantii pauca dicenda sunt.

Atque ut priore in genere locorum quae rationes tenendae sint ostendamus, quamquam plurimorum illorum apud Lactantium forma cum memoria eorum codicum quibus alii illi scriptores traditi sunt consentit, tamen non desunt loci qui a Lactantio uel ex uitiosis exemplaribus sumpti esse (cf. ad p. 59, 22 s.; 90, 9; 159, 6; 344, 6; 389, 11 al.) uel errore memoriae non accurate perscripti (cf. ad p. 123, 1 s.; 239, 10 s.; 268, 2. 6 s.; 438, 19; cf. etiam 82, 6) uidentur, sed plerumque non satis apparet utra sit causa diuersitatis. Interdum etiam illud factum est, ut Lactantius, prout ad consilium eius accommodatum erat, quae alius scriptor. diuersis locis dixerat, in unum

---

audisset, beneuole nobis misit: loci ab eo primo propositi in Addendis ad nomen eius relati sunt. Ipse quoque nonnihil temporis operaeque in ea parte officii mei conlocaui idque non sine fructu. Nam et in scriptoribus quos iam alii uiri docti appellauerant nouos locos repperi et unum alterumque scriptorem nondum adhibitum adferre potui; cf. quae infra de expilatoribus et ad p. 635, § 5 dixi. De Arnobio quaedam protuli *Ueber das Leben des Lactantius* p. 19 s.; sed haec quaestio pariter atque illae quae sunt de rationibus inter Lactantium et Minucium Felicem atque Tertullianum intercedentibus, arte cohaerent cum alia illa quae in communi horum quattuor scriptorum auctore exquirendo uersatur: de qua postquam Fr. Wilhelm, De Minuci Felicis Octauio et Tertulliani Apologetico (1887) acute disseruit, pro 'Proculo' quem ille inuestigasse sibi uidebatur (p. 86), C. Sittl, *Jahresbericht für Alterthumswissenschaft* uol. LIX (1889. II) p. 19 s. multo probabilius de Apollonio (Hieronym. de uir. inl. 42) cogitauit.

coniungeret (p. 81, 7 s.; 434, 6 s.) uel aliis modis uerba scriptorum mutaret (p. 31, 20; 218, 5). Quare si interdum partes eorum locorum ad sensum minus necessariae omnibus in codicibus nostris omissae sunt, hoc non ad neglegentiam librarii qui archetypum Ω exarauit, sed ad uoluntatem scriptoris reuocandum est (cf. p. 75, 5; 154, 23; 171, 11; 215, 16; 389, 8; 497, 13; 504, 13; 524, 3; 553, 4). Apparet igitur locos a Lactantio adlatos integros esse seruandos, dumne manifesta corruptionis indicia prae se ferant. Vitia autem non ferenda si in locis aliorum apud Lactantium scriptorum animaduertuntur, quoniam archetypus Ω erroribus interpolationibusque deprauatus erat, archetypo tribuenda atque e codicibus eorum scriptorum sananda sunt. Sed etiam contrarium factum est, ut codices scriptorum falsas lectiones habeant, Lactantius ueras (uelut p. 59, 16; 86, 3 ss.; 105, 13; cf. 438, 3; 619, 14), praeterea non pauci aliorum scriptorum loci sunt quorum ad ueras lectiones defendendas confirmandasque magnum est positum auxilium in auctoritate Lactantii. Utrumque autem in locos oraculorum Sibyllinorum potissimum cadit, quos multos Lactantius maxime in libris I. IV. VII Institutionum et in libro De ira dei ut 'diuina testimonia' (cf. p. 18, 22. 20, 5) profert, ex parte tamen sumptos ex Theophili Antiocheni ad Autolycum libris (cf. p. 23, 18; 24, 1. 6; 29, 16; 158, 20). Qui loci quantam uim habeant ad indagandam originem et compositionem corporis Sibyllini, primus Fr. Bleek (*Ueber die Entstehung und Zusammensetzung der uns in 8 Büchern erhaltenen Sammlung Sibyllinischer Orakel, Theol. Zeitschr.*, Berol. 1819, uol. I p. 160 ss., II 172 ss.) ostendit quaestionem uia et ratione persecutus. Sed eae disputationes praetermittendae nobis sunt hoc loco, quo de recensendis tantummodo oraculis illis agimus. Hoc in genere proximos eorum editores, Alexandrum (uol. I. II Paris, 1841. 1856) et Friedliebium (Lips. 1852) falsa codicum Sibyllinorum aestimatione ductos esse R. Volkmann[1] (Specimen nouae Si-

[1] Eiusdem uiri doctissimi coniecturae ad ipsum Lactantium sunt in Epistula gratulatoria gymnasii Pyritzensis ad gymnasium Gryphisualdense a. 1861 data et in Obseruationibus miscellis in programmate Iauriensi 1872 editis p. 13 ss.; quas aut recepimus aut commemorauimus.

byllin. oraculorum editionis, Sedini 1854; Lectiones Sibyllinae, Pyritzii 1861) ostendit atque ipse primus quae uerae essent rationes illorum carminum recensendorum explicauit. Nam cum duae classes codicum ex eodem fonte deriuatae, quarum una codicibus ABPrS, altera eaque deterior codicibus FLR efficitur, recensionem habeant recentiorem librorum I—VIII diuerso tamen ordine compositorum, tertia classis, posita in codicibus HMQV, librum VI cum uersibus 217—428 libri VIII, tum libros IV. XI—XIV continens, antiquiorem quandam recensionem sequitur. At Alexander et Friedlieb hanc antiquiorem, quae permultis locis corrupta et mutilata tamen reliquias et uestigia genuinae formae carminum multo maiore cum fide quam prior illa retinuit, postposuerunt recentiori fucatae, quae eo orta esse existimanda est, quod antiquior cum multis damnis corruptelisque foedata esset, perpoliretur expleretur augeretur. Quod uero maxime antiquitatem et probitatem tertiae classis confirmat, uersus Sibyllini ab antiquis scriptoribus adlati eandem quam illa classis ostendunt recensionem, inter scriptores autem illos praeter Theophilum Antiochenum, Eusebium, alios praecipuum locum tenet Lactantius. Qui consensus cum multis locis Lactantii (cf. ad p. 333, 9. 11; 335, 5; 352, 3. 4. 5. 6; 361, 8; 637, 1; 644, 2; 648, 2. 5; 657, 2. 4 al.) appareat, tum huius auctoritas etiam eo crescit, quod haud raro ei loci integri apud illum leguntur qui etiam in codicibus Sibyllinis tertiae classis deprauati uel dilacerati sunt (cf. ad p. 159, 5; 335, 1. 2. 4. 6; 342, 13; 353, 6; 354, 6; 355, 2; 643, 9; 644, 1; 657, 4 al.). Etiam maiorem utilitatem Lactantius praebet in locis ex eis partibus Sibyllinorum sumptis quae in tertia classe codicum plane desunt (cf. ad p. 45, 7; 154, 23; 167, 6. 7; 332, 6 ss.; 643, 1 ss. 6 s.; 647, 2. 7 ss.; 658, 7; 659, 15; 661, 20 ss.; 662, 5 ss.; 663, 2 ss.). Sed apud Lactantium uersus Sibyllini inscitia librariorum qui graeca non intellegerent, saepe misere deformati sunt atque difficillimum est interdum monstruosas uerborum graecorum imagines ad ueras formas redigere. Eis locis, si tertia classe codicum Sibyllinorum seruati sunt, huius maxime recensionis subsidio est utendum, neque tamen recentior illa recensio plane neglegi potest. Sunt

enim apud Lactantium ei quoque loci Sibyllini qui consentiunt cum recensione duarum illarum classium contra tertiam classem (cf. ad p. 335, 1 στρώσει; 355, 1. 2; 363, 11. 12; 648, 6—8): fieri nimirum poterat ut illa recensio ueras lectiones retineret deerrante tertia classe. Eis locis quos Lactantius ex Theophilo sumpsit (cf. p. XCIV), memoria codicum Theophili erat adhibenda, eis autem quos Augustinum ex Lactantio in latinum sermonem conuertisse diximus (p. LXVI), interpretationes eius auxilium interdum quoddam praebebant. Nihilo minus restant apud Lactantium loci quidam Sibyllini corrupti eius condicionis, ut nulla uel uix ulla codicibus illorum carminum ad eos sanandos suppeditetur medela, sed una salus in coniectura posita sit: quae tamen ratio antea, quoniam optimorum Lactantii codicum lectiones parum erant notae, non satis prospere temptari poterat. Haec causa praecipua erat cur C. L. Struue in quaestionibus in librum p. LV nominatum (p. 47—124) congestis, quibus 'Oracula Sibyllina apud Lactantium obuia' tractauit, perpauca reperiret quae probari possunt. Struue enim codicem Regiomontanum, de quo eodem illo loco diximus, fundamentum satis firmum esse opinabatur in quo coniecturas suas poneret, accedit autem quod sermonem rationesque metricas Sibyllistarum non tantum peruestigauerat, ut satis paratus ad locos illos adgrederetur. Quaedam ego restitui, egregias uero emendationes mihi praebuit H. Stadtmueller amicus, uir iudicio et doctrina insignis, deinde etiam alius uiri doctissimi consilio auxilioque subleuatus sum. Iam magna pars huius editionis typis expressa erat, cum A. Rzach per litteras me rogauit ut sibi ad editionem oraculorum Sibyllinorum quam pararet, lectiones codicum Lactantii traderem, suas ipse copias operamque beneuole mihi offerens. Ita factum est ut ille plagulas meas legens et multas lectiones codicum Sibyllinorum, quas, cum aliquid conferrent ad intellegendam recensionem nostram, in apparatum receperam editionem Friedliebii secutus, e suis collationibus corrigeret et ex accuratissima sua horum carminum scientia de nonnullis aliis rebus quae ad eandem causam spectarent admoneret me atque doceret.

Etiam de ceteris graecorum scriptorum locis quos Lactantius proponit[1] ualde ab editoribus neglectis Struue in libro illo (p. 124—158) egit et recte quaedam in eis constituit. Pauca ego correxi, de aliis locis, maxime Hermetis Trismegisti C. Wachsmuth, uir mihi beneuolentissimus, quem de eis per litteras adieram, doctissime acutissimeque mihi suasit.

Iam de alio genere locorum a Lactantio adhibitorum dicendum est, quod non solum frequentissimum est apud illum, sed etiam proprias quasdam rationes postulat curamque singularem, ita ut nulla pars huius editionis plus mihi laboris deliberationisque parauerit. Lactantius enim ueterem interpretationem latinam secutus permultos locos S. Scripturae — sunt enim plus septuaginta — libro IV Institutionum inde a c. 6 et multos de illis Epitomae quoque inseruit, qui, cum praesertim haud pauci inter eos sint ampliores, quantum in studiis de interpretatione Itala hac ipsa aetate celebratis respiciendi sint facile apparet. Itaque H. Roensch, cuius praeclara de his studiis merita omnes sciunt, propriam de illis locis scripsit commentationem (*Beiträge zur patristischen Textgestalt und Latinität. II. Aus Lactantius. Zeitschrift für die historische Theologie,* uol. XLI [1871] p. 531—629), plenissimam doctrinae multisque rebus quas acutissime obseruauerat insignem, ita ut illi quod ad rectam locorum illorum recensionem uiam editori diligentissime munierit, gratia debeatur a me quam maxima. Tamen uirum optimum, quocum ipso de quibusdam illorum locorum per litteras egi, si etiam esset in uiuis, uerum esse quod iam dicam, non negaturum persuasum habeo. Ille enim cum prioribus tantum editionibus Lactantii uteretur, quales quantaeque essent per locos illos uarietates codicum Lactantianorum cognoscere non poterat: ac tamen quo plures sunt lectiones discrepantes, eo maiores atque plane nouae difficultates his ipsis

[1] Hic esse monendum uidetur unum Lactantium, praesertim cum addendi sint uersus Sibyllini, non solum plures locos graecos adferre quam ceteros patres latinos omnes, sed etiam eos apud illum locos qui pedestri sermone sunt scripti, sumptos esse omnes ex libris qui ipsi interierunt. — De Sedulio Scoto qui locos graecos ex Institutionibus excerpsit, mox dicemus.

in quaestionibus excitantur. Sed qui scire uolet quae ille praestiterit, quae ego addiderim, hanc editionem cum illius commentatione comparet. Plurimum mihi profuit etiam Sabaterii opus notissimum, quamquam in prioribus patrum latinorum editionibus parum accuratis positum nostrae aetati non iam sufficere potest. Sed ut iam ad locos S. Scripturae Lactantianos ipsos accedamus, eadem in illis quae inuasit sacra apud alios patres latinos testimonia, perturbatio lectionum Italae et Vulgatae animaduertitur. Neque tamen, id quod in aliis patribus latinis edendis fieri potest, eo consilio uti nobis licuit, ut in locis illis scribendis unum uel plures codices prohibitis quam maxime lectionibus Vulgatae sequeremur: quod ipsa ratio codicum Lactantianorum non admittit. Qua cum cogamur ex omnibus codicibus quaerere atque eligere quid Lactantius ipse scripserit, tum alia accedunt quae nobis etiam magis eam necessitatem imponant. Atque in hac quaestione inde proficiscendum est, quod si quae lectiones cum Vulgata consentiunt contra alias, ea res ipsa ostendere solet illas spurias uel maxime suspectas esse: cuius correctionis manifesto ex Vulgata factae in eis partibus in quibus loci S. Scripturae sunt, quaelibet pagina huius editionis exempla habet. Sed non omnes lectiones cum Vulgata congruentes posthabendae sunt aliis: accedit autem quod praeter illas lectiones singulis in locis interdum binae aliae uel etiam plures sunt, ita ut inuestigandum sit quae tandem sit genuina. Nam quoniam Vulgata nono demum saeculo ita peruicit, ut per totam fere ecclesiam ualeret, ac ne postea quidem memoria Italae plane emortua est, prioribus saeculis medii aeui magna facta est in usu hominum et in codicibus confusio lectionum Vulgatae et Italae. Saepe autem etiam dissenserunt codices Vulgatae pariterque magna saepe Italae — nisi plures fuerunt ab initio ueteres interpretationes — singulis in locis fuit diuersitas. Itaque si in codicibus Lactantii lectiones congruunt cum Vulgata contra alias lectiones, haec una non omnibus locis idonea causa est cur illas originis Lactantianae esse negemus: fieri enim potuit ut aliae illae aut in archetypum Ω aut in archetypos singularum classium inductae uarie in nostros codices transirent aut in antiquiores

certe codicum ab ipsis librariis inferrentur. Sed quae certa habemus indicia quibus discamus quid scripsisse Lactantius, quid non scripsisse uideatur? Hac in re plerumque non una aliqua ratio sequenda est, sed plures coniungendae sunt. Unum auxilium in eo positum est, ut comparetur quam formam eorum locorum alii scriptores ecclesiastici qui nondum interpretatione ab Hieronymo edita utebantur exhibeant. Quam utilitatem cum alii praebeant (cf. ad p. 299, 1; 300, 2. 3; 307, 1; 315, 1; 326, 5; 362, 15 al.), tum Cyprianus praecipue hac in quaestione magnae auctoritatis est. Ex primis enim duobus libris Testimoniorum Cypriani, quo ex opere etiam Commodianus, Firmicus Maternus, Euagrius locos S. Scripturae excerpserunt[1], Lactantius illorum plus septuaginta locorum longe maiorem partem, plus quinquaginta, sumpsit: quod cum iam Sabaterius (Bibliorum Sacr. lat. uersiones antiquae I p. XLII) et Buenemannus (p. 459 adn. e; 466 adn. e) perspexissent, accurate Roensch p. 618 ss. demonstrauit. Praeterea Lactantius saepe etiam ea uerba quibus Cyprianus locos S. Scripturae inducit, orationi suae quodammodo intexuit (cf. ad p. 295, 9; 309 § 1; 316, 9; 317, 1—6; 321, 9; 325, 6; 343, 5. 14; 349, 17; al.). Sed ut in plerisque locorum Lactantianorum[2] Testimonia Cypriani asciscenda sunt, ita difficultas quaedam eo oboritur, quod etiam in Cypriani codicibus lectiones ualde uariant maximeque cum

[1] De Commodiano et Firmico Materno demonstrauit Dombart, *Zeitschr. f. wissensch. Theol.*, uol. XXII (1879) p. 374 ss., de Euagrio, qui scripsit Altercationem Simonis Iudaei et Theophili Christiani, Harnack, *Texte und Untersuchungen*, uol. I fasc. 3 (1883) p. 109 (§ 3 *Die Altercatio und Lactantius' Institutiones)*, refutans primos editores Altercationis Martène et Durand (Thesaurus nouus Anecdotorum, Paris. 1717, tom. V p. 1 ss.), qui p. 10 adn. d Euagrium Lactantii uestigia sequi putauerant.

[2] Unde Lactantius eos locos sumpserit qui non sunt apud Cyprianum, incertum est. Roensch p. 619 illum ampliore recensione Testimoniorum, cum quae nunc extat, in breuius contracta sit, usum esse putat: quod credere non possum neque credit Harnack p. 97. Qui rectius mihi conicere uidetur Lactantium habuisse alium aliquem librum qui postea interierit. Ipsum illum eos locos ex S. Scriptura conquisiuisse parum probabile est. Cf. etiam Ziegler, *Die lateinischen Bibelübersetzungen vor Hieronymus* (1879) p. 37.

lectionibus Vulgatae sunt permixtae. Inter codices autem Cypriani multo minus antiquissimus A (Sessorianus) quam codices L(aureshamensis), deinde W(irceburgensis) M(onacensis) B(ambergensis), id quod Hartel, qui certas quasdam ob causas in contextu Sessorianum potissimum sequi malebat, prorsus perspexerat (cf. Proleg. p. XXV. XXXII) et Roensch quoque obseruauit (l. c. p. 620), ueterem interpretationem integram retinuit[1]. Itaque ubi e lectionibus codicum Lactantianorum genuinae eligendae sunt, saepe codex ille L uel solus (cf. ad p. 305, 10; 306, 8; 308, 10; 339, 12 *tormenta*; 345, 12; 362, 15; 363, 1) uel cum aliis (cf. ad p. 299, 1 ss.; 300, 3; 308, 6; 314, 1; 318, 7. 8; 323, 5; 359, 1; saepe) uel etiam alii contra illum (cf. ad p. 307, 1; 359, 3; al.) rectam uiam ostendunt, quibusdam locis lectiones codicum Lactantii etiam consensu omnium codicum Cypriani defenduntur (cf. ad p. 290, 5; 291, 3. 4; 308, 12; 312, 3; 345, 12; 357, 8 s.; saepe). Sed tota haec ratio ad eos tantum locos ualet quos Lactantius e Cypriano transcripsit. Aliud subsidium interpretatio graeca LXX praebet: quae multum adfert ut cum alias tum quasdam lectiones quae in Vulgata sunt, tamen natiuas esse existimemus (cf. ad p. 306, 6. 8; 307, 4; 313, 21; 325, 13. 17; 357, 5; al.). Sed etiam in usu interpretationis LXX singularis quaedam res spectanda est, quam Roensch (cf. l. c. p. 623 adn. 33) obseruauit: mirus enim consensus intercedere solet inter locos Lactantii non solum eos quos e Cypriano habet, sed etiam (non 'potissimum', ut p. 311, 17 scripsi) eos qui illi proprii sunt, et eam recensionem interpretationis LXX quam codex Alexandrinus potissimum sequitur, ita ut haec quoque ratio ad uera inuenienda nonnumquam nos perducat (cf. ad p. 311, 17; 312, 4; 318, 8; 319, 2; 324, 12; 326, 9; 342, 3; 345, 12; 357, 9; 359, 1). Tum etiam Epitome conferenda est. Quae quamquam ipsa multis lectionibus Vulgatae corrupta est, tamen interdum contra omnes codices Institutionum eas seruauit lectiones quae aliis quoque de causis pro genuinis existimandae sunt: quibus locis lectiones Epitomae in Institutiones reducere non dubitaui (cf. ad p. 351, 14; 360, 2;

[1] Attigi hanc rem etiam in Archiu. gramm. et lexicogr. lat. V p. 287.

365, 16); Epitomae tamen locos nolui mutare sententiamque meam in adnotationibus tantum significaui. Multis praeterea locis Epitome lectiones uno uel pluribus codicibus Institutionum traditas confirmat ac tuetur: (cf. ad p. 310, 8. 9. 11; 317, 14; 318, 1 *est*. 4; 319, 2 *et*; 339, 10; 340, 1; 359, 1; 360, 3ss.; 361, 5; 365, 15; saepe). Quibus uero locis concordant omnes Institutionum codices et Taurinensis Epitomae, eis, etiamsi contrariae quaedam essent rationes, mutare tamen quicquam non sum ausus (cf. ad p. 307, 1 *clarificabitur*; 319, 1; 360, 2 *populo*). Nam ne illud quidem neglegendum est, fieri potuisse ut Lactantius ea scriberet quae nunc nullo aliorum auctorum loco leguntur uel adfirmantur, siue ipse locos ad formam sibi gratiorem redigebat siue omittebat quaedam consulto siue fontibus quos nos ignoramus utebatur. Quare eas lectiones quibus unam de illis causis subesse coniciebam, illis quoque locis quos Lactantius in Epitomen non transtulit, consensum omnium codicum Institutionum secutus in contextu expressi (cf. ad p. 308, 8 *et*; 323, 4. 5; 325, 14; 342, 7; 357, 2 *traditus est*; 359, 12 s. al.). Omnino quam maxime consensum omnium codicum in contextu scribendo obseruaui, etiam eis locis quibus Lactantium alia scripsisse aut paene aut plane certum mihi erat (uelut p. 298, 2; 341, 18; 345, 4). Accedunt etiam alia quaedam leuiora, quae explicari non opus est, nisi forte hoc est monendum, in locis S. Scripturae praecipua auctoritate esse communem illam legem artis criticae ex qua quo longius quaeque lectio distat a dictione leuigata, eo maior plerumque fides ei habenda est (cf. ad p. 291, 3 *ponebat*; 306, 8 *meam . . eam*; 317, 14; 318, 9 *oleum*; 357, 5 *in animam*; al.). Multae igitur sunt rationes quae ad locos illos recte constituendos uel coniungendae inter se uel perpendendae sunt, atque interdum tot quasi fila sunt in unum nodum contorta, ut solutiones earum inplicationum quaerere res sit multae operae parumque certi euentus (cf. ad p. 311, 17; 314, 12; 323, 1; 351, 16 s.; 356, 13; al.). Quare saepe certam sententiam proferre non potuimus, sine dubio interdum etiam errauimus. In apparatu autem locorum S. Scripturae grauiora quoque ex Cypriano aliisque scriptoribus atque ex interpretationibus latinis et graeca, praeterea haud raro mearum

sententiarum rationes proposui: qua re et commodo legentium consulere et recensionem meam probare uolui. Nam cum initio locos illos pertractans uarias lectiones codicum Lactantii tantummodo in apparatu posuissem, postea ubi ad eosdem locos reuerti, saepissime ne ipse quidem agnoscere potui cur quidque in contextum recepissem, atque totus labor non sane exiguus materiae diffusae congerendae uariarumque rationum persequendarum iterum mihi fuit exhauriendus. Quare ne ei quoque qui illis locis cognoscendis operam darent, labore illo denuo perfungi cogerentur, sed non minus ut scirent quibus de causis omnia ita constituissem ut constituta sunt, multis eorum locorum non tam apparatum quam commentarium dedi criticum.

Transeamus iam ad alterum illud genus locorum quos Lactantius ex auctoribus suis sumpsit supra p. XCII s. significatum: quod paucis absoluere poterimus. Lactantius enim etsi permultis partibus locisque librorum suorum uestigiis aliorum scriptorum insistebat, nihilo minus, ut erat 'uir omnium suo tempore eloquentissimus' (Hieronymus ad a. Abr. 2333) semperque memor quid sua hoc in genere dignitas postularet, ea quae ex illis hauserat, uarie ac sollerter eleganterque mutauit et ad suum sensum suamque scribendi proprietatem conformauit. Quare, praesertim cum contextus Lactantii codicibus a nobis adhibitis satis integer seruatus sit, loci aliorum scriptorum ab eo imitatione redditi quamquam orationem illius saepissime haud mediocriter inlustrant, tamen ad locos illius dubios uel corruptos recte constituendos raro ueram habere possunt uim auctoritatemque. De auctoribus latinis Lactantii non quem expectaueris Cicero, sed Sallustius (cf. ad p. 583, 18), Quintilianus (cf. ad p. 428, 6), Valerius Maximus (cf. ad p. 127, 2; 170, 1; cf. Kempf, in edit. mai., 1854, p. 45 s. et in adnot.), deinde Christiani Minucius Felix (cf. ad p. 164, 14), Tertullianus (cf. ad p. 247, 18; 285, 1; 469, 16), Cyprianus (cf. ad p. 295, 9; 343, 6; 396, 21; 423, 15), quem diligentissime ille legerat, etiam Arnobius (cf. ad p. 89, 13), de graecis Theophilus Antiochenus (cf. ad 285, 1; 327, 6) interdum fructum aliquem praebuerunt.

Etiam expilatores Lactantii hoc loco spectandi sunt. Quorum primus mea sententia, quam alio loco accurate exponam,

'L. Caecilius' auctor libri De mortibus persecutorum est: cuius libri paucis locis mentionem feci (cf. ad p. 385, 6; 488, 15; Addenda ad p. 367, 14). Deinde in libris duorum scriptorum, a quibus Institutiones excerptas esse nondum cognitum erat, certissima uestigia lectionis Lactantianae inueni. Unus est Lucifer Calaritanus, qui praeclara Hartelii editione uiris doctis quasi in memoriam denuo redactus est. Lucifer autem in scribendo libello cui titulus est 'Moriendum esse pro dei filio', qui a. 360 uel 361 compositus est (cf. Hartel, Archiu. lexicogr. et gramm. lat. III p. 3; Krueger, *Lucifer, Bischof von Calaris,* 1886, p. 108), non solum Tertulliani et Cypriani (cf. Hartel l. c. et in adnotationibus), sed etiam Lactantii locis usus est. Tot autem locos Lactantii ad uerbum paene descriptos recepit, tot locutiones singulares argutiasque dicendi ex eo sumptas libello illi inmiscuit, ut hac in re magnam causam positam esse existimem cur libellus multo maiore cum eloquentia atque uigore quam ceteri a Lucifero compositi scriptus esse uideatur. Unum exemplum adferam:

Lactantius, p. 399, 10—16:	Lucifer p. 286, 21—26 (Hartel):
ideo cultores dei summi hoc est iustos homines torquent interficiunt exterminant. nec causas odiorum reddere ipsi possunt qui tam uehementer oderunt: quia ipsi errant, irascuntur iis qui ueram uiam secuntur, et cum corrigere se possint, errores suos insuper crudelibus factis coaceruant, innocentium cruore maculantur et dicatas deo mentes euisceratis corporibus extorquent.	dicatos deo homines torques interficis exterminas, et cur haec geras causas odiorum reddere non uales. quia tu erras, etiam nobis irasceris cur ueram teneamus uiam, et cum nostra salubri admonitione corrigere te possis, errores tuos insuper crudelibus factis coaceruas, dicatas deo mentes euisceratis corporibus extorquens . .

In apparatu breues locutiones a Lucifero ex Lactantio haustas paene omnes omisi, longiores locos triginta fere significaui, multo plurimos ex libro V, qui sane ad argumentum consiliumque Luciferi accommodatissimus erat, perpaucos ex libris VI et VII, unum ex libro III (cf. ad p. 270, 13) sumptos. Duobus locis ex Lucifero uocem addidi (p. 466, 4. 489, 2), non

paucis autem quibus uariant codices Lactantiani genuinae lectiones illius auxilio ostenduntur (cf. ad p. 434, 8; 442, 3. 4; 460, 12; 461, 22; 464, 18; 466, 6; 471, 3), aliis uidetur considerandum esse nonne codex Luciferi rectiora habeat quam codices Lactantii (cf. ad p. 426, 9; 433, 20; 461, 21) [1]. Alter ille expilator Lactantii est Pacianus Barcinonensis, uir doctus et scriptor non inscitus, quem uno loco (cf. ad p. 652, 1) appellaui [2]. Pauca quae ad emendationem Lactantii ualent, habet Augustinus [3] (cf. ad p. 66, 14; 238, 17). Vix certi quicquam (cf. ad p. 144, 9) nobis praebuit Isidorus Hispalensis, etsi plures sunt apud illum loci Lactantiani quam Grialius aut Areualus indicauerunt. Postremo loco dicendum est de Sedulio Scoto, quem iam antea commemorauimus. Is Sedulius, grammaticus non ignotus saeculi IX atque etiam poeta, quem constat linguae graecae non ignarum fuisse [4], ex libro manu scripto aliquo Lactantii locos graecos excerptos una cum interpretationibus latinis transcripsit in codicem qui antea fuit abbatiae 'beati Nicolai in Prato Virdunensi' *(Saint-Nicolas des Prés* in urbe *Verdun),* nunc est Parisiis in bibliotheca Armamentarii [5], numero 8407 signatus; in eodem codice Sedulius etiam Psalterium et Cantica quaedam

---

[1] Etiam Lucifer ex Lactantio emendari potest, cf. ad p. 459, 20; Lucif. p. 309, 6 *furore* retinendum est, cf. Lact. 471, 3. — Hoc etiam monendum est, Lactantium et Luciferum communi aliquo ex fonte eadem hausisse non credibile esse.

[2] Alii loci quibus Pacianus Lactantio usus est, sunt hi: p. 1056 A, Patrol. ed. Migne uol. XIII: *naufrago tabulam,* cf. p. 451, 3 s. 453, 18. 455, 15. 457, 4; 1060 C *Musarum . . . Hesiodus . . . in Helicone,* cf. p. 14, 18. 15, 3 s.; 1061 C *sus lutulentus,* cf. p. 193, 21; 1063 A *sibi habeat—superbiam,* cf. p. 438, 19; 1084 C *libidinem—euagantem,* cf. p. 541, 5.

[3] Augustinus in libris De ciuit. dei multa profert ex Lactantio petita, interdum etiam tecte eum inpugnat; cf. Frick, *Die Quellen Augustins im XVIII. Buche seiner Schrift De ciuitate dei,* 1886; etiam *Die Kaiseranreden* p. 33 ss. In libris De immortalitate animae, De doctrina Christiana, Contra Academicos nihil certi inueni.

[4] Cf. Ebert, *Allgemeine Geschichte der Literatur des Mittelalters* II 192; Hagen, Anecdota Heluetica p. LXXVIII. Ad quaestionem quam Hagen hoc loco (cap. IV) mouet ratione habita studiorum graecorum saeculi IX, etiam excerpta Lactantiana Sedulii adhibenda sunt.

[5] Cf. Omont, *Catalogue des manuscrits grecs des départements,* 1886, p. 5.

ex uariis libris S. Scripturae collecta descripsit[1]. Hoc de codice accurate egit Montfaucon, Palaeographia graeca p. 235 ss., atque primus cum alia tum locos illos Lactantii graecos cum latinis interpretationibus edidit, non tamen intellegens unde sumpti essent. Hoc primus perspexit Gallandius, qui excerpta illa ex Montefalconio repetiit in Bibliotheca Veterum Patrum, uol. I p. 400 (cf. eius Prolegomena p. LXXXI); breuiter commemorat codicem etiam Alexander in editione Oraculorum Sibyllin. uol. I (1841) p. L. Ego cum postea demum quam haec editio typis exprimi coepta est, excerpta illa extare et codicem Parisiis esse inuenissem, paulo post ab Adolpho Lebègue Parisino collationem accuratissimam, deinde ab Iosepho Zycha etiam apographum interpretationum latinarum diligentissime confectum accepi. Quibus copiis usus lectiones codicis illius inde a cap. 6 libri IV Institutionum in apparatu subieci, eas lectiones quae ad priorem partem uoluminis pertinent, exhibui in Addendis. Multis locis ex hac demum editione uerus excerptorum contextus cognoscetur: nam Montfaucon saepe non lectiones codicis, sed suas correctiones coniecturasque (cf. etiam ad p. 319, 8 ἁλωκώς; 354, 7) proposuit. Sed ut ostendamus qui sit usus excerptorum ad locos graecos Lactantianos recte scribendos, Sedulius eos locos ex codice aliquo Lactantii sumpsit qui similitudinem quandam cum codice Valentianensi habuisse uidetur (cf. ad p. 287, 2. 4; 288, 1. 3; 289, 4; 293, 3; 335, 2; 336, 13; 363, 11; al.): quamquam multis locis uarie etiam cum singulis uel pluribus ceterorum codicum consentit. Itaque Sedulius instar codicis Lactantii est atque eundem usum quem meliores codicum nostrorum praebet: quod in libro VII eo gratius est, quod hic deest in codice V. Sed ne Sedulius quidem omnes locos graecos libri VII habet: ultimus apud eum est uersus VII 19, 9 (p. 647, 2), unde illum codice Lactantii mutilo usum esse conicias. Loci graeci ipsi quales Sedulius exhibuit, non emendatius quam in codicibus Lactantii scripti sunt ac ualde inter-

[1] Sedulium ipsum exarauisse codicem subscriptio haec CHΔΥΛΙΟC · CKOTTOC · ЄΓΡΑΨΑ · ostendit. Usus est ille singulari quodam genere litterarum ЄΓΩ uncialium, cuius specimen Montfaucon p. 237 dedit.

dum corrupti: uerum cum fieri potuerit ut Sedulius exemplar a se adhibitum admiratione quadam ac reuerentia ductus eorum quae non omnia certe accurate intellegeret, diligenti cum cura in describendo sequeretur, ego quidem propter uitia illa plane tironem eum scientia sermonis graeci nominare nolim. Immo ipsa illa uitia, cum saepe Lactantii quoque in codicibus sint, hominem accurate exemplar suum descripsisse et mutationibus abstinuisse probant efficiuntque ut eo maiorem illi fidem habeamus. Idem etiam interpretationibus latinis[1] demonstratur: nam eis quoque locis quibus graeca pessime corrupta apud eum sunt, latina tamen recte se habent (cf. ad p. 319, 8 δικασπολίαισιν; 344, 7, ubi interpretatio est *in ipsum tota desinet lex*; 626, 2. 5 s. al.). Quibus locis illud quoque intellegitur, interpretationes, etsi fortasse pauca in eis a Sedulio mutata sint, tamen non ipsas ab illo compositas, sed ex codice Lactantii quo uteretur transcriptas esse. Confirmatur autem haec sententia eo quod interpretationes quaedam cum eis consentiunt quae in antiquissimo Bononiensi leguntur (cf. ad p. 626, 3. 5; 643, 4), deinde permultae aut plane eaedem sunt quae in Parisino P saeculi IX (saepe etiam in S) (cf. Addenda ad p. 25, 3; 52, 6; 79, 19; ad p. 290, 2; 320, 9; 333, 11; al.) aut simillimae (cf. Addenda ad p. 24, 1; 158, 20; 164, 1; ad p. 292, 6; 293, 5; 331, 3; 332, 8; al.). Saepe autem Sedulii translatio ab illis discrepat (cf. Addenda ad p. 23, 18; 27, 9. 15; 29, 16; 159, 7; ad p. 335, 2. 6.; 336, 15; 354, 7; 355, 3; 363, 12; 625, 6; 637, 1; al.), interdum ita ut ille rectiora atque accuratius conuersa habeat (cf. ad p. 288, 4; 642, 3). Paucis contra locis graeca male intellecta sunt (cf. p. 167, 7, ubi Sedulius habet κατα ημαρ, latina autem haec: *haec sunt quae stulti uiri scrutantur secundum cor*; 293, 4, cf. ad προεννοουμένου), at mire interdum concinunt latina cum uerbis graecis Sedulio propriis (cf. ad p. 288, 3. 4 ηγιασεν *sanctificauit*; 335, 6 πηγης *ex uno autem fonte*; 643, 9, cf. ad 644, 2; 645, 2 σκοτος *tenebrae*). Desunt sane certae rationes ad discer-

[1] Interpretationes latinae Sedulii quoniam a Montefalconio satis accurate sunt editae atque saepissime cum interpretationibus codicum quorundam Lactantii congruunt, hae in editione nisi perpaucis locis quibus commemorandae esse uidebantur, non descriptae sunt.

nendum utrum Sedulius interpretationes ex codice Lactantii quo utebatur integras transcripserit an ipse locis aliquibus mutauerit. Nam illum pleraque certe ex suo codice sumpsisse interpretationibus et codicis Bononiensis et Parisini P probatur: P enim saeculo IX quo Sedulius uixit scriptus est, ac tamen uix credibile uidetur iam eodem saeculo in hunc codicem Sedulii interpretationes receptas esse. Quare haec sententia fortasse proxime ad uerum accedit, ut Sedulium, cum interpretationes ipsas e codice aliquo Lactantii excerperet, tamen quibus locis ei opus esse uideretur, ipsum nonnulla mutauisse atque etiam correxisse dicamus.

Iam ut peroremus tandem, de rationibus huius editionis post ea quae de emendatione Lactantii p. LXX s. LXXXVIII s., de orthographia a nobis obseruata p. XIX. LXXXII, de correctionibus codicum a nobis non receptis p. XXXIV. XL. LI, de aliis rebus p. XXIX adnot. 1. XXXIX adn. 1. LI adn. 1. LVI. LXVI. XCII adn. 1 diximus, pauca addenda sunt. Eis locis quibus codex B deest, orthographiam Parisini P, cuius uerborum formas omnibus locis descriptas habeo — nam in collatione Parisini R multae semel indicatae sunt — quantum fieri poterat secutus sum: quamquam scio locis quibusdam, etiam eis qui in B sunt, minus constantem me fuisse. Pro forma *his* interdum, etsi omnibus codicibus tradita esset, scripsi *iis*: Lactantius enim cum optimis scriptoribus pronomine *hic* ita usus est, ut eo illa significaret quae aliquo modo ut praesentia quasi atque uim pondusque habentia legentibus ostendere uellet; nam codicibus parum fidei hac in re tribuendum esse quibusdam ex locis satis apparet (cf. p. 33, 3 *eorum*, 4 *his*; 108, 19 *ea*, 20 *his*; 646, 5 *eos*, 6 *his*). Leuium errorum correctiones a primis manibus factas nisi ubi causae recipiendi erant, in apparatum non admisi, non magis, excepto tamen codice B, correctiones rerum orthographicarum a manibus posterioribus additas, deinde non enotaui usitatissima illa in libris manu scriptis medii aeui uitia orthographica e codicibus RHMSPV, sed grauiora tantum atque insignia indicaui, de aliis quibusdam scripturis semel dixi (cf.

ad p. 5, 10; 6, 20; 7, 2; 8, 23; 12, 1. 3; 14, 18; 20, 12; 21, 10; 29, 6; 30, 3; 31, 23; al.). Consensum codicum haud raro littera *C* distincte eis locis significaui quibus singularis natura lectionum uel ea quae priores editores scripserant uel aliae causae (uelut p. 54, 4 ubi nullus codex pro *at* habet *ad*, quae commutatio non rara est) postulare uidebantur. Permultis locis hac in editione orationi Lactantii ipso antiquorum codicum auxilio natiuus nitor restitutus est sublatis eis uitiis quae prioribus editionibus, cum codices recentiores potissimum sequerentur, in illam inlata erant. Coniecturas aut alienas aut meas in contextum recepi eas tantum quae necessariae uidebantur, in apparatu posui eas quae probabilitatem quandam haberent; quare permultas priorum uirorum doctorum plane omisi.

Sed hoc loco etiam de historia huius editionis quaedam commemoranda sunt. Ante uiginti quinque fere annos cum Academia Vindobonensis scriptores ecclesiasticos latinos edere constituisset, Lactantium Carolus Halm tractandum suscepit. Itaque ille curauit ut codices Bononiensis et Parisinus R, pars etiam Parisini P, deinde Taurinensis Epitomae in usum nouae editionis conferrentur; collationibus ipse pauca ascripsit, lectiones aliorum codicum et locos similes Lactantii, uno loco etiam coniecturam eius (cf. ad p. 206, 5) adiectam inueni. Postea tamen uir praeclarissimus ille munus Lactantii recensendi tradidit Georgio Laubmann, unum librum De mortibus persecutorum sibi retinens edendum. Sed post Halmii obitum Laubmann cum in locum eius succedens bibliothecae Regiae Monacensi praefectus esset, totum se dedidit huic nouo muneri, cuius negotia quot quantaque sint facile aestimabunt qui sciunt quam copiosa sit bibliotheca illa, quam prudenter instituta, quam liberaliter administrata. Itaque probante Academia Vindobonensi a. 1883 factum est ut Laubmann, cuius uiri optimi eximiam humanitatem et hac re et aliis postea rebus expertus sum, socium me adsumeret ad Lactantium edendum, opera quo modo ante inter Halmium et ipsum, eodem iam inter nos diuisa.

Restat ut eis uiris doctissimis humanissimis qui in hoc opere conficiendo uario me auxilio consilioque suo adiuuerunt, gratias dicam quam maximas, primum eis quos iam antea

in describendis codicibus aliisque locis nominaui, deinde aliis quoque amicis et praefectis multarum bibliothecarum. Tum insigni beneficio me deuinxerunt sibi Fridericus Schoell et Georgius Thilo amici: qui uiri optimi plagulas totius huius uoluminis legentes etiam nonnullos locos Lactantii praeclare emendauerunt et multa mihi quae magno usui erant indicauerunt suaseruntque. Eadem de causa hoc loco mihi nominandus est Guilelmus Hartel: huius autem uiri quantam per totum illud tempus quo Lactantio edendo operam dabam, cognouissem benignitatem liberalitatemque, eo quoque testificari uolui, quod nomen eius huic uolumini praescripsi. Hoc cum nomine coniunxi alterum pie grateque mihi semper uenerandum, Ottonis Ribbeck, praeceptoris ante multos annos mei optimi, ab illo autem tempore amici beneuolentissimi: cui quantum debeam cum documento studiorum meorum declarare iam diu mihi cordi fuerit, hac opportunitate ad desiderium illud explendum quod uti possum ualde laetor.

Exeat igitur hoc uolumen, opus multorum annorum, multorum laborum, sed iucundorum plurium quam iniucundorum. Uberrimus autem meae operae is mihi erit fructus, si uera atque recta cognitio et aestimatio Lactantii, quo in uiro eloquentia doctrina, integritas morum cupiditas ueritatis ad ingenuam quandam suauitatem coniunctae sunt, hac editione quam maxime uel confirmabitur uel augebitur.

Dabam Heidelbergae mense Martio a. MDCCCLXXXX.

Samuel Brandt.

ADDENDA ET CORRIGENDA.[1]

P. 3, 19 *cf.* '*Ueber das Leben des Lactantius*' *p. 37.*

14, 3 *excerpsit Sedulius, cf. Montfaucon, Palaeogr. gr. p. 243.* — υος (ι *man. rec.) Sedul.* — *Interpretatio lat. eadem ap. Sedul. quae in P, alia manca in S.*

14, 8 *excerpsit Sedul., cf. Montfaucon ibid.* — *Interpretatio lat. eadem in P et ap. Sedul.*

18, 14 *in appar. inter* hic *et* nostri *spatium relinquendum erat.*

19, 20 s. *excerpsit Sedul., cf. Montfaucon ibid.* — *Sedul.:* προσδεομαι | εστιν | ἄνονι μος *(sic).* — *Interpretatio lat. paene eadem ap. Sedul. quae in P.*

20, § 7 ss. *EXPILATORES] addendus est auctor anonymus Theosophiae c. 75—77: Buresch, Klaros (1889) p. 120 ss., etiam p. 90.*

20, 16 s. *excerpsit Sedul., cf. Montfaucon ibid.* — *Sedul.:* σιους deos · non · θεους · et concilium · non βουλην · sed βουλιαν appellabant ·

22, 19 *de lectione codicum RS disputaui* '*Die dual. Zusätze*' *p. 26 s.*

23, 18 *excerpsit Sedul., cf. Montfaucon ibid.* — *Sedul.:* ὃς] ω *(sed refectum)* | αχρι *(sic).* — *Interpretatio lat. ap. Sedul. alia atque in SP.*

24, 1 ss. *excerpsit Sedul., cf. Montfaucon ibid.* — *Sedul.: 1* πεποιήσεν. *2* ἠλιόν (η *refectum*). 3 καρποφορων γηαν | οιδηματα. — *Interpretatio lat. eadem fere ap. Sedul. quae in S et P.*

24, 6 s. *excerpsit Sedul., cf. Montfaucon ibid.* — *Sedul.: 6* σεβεσθε *(prim.* ε *in ras., tert.* ε *fort. postea add.).* — *Interpretatio lat. ap. Sedul. eadem fere quae in S et P.*

25, 3 *excerpsit Sedul., cf. Montfaucon ibid.* — *Sedul.:* μονος | εστι. — *Interpretatio lat. eadem ap. Sedul. quae in P.*

25, 15 ss. *excerpsit Sedul., cf. Montfaucon ibid.* — *Sedul.: 15* αμητορα | στυφελικτωσι *(sic; ωσι refectum). 16* ωνομα *(ων refectum)* μέδε λογω·χωρουμενος *(falso Montfauc.)* ενπυροσ · αίων. *17* αμγέλοι *(sic)* ημίς. — *Interpretatio lat. paene eadem ap. Sedul. et in P.* — *Cf. Wolff, Porphyrii . . . reliquiae (1856) p. 231. 233 s.; Hendess, Oracula gracca, Dissertat. philol. Halens. IV (1877) p. 100 n. 206; Buresch, Klaros p. 56 s.*

25, 16 *in appar. adde* λόγῳ] ΛΟΓΩ *B,* ΛΟΓΩ *RSPV,* logo *HM.*

---

[1] Quorum locorum numeri **crassioribus litteris** scripti sunt, ei maxime ante quam usus fiat editionis, corrigendi sunt. In Addendis multa posui quae ratione spatii habita, sed etiam aliis de causis in apparatu proferre aut nolebam aut non poteram, quare saepius in apparatu scriptum est *cf. Addenda:* ignoscant tamen lectores quod quaedam de indicatis illis Addendis quae leuioris momenti erant deleui. De Sedulio in Prolegom. p. CIV ss. dixi; in describendis scripturis uariantibus eius litteris minusculis usus sum. Omnino longe plurima sunt Addenda, multo pauciora Corrigenda.

26, 23 innumerabiles, et *(pro* esse*)* arguimus, *Heusinger, Emendat. p. 8.*

27, 9. 12. 15 s. *excerpsit Sedul., cf. Montfaucon ibid. — Sedul.: 9* πολιστροφε καυθυ *(uix* κλυθυ*). Interpretatio lat. ap. Sedul. accuratior quam in P. — 12:* κοσμου φαεσφαε φρε *(sic). Interpretatio paene eadem ap. Sedul. et in P. — 15* δαιμοναις | φοιτοσι | χθονει. *16* δαμνονται | ὑπ·αυ·μαστιγις θεού. *Interpretatio lat. plerumque alia ap. Sedul. atque in P et S; in u. 16* infessi *Sedul. P. — Cf. Wolff l. c. p. 186.*

27, 9 *in appar. l.* 'ΚΛΥΘΙ *V*'.

27, 14 et *cum* $P^{ac}V$ *omittendum est.*

28, 1 *cf. Proleg. p. LXIII.*

28, 13 s. *excerpsit Sedul., cf. Montfaucon ibid. — Sedul. haec:* αὐτοφύης · αυτογενες αγενέτος ἀποοιητος. *— Interpretatio lat. fere eadem ap. Sedul. quae in P.*

29, 16 s. *excerpsit Sedul., cf. Montfaucon ibid. — Sedul.: 16* δίναται. *— Interpretatio lat. ap. Sedul. alia atque in* B^3 *et S.*

31, 5 ss. *AUCTORES] cf. Halmium ad Cic. de rep. II 41, 68. 6.*

33, 18 ss. *e Varrone sumpta esse conicit E. Schwarz, de Varronis ap. S. Patres uestigiis, Annal. Philol., supplem. uol. XVI (1888) p. 426.*

35, 9 *nolui ex B* Ariadnen *inserere (Epit. 8, 5), cf. 33, 10 et 681, 21* Megaram.

37, 1 ss. *AUCTORES] ad Cic. de rep. I 36, 56 rettulit Maius.*

38, 6 s. *cf. Tacit. German. 40 extr.*

39, 1 s. *excerpsit Sedul., posuit tamen post locum p. 52, 6; cf. Montfaucon ibid. p. 244. — Sedul.:* ζευς uel ζην · id est iupiter · quod fratribus iam occisis superuixerit ·

44, 13 in terraque] *cf. ad Epit. 685, 24.*

45, 7 s. *excerpsit Sedul., cf. Montfaucon ibid. p. 243. — Sedul.: 7* νεκαυων ιδωλα · καμωντων. *— 8* ηδισμορος. *— Interpretatio lat. ap. Sedul. alia atque in SP et quae ualde a graecis discrepat.*

45, 17 habebat *recipiendum erat, cf. ad p. 71, 18.*

48, 14 Aulacia] Huracia *Géza Némethy in ephemeride 'Egyetemes Philologiai Közlöny' XII (1889) p. 534 conl. Diodor. V 45.*

52, 4 in terra] *cf. ad Epit. 685, 24.*

52, 6 s. *excerpsit Sedul., cf. Montfaucon ibid. — Sedul.: 6* πρωτος *(*ω *refectum)* · τις · μεν · | επιχθονιον. *7* χρονοι γενετος · αυτος | ουριοπα *(uix* ευρ-*)* ζεις. *— Interpretatio lat. eadem ap. Sedul. quae in P.*

57, 19 ss. *excerpsit Sedul., cf. Montfaucon ibid. p. 244. — Sedul.: 19 s.* δε | αδρασειν ειναι *(hoc refectum)* εγιμωνες σιπρος : τι · δε · | καταφθιμηνοις : εποριζεις. *58, 1* ιδωλοις. *2* θελιν | θεουο. *— Interpretatio lat. paene eadem ap. Sedul. et in SP. — 58, 2* προλιπεῖν τε *Sibyllistam scripsisse conieci, quod postea e sua coniectura iam in editionem recepisse Rzach mihi scripsit.*

58, 3 s. *cf. Quintil. X 1, 123; cf. Add. ad 234, 5. 402, 15 et appar. ad 428, 6.*

61, 3—7 *AUCTORES] locum Ciceronis indicauit A. Hartl. Sed Lactantium sua non ex Cicerone ac Floro (I 1, 18) contaminasse, sed eodem*

quo Florum fonte, scilicet Senecae patris historiis usum esse (pariter p. 88, § 1—4; 441, § 13 s.) existimo, sententiam quam nuper Rossbach ad VII 15, 14 ss. (cf. ad p. 633, § 14—16) probauit, ad hos quoque locos adhibens. Eodem auctore fortasse, non Liuio, Lactantius p. 123, 18 ss. usus est.

65, 1—20 *Lactantio Augustinum de ciu. dei VI 7 usum esse existimat E. Schwarz l. c. p. 454 s., cf. tamen Reifferscheid, Suetoni reliquiae p. 351. 467.*

66, 14 s. *excerpsit Sedul., cf. Montfaucon ibid. — Sedul.:* Erichthonius dictus est αποτης · ερισος και · χθονος id est ex certamine et terra ·

70, 1 ⟨non⟩ sceleratius] *cum* hostem delere *sceleratius sit quam* lacessere, *hoc loco ne res manifesta a Lact. adfirmetur,* non *cum Thilone adieci ut sententia sit haec, ipsum* lacessere hostem *tam sceleratum fuisse, ut ne* delere *quidem sceleratius esse potuerit.*

72, 6 ss. *AUCTORES] cf. Reifferscheid, Suetoni reliquiae p. 351. 467.*

79, 19 *excerpsit Sedul., cf. Montfaucon ibid. — Sedul.:* αιδη | το | πεμπεται. *— Interpretatio lat. eadem ap. Sedul. quae in P, in P tamen manca.*

82, 6 *locum Lucani add. Schoell.*

82, 7 perdunt et *edd.,* semper et *Fritzsche, quo pentamenter efficitur.*

83, 16 *locum scholiastae Germanici add. Schoell.*

84, 16 *in appar. post PV signum distinctionis delendum est.*

85, 19 s. *AUCTORES] Epic. graec., Musaei Titanogr. frg. 17 Kinkel.*

87, 17 *cf. Proleg. p. LIX adn. 1.*

91, 21 *ad* quasi ut *cf. III 24, 10; de mort. persec. 29, 1.*

92, 18 *pro* Opem *quod addideram,* Rheam *coni. Schoell et Thilo.*

94, 14 sapientiae caelestis disciplina *Heusinger, Emendat. p. 23.*

95, 23 *in appar. l.* siṇt.

98, 12 *excerpsit Sedul., cf. Montfaucon ibid. — Sedul.:* ανδρώπον · id est hominem greci appellant quod sussum *(sic)* spectet ·

100, 7 absentiae *Heusinger, Emendat. p. 26.*

101, 21 per⟨uersa per⟩suasione *Hartel et Schoell.*

104, 20 s. *add.* Epit. 21, 5.

109, 15 instrumentum; illa enim satius esse *Thilo.*

110, § 16—19 *Lactantio usum esse auctorem anonymum Theosophiae c. 71—73 existimat Buresch, Klaros p. 119 s.*

123, 18 ss. *AUCTORES] cf. Addenda ad p. 61, 3—7.*

133, 16 *in appar. l.* 'prius indiget'.

139, 14 *uerba* hic est—omnia *senarium iambicum efficere monet Schoell, quoniam uerba ibid. 12* in hanc foueam—decidit *ex Plauti Persa IV 4, 46 petita esse possint, fortasse poetae alicuius.*

145, § 19. 21. 23 *Ouid. Fast. IV 787 ss. confert Le Nourry, Apparat. ad Biblioth. Max. Vet. Patr. II 1170 B.*

146, 8 *in appar. l.* 'adẽo *B' non 'BV'.*

147, 13 *excerpsit Sedul., cf. Montfaucon ibid. — Sedul.:* ἐστ'] επι | ανθρῶπος. *— Interpretatio lat. alia ap. Sedul. atque in P.*

148, 4 id *omittendum fuisse monet Hartel, cf. indicem Ennodii ab eo editi p. 702 s. et Wiener Studien II 242; item Buenemann.*

151, 5 in totum *Hartel.*

154, 22 ss. *excerpsit Sedul., cf. Montfaucon ibid. — Sedul.: 22* εστιν | ακρατη · το · τιπαρχων: *23* δε · στηριξε τιπον. 155, 1 φισιν | γενεης βιοτουο. — *Interpretatio lat. alia ap. Sedul. atque in P.*

158, 20 ss. *excerpsit Sedul., cf. Montfaucon ibid. — Sedul.: 20 omnia recte; 21* ζὸην κληρονομουσει *(primum* ο *ex* ω *rasura factum uid.)* του. *22* παραδισον ομωιος εριθηδεα. — *Interpretatio lat. simillima ap. Sedul. ei quae in P est.*

159, 5 ss. *excerpsit Sedul., cf. Montfaucon ibid. — Sedul.: 5* ἁγίαισιν] επ · εσσειν. *6* ον και πλανῆσεν | μουραν ανελτιν. *7* λαβὶν αγαθου και κακου *(sic).* — *Interpretatio lat. ap. Sedul. alia atque in P.*

160, 16 *l.* iustitiae.

163, 6 s. *cf. Arnob. II 35 (p. 76, 15 s.).*

164, 1 s. *excerpsit Sedul., cf. Montfaucon ibid. — Sedul.: 1* Hesiodus dicit του | δαιμοναις | Διὸς] ο διος. *2* εσθαυο *(sic)* επιχθονιου φιλακα νς. — *Interpretatio lat. ap. Sedul. eadem fere quae in P.*

164, 8 ⟨a⟩ puero *uir doctus, Miscellan. obseruat. IV (Amstelaed. 1734) p. 415, conl. Epit. 23 (28), 2, uix recte.*

166, 4 ss. *excerpsit Sedul., cf. Montfaucon ibid. — Sedul.: 5* ευσεβια | δαιμον. *6* ρυσεται | ευσεβην. *7* ανθρωπους. *9* ευσεβια | εστι. — *Interpretatio lat. ap. Sedul. dissimilis ei quae in P est.*

167, 6 s. *excerpsit Sedul., cf. Montfaucon ibid. — Sedul.: 6* επι | τάδ'] τα · α · *7* ὅσσαπερ] · α · περ | ευρευνωσιν. — *Interpretatio lat. alia ap. Sedul. atque in B et P.*

171, 8 *et* ante *astu fort. omittendum erat: saepe enim in codicibus* et . . et *aut ex interpolatione archetypi ortum aut a librariis factum est, cf. ad p. 279, 3; 291, 10; 301, 11; 381, 12; 408, 10; 482, 14; 518, 22; 525, 9. 19; al.*

171, 11 *AUCTORES] locum Seruii add. Thilo.*

184, 16 *l.* laudaueris ueramque.

186, 13 *ad* a nautis *quod conieci, cf. de ira dei 13, 6.*

186, 25 s. quia doctrinae eius est nihil scire *Hartel.*

195, 12 nam] nimirum *Thilo.*

202, 9 s. *distinguendum est* quid? coniugibus . . propriis nonne . . .?

205, § 7 ss. *AUCTORES] cf. Cic. de legg. I 19, 52; add. A. Hartl.*

220, § 1. 222, § 11—14 *AUCTORES] cf. Hartlich, De exhortationum a Graecis Romanisque script. historia, Leipziger Studien XI (1889) p. 306 s.*

224, 19 ss. *AUCTORES] cf. Hartlich l. c. p. 295.*

224, 20 *AUCTORES] adde Cic. de rep. I 2, 3 (cf. Maium).*

225, 6 ⟨animi⟩] *cf. de opif. dei 18, 5; de ira dei 17, 3.*

225, 18 *pluralem nominis* otium *ap. Ciceronem non extare docet Neue, Lat. Formenlehre² I 421 s.; non recte Halm codicem Monac. sequitur (edit. p. 790).*

226, § 9. 12. 15 *AUCTORES] cf. Hartlich l. c. p. 239. 306 s.*

233, 16 *malim* de eo homine. — *Frg. Eumenidum Varronis ap. Non. p. 56, 13 (frg. VI Buecheler) confert Schoell.*

234, 5 *est trimeter iambicus (Tragic. Rom. frgm.*[2]*. p. 265 Ribbeck), sine dubio ex Quintil. VIII 5, 5 sumptus; cf. Addenda ad p. 58, 3 s.*

234, 10 quid ergo? num possum non timere *iam Heusinger, Emendat. p. 51.*

238, 13 *post* dedit *intercidisse uidetur* de muro*: cf. Augustin. de ciuit. dei I 22; Cic. Tusc. I 34, 84; 'Die Kaiseranreden', p. 39 adn. 1.*

240, 11 *in appar. post HP signum distinctionis delendum est.*

241, 19 euolare *cod. Monac. 14619; cf. Proleg. p. LV.*

248, c. 21 s. *Lactantium Ciceronis de republ. libro IV usum esse ex frg. a Nonio p. 362, 9 seruato conici potest; cf. ad p. 708, 14.*

252, 14 s. *cf. Martial. II 80.*

257, § 4 s. *AUCTORES] cf. Hartlich l. c. p. 307 s.*

259, 5 traduntur *sc.* philosophi: *nam Gellius II 18, 4 Cebetem, Laert. Diog. II 105 Alcibiadem uel Critonem nominat.*

263, 24 *in appar. l.* 'quod *(ante* est*)*]'.

277, 22 *in marg. numerus* 6 *paragraphi defluxit.*

285, 9 *in appar. l.* iud[a]eos *pro* iud[a]eos.

296, 11. 297, 9 *cf. Proleg. p. XLIV.*

301 *EPITOME] l.* c. 37, 1.

302, 17 *an* egressi *scribendum?*

304, 9 *male codex libri de mort. persec. 2, 1* post *pro* ante.

309, 19 s. *cf. Proleg. p. XLIX adn. 1.*

311, 17 *cf. Proleg. p. C.*

313, 19 ut] *an* et *defenditur loco Epit. p. 680, 13?*

317, 12 *cf. ad p. 715, 26.*

323, 6 s. *an* in patrem *et* in filium *scribendum erat?*

328, 18 *cf. Proleg. p. XLIV.*

329, § 2 s. *cf. Resch, Agrapha (Gebhardt und Harnack, Texte und Untersuchungen V 4, 1889) p. 348; Usener, Religionsgeschichtliche Untersuchungen I (1889) p. 42.*

352, 5 *cf.* ἐμπτύσμασι μιαροῖς *in cod. Monac. graec. 271 Inuentionis crucis: Inuentio sanctae crucis ed. Holder p. 30 extr.*

354, 6 *in uoce* δῖφαν *productionem syllabae* -αν *in thesi positae ne in Oraculis Sibyll. quidem ferri posse monuit Rzach, qui Sibyllistam aut* δίφην *aut* εἰς δῖφαν δ' *scripsisse conicit; retinui tamen illud propter consensum codicum.*

361, 4 *in appar. l.* 'animam *B*'.

362, 10. 364, 6 *possis suspicari altero utro loco intercidisse haec* quos metus in fugam uerterat *Epit. 42, 3; de mort. persec. 2, 2: nam uix significatio eius rei loco IV 18, 2 subest. Dicam de his locis 'Ueber die Entstehungsverhältnisse' eqs.*

367, 14 magistri domini *scribendum est, cf. de mort. persec. 2, 4.*

380, 13 s. *cf. Resch, Agrapha p. 100. 149.*

385, 6 *dicam de hoc loco 'Ueber die Entstehungsverhältnisse' eqs.*

392, 12 sicut *non recipiendum fuisse existimat Schoell.*

394, 17 ss. *cf. Resch, Agrapha p. 282.*

402, 15 ss. *Lact. in eis quae de Cypriano scripsit, colorem quendam duxisse uidetur ex Quintiliani (Inst. X 1, 128 ss.) de Seneca iudicio; cf. Add. ad p. 58, 3 s.*

406, 25 aut] an *Heusinger, Emendat. p. 76.*

412, 4 *adde TESTES] Hieronym. epist. LXX 3, uol. I p. 425 C Vall.:* Cyprianus uir eloquentia pollens et martyrio Firmiano narrante mordetur, cur aduersus Demetrianum scribens testimoniis usus sit prophetarum et apostolorum, quae ille ficta et commenticia esse dicebat, et non potius philosophorum et poetarum, quorum auctoritati ut ethnicus contraire non poterat.

413, 5 *in appar. l.* 'solam *(ante* ueram*)*]'.

430, 3 quid putas hac pietate clementius, *(om.* quam*)* mortuis *eqs., ut ablatiuus* hac pietate *uerbis* mortuis *eqs. explicetur, coni. Hartel,* quid potest hac pietate ⟨effici *uel sim.)* clementius quam *Schoell.*

435, 23 *in appar. l.* 'euitant *BHV*'.

441, § 13 s. *locus ex Minucio Fel. 37, 3 ss. et Floro I 4, 5 ss. contaminatus uidetur, nisi rectius pro Floro communis huius et Lactantii auctor statuitur (non tamen Liuius II 11); cf. Add. ad p. 61, 3—7.*

443, 5 ss. *Haase locum ad Senecae De immatura morte librum (cf. Lact. I 5, 26; III 12, 11), Cellarius, qui Tertullian. Apol. c. 50 comparat, ad librum De remediis fortuitorum refert.*

444, 9 *cf. Proleg. p. XLIII.*

478 *in subscriptione codicis R* · D · *corrigendum est in* DCCCC ·: *cf. Proleg. p. LXXII.*

479, 4 *in appar. l.* 'suffragrante *V*'.

483, 16 *uix in B* A. Persius *subest.*

485, c. 3 s. *Lactantium Maximinus in carmine De Y littera (Anthol. lat. 632 Riese) sequi uidetur.*

485, 11 s. *ad* in qua . . eius *cf. Koffmane, Kirchenlatein p. 130.*

501, 9 *post* indicere *distinctio delenda est.*

515, 15 s. animal . . sociale] *Senecam de benef. VII 1,7 (cf. Aristot. Polit. I 2) confert Fauth, De Lactantii dicto:* Hominem esse animal sociale. *Heidelberg. 1800, p. 5.*

516, 16 tutandam] *quoniam uerbum* tutari *cum praepositione* a *coniungi solet et statim* tutam *sequitur, Thilo* ⟨desti⟩tutam *conicit, quod locis p. 522, 9. 528, 14. maxime commendatur.*

527, 20 *Addendum deleui.*

541, 20 iis *delendum.*

547, 4—15 *EPITOME] add.* c. 59, 1.

550, 12 *in appar. add.* 'quid enim *B*'.

566, 15 uicit] *idem error in codice libri De mort. persec. 38, 1.*

567, 14 *in appar. l.* 'cui *s. l. add. B*^{3}'.

573, § 12 *AUCTORES] cf. Hartlich l. c. p. 308. — 20* pateamus *coni. Hartlich, non recte, cf. p. 574, 12.*

577, 2. 578, 5. 7 *cf. Proleg. p. XVI adn. 1.*

580, 9 s. idem *eqs. cum Buenemanno (cf. p. 850 adn. l; 1079 adn. r) ad proximum (580, 3 s.; cf. ad p. 409, 16* creditum*)* deus *referendum uidetur; cf. Ps. 51, 6; Rom. 3, 4.*

581, 13 *EPITOME] l.* '581, 13—20] c. 62, 4 *(ab* atque*)*'.

589, 10 s. *locum Ouidii A. Hartl indicauit.*

626, 1 ss. *formam oraculi nonnihil diuersam habet Theosophia auctoris ignoti c. 37: Buresch, Klaros p. 106.*

629, 10 *AUCTORES] locum Gellii indicauit A. Hartl.*

632, 6 *cf. Proleg. p. LXXXV adn. 1.*

644, 2 *in appar. l.* 'BIBΛIOYC *Sedulius*'.

665, 19 super *defenditur etiam interpretatione Itala loci Ezech. 38, 22 (cf. Sabaterium II 831)* ignem et sulphur pluam super eum et super omnes qui cum eo sunt et super populos multos qui sunt cum eo.

666, 2 *Addendum deleui.*

677, 19 *de his notis interroganti mihi Guil. Schmitz, uir harum rerum peritissimus, haec per litteras benigne respondit:* Die Schrift ist eine syllabische Notenschrift, die aus den eigentlichen notae Tir. abgeleitet ist und manche Buchstabenzüge daraus bewahrt hat . . . In Silbenschrift sieht die Zeile so aus: non uol ca nus si bi aq am uin de ca uit aut nep tu nus i gnem. *Idem uir doctissimus addidit de singulari hoc notarum genere, cuius exemplum primus proposuisset Carolus Cipolla, Miscellanea di storia italiana, uol. XXV, 1887, p. 270. 285 (cum tabula II), conferendam esse disputationem Iuliani Havet, La tachygraphie italienne du Xe siècle, Comptes rendus de l'Académie des Inscript., uol. XV, 1887, p. 351. Eiusdem generis sunt notae p. 727, 9 et 681, 26. De loco p. 681, 26 Schmitz postea mihi scripsit notas illas (pars margine resecto interiit) sic esse explicandas:* aesculap]ium

ta]rquinius *(sic, non* tarquitius*).*

na]tum

Tribus igitur his locis nil nisi uerba Lactantii notis repetita sunt.

704, 5 *in appar. l.* doctorum homnium *(sic) T.*

715, 1 adiecit *ex usu illo Italae, de quo cf. Roensch, Itala u. Vulgata p. 453.*

730, 14 *in appar. l.* δῖ.

733, 10 *in appar. l. heuetes et caeci T.*

738, 13 *cf. Proleg. p. XXXIX adn. 2.*

738, 15 *in appar. l.* 'in totum *om. B*'.

743, 16 *in appar. l.* se suoque contentus sit.

744, 6 *in appar. l.* 'sup*abundantia (h *er.) P*'.

756, 13 *cf. Proleg. p. LXXXV adn. 1.*

761, 8 *ad* reformet *cf. 573, 6; 622, 4; 629, 4.*

EXPLICATIO SIGNORVM.

B: codex Bononiensis 701 saec. VI—VII; cf. Proleg. p. XIII.

G: codex rescriptus Sangallensis 213 saec. VI—VII; cf. Proleg. p. XXVI. Numeri paginarum in apparatu propositi ad genuinum foliorum ordinem, qui numeri uncis inclusi additi sunt, ad eum qui nunc est spectant. De lectionibus in apparatum receptis cf. Proleg. p. XXIX adn. 1.

H: codex Palatino-Vaticanus 161 saec. X; cf. Proleg. p. XXXIV.

M: codicis Montepessulani 241 pars antiqua saec. X; cf. Proleg. XXXVI.

M^p: eiusdem codicis pars saec. XII scripta (I 1, 1—9, 8); cf. Proleg. p. XXXVI. ' Hoc signum in indice tantum codicum singulis in paginis adnotationi criticae praefixo positum est, in adnotatione ipsa *M* scriptum est.

P: codex Parisinus Puteani 1662 saec. IX; cf. Proleg. p. XXXVIII.

R: codicis Parisini Regii 1663 pars antiqua saec. IX; cf. Proleg. p. XXX.

R^p: eiusdem codicis pars saec. XII scripta (II 9, 8—III 4, 4); cf. Proleg. p. XXXI. XXXIII. De usu huius signi idem quod de M^p ualet.

S: codicis Parisini 1664 pars antiqua saec. XII; cf. Proleg. XLVII.

V: codex Valentianensis 140 saec. X—XI; cf. Proleg. p. XL.

g: codex Gothanus Membr. I n. 55 saec. XIV—XV; cf. Proleg. p. LII.

C: consensus codicum; cf. Proleg. p. CVIII.

B^1: prima manus codicis B, B^2 et B^3 secunda et tertia correctrices; pariter in ceteris codicibus. — Correctiones cuiuslibet generis quibus simplex signum codicis adpositum est, manus primae sunt. — Eas lectiones codicum *HMRSV* quibus signa eorum codicum cum numero ^{1} addita sunt, manus alterae correxerunt.

Litterae ^{ac} et ^{ar} signo codicis additae significant *ante correctionem* et *ante rasuram;* si nihil aliud indicatum est, scriptura quae nunc est a manu prima facta est et cum contextu consentit.

Litterae ^{pc} et ^{pr} signo codicis additae significant *post correctionem* et *post rasuram.*

edd.: editores omnes uel aliqui.

exp.: expunxit.

del.: linea deleuit.

[ ] his uncis in apparatu eae litterae includuntur, maxime codicis G, quae minus accurate agnosci poterant, his ⟨ ⟩ eae quae aut scriptura

extincta aut membrana perrosa uel detrita interierunt, sed scripta fuisse possunt.

⌜ ⌝ his uncinis conprehenduntur eae litterae uel uoces quae in codicibus supra uersus additae sunt: quae si a manu prima scriptae sunt, lectioni signum codicis uel simplex (uelut *B*) uel cum numero [1] (*B*[1]) adponitur, si a secunda uel tertia, cum numeris [2] uel [3] (*B*[2], *B*[3]).

⌞ ⌟ his uncinis conprehenduntur litterae uel uoces in rasura scriptae: si correctio manus primae est, lectioni signum codicis uel simplex uel cum numero [1] adponitur, si manus secundae uel tertiae, cum numeris [2] uel [3].

? interrogationis signum litterae additum eam non satis accurate legi potuisse indicat, signo manus (uelut *m. 2?* uel *B*[1?]) additum minus accurate agnosci potuisse significat, num ea ipsa manus esset.

* littera erasa.

//// uel ≡ rasura.

Oraculorum Sibyllinorum uersus et fragmenta secundum editionem Friedliebii numerantur. In Minucio Felice, Cypriano, Arnobio, Lucifero, Sulpicio Seuero, Saluiano paginae et uersus sunt editionum Academiae Vindobonensis, in Augustini De ciuitate dei libris alterius Dombartianae, in Tertulliano Oehlerianae maioris. In Ennii locis indicandis editio Vahleni adhibita est, in Lucilio editio L. Muelleri. In Cicerone numeri ad Baiteri et Kayseri, in Seneca ad Haasii editionem spectant: quod propter fragmenta monendum est. Loci Epicurei secundum librum ab Usenero editum (Epicurea, 1887) significati sunt.

L. CAELI FIRMIANI LACTANTI DIUINARUM INSTITUTIONUM

LIBER I

DE FALSA RELIGIONE.

1. Magno et excellenti ingenio uiri cum se doctrinae penitus dedidissent quicquid laboris poterat impendi contemptis omnibus et priuatis et publicis actionibus ad inquirendae ueritatis studium contulerunt, existimantes multo esse praeclarius humanarum diuinarumque rerum inuestigare ac scire rationem quam struendis opibus aut cumulandis honoribus inhaerere: 1

RSM^{p}*PV]* 1 INCIPIT LIBER FIRMIANI · INSTITVTIONV̄ DIVINARV̄ *R et in mg. dext.* CELII FIRMIANI DE RELIGIONE ET REB; DIVINIS AD CONSTANTINV̄ IMP̄ · *al. man. ut uid.;* FIRMIANI LACTANTII DE FALSA RELIGIONE DEORV̄ · LI · IN· *S;* INCIPIT · LIB̄ · LACTANTII · CONTRA GENTES · *M et in mg. sup.* L. Caecilii Firmiani Lactantii liber primus contra gentes *man. recentiss.;* LIBER FIRMIANI LACTANTII DE FALSA RELIGIONE *P;* INCIP̄ ⁝ LIB̄ ⁝ FIRMINI ⁝ LACTANTII ⁝ DE · FALSA ⁝ RELIGIONE *V* L. CAELI FIRMIANI LACTANTI] *subscriptiones libr. I. II. III. IV. VII. in B; cf. Hieronym. de uir. inlustr. 80:* Firmianus qui et Lactantius*; de nominibus Lactantii cf. etiam Prolegomena* 2 DIVINARVM INSTITVTIONVM] diuinas institutiones *infra § 12;* diuinarum institutionum *Epit. prooem. 1, de ira 2, 4;* institutionum diuinarum *inscriptio lib. I et subscriptiones libr. I. III. IV. V in R, subscriptio lib. VII in P; Hieronym. ibid.:* habemus eius . . . institutionum diuinarum aduersus gentes libros VII 5 excellente *R* sese *M* 6 dedissent *SMV* 7 ad *om. M* 8 studio *M* aestimantes (est- *S*) *SM* 10 instruendis *V* aut cumulandis] accumulandis *(pr.* c *in ras. ex* u *? m. 1?) S*

2 quibus rebus, quoniam fragiles terrenaeque sunt et ad solius corporis pertinent cultum, nemo melior, nemo iustior effici
3 potest. erant illi quidem ueritatis cognitione dignissimi, quoniam scire tanto opere cupiuerunt atque ita, ut eam rebus
4 omnibus anteponerent — nam et abiecisse quosdam res familiares suas et renuntiasse uniuersis uoluptatibus constat, ut solam nudamque uirtutem nudi expeditique sequerentur, ⟨et⟩ tantum apud eos uirtutis nomen et auctoritas ualuit, ut in
5 ipsa esse summi boni praemium iudicarent —, sed neque adepti sunt id quod uolebant et operam simul atque industriam perdiderunt, quia ueritas id est arcanum summi dei, qui fecit omnia, ingenio ac propriis sensibus non potest conprehendi: alioquin nihil inter deum hominemque distaret, si consilia et dispositiones illius maiestatis aeternae cogitatio adsequeretur
6 humana. quod quia fieri non potuit ut homini per se ipsum ratio diuina notesceret, non est passus hominem deus lumen sapientiae requirentem diutius errare ac sine ullo laboris effectu uagari per tenebras inextricabiles: aperuit oculos eius aliquando et notionem ueritatis munus suum fecit, ut et humanam sapientiam nullam esse monstraret et erranti ac uago uiam con-
7 sequendae inmortalitatis ostenderet. uerum quoniam pauci utuntur hoc caelesti beneficio ac munere, quod obuoluta in obscuro ueritas latet eaque uel contemptui doctis est, quia idoneis adsertoribus eget, uel odio indoctis ob insitam sibi austeritatem, quam natura hominum procliuis in uitia pati non potest — nam quia uirtutibus amaritudo permixta est, uitia uero uoluptate condita sunt, illa offensi, hac deleniti feruntur in praeceps et bonorum specie falsi mala pro bonis amplectuntur —, succurrendum esse his erroribus credidi, ut

RSM^{p}*PV]* 2 corpori & P^{1}, *in ras. corr.* P^{2} cultum pertinent *SM* 3 quidem illi *PV* agnitione *M* quoniam] quam *SM edd.* 4 tantopere *SPV* cupiuere *S* ita ut *om. M* 5 suas familiares *S* familiaris P^{1} *(corr.* P^{2}*) V* 7 et tantum *scr.*, tantum *C*, tantumque *edd.* 8 *supra* uirtutis *add. ł* ueritatis *M* auctoritatis *P* *u*t *ex* luit *P* 9 praedicarent *PV* 11 summum (mum *in mg. add.* P^{2}) *PV* 14 cognitio *SM* 17 ullo (o *in ras. ex* is *? m. 2) V* 19 nationem R^{1}, noticionem *M* 23 ea quae *P* contemptu *PV* 24 assertionibus *S* 25 auctoritatem *M* 26 permista *S* 27 deliniti *RMP* 28 et *om. M* falsa *MP* mali *P*

et docti ad ueram sapientiam dirigantur et indocti ad ueram religionem. quae professio multo melior utilior gloriosior pu- 8
tanda est quam illa oratoria, in qua diu uersati non ad uirtutem, sed plane ad argutam malitiam iuuenes erudiebamus, multoque nunc rectius de praeceptis caelestibus disseremus, quibus ad cultum uerae maiestatis mentes hominum instituere possimus, nec tam de rebus humanis bene meretur qui 9
scientiam bene dicendi adfert quam qui pie atque innocenter docet uiuere. idcirco apud Graecos maiore in gloria philosophi quam oratores fuerunt. illi enim recte uiuendi doctores sunt existimati, quod est longe praestabilius, quoniam bene dicere ad paucos pertinet, bene autem uiuere ad omnes. multum 10
tamen nobis exercitatio illa fictarum litium contulit, ut nunc maiore copia et facultate dicendi causam ueritatis peroremus. quae licet possit sine eloquentia defendi, ut est a multis saepe defensa, tamen claritate ac nitore sermonis inlustranda et quodammodo adserenda est, ut potentius in animos influat et ui sua instructa et luce orationis ornata. de religione itaque nobis rebusque diuinis instituitur disputatio. nam si quidam maximi 11
oratores professionis suae quasi ueterani decursis operibus actionum suarum postremo se philosophiae tradiderunt eamque sibi requiem laborum iustissimam putauerunt, si animos suos in earum rerum quae inueniri non poterant inquisitione torquerent, ut non tam otium sibi quam negotium quaesisse uideantur et quidem multo molestius quam in quo fuerant ante uersati, quanto iustius ego me ad illam piam ueram diuinam

RSM^{p}PV] 1 derigantur R^{1} 2 relegionem (*alt.* e *ex* i) P^{2}, *sic saepe* gloriosiorque (que *add. m. 2*) *R* *in* gloriosior *desinit fol. 1 v codicis S recentiore manu script., in folio 2 r incipit antiqua manus uerbis inde ab* esse his erroribus *(2, 29) repetitis* multo quae *(exp. m. 2) P* 'nunc' P^{2} 6 instruere *P* 7 tamen $P^{ar}V$ humanis *om. S* 8 dicendo *M* 10 docciores *(s. l. m. 2) sic R* 13 nobilis *P* uictarum *S*, fictura *M* uti *S* 14 maiore (e *ras. ex* æ) *P*, maiorae *(exp. m. 2) V* 15 posset *R* 17 adserenda *'fortasse' Petrus Francius, sed cf. § 20; VI 1, 1;* disserenda *C* ui] in *M* 18 sua—luce] sua et instructa (cta *in ras. R*) religione et luce *RSM* 19 si] et *M* 23 inquisitione $P^{2}V^{2}$ torquerent] torserunt. querent *M* 24 quaesisse uideantur quam negotium *P* 25 et quidem] equidem *R* 26 ūeram īllam piam dīuinam *(corr. m. 2) P* uerā* (q *er.*) *M* diuinamque *RM*

sapientiam quasi ad portum aliquem tutissimum conferam, in qua omnia dictu prona sunt, auditu suauia, facilia intellectu,
12 honesta susceptu? et si quidam prudentes et arbitri aequitatis institutiones ciuilis iuris conpositas ediderunt, quibus ciuium dissidentium lites contentionesque sopirent, quanto melius nos et rectius diuinas institutiones litteris persequemur, in quibus non de stillicidiis aut aquis arcendis aut de manu conserenda, sed de spe, de uita, de salute, de inmortalitate, de deo loquemur, ut superstitiones mortiferas erroresque turpissimos sopiamus?

17 Omissis ergo terrenae huiusce philosophiae auctoribus nihil certi adferentibus adgrediamur uiam rectam. quos equidem si putarem satis idoneos ad bene uiuendum duces esse, et ipse
18 sequerer et alios ut sequerentur hortarer: sed cum inter se magna concertatione dissideant secumque ipsi plerumque discordent, apparet eorum iter nequaquam esse directum, siquidem sibi quisque ut est libitum proprias uias inpresserunt confu-

RSM^{p}PV(g)] 3 si *P*^{2} arbitria *M* 4 institutiones *V*^{2} 7 stillicidiis *R*^{2} 8 conseruanda *PV* de spe *om. PV* 9 superstiones *R* 10 *post* sopiamus *in RSg locus hic* (13) Quod opus nunc nominis tui auspicio inchoamus, Constantine imperator maxime, qui primus Romanorum principum repudiatis erroribus maiestatem dei singularis ac ueri et cognouisti et honorasti. nam cum dies ille felicissimus orbi terrarum inluxisset, quo te deus summus ad beatum imperii columen (culmen *g*) euexit, salutarem uniuersis et optabilem (optabile*, ~ *m. 2, S*) principatum praeclaro initio auspicatus es, cum euersam sublatamque iustitiam reducens taeterrimum aliorum facinus expiasti. (14) pro quo facto dabit tibi deus felicitatem uirtutem diuturnitatem, ut eadem iustitia, qua inuenis exorsus es, gubernaculum rei publicae etiam senex teneas (teneas *g*^{2}) tuisque liberis ut ipse a patre accepisti tutelam Romani nominis tradas. (15) nam malis qui adhuc aduersus iustos in (et *Sg*) aliis terrarum partibus saeuiunt quanto serius tanto uehementius idem omnipotens mercedem sceleris exsoluet, quia ut est erga (*ex* erra *R*^{2}) pios indulgentissimus (g *ex* c *R*^{2}) pater, sic aduersus impios seuerissimus (seuerissimos *R*^{1}, *s. l. corr. R*^{2}, reuerentissimus *Sg*) iudex. (16) cuius religionem cultumque diuinum cupiens defendere quem potius appellem, quem adloquar nisi eum, per quem rebus humanis iustitia et sapientia restituta est? *cf. Prolegomena* 11 omisse *M* 12 deferentibus *R*, adserentibus *M* 13 et ipse *om. R* 16 decretum *PV* 17 quique *M* uias] uitiis *R* inpresserunt] ingressi sunt *Volkmannus, epist. gratulat. p. 5*

sionemque magnam quaerentibus ueritatem reliquerunt. nobis 19
autem qui sacramentum uerae religionis accepimus cum sit
ueritas reuelata diuinitus, cum doctorem sapientiae ducemque
uirtutis deum sequamur, uniuersos sine ullo discrimine uel
sexus uel aetatis ad caeleste pabulum conuocamus: nullus 20
enim suauior animo cibus est quam cognitio ueritatis. cui
adserendae atque inlustrandae septem uolumina destinavimus,
quamuis ea res infiniti sit paene operis et inmensi, ut si quis
haec dilatare atque exsequi plenissime uelit, tanta illi rerum
copia exuberet, ut nec libri modum nec finem reperiat oratio.
sed nos idcirco breviter omnia colligemus, quod ea quae ad- 21
laturi sumus tam clara sunt et lucida, ut magis mirum esse
uideatur tam obscuram uideri hominibus ueritatem et iis prae-
cipue qui sapientes uulgo putantur, uel quod tantummodo in-
stituendi nobis homines erunt hoc est ab errore quo sunt im-
plicati ad rectiorem uiam reuocandi. quod si fuerimus ut 22
spero adsecuti, mittemus eos ad ipsum doctrinae uberrimum
ac plenissimum fontem, cuius haustu atque potu conceptam
uisceribus sitim sedent ardoremque restinguant, eruntque illis
omnia facilia prona manifesta, modo ne pigeat ad percipiendam
sapientiae disciplinam legendi uel audiendi patientiam commo-
dare. multi enim superstitionibus uanis pertinaciter inhae- 23
rentes obdurant contra manifestam ueritatem, non tam de suis
religionibus quas praue adserunt bene meriti quam de se male.
qui eum habeant iter rectum, deuios secuntur anfractus, planum
deserunt, ut per praecipitium labantur, lucem relinquunt, ut

RSM^{p}PV] 2 uerae *om. PV* 3 relata *M* 4 uirtutis] ueritatis *RM, sed s. l.* ł uirtutis *add. M*^{1}*;* ueritatis *tuetur Buenemannus, sed cf. § 17* idoneos ad bene uiuendum duces — sequerer 6 cogitatio *V*^{1}*, in ras. corr. V*^{2} 7 inlustrandae (ndae *add. m. 2) R* septem *spatio relicto om. R* 8 bene *S* 9 plenisse *P*^{1}*, corr. P*^{2} 10 repperiat *RMP*^{ar} *(pr.* p *er.),* reperiat *SV, similis plerumque in eis formis uarietas, constanter fere* pp *in B* 11 collegimus *P,* collegémus *(corr. m. 2) V* 13 et] ut *M* his *SMPV* praecipuae *(exp. m. 1?) P,* praecipuae *V*^{ac} 17 mittemus *om. S* 18 ceptam *S* 19 restingt *S* 21 commendare *P*^{1} (commodare *in mg. m. rec.) V* 22 uanis *P*^{2} 23 obdurantur *R*^{1} *(supra* antur *linea a R*^{2}*) M,* obdurant se *edd.* 24 praue adserunt] praeferunt *PV* 25 sequantur *M* 26 praecipitia lauantur *R*^{1}, praecipiti* uolantur *R*^{2} precipium *M post* labantur *6 fere litt. eras., P*

24 in tenebris caeci ac debiles iaceant. his consulendum est, ne contra se pugnent uelintque se tandem ab inueteratis erroribus liberari: quod utique facient, si quare sint nati ali-
25 quando peruiderint. haec enim prauitatis est causa, ignoratio sui: quam si quis cognita ueritate discusserit, sciet quo referenda et quemadmodum sibi uita degenda sit. cuius scientiae summam breuiter circumscribo, ut neque religio ulla sine sapientia suscipienda sit nec ulla sine religione probanda sapientia.

1 2. Suscepto igitur inlustrandae ueritatis officio non putaui adeo necessarium ab illa quaestione principium sumere, quae uidetur prima esse natura, situe prouidentia quae rebus omnibus
2 consulat an fortuito vel facta sint omnia uel gerantur. cuius sententiae auctor est Democritus, confirmator Epicurus. sed et antea Protagoras qui deos in dubium uocauit et postea Diagoras qui exclusit et alii nonnulli qui non putauerunt deos esse quid aliud effecerunt nisi ut nulla esse prouidentia putaretur? quos tamen ceteri philosophi ac maxime Stoici acerrime rettuderunt docentes nec fieri mundum sine diuina ratione
3 potuisse nec constare, nisi summa ratione regeretur. sed et Marcus Tullius quamuis Academicae disciplinae defensor esset, de prouidentia gubernatrice rerum et multa et saepe disseruit Stoicorum argumenta confirmans et noua ipsa adferens plurima: quod facit cum in omnibus philosophiae suae libris tum maxime
4 in iis qui sunt de natura deorum. nec difficile sane fuit

EPITOME 9–7, 3] Epit. c. 1, 1 sq.
AUCTORES 9—13 (Epicurus)] cf. ad frg. 368 (p. 247, 23).

B(*a* 16)*RSM*^{p}*PV*] 2 uelint quod *M* 4 prauitas *M* 5 quo* (d *er.*) *V* 7 sapientia *post* ulla *R* 8 relegio'ne' *(alt.* e *ex* i *corr. et* ne *add. m. 2) P* 11 sine *M,* si*ne (t *er.*) *V* 12 fortuitu *M* sunt *M* 'omnia' P^{2} t e generantur *(s. l. m. 2) R* 13 ¦sententiae V^{2} 14 ante *M* pytagoras *M* 15 putarunt *PV* 16 nulla] illa *S* *a* putaretur *incipit cod. B* 17 tam⟨ence⟩teri *B* tameni *M* filosofi *B, omnino plerumque* f *pro* ph 18 retuderunt *(pr.* e *ex & R m. 1 et 2) RS,* retunderunt *M,* reddiderunt *PV* dicentes *M* 19 const⟨areni⟩si *B* ratio⟨ne⟩ *B* 20 Marcus] *B,* M. *uel* m̃. *cett., praenomina constanter plena in BG, raro in cett.* 21 et (*ante* saepe) *om. M* 23 filosopiae *B* tunc *P* 24 iis *edd.,* his *C* 'd'eorum *B* fu⟨it⟩ *B*

paucorum hominum praua sentientium redarguere mendacia testimonio populorum atque gentium in hac una re non dissidentium. nemo est enim tam rudis, tam feris moribus quin 5
oculos suos in caelum tollens, tametsi nesciat cuius dei prouidentia regatur hoc omne quod cernitur, aliquam tamen esse intellegat ex ipsa rerum magnitudine motu dispositione constantia utilitate pulchritudine temperatione nec posse fieri quin id quod mirabili ratione constat consilio maiore aliquo sit instructum. et nobis utique facillimum est exsequi hanc partem 6
quamlibet copiose: sed quia multum inter philosophos agitata res est et prouidentiam tollentibus satis responsum uidetur ab hominibus argutis et eloquentibus et de sollertia diuinae prouidentiae per totum hoc opus quod suscepimus sparsim dicere nos necesse est, omittamus in praesenti hanc quaestionem, quae cum ceteris sic cohaeret, ut nihil a nobis uideatur disseri posse, ut non simul de prouidentia disseratur.

3. Sit ergo nostri operis exordium quaestio illa consequens 1
ac secunda, utrum potestate unius dei mundus regatur anne multorum. nemo, qui quidem sapiat rationemque secum putet, non unum esse intellegat, qui et condiderit omnia et eadem qua condidit uirtute moderetur. quid enim multis opus est 2
ad mundi regimen sustinendum? nisi forte arbitrabimur, si plures sint, minus habere singulos neruorum atque uirium:

EPITOME 3—9] c. 1, 3 s. c. 3] c. 2. 17—19] c. 2, 1. 19—8, 5] c. 2, 3 sq.

BRSM^{p}PV] 1 ⟨prauasen⟩tientium *B* prauę *S*, praue *M* sent'i'entium *PV*^{2} 2 adque *B*, *sic fere ubique, raro in cett. codd.* dissentientium *M* 3 tam (*ante* feris) *om. P* qui *R*, qui non *M*, quia *P*^{ar} (a *er.*) *V* 5 *supra* aliquam *add.* s. prouidentiam *R*$^{2?}$ 6 mo⟨tudis⟩positione *B* motus *PV* constantiae *M* 7 'fieri' *B*^{3} quin *om. PV* 8 constat] constat nisi *M* consiliũ *V*^{1}, *in ras. corr. V*^{2} 9 itaque *S* 10 quaml⟨ib⟩et *B*, quamlicet *PV* mu⟨ltum⟩ *B* agita'ta' *V*^{2} 11 ⟨res⟩ *B* tollenti⟨bus⟩ *B* 13 ⟨ho⟩c *B* 14 nos *om. S* amittamus (*pr.* a *ex* o) *S*^{2} hanc in presenti *M* qu⟨es⟩tionem *B* 15 disser'ri *B* 16 *post* disseratur *uerba* utrum—regatur *ex c. 3, 1, ubi tamen non desunt,* S 19 quidem qui *B* qui *postea add. S*$^{1?}$, *om. MPV* quidem (i *ex* e *m. 2*) *R*, qui dm̃ *M* 20 un⟨um⟩ *B* co⟨ndi⟩derit *B*, condidit *M* 21 quae *M* ⟨uirtute⟩mod⟨eret⟩ur *B* ⟨multisopusest⟩ *B* 22 mun⟨diregimensustinen⟩dum *B* arbitramur *P*

3 quod quidem faciunt ii qui esse multos uolunt, quia necesse est inbecillos esse, siquidem singuli sine auxilio reliquorum tantae molis gubernaculum sustinere non possunt. deus autem, qui est aeterna mens, ex omni utique parte perfectae consum-
4 mataeque uirtutis est: quod si uerum est, unus sit necesse est. potestas enim uel uirtus absoluta retinet suam propriam firmitatem. id autem solidum existimandum est, cui nihil de-
5 cedere, id perfectum, cui nihil possit accedere. quis dubitet potentissimum esse regem qui totius orbis habeat imperium? neque inmerito, cum illius sint quae ubique sunt omnia, cum
6 ad eum solum omnes undique copiae congerantur. at si plures partiantur orbem, minus certe opum, minus uirium singuli habebunt, cum intra praescriptam portionem se quisque con-
7 tineat. eodem modo etiam dii, si plures sint, minus ualebunt, aliis tantundem in se habentibus. uirtutis autem perfecta natura in eo potest esse in quo totum est quam in eo in quo pars exigua de toto est. deus uero si perfectus est, ut esse
8 debet, non potest esse nisi unus, ut in eo sint omnia. deorum igitur uirtutes ac potestates infirmiores sint necesse est, quia tantum singulis deerit, quantum in ceteris fuerit:
9 ita quanto plures tanto minores erunt. quid quod summa illa rerum potestas ac diuina uis ne semel quidem diuidi potest? quidquid enim capit diuisionem, et interitum capiat necesse est. si autem interitus procul est a deo, quia incorruptibilis

EPITOME 5—10, 13] c. 2, 5—8. 15—19] 2, 8 is — minimum.

BRSM^{p}*PV]* 1 ii *edd.*, hii *BR*, hi *SMPV* uolunt multos *B* 2 inbeccillos *B, sic, pariter* inbeccillitas *fere ubique,* inbecilles (imb-, *et alt.* c *ex* c *? S*) *SMPV* 7 soli̩dum *(exp. m. rec.) P* 9 orbis (o *ex* u) *B* 10 sunt] sint R^{ac}, *corr.* R^{1}*?* 11 ad *B, sic saepissime* 12 patiantur P^{1}, *corr. m. rec.* 13 habebant P^{ac} pres⟨cri⟩ptam⟨portion⟩em *B* co⟨ntineate⟩odem *B* 14 ⟨etiamdiisiplure⟩s *B* sunt *S* 15 aũt *(˜ m. 2) S* 16 quam] nõ *in ras. ex* quã S^{2} in eo] i̩n ço *(exp. m. 2) R,* in eo non *M* qua *M* 17 'si' S^{2} si perfectus est] si perfectus est quia perfectus est *M* 18 n⟨on⟩ *B,* an* *PV, in utroque* n *? er.* ⟨eo⟩ *B* 19 sint necesse est] sint p omnia necesse est *(p add. m. 2) R* 20 tantum *om. M* 21 quid] qui *M,* quod *P* quod] quo *V* 22 uis] ius *M* 23 quicquid (c *ras. ex* d) *R, sic saepe,* quicquid *SMPV et sic plerumque hi codd.,* quidquid *ubique fere B, ubique G* 23 interitum capiat necesse est *quae euan. s. l. repet. B*^{3}

est et aeternus, consequens est ut diuidi potestas diuina non possit. deus ergo unus est, si nihil esse aliut potest quod tantundem capiat potestatis: et ii tamen qui multos esse arbitrantur officia inter se dicunt esse partitos. de quibus omnibus suo loco disputabimus. illud interim quod ad praesentem locum pertinet teneo: si partiti sunt inter se officia, eodem reuoluitur res, ut ex iis quilibet sufficere omnibus nequeat. perfectus igitur non erit qui cessantibus ceteris non potest omnia gubernare. ita fit ut ad regendum mundum unius perfecta uirtute opus sit quam inbecillitate multorum. qui autem putat hanc tantam magnitudinem non posse ab uno regi, fallitur neque quanta sit uis ac potestas diuinae maiestatis intellegit, si existimat singularem deum qui facere mundum potuit, eundem regere non posse quem fecit. at si concipiat animo quanta sit diuini huius operis inmensitas ⟨eamque⟩ cum antea nihil esset, tamen uirtute atque consilio dei ex nihilo esse conflatam, quod opus nisi ab uno inchoari perficique non potuit, iam intelleget multo facilius esse ab uno regi quod est ab uno constitutum. dicat fortasse aliquis ne fabricari quidem tam inmensum opus mundi nisi a pluribus potuisse. quamlibet multos, quamlibet magnos faciat, quidquid in multis magnitudinis potestatis uirtutis maiestatisque posuerit, id totum in unum confero et in uno esse dico, ut tantum in eo sit istarum rerum, quantum nec cogitari nec dici potest. qua in re quoniam et sensu deficimur et uerbis, quia neque tantam intellegentiae lucem pectus humanum neque explanationem tantarum rerum capit lingua mortalis, id ipsum in-

10 11 12 13 14 15

5 suo loco] c. 8 ss. *EPITOME* 23—10, 1] c. 3, 1.

BRSM^{p}*PV]* 1 diuidi non possit potestas diuina *P* 2 nil *P* 3 et] at *M* ii *edd.*, hii *BR*, hi *SMPV* 4 ⟨quib⟩us *B* 5 disputauimus *B*^{ac}*P*^{ac}*V*^{1} 7 iis *edd.*, his *C* 9 *post* fit *add.* enim *V m. recentiss.* 13 mundum facere *S* 14 at* (q *? er.*) *V* 15 eamque *addidi* 17 conflata *SM* inchoare *R* 18 intellegit *B*, intellegat *R* esse ab uno *conglutinatione fissurae periit B* 20 opus] hoc opus *B* mu⟨ndi n⟩isi *B* 24 istarum (i *m. 1 uel 2) B* dici *(alt.* i *in ras. ex* o *uel* ii) *B* 25 deficimus (deficim' *S*) *SM* 26 tantae *M* lucet *M* explanationum *P*^{1}, *corr. P*^{2} 27 rerum *om. M*

16 tellegere nos oportet ac dicere. uideo rursus quid e contrario dici possit, tales esse illos plures qualem nos uolumus unum. at hoc fieri nullo pacto potest, quod singulorum potestas progredi longius non ualebit occurrentibus sibi potestatibus ceterorum. necesse est enim ut suos quisque limites aut transgredi nequeat aut si transgressus fuerit, suis alterum finibus
17 pellat. non uident qui deos multos esse credunt fieri posse ut aliquid diuersum uelint, ex qua re disceptatio inter eos et certamen oriatur; sicut Homerus bellantes inter se deos finxit,
18 cum alii Troiam capi uellent, alii repugnarent. unius igitur arbitrio mundum regi necesse est. nisi enim singularum partium potestas ad unam prouidentiam referatur, non poterit summa ipsa constare, uno quoque nihil curante amplius quam quod ad eum proprie pertinet, sicut ne res quidem militaris nisi
19 unum habeat ducem atque rectorem. quodsi in uno exercitu tot fuerint imperatores quot legiones, quot cohortes, quot cunei, quot alae, primum nec instrui poterit acies uno quoque periculum recusante nec regi facile aut temperari, quod suis propriis consiliis utantur omnes, quorum diuersitate plus noceant quam prosint: sic in hoc rerum naturae imperio nisi unus fuerit ad quem totius summae cura referatur, uniuersa
20 soluentur et conruent. dicere autem multorum arbitrio regi mundum tale est, quale si quis adfirmet in uno corpore multas esse mentes, quoniam multa et uaria sint ministeria membrorum, ut singulos corporis sensus singulae mentes regere

EPITOME 11 s.] c. 2, 3 nec potest — referantur. 14—22 (res militaris)] c. 2, 4 s. 22—11, 8] c. 2, 3 regatque — mens una.

BRSM^{p}PV] 1 quid de *PV* 2 posset *B* esse] c̃e** (se *cr.*) *V* uolimus *R*^{1}, *corr. m. rec.* 3 ät (˜ *cr.*, t *in ras. m. 2*) *V* 4 tibi *V* 5 aut *om. M* 7 mul⟨tose⟩sse *B* ⟨fi⟩eri *B* 8 d⟨iuersumuelintexquare⟩ *B* ue**lint (li *? er.*) *M* 9 bellantis *V* 11 singularem *P*^{1}, *corr. P*^{2} 14 ad *om. P*^{1} *(s. l. P*^{2}*) V* nec *M* 16 *in* quot legiones — alae *quater* quod *B, primo loco* quod, *altero* quot, *sed* t *ex* d *m. 2, V* 17 quunei *B* 18 re⟨gifacile⟩ *B* aut] ac *B* imperari *M* 19 pro⟨priis⟩ *B* diuersitates *BM*, diuersitatem *R*^{v}*S*^{v}*P*^{2} 22 solue⟨n⟩tur *B* corruant *S*^{1} ⟨di⟩cere *B* arbit⟨rior⟩egi *B* arbitriorum *M* 23 t⟨a⟩le *B* quiis *(alt.* i *minus. cert.) B* in *om. M* cor⟨poremultasessementesquo⟩niam *B* 24 mẽbrorum *(mẽ in ras. et* r *s. l. m. 2) V*

credantur, item multi adfectus, quibus commoueri solemus uel ad iram uel ad cupiditatem uel ad laetitiam uel ad metum uel ad miserationem, ut in his omnibus totidem mentes putentur operari. quod si quis profecto dicat, ne ipsam quidem quae una est habere uideatur. quodsi in uno corpore tantarum rerum 21 gubernationem mens una possidet et uniuersis simul intenta est, cur aliquis existimet mundum non posse ab uno regi, a pluribus posse? quod quia intellegunt isti adsertores deorum, ita eos praeesse singulis rebus ac partibus dicunt, ut tamen unus sit rector eximius. iam ergo ceteri non dii erunt, sed 22 satellites ac ministri, quos ille unus maximus ac potens omnium iis officiis praefecerit, ut ipsi eius imperio ac nutibus seruiant. si uniuersi pares non sunt, non igitur dii omnes sunt: nec enim potest hoc idem esse quod seruit et quod dominatur. nam si 23 deus nomen est summae potestatis, incorruptibilis esse debet, perfectus inpassibilis nulli rei subiectus. ergo dii non sunt quos parere uni maximo deo necessitas cogit. sed quia non frustra 24 falluntur qui hoc ita putant, causam huius erroris paulo post aperiemus. nunc unitatem diuinae potestatis testimoniis conprobemus.

4. Prophetae, qui fuerunt admodum multi, unum deum prae- 1 dicant, unum locuntur, quippe qui unius dei spiritu pleni quae futura essent pari et consona uoce praedixerint. at enim 2 ueritatis expertes non putant his esse credendum: illas enim

18 paulo post] c. 8, 8 ss. *EPITOME* 14—16] c. 3, 1. 21—23] c. 3, 2 (— praedicatoribus).

BRSM^{p}PV] 1 ⟨m⟩ulti *B* effectus *M* 2 c⟨up⟩iditatem *B* u⟨el⟩ (*post* metum) *B* admi^{se}rationem B^{3}, administrationem *PV* 3 om^{ni}bus^{i} *P*, om *V* mente⟨s⟩ *B* ^{p}utarentur (a *ex* e) *P*, utarentur *V* 4 pr⟨o⟩fecto *B* ipsa P^{1} (~ *add.* P^{2}) *V* 5 uidebitur *B* tantum *M* 6 gubernatione *M* possideat *M* simul *edd.*, semel *C* 7 est *om. R* 8 quod — isti a- *conglutinatione fissurae periit B* 9 ⟨prae⟩esse *B* 10 ceter⟨i⟩ *B* dii non *P* 11 un⟨us⟩ *B* ac *ante* potens] et *R* om^{n}⟨ium⟩ *R* 12 iis *scr.*, his *BSMPV*, hiis *R* ut *edd.*, et *C edd.* a⟨cn⟩utibus *B* seruient *B edd.*, seruiunt *S* 13 nec] sed *PV* 14 q⟨uod⟩ *B* seniit R^{1} 15 dñs *M* 18 qui] quia *M* reputant *M* 19 aperi^{e}mus B^{3} 21 quia *B* 22 loquntur (q *ex* c) B^{3} uniu⟨s⟩ *B* 23 praedixerunt *BS*

non diuinas, sed humanas fuisse uoces aiunt: uidelicet quia de
uno deo praeconium faciunt, aut insani aut fallaces fuerunt.
3 atquin inpleta esse inplerique cottidie illorum uaticinia uidemus
et in unam sententiam congruens diuinatio docet non fuisse
furiosos. quis enim mentis emotae non modo futura praecinere,
4 sed etiam cohaerentia loqui possit? num ergo fallaces erant
qui talia loquebantur? quid ab his tam longe alienum quam
ratio fallendi, cum ceteros ab omni fraude cohiberent? idcirco
enim a deo mittebantur, ut et praecones essent maiestatis eius
5 et correctores prauitatis humanae. praeterea uoluntas fingendi
ac mentiendi eorum est qui opes adpetunt, qui lucra desiderant:
6 quae res procul ab illis sanctis uiris afuit. ita enim delegato
sibi officio functi sunt, ut derelictis omnibus ad tutelam uitae
necessariis non modo in futurum, sed ne in diem quidem
laborarent contenti extemporali cibo quem deus subministrasset.
et hi non modo quaestum nullum habuerunt, sed etiam cruciatus
7 atque mortem. amara sunt enim uitiosis ac male uiuentibus
praecepta iustitiae. itaque ii quorum peccata et arguebantur
et prohibebantur excruciatos eos acerbissime necauerunt. ergo
a quibus afuit studium lucri, afuit etiam uoluntas et causa
8 fallendi. quid quod aliqui eorum principes aut etiam reges
fuerunt, in quos cadere non potest suspicio cupiditatis ac fraudis,

BRSM^{p}PV] 1 uoces fuisse *SM* 3 adquin *B et sic fere ubique,* atquiṇ *R,* atqui *S et sic fere ubique,* at*quin *ex* autquin *P; in RMHPV plerumque* atquin, *raro* adquin *uel* atqui in plerisque *BM* co*tidie (t *er.*) *B et sic saepissime,* cottidie *R, sed plerumque* cotidie *cum cett.* uitinia (a *s. l. m. 2,* ci *m. 1*) *P,* uaticinia *V*^{2} 4 congruens *om. S* furiosos fuisse *R* 5 semotae (s *s. l. R*^{2}) *RSM* 6 posset (o *ex* i) *R*^{2} er̄t *(i. e.* erunt*) M* 7 qui talia loquebantur *om. BRSM* ꞌhis *R*^{2} 8 ceteris *R*^{1}*V*^{ac}, ceteros (o *ex alia litt. m. 2*) *S* 10 humanam *V*^{1} 11 petunt *M* 12 ad illis *V* ꞌabꞌfuit *S*^{2}, fuit *PV* 13 ꞌsibiꞌ *P*^{2} 14 ⟨non⟩ *B* ⟨indi⟩em *B* 15 temporali *M* 16 et *om. PV* hii *R,* hi qui *M* non ulla *(inter* n *et* u *uidet.* n *euanuisse;* ll *euanid. restituit m. 3) B,* ullum *M* 17 mortem amaram. *M* s⟨unto⟩nim *B* 18 ii *edd.,* hii *BRM,* hi *SPV* et *om. M* 19 aceruissime *B*^{ac}*P*^{ac}*V* negauerunt *P*^{ac}*V* 20 (*ante* studium) affuit (*pr.* f *in eras.* d) *R,* aꞌbꞌfuit *S*^{2}, fuit *PV* affuit *R,* ꞌabꞌfuit *S*^{2} 22 adere (*s. l. m. 2) R, in mg.* ł cadere *m. al. antiqua* posset *M* suspitio *MP*^{ac} *(corr. P*$^{1?}$*)*

et tamen praeconium dei singularis eadem qua ceteri diuinatione fecerunt?

5. Sed omittamus sane testimonia prophetarum, ne minus 1
idonea probatio uideatur esse de his quibus omnino non creditur. ueniamus ad auctores et eos ipsos ad ueri probationem 2
testes citemus, quibus contra nos uti solent, poetas dico ac philosophos. ex his unum deum probemus necesse est, non quod illi habuerint cognitam ueritatem, sed quod ueritatis ipsius tanta uis est, ut nemo possit esse tam caecus, quin uideat ingerentem se oculis diuinam claritatem. poetae igitur quamuis 3
deos carminibus ornauerint et eorum res gestas amplificauerint summis laudibus, saepissime tamen confitentur spiritu uel mente una contineri regique omnia. Orpheus, qui est uetustissimus 4
poetarum et aequalis ipsorum deorum, siquidem traditur inter Argonautas cum Tyndaridis et Hercule nauigasse, deum uerum et magnum πρωτόγονον appellat, quod ante ipsum nihil sit genitum, sed ab ipso sint cuncta generata. eundem etiam Φάνητα nominat, quod cum adhuc nihil esset, primus ex infinito apparuerit et extiterit. cuius originem atque naturam 5

EPITOME 3 omittamus—prophetarum] cf. ad p. 11, 21. 5—13] c. 3, 2. 13—14, 10. 15 sq.] c. 3, 3.

AUCTORES 13—14, 7] frg. 57 et 75 Abel (cf. Orphica ed. Herm. p. 465; Lobeckii Aglaopham. I 480. 496).

BRSM^{p}PV] 1 ad praeconium *M* eadem qua] eodam modo quo *M*, eademq;ua› *P*^{2}, eademq. *V* diuinationem *M* 3 ommittemus *M* m'inus *B*^{2} 4 de quibus his *B*^{1}*PV edd. (sed cf. p. 11, 24), ante* his *add.* ab *B*^{2}; *malim* iis 5 auctorem *M* probationem ueri *PV* 8 quo *PV edd., sed cf. IV 7, 8; Epit. 37, 5* habuerunt *BMP* 9 qui non *BSM* 10 diuinitat$\tilde{e}$ *S*^{1}, diuinitatis *S*^{2} quam*uis (q *er.*) *P* 11 ornauer$\tilde{i}$ *S* re^{t}s› *V*^{2} amplificauerun* (t *m. 2?*) *S* 13 regiq; (q; *m. 2*) *S* *post* omnia *6 fere litt. eras., S* et *M* 15 tyndaridis (*alt.* d *in ras. ex* n *et* s *in ras. m. 2) B*, tyndaris *PV* 16 ΠΡΩΤΩΓΟΝΩΝ *B*^{1}, *corr. B*^{3}, ΠΡΩΤΟΤΟΝΟΝ *(alt.* Τ *in ras. V*^{2}*) RV*, ΥΠΟΤΟΤΟΝΟΝ *M* *post graecum* primogenitum *BP, idem ante SM,* primigenitum *in mg. V*^{2} appellat *om. S, in ras. M* *post* nihil *eras.* $\tilde{e}$$\tilde{e}$t *M* 17 generatum *B* 18 ΦΑΝΕΤΑ *BS,* ΦΑΝ|Η|ΤΑ *P,* phanet$\tilde{a}$ *M* *post graecum* prima apparitio *P, ante* quod est illuminatorem *S* quod] quoniam *M* ex infinito] nihil finito *PV* in'finito *B*^{3} 19 et *om. M*

quia concipere animo non poterat, ex aere inmenso natum esse dixit:

πρωτόγονος Φαέθων περιμήκεος ἠέρος υἱός.

6 aliut enim amplius quod diceret non habebat. hunc ait esse omnium deorum parentem, quorum causa caelum condiderit liberisque prospexerit, ut haberent habitaculum sedemque communem:

ἔκτισεν ἀθανάτοις δόμον ἄφθιτον.

natura igitur et ratione ducente intellexit esse praestantissimam
7 potestatem, caeli ac terrae conditricem. non poterat enim dicere Iouem esse principem rerum, qui erat Saturno genitus, neque ipsum Saturnum, qui caelo natus ferebatur; caelum autem tamquam deum primum constituere non audebat, quod uidebat elementum esse mundi, quod ipsum eguerit auctore. haec eum ratio perduxit ad deum illum primogenitum, cui
8 adsignat et tribuit principatum. Homerus nihil nobis dare potuit quod pertineat ad ueritatem: qui humana potius quam diuina conscripsit. potuit Hesiodus, qui deorum generationem unius libri opere conplexus est: sed tamen nihil dedit non a deo conditore sumens exordium, sed a chao, quod est rudis inordinataeque materiae confusa congeries, cum explanare ante debuerit chaos ipsum unde quando quomodo esse aut constare
9 coepisset. nimirum sicut ab aliquo artifice disposita ordinata effecta sunt omnia, sic ipsam materiam fictam esse ab aliquo

AUCTORES 20; 15, 3] Hesiod. Theog. 116; 1. 22—35.

BRSM^{p}PV] 1 conspicere (sp *in ras. B*^{3}) *BS* ꝛere R^{2} dixit esse natum *P* 3 ΠΡΟΤΟΤΟΝΟC *M* ΠΕΡΙΜΗΚ⟨ΕΟC⟩ *B*, ΠΕΡΙΜΑΚΕΟC *S*, ΠΕΡΙΜΕΚΕΟC *M*, ΠΗΡΙΜΗΚΕΟC *P* ⟨ΗΕ⟩ΡΩC *B*, ΙΕΡΟC *R*, ΘΕΡΟC *M* CΙΟC *R*, CΥΙΟC *S*, ΥΟC *M* *interpretatio lat. in SP* 8 ΘΑΝΑΤΟΙC *S*, ΑΑΤΑΝΑΤΟΙC *M*, ΑΘΑΝΑΤΟΙC *P*, ⟨ΔΟ⟩ΜΟΝ *B*, ΑΟΜΟΝ *SM* ΑΦΕΙCΟΝ *M* *interpretatio lat. in P* 9 ex *M* deducente *B*, docente *M* 10 potentiam *M* 12 neque] denique *P* 14 egeret B^{1}, eg⟨u⟩erit B^{3}, genuerit *SM* auctorem B^{1} (m *del.* B^{3}) *SM* 16 adsignat et] adsignans *M* 18 conscribsit *BRV, sic plerumque* b *pro* p *B, raro cett.* potuit *om. M* 21 ante *om. M* 22 achaos *R*, cahos *P* esset *B*, esse e *M* 24 effecta] facta *B* sic•• (ut *er.*) *R* matieriem *R* factam *BS*

necesse est. quis igitur hanc nisi deus fecit, cuius potestati subiacent omnia? sed refugit hoc ille, dum horret incognitam ueritatem. non enim Musarum instinctu sicut uideri uolebat in Helicone carmen illut effudit, sed meditatus uenerat ac paratus. nostrorum primus Maro non longe afuit a ueritate, cuius de summo deo, quem mentem ac spiritum nominauit, haec uerba sunt: 10 11

principio caelum ac terras camposque liquentis
lucentemque globum lunae Titaniaque astra
spiritus intus alit totamque infusa per artus
mens agitat molem et magno se corpore miscet.

ac ne quis forte ignoraret, quisnam esset ille spiritus qui tantum haberet potestatis, declarauit alio loco dicens: 12

deum namque ire per omnis
terrasque tractusque maris caelumque profundum;
hinc pecudes armenta uiros genus omne ferarum,
quemque sibi tenuis nascentem accersere uitas.

Ouidius quoque in principio praeclari operis sine ulla nominis dissimulatione a deo, quem fabricatorem mundi, quem rerum opificem uocat, mundum fatetur instructum. quodsi uel Orpheus uel hi nostri quae natura ducente senserunt in 13 14

EPITOME 5—17] c. 3, 4. 18—20] c. 3, 5.

AUCTORES § 11 s.] Minuc. Fel. c. 19, 2. 8 ss.] Aen. VI 724 ss. 14 ss.] Georg. IV 221 ss. 19 s.] Metam. I 57. 79.

EXPILATORES § 11 s.] Saluian. de gub. dei I 1, 4. 5 (Maro). 16, 10 (Pythagoras)] cf. Isidor. orig. VIII 6, 19.

BRSM^{p}PV] 1 qui V^{1} 2 ille hoc *P* 4 carmen] nec carmen* (i *er.) M* effundit *M* ac] et *M* 5 ñ longe *eras. S* a/b^{i}fuit (b *m. 2) in mg. S,* fuit *PV* a ueritate] ueritati *M* 6 spiritum ac mentem *M* 8 principium M^{ac}, a principio P^{ac} (a *expunct.*) V^{ac} (a *eras.*) terram *R* liquentes *(alt.* e *ex* i $B^{2}R^{2}$*) BRV* 9 lunae V^{2} titaniaque (e *in ras. ex* ae) *P,* ‚titaniaque V^{2} 10 infusa] et fusa *M* partus (p *ex* p *m. 2) V* 12 quinam *SPV* 13 potestatibus *B* loco *om. M* 14 deum *om. R* omnes *S,* omnis *(corr. m. 2) V* 15 terrasq; *(exp. m. 2) R* tractatusque *M,* tactusque V^{1} maris*** (q̇ue *er.) B* 16 hic *M* 17 tenus sibi *M* tenues (*alt.* e *ex* i) $B^{2}R^{2}$ accersere *RSM,* arcersere *V,* arcessere *BP* 18 operis] carminis *R,* ŏperis, *in mg.* c̆arminis *al. m. ant., S* 20 uocet *B* quod uel si *R* 21 qui *B* docente $B^{1}V^{1}$, *corr.* $B^{3}V^{2}$

perpetuum defendissent, eandem quam nos sequimur doctrinam conprehensa ueritate tenuissent.

15 Sed hactenus de poetis. ad philosophos ueniamus, quorum grauior est auctoritas certiusque iudicium, quia non rebus com-
16 menticiis, sed inuestigandae ueritati studuisse creduntur. Thales Milesius, qui unus e septem sapientium numero fuit quique primus omnium quaesisse de causis naturalibus traditur, aquam esse dixit ex qua nata sint omnia, deum autem esse mentem quae ex aqua cuncta formauerit. ita materiam rerum posuit in umore,
17 principium causamque nascendi constituit in deo. Pythagoras ita definiuit quid esset deus: animus per uniuersas mundi partes omnemque naturam commeans atque diffusus, ex quo
18 omnia quae nascuntur animalia uitam capiunt. Anaxagoras deum esse dicit infinitam mentem quae per se ipsam mꝺoueatur: Antisthenes multos quidem esse populares deos, unum tamen
19 naturalem id est summae totius artificem. Cleanthes et Anaximenes aethera esse dicunt summum deum, cui opinioni poeta noster adsensit:

> tum pater omnipotens fecundis imbribus aether
> coniugis in gremium laetae descendit et omnis
> magnus alit magno permixtus corpore fetus.

EPITOME 3—5] c. 4, 1. 5—17, 2 Thales—Zenon] c. 4, 3.

AUCTORES § 15—23] Minuc. Fel. c. 19, 3—10. § 16] Cic. de nat. deor. I 10, 25. §. 17] ibid. 11, 27. § 18 Anaxagoras] ibid. 11, 26. Antisthenes] ibid. 13, 32. § 19 Cleanthes] ibid. 14, 37. Anaximenes] ibid. 10, 26. 19 ss.] Georg. II 325 ss.

EXPILATORES § 17] Saluian. ibid. I 1, 2.

BRSMᵖPV] 4 grauiorem S^1, grauior*est S^2 auctoritas B^2 certiusque B^2 qui M cõmẽticiis (t *ex er.* d *m. 2*) S ueritatis M credentur S 6 e numero septem sapientium R ex SM quoque R, quia M 8 sunt S dñ *ex* dei *ut uid.*, B^3 qui M 9 humorem B^3, humore (h *s. l.* R^2) RS 10 in deo] ideo B^1, idẽ *(sic)* B^3 phytagoras B 11 diffinit P quis B animus** (em *? er.)* B, animus qui SM uniuersas mõdi B^2 12 partes, B^3 quo] quę S^1 13 anaxoras R 14 ipsa BRP^1 (~ *add.* P^2) V moueatur, P^2 15 authistenes $BRSM$ 16 id est *om.* M cleantes BRM anaximenes (i *in ras. ex* a *? m. 3*) B 17 dicunt (un *ex* i *? m. 2*) B 18 adsentit B 19 tunc P imbrius M 20 coniungis B laete RS omnes BM 21 magnos B alit (l *in ras. ex* b *? m. 3*) B permixtos B^1, *corr.* B^3, permixius R^1, commixtus *Verg.*

Chrysippus naturalem uim diuina ratione praeditam, interdum diuinam necessitatem deum nuncupat, item Zenon naturalem diuinamque legem. horum omnium sententia quamuis sit incerta, eodem tamen spectat, ut prouidentiam unam esse consentiant. siue enim natura siue aether siue ratio siue mens siue fatalis necessitas siue diuina lex siue quid aliut dixeris, idem est quod a nobis dicitur deus. nec obstat appellationum diuersitas, cum ipsa significatione ad unum omnia reuoluantur. Aristoteles quamuis secum ipse dissideat ac repugnantia sibi et dicat et sentiat, in summum tamen unam mentem mundo praeesse testatur. Plato, qui omnium sapientissimus iudicatur, monarchian plane aperteque defendit nec aethera aut rationem aut naturam, sed ut est deum nominat: ab eo mundum hunc perfectum atque mirabilem esse fabricatum. quem Cicero secutus atque imitatus in plurimis frequenter deum confitetur ac supremum uocat in iis libris quos de legibus scripsit; ab eoque regi mundum argumentatur, cum disputat de natura deorum, hoc modo: nihil est praestantius deo. ab eo igitur mundum regi necesse est. nulli igitur est naturae oboediens aut subiectus deus. omnem ergo regit ipse naturam. quid autem sit deus, in Consolatione definit: nec uero deus ipse, qui intellegitur a nobis, alio modo

EPITOME 9—11] c. 4, 2. 12—14] c. 4, 1. 14—21] c. 4, 3.
AUCTORES § 20 Chrysippus] Cic. ibid. I 15, 39. Zenon] ibid. 14, 36. § 22] ibid. 13, 33. § 23] cf. ibid. 12, 30. 16] I 7, 22. 18] II 30, 77. 21] frg. 13; cf. Tusc. I 27, 66.
EXPILATORES § 23] cf. Saluian. ibid. I 1, 3 (p. 3, 19 s.). 18—18, 3] Saluian. ibid. I 1, 4.

B (— 13) *RSM*^{p}*PV*] 1 diuini *B* praedictam racione *S* 2 diuinam *om. M* necessitatẽ *(˜ add. uel restit. m. 3) B* nunc cupat *R*, noncupat (o *ex* u) P^{2}, *sic saepius* zeno *RSP* naturalem B^{3} 3 omnium] omnium enim *M* sententiam *R* 4 eodem] eodem modo *M* expectat *BM* 6 quid aliut] aliud quicquid *M* aliut B^{1}, aliud *corr.* B^{3}, *sic saepe* dixerint *B* 8 ipse S^{1} omnia] diuersitas *R* 9 dissidiat *M* et *(ante* dicat) *om. BR* 10 summo *B* 12 monarchian] *RPV Epit. 4, 1*, monarchiam *BSM* 13 *post* naturam *(fol. 4 extr.) duo folia interciderunt in B, sequitur* his ergo uersibus *c. 6, 15* 16 iis *edd.*, his *C* 18 praestantius V^{2} 19 necesse est regi *codd. Cic. ante* naturae *idem* naturae *ut uid. eras. P* 21 in deconsolatione *M* definiuit *R*

intellegi potest nisi mens soluta quaedam et libera,
segregata ab omni concretione mortali, omnia sentiens
26 et mouens. Annaeus quoque Seneca, qui ex Romanis uel
acerrimus Stoicus fuit, quam saepe summum deum merita
laude prosequitur! nam cum de inmatura morte dissereret,
non intellegis inquit auctoritatem ac maiestatem iu-
dicis tui, rectoris orbis terrarum caelique et deorum
omnium dei, a quo ista numina quae singula adoramus
27 et colimus suspensa sunt? item in Exhortationibus: hic
cum prima fundamenta molis pulcherrimae iaceret et 1
hoc ordiretur quo neque maius quicquam nouit natura
nec melius, ut omnia sub ducibus suis irent, quamuis
ipse per totum se corpus intenderat, tamen ministros
28 regni sui deus genuit. et quam multa alia de deo nostris
similia locutus est! quae nunc differo, quod aliis locis oppor- 1
tuniora sunt. nunc satis est demonstrare summo ingenio uiros
attigisse ueritatem ac paene tenuisse, nisi eos retrorsus in-
fucata prauis opinionibus consuetudo rapuisset, qua et deos
esse alios opinabantur et ea quae in usum hominis deus fecit,
tamquam sensu praedita essent, pro diis habenda et colenda 2
credebant.

1 6. Nunc ad diuina testimonia transeamus. sed prius unum
proferam, quod est simile diuino et ob nimiam uetustatem et

EPITOME 3 ss.] c. 4, 3.
AUCTORES 6] frg. 26. 9] frg. 16.
EXPILATORES 1 mens soluta] cf. Isidor. orig. VIII 6, 19.

RSM^{p}PV] 1 sola *M^{ac}, s. l. corr.* 2 segre'ga'ta *(alt.* e *ex* a *et* ga *m. 2) P* con'cretione mortali, *V^{2}* congregatione *M* omnia *om. R* 3 uelut uel *R, om. M* 4 *acerrimus (s *er.*) *R* summe *M* 7 rectoris orbis] rectoribus *PV* rectorem *R*, rector *M* 8 dei *edd.*, deum *RSPV*, deus *M* is ta*tum (n *er.*) in *qua* (a *et* e *er.*) singula *R* 9 suspensa] idem suspensa *R* 11 quod *R* necque *R* quisquam *M* natura (~ *er.*) *S* 13 intenderet *V* 14 deos *M*, deus *(s. l. m. post.) P; cf. c. 7, 5, tamen Seneca fort.* deos *scripserat; an* deus *ex c. 7, 5 inlatum? cf. 9* hic nostri *SM* 15 quo *M* 17 te'nu'isse (e *part. ras. ex* u *et* nu *m. 2) P* retrorsum *S* fuscata *M*, infugata *P^{1} (corr. P^{2}) V* 18 et *om. M* 19 alios esse *P* usu *M* homini *M* 20 praedicta *V* esse *S^{1}* 23 et *S*, 'est' *P^{2}* simili *S*

quod is quem nominabo ex hominibus in deos relatus est. apud Ciceronem C. Cotta pontifex disputans contra Stoicos de religionibus et uarietate opinionum quae solent esse de diis, ut more Academicorum omnia faceret incerta, quinque fuisse Mercurios ait et enumeratis per ordinem quattuor quintum fuisse eum a quo sit Argus occisus; ob eamque causam in Aegyptum profugisse atque Aegyptiis leges ac litteras tradidisse. hunc Aegyptii Thoyth appellant, a quo apud eos primus anni sui mensis id est September nomen accepit. idem oppidum condidit, quod etiam nunc graece uocatur Mercurii ciuitas, et Pheneatae colunt eum religiose. qui tametsi homo fuit, antiquissimus tamen et instructissimus omni genere doctrinae adeo, ut ei multarum rerum et artium scientia Trismegisto cognomen inponeret. hic scripsit libros et quidem multos ad cognitionem diuinarum rerum pertinentes, in quibus maiestatem summi ac singularis dei asserit isdemque nominibus appellat quibus nos dominum et patrem. ac ne quis nomen eius requireret, ἀνώνυμον esse dixit, eo quod nominis proprietate non egeat, ob ipsam scilicet unitatem. ipsius haec uerba sunt: ὁ δὲ θεὸς εἷς, ὁ δὲ εἷς ὀνόματος οὐ προσδέεται· ἔστι γὰρ ὁ ὢν ἀνώνυμος. deo igitur nomen

EPITOME 4—20, 1] c. 4, 4.

AUCTORES § 2 s.] de nat. deor. III 22, 56. 17 dominum et patrem] Ps.-Apulei. Asclep. c. 20 (p. 42, 16 Goldb.) et saepius; Poemand. c. 5, 2 (p. 42, 2 s. Parth.) 18—21] cf. Ps.-Apulei. ibid. c. 20 (p. 42, 27—43, 3 Goldb.) § 5] cf. Minuc. Fel. c. 18, 9 s.

EXPILATORES 6] cf. Isidor. orig. V 1, 2. 13 s.] ibid. VIII 11, 49.

RSM^{p}PV] 1 his *SPV* ex] ab *M* inter *M* relaxatus *S* 2 G. *PV* cocta *S* 3 et de uarietate *M* 4 faceret] sciret P^{1}, *ras. et s. l. corr.* P^{2} 7 in *om. codd. Cic.* 8 Thoyth *R*, ΤΗΟΥΤΝ *S*, ΘΘΟΥ-ϹΘΝ *M*, ΠΗΟΥΤΟΗ factorem *P*, ΠΗΟΥΤΗ *V*; theyn *codd. Cic.* 9 illos *P* 11 Pheneatae *edd. ex codd. Cic.*, faeniatae *RPV*, feniatae *S*, fenitae *M* 12 tametsi^{i} P^{2} antiquissimis P^{1}, *corr.* P^{2} tamen et instructissimus *om. M* 14 scientiam *M* trimegistus (-mac- *M*) *RM* nomen *M* *is (h *cr.*) *R* 15 et *om. V* 16 asseruit *SM* 17 ĩ^{s}demque S^{2}, hisdemque *PV* *supra* dom̃ *add.* dm̃ R^{2} ac *M* 18 Anonymen *M*, ΑΝΩΝΥΜΟΝ sine nomine *P* 19 ab ipsa scilicet unitate *M* 20 δὲ *prius*] ΑϹ *M* 21 PO-CAϹϹTM *M*, ΠΡΟϹΑϹϹΤΑΙ *P* ϹϹTIN *SMP* ΓΑΡΥ R^{ac}, Υ *del.* $R^{1?}$, ΙΑΡ *M* ΑΝΟΝΥΜΟϹ *M*, ΑΝΩΝΙΜΟϹ *P* *interpretatio lat. fere eadem in S et P*

⟨non⟩ est, quia solus est, nec opus est proprio uocabulo, nisi cum discrimen exigit multitudo, ut unam quamque personam sua nota et appellatione designes. deo autem, quia semper unus est, proprium nomen est deus.

6 Superest de responsis sacrisque carminibus testimonia quae sunt multo certiora proferre. nam fortasse ii contra quos agimus nec poetis putent esse credendum tamquam uana fingentibus nec philosophis, quod errare potuerint, quia et ipsi
7 homines fuerint. M. Varro, quo nemo umquam doctior ne apud Graecos quidem uixit, in libris rerum diuinarum quos ad C. Caesarem pontificem maximum scripsit, cum de quindecimuiris loqueretur, Sibyllinos libros ait non fuisse unius Sibyllae, sed appellari uno nomine Sibyllinos, quod omnes feminae uates Sibyllae sint a ueteribus nuncupatae uel ab unius Delphidis nomine uel a consiliis deorum enuntiandis. σιούς enim deos, non θεούς, et consilium non βουλήν, sed βούλλαν appellabant Aeolico genere sermonis. itaque Sibyllam dictam esse

EPITOME 5 s. (superest) 9—21, 5 (Libyssam)] c. 5, 1.

EXPILATORES § 7 ss.] Hieronym. adu. Iouin. lib. I, uol. II 306 D Vall.; Isidor. orig. VIII 8; cf. Augustin. de ciu. dei XVIII 23 (p. 285, 5; 288, 7 s.); Anonym. de Sibyllis, post Orac. Sibyll. ed. Friedl. p. IV s.

RSH (*a* 3) *M*^{p}*PV]* 1 non *add. edd., cf. Minuc. Fel. p. 24, 19 s.* opus] corpus S^{2} 2 ut *om. M* 3 designet *M* deus *R* *a* deo autem *incipit H* 5 superest] superest ut *(s. l. m. 2) P* sacri^{s}que H^{2} 6 multa *S,* multitudo *V* ii *R,* hi *SPV,* hii *H,* hii* (q *er.*) *M* quod P^{1}, *corr.* P^{2} 9 quo* (d *er.*) *V* ne* (c *exters.*) *R* 10 dixit *R* 11 C. *om. SHM,* G. *PV* 12 sibyllinos *R,* sibullinos S^{ac} (u *ras. in* i *corr.*), sibylinos *H,* sybillinos *MPV; omnino hac in uoce perpetua in omn. codd. permutatio litterarum* i *et* y, *interdum etiam* u, *frequens alterius* l *omissio* libros *om. M* 13 sed] et *HM* 14 femine* (s *er.*) *R, om. P* sibullae HM^{ac} (u *ras. in* i *corr.*) 16 CIOΥC *RS,* sic *HM,* CΥΟΥC *PV* NONΘCOΥC *PV* theus *SH,* theos *M* 17 NONBOΥΛΗΝ *(post* Λ *erasum* I *in P) PV* βουλήν] bulen *SHM* βούλλαν *Wachsmuthius, quippe quod* Sibulla *forma quoque commendet, quam Varronem scripsisse probabile sit;* boyaian *R,* BOΥΛΙΑΝ *PV,* buletin *S,* bulean *HM;* βόλλαν *Ahrensius de dial. Aeol. p. 59 n. 34,* βολήν *edd.* eo**go (li *er.*) *R,* ae*olico (l *er.*) *M* 18 ita *R* di'ctam H^{2}

quasi Θεοβούλην. ceterum Sibyllas decem numero 8
fuisse, easque omnes enumerauit sub auctoribus qui de singulis scriptitauerint. primam fuisse de Persis, cuius mentionem fecerit Nicanor, qui res gestas Alexandri Macedonis scripsit; secundam Libyssam, cuius meminerit Euripides in Lamiae prologo; tertiam 9
Delphida, de qua Chrysippus loquatur in eo libro quem de diuinatione conposuit; quartam Cimmeriam in Italia, quam Naeuius in libris belli Punici, Piso in annalibus nominet; quintam Erythraeam, quam Apollodorus Erythraeus adfirmet suam fuisse ciuem eamque Grais Ilium petentibus uaticinatam et perituram esse Troiam et Homerum mendacia scripturum; sextam Samiam, de qua scribat Eratosthenes in antiquis annalibus Samiorum repperisse se scriptum; septimam 10
Cumanam nomine Amaltheam, quae ab aliis Herophile uel Demophile nominetur, eamque nouem libros attulisse ad regem Tarquinium Priscum ac pro iis tre-

EPITOME 6—16 tertiam — Cumanam] c. 5, 1. 11 s.] c. 5, 2 Erythraea — perhibetur. 15—22, 7] c. 5, 2 ex his — tres esse libros.
AUCTORES 11—13] Orac. Sibyll. III 419—430.

RSHMᵖPV] 1 ΘЄΟΒΟΥΛΗΝ R^1, *s. l.* i · consilium esse dei R^2, theobulen *SHPV*, theobolen *M*, *cf. Hieron.* quodsi Aeolico genere sermonis Sibylla Θεοβούλη appellatur; σιοβυλήν *edd., cf. Seru. Aen. VI 12 (III 445)* Sibylla dicta est quasi σιοῦ βουλή; *an Lact.* Θεοῦ βουλήν *scripsit?* 2 omnis *P* enumerauerint *HM* sub — scriptitauerint *in inf. mg.* H^2 quide* (m *er.*) *P* 3 scribtitauerant (*alt.* a *ex* i) R^2 4 nichanor *PV* 5 machedonis P^1 (h *del.* P^2) *V* libissam *S*, lybissam *PV* cuius — Delphida *om. M* 6 eȩuripides *V* prolago S^1 7 Delphida] delfida *Epit.*, delphidã *RS*, delphidam *HPV*, *om. M* loquatur (i *m. 2*) *R*, loquitur *HM* 10 nomin* (*& er.*, at *m. 2*) *R*, nominat *HM* erythream *PV*; *sic uel* i *pro* y *uel* h *om. saepe omnes codd.* 11 affirmẽt (at *s. l. er.*) *R*, adfirmat *SM* eãque (˜ *m. 2*) *H* 12 graiis *R*, grecis *S*² 13 ·troiam ẽsse *M* 14 scribat *P*, scribit *cett.* eracorthenes *S* 15 saimmiorum *PV* se *om. HM* 16 amolatheam *HM*, amalthaeam *PV* erofile (-lę *M*) *SHMPV* 17 denofile *(corr. m. 2) V*; Demo *conl. Pausan. X, 12, 8 Maassius, de Sibyllarum indicibus p. 33* 18 iis *R*, eis *S*, his *cett.*

centos philippeos postulasse regemque aspernatum pretii magnitudinem derisisse mulieris insaniam; illam in conspectu regis tris combussisse ac pro reliquis idem pretium poposcisse; Tarquinium multo magis
11 insanire mulierem putauisse; quae denuo tribus aliis exustis cum in eodem pretio perseueraret, motum esse regem ac residuos trecentis aureis emisse; quorum postea numerus sit auctus, Capitolio refecto, quod ex omnibus ciuitatibus et Italicis et Graecis praecipueque Erythraeis coacti adlatique sunt Romam
12 cuiuscumque Sibyllae nomine fuerunt; octauam Hellespontiam in agro Troiano natam, uico Marmesso circa oppidum Gergithium, quam scribat Heraclides Ponticus Solonis et Cyri fuisse temporibus; nonam Phrygiam, quae uaticinata sit Ancyrae; decimam Tiburtem nomine Albuneam, quae Tiburi colatur ut dea iuxta ripas amnis Anienis, cuius in gurgite simulacrum eius inuentum esse dicitur tenens in manu
13 librum. harum omnium Sibyllarum carmina et feruntur et habentur, praeterquam Cymaeae, cuius libri a Romanis occultantur nec eos ab ullo nisi a quindecimuiris inspici fas habent.

EPITOME 11—16 octauam — Albuneam] c. 5, 1. 19—23, 4] c. 5, 2. 20 s.] c. 5, 3 praeter — licet.

RSIIM^{p}*PV]* 2 magnitudine *IIM,* magnitudinis *PV* mulieris] sibyllae *R* 3 tris *R*^{1}*PV*^{1}, tres *R*^{2}*SIIMV*^{2} ac *om. IIM* 5 putasse *IIM* aliis^{q} *P*^{2} 6 exustus *V*^{ac}, *ras. corr.* motus *H*^{1} esse regem esse *(exp. m. 2) R* 7 ac *om. R* 8 refecto] restituto *IIM* 10 Erythraeis *edd.*, erythriis *RPV*, eritriis *S*, erytris *H*, eritreis *M* 11 fuerint *S* 12 marmerse *M;* Marmesso *corruptum ex* Marpesso *potius Lactantio uel eius auctori quam librariis tribuendum esse probat Maassius p. 24 adn. 62* 13 gergitium *SIIM;* Gergithum *Maassius p. 33* scribat *(corr. m. 2) R,* scribit (i *ex* a) *H*^{2} eraclidus *S,* herachides *V* 14 solonicus *S* cyrii *PV* temporis *PV* 15 amcyrae *IIM* tiburtam *M* 16 tiburti *R*^{2} colatur *(corr. m. 2) R* 17 antenis *R,* arieni *(alt.* i *in ras. m. 2) H* (r *ex* n) *M* 18 eius *om. IIM* 19 librum] librum cuius sortes senatus in capitolium (capitolio *R*) abstulerit *RS* 20 cymeae *IIMPV* occultentur *R*^{1}, absconduntur *et s. l.* ^{1} occultantur *M,* occuluntur *PV* 21 a nullo *R*

et sunt singularum singuli libri: quos, quia Sibyllae nomine inscribuntur, unius esse credunt, suntque confusi nec discerni ac suum cuique adsignari potest nisi Erythraeae, quae et nomen suum uerum carmini inseruit et Erythraeam se nominatuiri praelocuta est, cum esset orta Babylone. sed et nos confuse 14
Sibyllam dicemus, sicubi testimoniis earum fuerit abutendum. omnes igitur hae Sibyllae unum deum praedicant, maxime tamen Erythraea, quae celebrior inter ceteras ac nobilior habetur, siquidem Fenestella diligentissimus scriptor de quindecimuiris dicens ait restituto Capitolio rettulisse ad senatum C. Curionem consulem, ut legati Erythras mitterentur, qui carmina Sibyllae conquisita Romam deportarent: itaque missos esse P. Gabinium M. Otacilium L. Valerium, qui descriptos a priuatis uersus circa mille Romam deportarunt. idem dixisse Varronem supra ostendimus. in his ergo uersibus quos Romam legati 15
adtulerunt de uno deo haec sunt testimonia:

εἷς θεός, ὃς μόνος ἄρχει, ὑπερμεγέθης ἀγένητος.

hunc esse solum summum deum, qui caelum fecerit luminibusque distinxerit:

EPITOME 7 s. omnes — praedicant] c. 5, 3. 17. 24, 1 ss. 6 s. 25, 3] c. 5, 3.
AUCTORES 3—5] Orac. Sibyll. III 808—813. 18] frg. I 7; cf. Theophil. ad Autolyc. 112 C.

B(*a* 16)*RSHM*^{p}*PV*] 1 quos] qui *HM edd.* sybillino *M* 2 scribuntur *HM* unius] ueluti unius *SHM* credunt *scripsi*, creduntur *C edd.* 3 et *om. HM* 4 nominatuiri *RPV*, nominatum iri *S*, nominaturi *H*, nominatam iri *M*; *cf. Archiu. lexicograph. et gramm. lat. II 352; III 457* 11 C *om. R*, G. *PV* ery transmitterentur *M* 13 octablium *R*, octacilium (oc̃ta *in ras. H*) *SHMV* 14 uarlerium *PV* 16 *ab* his ergo *denuo incipit B fol. 5; cf. p. 17, 13* 18 εἷς] IC *B* θεὸς] ΘΙΟΡ *HM*, ΘΕΟ** (OC *ut uid. er.*) *V* ὃς] Ō *R*, OP *H*, POP *M*, O P^{ac} (ł OC *s. l.* P^{1}) *V* ΑΡΧΡΙ *R*, ΑΡΧΗ *P* ΥΠΕΡΜΕΓΕΘΗC *(corr. m. 3) B*, ΠΕΡΜΕΡΕΘC̄ *S*, ΥΠΕΡΜΕΙΝΟΕC (*sed* N *pro* Π *M*) *HM*, ΜΗΓΗΤΗC *P*, *supra antecedens* ΑΡΧΗ *hoc* ł ΥΠΗΡ *add.* P^{1} ΑΓΕΝΝΕΤΟC *(corr. m. 3) B*, ΑΓΕΝΝΤΟC *S*, ΑΓΕΝΝ&ΖΟC *H*, ΑΓΗΝΕΤΟC *P*, ΑΓΕΝΕΤΟC *V* *interpretatio lat. in B a m. post. add., aliam communem habent SP* 20 distrinxerit *S*

ἀλλὰ θεὸς μόνος εἷς πανυπέρτατος, ὃς πεποίηκεν
οὐρανὸν ἠέλιόν τε καὶ ἀστέρας ἠδὲ σελήνην
καρποφόρον γαῖάν τε καὶ ὕδατος οἴδματα πόντου.

16 qui quoniam solus sit aedificator mundi et artifex rerum uel quibus constat uel quae in eo sunt, solum coli oportere testatur:

αὐτὸν τὸν μόνον ὄντα σέβεσθ' ἡγήτορα κόσμου,
ὃς μόνος εἰς αἰῶνα καὶ ἐξ αἰῶνος ἐτύχθη.

AUCTORES 1 ss.] frg. II 3 ss.; cfr. Theophil. 113 B. 6 s.] frg. I 15 s.; cf. Theophil. 112 D.

BRSHM^{p}PV] 1 ἀλλὰ] ΑΛΛΑ *M* μόνος] ΜΟΝ *B* εἷς] ΙϹ *HM* ΡΑΝΥΠΕΡΤΑΤΟϹ B^{1}, *pr.* Ρ *in* Π *corr.* B^{3}, ΠΑΝΥΠΕΡΙΑΤΟϹ *R*, ΠΑΝΥΡΕ-ΡΥΑΤΟϹ *(pro* Π *est* Ν *in M) HM*, ΠΑΝΥΠΙΡΤΑΤΟϹ *P* ΠΕΠΟΙϹΗΚΕΝ *B*, ΠΕΟΠΟΙΜΚΙΝ *(pro* ΠΕΟ *est* ΠΟΕ *in M) HM*, ΠΙΠΟΙΕΚΕΝ *P*, ΠΕΠΟΙ-ΝΗΚΕ *V* 2 ΗΛΙΟΝ *BHV*, ΑΙΟΝ *M*, ΠΛΙΩΝ *P* τε] ΙϹ *R* ϹΤΕΡΑϹ *V* ΗΔΗ *B*, ϹΑϹ *HM* ϹΗΛΕΝΗΝ *B*, ϹΘΛΗΝ *H*, ϹΘΑΝΝ *M*, ϹΗΛΕΝΕΝ *P* 3 ΚΑΕΠΟΦΟΝΟΝ *HM* ΓΕΑΝ *BV*, ΗΑΝ *P* καὶ] ΡΑΙ *HM* ΛΑΤΟϹ *R*, ΥΛΑΤΟϹ *HM*, ΙΔΑΤΟϹ *P* ΟΙΑΜΑΤΑ *R*, ΟΙΛΑΜΑΤΑ *HM*, ΟΙΔΕΜΑΤΑ (Η *pro* Ε *V) PV* ΤΙΟΝΤΟΥ *M* *in S graeca et latina commixta sic* sed deus unus ultra ΑΛΛΑ ΘϹ ΜΟΝΟϹ ΕΙϹ omnia sublimior qui ΠΑΝΥΠΕΡ-ΤΑΤΟϹ ΟϹ ΠΕΠΟΙΗ fecit caelum ΚΕΝΟΥΡΑΝΟΝ ΝΕΑΙ oneai ΟΝΓΕΚ· et si-dera sed ΑϹΤΕΡΑϹΗΑΕ et lunam fru C· ΕΛΗΝΗΝΚΑΡ· giferamque ΠΟΦΟ-ΡΟΝΓΑΙΑΝ terram ΓΕΚΑΙ aquas ΥΔΑΤΟϹϹΟΙΔΜΑ fluentes ponti ΓΠΟΝΤΟΥ *in P interpretatio lat. fere eadem quae in S* *in V graeca s. l. latinis litteris repetita* 4 sit] sit ita *PV* 6 αὐτὸν] ΑΝΥΤΟ *M* μόνον ὄντα] ΜΟΝΟΝΤΑ *HM* σέβεσθ' ἡγήτορα] ϹΕΒΕϹΕΝΓΕΤΟΓΡΑ *B*, ϹΕΒΕϹΘΗΓΗΟΡΑ *R*, ϹΟΛΓΕΤΕ *(i. e.* colite *ex interpretatione lat.)* ϹΕΒΕϹΘ; ΗΠΙΤΟΡΑ *S*, ϹΕΒΕ-ϹΟΝΤΗΟΡΑ *HM*, ϹΕΒΕϹΘΕΓΗΤΟΡΑ *P* ΚΟϹΜΟΙ *B*, ΚΩϹΜΟΥ *P* 7 ΑΙΟ-ΝΑ B^{1}, *corr.* B^{3} καὶ ἐξ] ΚΑΙΞ *HM* ΑΙΟΝΟϹ B^{1} *(corr.* B^{3}*) P* ϹΥ-ΤΥΧΘΗ *B*, ϹΤΥΘΗ *S*, ϹΥΧΟΝ *HM* *interpretatio lat. fere eadem in S et P. post hos uersus, quos Lact. cum uersu p. 23, 18 ex Theophilo ad Autolyc. II 36 sumpsisse apparet (cf. infra c. 23, 2), excidisse qui subsequitur apud Theophil. existimo hunc* αὐτογενής ἀγένητος, ἅπαντα κρατῶν διὰ παν-τός, *ita tamen ut pro* ἀγένητος *legatur* ἀποίητος. *nam cum Lact. c. 7, 13 postquam repetiit* αὐτοφυής *ex Apollinis oraculo c. 7, 1 u. 1 pergat* a Si-bylla (*sc.* deus) αὐτογενής et ἀγένητος et ἀποίητος nominatur, *alterum tantum nomen in oraculo Sibyll. p. 23, 18 est, sed nec primum nec tertium apud eum inuenitur, ut ei cum uersu illo uideantur restituenda. Sibyllistam autem* ἀποίητος *scripsisse,* ἀγένητον *intulisse librarium fortasse e uersu 7 illius fragmenti, non solum propter languidam uocis* ἀγένητος *repetitionem probabile uidetur, sed maxime propterea, quia* ἀποίητος *oraculorum Sibyll.*

item alia Sibylla quaecumque est cum perferre se ad homines uocem dei diceret, sic ait:

μοῦνος γὰρ θεός εἰμι καὶ οὐκ ἔστιν θεὸς ἄλλος.

Exequerer nunc testimonia ceterarum, nisi et haec sufficerent 17
et illa opportunioribus locis reseruarem. sed cum defendamus causam ueritatis aput eos qui aberrantes a ueritate falsis religionibus seruiunt, quod genus probationis aduersus eos magis adhibere debemus quam ut eos deorum suorum testimoniis reuincamus?

7. Apollo enim, quem praeter ceteros diuinum maximeque 1
fatidicum existimant, Colophone residens, quo Delphis credo migrauerat amoenitate Asiae ductus, quaerenti cuidam quis aut quid esset omnino deus, respondit uiginti et uno uersibus, quorum hoc principium est:

αὐτοφυὴς ἀδίδακτος ἀμήτωρ ἀστυφέλικτος,
οὔνομα μηδὲ λόγῳ χωρούμενος, ἐν πυρὶ ναίων,
τοῦτο θεός, μικρὰ δὲ θεοῦ μερὶς ἄγγελοι ἡμεῖς.

AUCTORES 3] VIII 377. 10—17] cf. Lobeckii Aglaoph. I 458.

quae quidem tradita sunt nullo loco inuenitur. Opsopoeus, not. in Sibyll. orac. p. 3, ἀποίητος *scribit pro* διὰ παντός, *Struuius opusc. I 54* et ἀποίητος *apud Lact. c. 7, 13 cicit.*

BRSHM^{p}*PV*] 1 cum *om. H* ferre *B* 3 MOΥNOC *R*, MONOC *cett.* ΤΑΡ *V* ΘΑЄOC *H*, ΘΑЄOO *M* εἰμι—θεὸς *om. HM* IIMI *P* AMOC *S*, AAAOC *M* *interpretatio lat. fere eadem in S et P* 8 quam *om. HM* testimoniῦs B^{2} 9 reuincamus (a *in eras.* i *? m. 3*) *B* 10 quem (e *in eras.* a *? m. 2*) *B* maxime *HM*, maximumque P^{1}, *in ras. corr.* P^{2} 11 fatidicum] deum *HM* colophonem *S* residens *scripsi*, respondens *C* 12 migrauerit *B* 13 quid *om. PV* 15 *graeca latinis litteris scripta et uarie discerpta in HM* ΑΫΤΟΦΫЄC B^{1}, *corr.* B^{3}, ΑΫΤΟΦΙЄC *P* ΑΔΙΔΚΤΟC *S*, ΑΔΙΔΛΚΤΟC V^{2} AMIITOP *B*, AMIITIΩP *S*, AMЄTOP *P* ACTΫΑIIIKTOC B^{1}, *corr.* B^{3}, ACIPЄTOΫΦCAKTOC *S*, astuphelictos *HM*, ACTOΫΦЄAIKTOC *P* 16 οὔνομα μηδὲ] huonomade (-do *M*) *HM* MIITЄ *BR*, MЄΔЄ *P* AOTΩ *B* XOPOΫMЄNOC *BP*, XPΩPOΫMЄNOC *S*, χωρούμενον *edd.*, *Struuius opusc. I 128* ἐν] ЄII *S*, em *HM* phyri *M*, IIΥPΩC (-OC *V*) *PV* NЄON B^{1}, O *in* Ω *corr.* B^{3}, NAΩN *S*, naeon *HM*, AION (-ΩN *V*) *PV* 17 MЄIKPA *S*, MIIIKPA *P* ΔII *P* MЄPЄIC *S*, mytris (mi- *M*) *HM* ANTЄΔOI *B*, ANTЄ·AOI *S*, angelos *HM*, ANΓIIΔOI *P*, AN·TЄΔOI *V* IIΩC B^{1}, ημεις *corr.* B^{3}, hemis *HM*, IIMIC *PV* *interpretatio lat. fere eadem in S et P*

2 num quis potest suspicari de Ioue esse dictum, qui et matrem habuit et nomen? quid quod Mercurius ille Termaximus, cuius supra feci mentionem, non modo ἀμήτορα ut Apollo, sed ἀπάτορα quoque appellat deum, quod origo illi non sit ali-
3 unde? nec enim potest ab ullo esse generatus qui ipse uniuersa generauit.

Satis ut opinor et argumentis docui et testibus confirmaui quod per se satis clarum est, unum esse regem mundi, unum
4 patrem, unum dominum. sed fortasse quaerat aliquis a nobis idem illut quod aput Ciceronem quaerit Hortensius, si deus unus est, quae esse beata solitudo queat. tamquam nos quia unum dicimus, desertum ac solitarium esse dicamus. habet
5 enim ministros, quos uocamus nuntios. et est illut uerum quod dixisse in Exhortationibus Senecam supra rettuli, genuisse regni sui ministros deum. uerum hi neque dii sunt neque deos se uocari aut coli uolunt, quippe qui nihil faciant praeter iussum ac uoluntatem dei. nec tamen illi sunt qui uulgo co-
6 luntur, quorum et exiguus et certus est numerus. quodsi cultores deorum eos ipsos colere se putant, quos summi dei ministros appellamus, nihil est quod nobis faciant inuidiam,
7 qui unum deum dicamus, multos negemus. si eos multitudo delectat, non duodecim dicimus aut trecentos sexaginta quinque ut Orpheus, sed innumerabiles esse. arguimus errores eorum in diuersum, qui tam paucos putant. sciant tamen quo nomine appellari debeant, ne uiolent uerum deum, cuius nomen

3 supra] p. 19, 5. 14 supra] p. 18, 13.

AUCTORES 10] frg. 30. 21—23] Theophil. ad Autol. 117 C; cf. Lobeckii Aglaopham. I 364.

BRSHM^{p}PV] 1 quid *MPV* potes *R* 3 fecimus *B* ametora *BS*, AMЄTOPA sine matre *P* ametor aut *HM* 4 apatora *B*, apator *HM*, *post graecum* sine patre *P* quo'q.' *P*^{2} 5 generauerit *SHM* 7 et *om. B* et testibus confirmaui *in mg. H*^{2} 8 unum patrem *om. S* 9 deum *BP* sed] et *HM* 'a' *P*^{2} 11 solituq; | at *R*l, solituq^{do}; | queat *R*^{2} queat] *uiaeat^{qu} (q *er., s. l. m. 2*) *V* queat tamquam] 'queat' *(s. l. m. 2)* quae ac tamquam *H* 12 qui *HM* desertum ac solitarium *B* 14 exorationibus *H* re'tuli *B*^{3}, rectuli *V*^{1} 15 hii *RHM* 17 ac] et *HM*, aut *V*^{1}, *in ras. corr. V*^{2} 20 quod] in quod *SHM* 21 dicamus deum *P* dicamus] dicamus si *HM* 22 trecentis aut sexaginta *M* 24 sciant *om. HM*

exponunt, dum pluribus tribuunt. credant Apollini suo, qui 8
eodem illo responso ut Ioui principatum, sic etiam ceteris diis
abstulit nomen. tertius enim uersus ostendit ministros dei non
deos, uerum angelos appellari oportere. de se quidem ille 9
mentitus est, qui cum sit e numero daemonum, angelis se
dei adgregauit: denique in aliis responsis daemonem se esse
confessus est. nam cum interrogaretur quomodo sibi supplicari
uellet, ita respondit:

πάνσοφε παντοδίδακτε πολύστροφε κέκλυθι δαῖμον.

item rursus cum precem in Apollinem Sminthium rogatus ex-
promeret, ab hoc uersu exorsus est:

ἁρμονίῃ κόσμοιο, φαεσφόρε, πάνσοφε δαῖμον.

quid ergo superest nisi ut sua confessione uerberibus dei ueri ac 10
poenae subiaceat sempiternae? nam et in alio responso ita dixit:

δαίμονες οἳ φοιτῶσι περὶ χθόνα καὶ περὶ πόντον
ἀκαμάτου δαμνῶνται ὑπαὶ μάστιγι θεοῖο.

BRSHM²PV] 1 apolloni B^1 *(in ras. corr.* B^2*)* *MP*^{1}*, corr.* P^2 4 oportere] oportere debere *BR* 6 denique] de quibusdam *HM* 7 supputari *S* 9 ΠΑΝΤΑΙΑΑΑΚΤΕ *R* ΠΟΛΙCΤΡΟΦΕ *(pro* Τ *est* Θ *in P) PV* κέκλυθι] ΚΑΙΠΙ *P,* ΚΑΥΘΙ *S* ΠΑΝCΟΦΕ·ΠΑΝΤΟΑΑΚΤΑΙ ΠΠΔΙCΤΡΟΦΕ· ΚΕΚΑΥΘΙ ΔΑΙΜΩΝ *S,* ΠΑΝCΟΦΕ ΙΤΑΝΤΑΛΑΑΑΚΤΕΦΟΛΥΓΕΦΕ *(pro* Α *est* Λ *in M)* ΚΕΚΑΥΕΕΙ (ΚΑΕΚ- *M*) ΑΧΙΩΝ (ΛΩΝ *M*) *HM interpretationes lat. diuersae in S et P* 10 sminthiuum *PV* exprimeret B^1 *(corr.* B^3*) S* 12 ΚΟCΜΟΥ *P,* ΚΟCΜΟΙ *V* ΦΟΕCΦΟΡΕ *R,* ΦΑΕCΟΑΕΦΡΙΙ *P,* ΦΑΕCΦΑΕΟΡΕ *V* ΑΡΜΟΝΙΕ *(sed* Ε *in* Η *corr.* B^3*)* ΚΟCΜΟΙC ΦΑΕCΦΩΡΝ ΠΑΝCΟΦΕΔΑΙ*ΜΩΝ (Μ *er.*) *B,* ΑΡΜΟΝΙΝΕΟCΜΟΙΟΦΑΕCΦΟΡΕΠΑΝCΟΦΑΕ· ΔΑΙΜΟΝ *S,* ΑΕΩΝΕΙΝΚΟCΩΕΙΝΦΑΕCΑΟΡΕ ΠΑΝCΟΦΕΑΕΩΝ *HM interpretationes lat. diuersae in S et P, in S manca* 14 subiaceant BR^1S sempiternam *V* et *s. l. P, om. V* 15 ΔΑΙΜΟΝΑΙC *V* οἳ *om. S* ΧΘΩΝΑ B^1*, corr.* B^3*,* ΚΘΟΝΑ *S,* ΧΘΟΝΘΙ *V* περὶ *om. R* ΜΕΙΩΝΕCΟΙ· ΦΙΓΩCΙΠΙΕΡΕΙ *(pro* Η *est* ΙΤ *in M)* ΠΟΝΤΟΝ *haec tantum in HM* ΔΑΙ· ΜΟΝΑΙCΟΥΦΟΙΓΟCΙΠΠΙΡΙΚΤΟΝΑΚΑΙ ΠΠΡΙ ΠΟΝΤΟΝ *P* 16 ΑΚΑΜΑΤΟΥ (Υ *in eras.* Ι *m. 2) V;* ἀκάματοι *edd.; an* ἀκαμάτῳ *? cf. interpretation. lat. in S* intolerabilibus domantur sub flagellis dei δαμνῶνται *scripsi,* ΔΑΜΝΟΝΤΑΙ *BRSV,* ΔΑΜΝΟΝΘΑΙ *P; an* δάμνονται *retinendum? cf. Lobeck., Rhemat. p. 126;* δάμναται *Struuius opusc. I 131* ΥΠΟ *BS,* ΥΠΗ *P* ΜΕΤΙΓΕΙ B^1*, pr.* Ε *in* ας *corr.* B^3*,* ΜΑCΤΙΓΙC *P,* ΜΑCΤ.ΙΓΙ V^2 ΘΕΟΙ *S* ΑΚΑΩΑ· ΤΟΥΑΑΩΝΟΝΓΑΙΥΠΑ (ΓΑΙΠΑ *H*) ΩΑCCΙΓΙ *(pro* Γ *est* Π *in M)* ΘΕΟΙ *HM interpretationes lat. similes in SP*

11 de utrisque generibus in secundo libro disseremus. nunc interim nobis satis est quod dum honorare se uult et in caelo conlocare, confessus est, id quod res habet, quomodo sint appel-
12 landi qui deo semper adsistunt. retrahant ergo se homines ab erroribus et abiectis religionibus prauis parentem suum dominumque cognoscant, cuius nec uirtus aestimari potest nec magnitudo perspici nec principium conprehendi. cum ad illum mentis humanae intentio et acumen et memoria peruenerit, quasi subductis et consumptis omnibus uiis subsistit haeret deficit nec est aliquid ulterius quo progredi possit.
13 uerum quia fieri non potest quin id quod sit aliquando esse coeperit, consequens est ut quoniam nihil ante illum fuit, ipse ante omnia ex se ipso sit procreatus, ideoque ab Apolline αὐτοφυής, a Sibylla αὐτογενής et ἀγένητος et ἀποίητος nominatur. quod Seneca homo acutus in Exhortationibus uidit. nos inquit aliunde pendemus. itaque ad aliquem respicimus, cui quod est optimum in nobis debeamus. alius nos edidit, alius instruxit: deus ipse se fecit.

1 in secundo libro] c. 14—16.

AUCTORES 13 ab Apolline] cf. p. 25, 15. 14 a Sibylla] cf. p. 23, 18 et ad p. 24, 7. 15] frg. 15.

BRSHM^{p}PV] 1 de utrisque — disseremus *om. BRSHM* nunc *om. PV* 2 satis (*om.* est) *m. 1*, sat·es *corr. m. 1 uel 2 B*, sat est *P* quo'd' P^{2} dū honorare se ult *in ras.* V^{2} honorari *codd. recent., edd.* et] atque *R* 3 collocari *codd. recent., edd.* habet (t *in eras.* at *? m. 2*) *V* et quomodo *B* 4 hi qui *S* retrahent B^{1}, *corr.* B^{3} se ergo *M* se *s. l.* $P^{2?}$ 6 cognoscunt *P* aes|timari *ex* ex|timari *m. 1 uel 2 B* potes't' H^{2} 9 quae si *PV* consumtis *R*, consummatis *PV* uiis] suis *HM* substitist *sic* R^{1}, *om. M* 10 aliut *B*, aliud *R* quod *R* 11 fit *M* 12 e's't *B*^{2} quoniam] quō *(˜ m. 2) P* illum] ipsum *B* 13 ante] autem *M* ideoque] deŏquę *(s. l.* us *er.*, i *corr. m. 2) R* αὐτοφυής a] ΑΥΤΟΦΥΘΗCΑ *B*, autosphoesa *HM* ΑΥΤΟΦΥΙCC *P* *uerbis graecis 13 s. interpretationes lat. add. in SP* 14 a Sibylla *om. P*, abysilla *V* sibulla *H* ΑΥΤΟΓΕΝΝC *S*, autogeneses *HM*, ΑΥΤΟΓΙΝΗC *P* et *om. RHMP* ΑΓΕΝΗΤΟC *B*, ΑΓΕΙΝΙΤΟC *S* et *om. P* ΚΑΙΑΠΟΙΝΤΟC *S*, apotetheos *H*, apoęte theos *M*, ΚΑΙΑΠΟΙΗΤΟC *P*, ΑΠΟΟΙΗΤΟC *V* et ἀποίητος *del. Struuius, cf. ad p. 24, 7* 15 exhortationibus uidit V^{2} 16 ab V^{1}, *in ras. corr.* V^{2} 17 in] id *HM* debeamus] animam debeamus *B*, debemus *HM* 18 instrucsit B^{1}, *corr.* B^{2} se *om. SHM*

8. His igitur tot ac tantis testibus conprobatur unius dei 1
potestate ac prouidentia mundum gubernari, cuius uim maiestatemque tantam esse dicit in Timaeo Plato, ut eam neque mente concipere neque uerbis enarrare quisquam possit ob nimiam et inaestimabilem potestatem. du- 2
bitet uero aliquis an quicquam difficile aut inpossibile sit deo, qui tanta tamque mirifica opera prouidentia excogitauit, uirtute constituit, ratione perfecit, nunc autem spiritu sustentet, potestate moderetur, inexcogitabilis ineffabilis et nulli alii satis notus quam sibi? unde mihi de tanta maiestate saepius co- 3
gitanti qui deos colunt interdum uideri solent tam caeci, tam incogitabiles, tam excordes, tam non multum a mutis animalibus differentes, qui credant eos qui geniti sint maris ac feminae coitu aliquid maiestatis diuinaeque uirtutis habere potuisse, cum Sibylla Erythraea dicat:

οὐ δύνατ' ἀνδρὸς
ἐκ μηρῶν μήτρας τε θεὸς τετυπωμένος εἶναι.

quod si est uerum, sicuti est, apparet Herculem Apollinem 4
Liberum Mercurium Iouemque ipsum cum ceteris homines

EPITOME 1—5] c. 6, 1. 10—15] c. 6, 2. 4.
AUCTORES 3] p. 28 C (cf. Minuc. Fel. c. 19, 14). 16 s.] frg. II 1 s.; cf. Theophil. ad Autol. 113 B.

BRSHM^{p}PV] 1 ac tantis] tantisque *B* 2 mundum *om. S* 3 timeo *H^{2}* ea *HM* 4 mentem *PV* 6 quidquam *(corr. m. 2) R, sic saepe* 7 tanta tamque] tanta tam *M*, tantamque *P^{ac} (corr. P$^{1?}$) V* 8 perficit *P^{1}, corr. P^{2}* sp̃s *(corr. m. 1?) P*, sps *V* sustentet et *HM* 9 ineffabilis *om. HM* 10 maiestate] potestate *sic V* cogitaui *S* 11 tam *ante* incogitabiles] quam *V^{1}, in ras. corr. V^{2}* 12 a *om. PV* mutis *om. M* 13 sunt *HM* 14 diuinae *HM* 15 dicit *B* 16 ΔΥΝΑΤЄ *B*, ΔΙΝΑΙ *P* ΑΝΟΡΟC *B^{1} (corr. B^{3}), om. R* 17 ΜЄΡΟΝ *B^{1}*, Ο *in* Ω *corr. B^{3}*, ΜЄΡΩΝ *P* ΜΗΤΡΑC *(corr. m. 3) B, om. R*, ΜЄΤΡΑC *P* τε θεὸς *om. B*, ΟΘЄΟC *R* ΤЄΤΥΠΩΜЄΝΙΟC *B^{1}*, Ι *del. B^{3}*, ΤЄΤΥΤΤΩΜЄΝΟC *R*, ΤЄΤΥΠΟΜЄΝΟC *P* ЄΙΝΑΙ *R*, ЄΙΝΑΥ *P* ΟΥΑΥΝΑΤΑΙΑΡΟCЄΑΝΡΩΝΜΗΙΡΑC ΤЄΓΥΠΩΜЄΝΟCΙΝΑΙΤЄ ΘЄΟC *S* udyna* *(litt. er. in H)* eandyna emeron methera stet heostypomenosine *HM, nisi quod litterae aliter in uerba coniunctae sunt in M interpretationem lat. in mg. add. B^{3}, eadem fere in S* 19 liber*um *B* ipsum quoque iouem *S*, ipsumque iouem *HM* ipsum *(ip m. 1 uel 2) B*

fuisse, quoniam sunt ex duobus sexibus nati. quid est autem a deo tam remotum quam id opus, quod ipse ad propagandam subolem mortalibus tribuit et quod sine substantia corporali nullum potest esse? dii ergo si sunt inmortales et aeterni, quid opus est altero sexu — nimirum ut generent? ipsa pro- 5
genie quid opus est, cum successione non egeant qui semper
6 sunt futuri? nam profecto in hominibus ceterisque animantibus diuersitas sexus et coitio et generatio nullam habet aliam rationem nisi ut omnia genera uiuentium, quoniam sunt condicione mortalitatis obitura, mutua possint successione seruari, deo autem, 10
qui est sempiternus, neque alter sexus neque successio neces-
7 saria est. dicet aliquis 'ut habeat uel ministros uel in quos possit ipse dominari.' quid igitur sexu opus est feminino, cum deus, qui est omnipotens ut uocatur, sine usu et opera feminae possit
8 filios procreare? nam si quibusdam minutis animalibus id prae- 15
stitit, ut sibi e foliis natos et suauibus herbis ore legant, cur existimet aliquis ipsum deum nisi ex permixtione sexus alterius non posse generare? illos igitur quos inperiti et insipientes tamquam deos et nuncupant et adorant, nemo est tam inconsideratus quin intellegat fuisse mortales. 'quomodo ergo' 20
inquiet aliquis 'dii crediti sunt?' nimirum quia reges maximi ac potentissimi fuerunt, ob merita uirtutum suarum aut mu-

EPITOME 1—12] c. 6, 2 s. 18—31, 2] c. 6, 4.
AUCTORES 16] Verg. Georg. IV 200 s.

BRSHM^{p}PV] 1 ex *om. B* 2 id opus] corpus *HM* propagandum *P* 3 sobolem *SMPV, sic saepius codd. excepto B* 4 diis^{1} (s *m. rec.*) *S*, diis *P edd.*, Dii (*pr.* i *ex* e) *V* sunt] sunt dii *PV* et *om. PV* 5 quod *V*^{1} altero sexu] sexu *(s. l. m. 1)* altero *(s. l. m. 3) B* nimirum — quid opus est *om. B*^{1}, *in mg. add. B*^{3} generent' *B (i. e. B*^{3}*)* 7 omnibus *S* ceterisque** *B* animalibus *R* 8 rationem] generationem *S* 9 condicioni *R*^{1}*; an* condicionem *scribendum?* 10 seruare *M* 11 necesaria *P*^{ac}*V* 12 dicit *HM* habeant *S* 13 domari *M* 14 qui] si quis *HM* omnia potens *B* ut uocatur *om. B edd., sed cf. V 17, 2* sapiens — uocabatur ut] et^{1} *S*^{2} faeminae *(pr.* a *add. m. 3) B*, femininae *M*, femine** (e *ex* i *m. 2*, na *? er.*) *P* 16 folis *H* e] et^{1} *R*^{2} 20 qui non *HM*, qui'n' *V*^{2} intellegant *(alt.* n *in eras. eodem* n *? B*^{3}*) BH*, intellegat *V*^{2} 21 crediti] creati *R* 22 ob$_{i}$ *B*^{3} numerum *V*

nerum aut artium repertarum, cum cari fuissent iis quibus inperitauerant, in memoriam sunt consecrati. quod si quis dubitat, res eorum gestas et facta consideret, quae uniuersa tam poetae quam historici ueteres prodiderunt.

9. Hercules, qui ob uirtutem clarissimus et quasi Africanus 1
inter deos habetur, nonne orbem terrae, quem peragrasse ac purgasse narratur, stupris adulteriis libidinibus inquinauit? nec mirum, cum esset adulterio genitus Alcimenae. quid tandem potuit in eo esse diuini, qui suis ipse uitiis mancipatus et mares et feminas contra omnes leges infamia flagitio dedecore adfecit? sed ne illa quidem quae magna et mirabilia gessit talia iudi- 2
canda sunt, ut uirtutibus diuinis tribuenda uideantur. quid enim tam magnificum, si leonem aprumque superauit, si aues deiecit sagittis, si regium stabulum egessit, si uiraginem uicit cingulumque detraxit, si equos feroces cum domino interemit? opera sunt ista fortis uiri, hominis tamen. illa enim quae 3
uicit fragilia et mortalia fuerunt. nulla est enim quod ait orator tanta uis, quae non ferro ac uiribus debilitari frangique possit: animum uincere, iracundiam co- 4
hibere fortissimi est: quae ille nec fecit umquam nec potuit. haec qui faciat, non ego eum cum summis uiris comparo, sed simillimum deo iudico. uellem adiecisset de libidine luxuria cupiditate insolentia, ut uirtutem eius inpleret,

EPITOME 2—4] c. 7, 1. 5—10] c. 7, 2 s.
AUCTORES 17—22] Cic. p. Marcello 3, 8.

BRSHM²PV] 1 iis *edd.*, his *BRSH²PV*, hi *H¹M* imperauerant *R* 2 ṣụṇṭ *(exp. m. 2)* consecrati sunt *R* quod *om. R* res dubitet *P* 3 quae *om. R* uniuersi *B* tam] tamquam *M* quam] tam *HM* 4 histoici *H¹M* 5 herculis (is *ex* es *? m. 3*) *B* 7 et adulteriis *HM* 8 alterio *P¹*, *corr. P²* Alcimenae *Epit. 7, 3,* alcimeṇę (ne *m. 2)* Ne *H,* alcime*** *M,* almenae *R,* alcmenae *BSPV* 10 omnis *V* flagitioso *M* 11 magna] et *(s. l. m. 2)* magna *S* et *om. P* talia] ut multis talia *HM* 12 uideantur *om. S* 13 disiecit *B* 14 uirginem *PV* cingulamque *B^ac, s. l. corr.* 16 hominum *HM* 18 non *post* frangique *s. l. B* ac] et *codd. Cic.* 19 prohibere *HM,* cohibere (c *in eras.* pr *?*) *P* 21 non] non modo *PV* 22 iudico (o *in eras.* abo *?*) *P,* iudicabo *V* uelle *H¹* (~ *add. corr. H²*) *M* 23 luxoria *R,* luxoria *HPV, sic saepe codd. excepto B* uirtutes *HM*

quem deo similem iudicabat. non enim fortior putandus est qui leonem quam qui uiolentam et in se ipso inclusam feram superat, iracundiam, aut qui rapacissimas uolucres deiecit quam qui cupiditates auidissimas cohercet, aut qui Amazonem bellatricem quam qui libidinem uincit pudoris ac famae debellatricem, aut qui fimum ⟨de⟩ stabulo quam qui uitia de corde suo egerit, quae magis sunt perniciosa quia domestica et propria
6 mala sunt, quam illa quae et uitari poterant et caueri. ex quo fit ut ille solus uir fortis debeat iudicari, qui temperans et moderatus et iustus est. quodsi cogitet aliquis quae sint dei opera, iam haec omnia quae mirantur homines ineptissimi ridicula iudicabit. illa enim non diuinis uirtutibus, quas ignorant,
7 sed infirmitate suarum uirium metiuntur. nam illut quidem nemo negauit, Herculem non Eurystheo tantum seruisse regi, quod aliquatenus honestum uideri potest, sed etiam inpudicae mulieri Omphalae, quae illum uestibus suis indutum sedere ad pedes suos iubebat pensa facientem. detestabilis turpitudo!
8 sed tanti erat uoluptas. 'quid tu?' inquiet aliquis 'poetisne credendum putas?' quidni putem? non enim Lucilius ista narrat aut Lucianus, qui diis et hominibus non pepercit, set ii po-
9 tissimum, qui deorum laudes canebant. quibus igitur credemus,

EPITOME 15—17] c. 7, 4.

EXPILATORES 1 ss.] cf. Ps.-Seneca de moribus 81; prouerb. 49 (Publil. Syr. ed. Woelfflin p. 96).

BRSHM^{p}(—19)*MPV]* 1 non *in* num *corr.* R^{2} 2 uiolentiam *RSMV,* uiolent*am (i *er.*) *P* et *om.* *B* semet *B* 3 deicit *RS* 4 cohercet *B,* coercet *RS,* coerceat *HM,* co*ercet (h *? er.*) *P,* cohercet *V* aut V^{2} amazonam *HMV*^{ac} 5 uincit *post* bellatricem *R* uicit (t *in ras.* H^{2}) *HM* ac *B*^{3} 6 de *add. edd.* stabulum *HM* qui* (a *? er.*) *B* 8 poterint *S,* poterit H^{1} (poter*t H^{2}) *M* 10 est et iustus *P, in ras.* V^{2} quodsi cogitet V^{2} sint V^{2} 12 iudicauit B^{1}, *corr.* B^{2} 13 sed *add.* R^{2} mentiuntur *B*^{ar}*H* 14 nemo *in mg.* P^{2} negabit *H* eurysthaco *PV* 16 mulieri* *(s er.) B* omphalae (e *in eras.* m *?*) *P,* omfalam *V* 17 iubeat *S* faciebat *R* 19 quid *S,* quinni *HM* inputem *S* *in* quinni putem *desinit M*^{p} *pagina nondum expleta, in proximo folio 9 ab eodem* quinni putem *incipit M* lucius *B* narrauit *SHM* 20 lucilianus P^{2} aut Lucianus *eicit Volkmannus, epist. gratul. p. 5* ii *scr.,* hii *BRHM,* hi *SPV* po***tentissimum *B* 21 qui *H,* quo *M* eorum *H* laude's deorum *P*

si fidem laudantibus non habemus? qui hos mentiri putat, proferat alios quibus credamus auctores, qui nos doceant qui sint isti dii, quomodo, unde orti, quae sit uis eorum, qui numerus, quae potestas, quid in iis admirabile, quid cultu dignum, quod denique certius ueriusque mysterium. nullos dabit. credamus 10 igitur istis, qui non ut reprehenderent sunt locuti, sed ut praedicarent. nauigauit ergo cum Argonautis expugnauitque Troiam iratus Laomedonti ob negatam sibi pro filiae salute mercedem. unde quo tempore fuerit apparet. idem furore atque insania percitus uxorem suam cum liberis interemit. hunc homines 11 deum putant! sed Philocteta heres eius non putauit, qui facem supposuit arsuro, qui artus eius ac neruos cremari ac diffluere uidit, qui ossa eius et cineres in Oetaeo monte sepeliuit, pro quo munere sagittas eius accepit.

10. Aesculapius et ipse non sine flagitio Apollinis natus 1 quid fecit aliud diuinis honoribus dignum nisi quod sanauit Hippolytum? mortem sane habuit clariorem, quod a deo meruit fulminari. hunc Tarquitius de inlustribus uiris disserens ait 2 incertis parentibus natum; expositum et a uenatoribus inuentum, canino lacte nutritum, Chironi traditum didicisse medicinam; fuisse autem Messenium, sed Epidauri moratum. Tullius etiam Cynosuris ait sepul-

EPITOME 7—9] c. 7, 2. 9 s.] c. 7, 4. 10 s. hunc—putant] c. 7, 5 sic—credatur. 11—14] c. 7, 5. 15—34, 1] c. 8, 1 s.
AUCTORES 22] de nat. deor. III 22, 57.

BRSHMPV] 1 putant *HM* proferãt *(~ m. 2) H* 3 *post* quomodo *s. l.* ł *R*$^{2?}$ ⌊uis⌋ *H*^{2} 4 iis *edd.*, his *C'* quid *ante* cultu] qua *V*^{1}, *in ras. corr. V*^{2} cul⌊tu⌋ *V*^{2} 7 argonatis *P*^{1} *(corr. P*^{2}*) V* 8 ob negatam filiam sibi ꝗ *(s. l. m. 2)* pro filiae *R* 9 idem] ille *HM* furore* *(*m *er.) HM* 11 putant deum *P* filoctetha *B*, filotecta *R*, philoctæcta *(*æ *ex* a *m. 2) H (*-tecta*) M* heres ⌜eius *(*e *s. l. m. 2) P*, here suis *V* qua *B*^{ac} faciem *MV* 12 ac *ante* neruos] et *P edd.* 13 et] ac *B* ⌊in etheo⌋ *H* oetheo *B*, oeteo *RSM* sepe*liuit *(*l *er.) BH*, sepelliuit *R*, sepiliuit *P*^{1}, *corr. P*^{2} 14 sagittis *S* 15 aescolapius *S, sic saepius* 16 aliud, d *ex* t *m. 2 R, sic saepius* 17 hyppolytum *RHM*, hyppolitum *(*yp- *S) SPV* ⌊a deo⌋ *P*^{2} 18 tarquinius *(*n *ex* t *uel* c *m. 3) B* 19 ⌜natum⌝ *B*^{3} 20 chyroni *M* 21 autem *om. S* messennium *H*, mersennium *M* 22 mortuum *HM* cinosuris *BRS*, cynosyris *H*, cynosiris *M*

3 tum. quid Apollo pater eius? nonne ob amorem, quo flagrabat, turpissime gregem pauit alienum et muros Laomedonti extruxit mercede conductus, quae illi negari potuit inpune? ab eoque primo rex perfidus quidquid cum diis pepigisset didicit abnegare. idem formonsum puerum et dum amat, 4 uiolauit et dum ludit, occidit. homicida Mars et per gratiam caedis crimine ab Atheniensibus liberatus, ne uideretur nimis ferus et inmanis, adulterium cum Venere commisit. 5 Kastor et Pollux dum alienas sponsas rapiunt, esse gemini desierunt. nam dolore iniuriae concitatus Idas alterum gladio transuerberauit: et eosdem poetae alternis uiuere, alternis mori narrant, ut iam sint non deorum tantum, sed omnium mortalium 6 miserrimi, quibus semel mori non licet. hos tamen Homerus ambos simpliciter, non ut poetae solent, mortuos esse testatur. nam cum faceret in muris adsidentem Priamo Helenam cunctos Graeciae principes recognoscere, solos autem se fratres suos requirere, subiecit orationi eius huiusmodi uersum:

haec ait, ast illos retinebat terra sepultos.

EPITOME 1 s. 5 s.] c. 8, 2. 6—8] c. 8, 3. 9 s. 13—15] c. 8, 3. *AUCTORES* 1 ss.] cf. Minuc. Fel. c. 23, 5; Tertull. Apolog. c. 14 (p. 168). 19] Il. III 243.

BRSHMPV] 1 fraglabat B^1 *(in ras. corr.* B^3*) HM,* fradabat *(corr. m. 2) R* 2 gregem] gregem admeti *(in ras. m. 1?) B* 3 instruxit *HM post* extruxit *hoc* neptunus *BRSHM, om.* P^1V, cum neptuno *in mg. add.* $P,^2$ *uix recte; cf. Minuc. Fel. l. c. (Cyprian. ad Donat. c. 2)* Apollo Admeto pecus pascit. Laomedonti uero muros Neptunus instituit nec mercedem operis infelix structor accipit; *Tertull. l. c.* hic *(sc.* poeta*)* Apollinem Admeto regi pascendis pecoribus addicit, ille Neptuni structorias operas Laomedonti locat quam *B* negari potuit] negauit *(r eras., u m. 1?) B* negare *V* 4 pepegisset *HM* 5 dicit *M* formonsum *B,* formosum *RSP,* formosum *(n er.) HMV* 6 mars *in ras. ex 7—9 litt. B* 8 minis *HM* inmanus V^1*, ras. et s. l. corr.* V^2 9 kastor *B,* castor *cett.* 10 dolore] labore *PV* iniuriae *om. HM* 12 tantum] nati *R* sed] sed et *SHM* 13 quibus B^1, quibus *corr.* B^3 licuit *M* 14 mortuus M^1 15 in *om. HM* adsidente *HM* 16 cunctos *(*nc *in ras. ex* mis *? m. 3) B* recognosceret *B (*t *add.* M^1*) M* solus B^1*, corr.* B^2 17 se *om. S* eiusmodi *S,* modi *HM* 18 uersu *HM* 19 haec] sic *HM*

fur ac nebulo Mercurius quid ad famam sui reliquit nisi me- 7
moriam fraudum suarum? caelo scilicet dignus, quia palaestram
docuit et lyram primus inuenit. Liberum patrem necesse est 8
in senatu deorum summae auctoritatis primaeque esse sen-
tentiae, quia praeter Iouem solus omnium triumphauit, exer-
citum duxit, Indos debellauit. sed inuictus ille imperator Indicus
maximus ab amore ac libidine turpissime uictus est. delatus 9
enim Cretam cum semiuiro comitatu nanctus est inpudicam
mulierem in litore ac fiducia uictoriae Indicae uir esse uoluit,
ne nimium mollis uideretur, atque illam patris proditricem,
fratris interemptricem, ab alio relictam et repudiatam in coniugium sibi uindicauit ac Liberam fecit et cum ea pariter
ascendit in caelum. quid horum omnium pater Iuppiter, qui 10
in sollemni precatione Optimus Maximus nominatur? nonne a
prima sua pueritia inpius ac paene parricida deprehenditur,
cum patrem regno expulit ac fugauit nec expectauit mortem
decrepiti senis cupiditate regnandi? et cum paternum solium
per uim, per arma cepisset, bello est a Titanibus lacessitus,
quod humano generi principium fuit malorum: quibus uictis
et pace in perpetuum conparata reliquam suam uitam in stupris
adulteriisque consumsit. omitto uirgines quas imminuit: id 11
enim tolerabile iudicari solet. Amphitryonem ac Tyndarum
praeterire non possum, quorum domos dedecore atque infamia

EPITOME 1—3] c. 8, 4. 3—13] c. 8, 5. 13—21] c. 10, 1. 21 s.] c. 10, 2 (uirginum). 22—36, 2] c. 10, 2.

AUCTORES 8] Verg. Aen. IV 215.

BRSIIMPV] 1 quid' *H²* memoria *M* 2 fraudum *R* *licet *M* 4 senatum *B* sententia *M* 5 exercitus *B¹*, *corr. B²* 6 inuictus *B²* 7 ob amorem *IIM* ac** (de *? er.) B*, atque *SII*, adque *M* libidinem *IIM* delatus *H²* 8 comitatus *H^arM* nactus *BRS*, na*ctus *(n er.) P* est *om. B* 9 litore (e *ex* i *m. 2)* adrianen *(m. 1,* ariadnen *m. 2)* hac (h *m. 2)* fiducia *B* fidutiae *M* 11 repudiatam (at *in ras. ex* c *? m. 3) B* coniugio *S* 12 uendicauit *P* ac] et *IIM* eam *B* 13 escendit *R* in] ad *SIIM* caelos *S* pater omnium *S* pater *om. IIM* 15 prima *om. B* paene] prope *B* 19 humani (i *ex* o *M) IIM* malorum fuit *R* 20 et] ac *R* pacem *H*, pacẽ *M* conparata *in mg. V²* stupri*s *(i er.) BM* 21 adulteriis* (q; *er.) S* consumsit *B*, consumtis *R¹*, consumpsit *R² cum rell.* 22 amphitrionem *SMPV*, amphytrionem *H* pyndarum *H*, pindarum *M*, tyndarum *V²* 23 domus *B* atque] et *B*

12 plenissimas reddidit. illut uero summae inpietatis ac sceleris, quod regium puerum rapuit ad stuprum. parum enim uidebatur, si in expugnanda feminarum pudicitia maculosus esset ac turpis, nisi etiam sexui suo faceret iniuriam: hoc est uerum
13 adulterium, quod fit contra naturam. haec qui facit, uiderimus an Maximus, certe Optimus non est: quod nomen a corruptoribus ab adulteris ab incestis abest, nisi forte nos erramus homines, qui talia facientes sceleratos uocamus ac perditos
14 omnibusque poenis dignissimos iudicamus. stultus autem Marcus Tullius, qui Gaio Verri adulteria obiecit: eadem enim Iuppiter quem colebat admisit; qui Publio Clodio sororis incestum: at illi Optimo Maximo eadem fuit et soror et coniunx.

1 11. Quis est igitur tam excors qui hunc regnare in caelo putet, qui ne in terra quidem debuit? non insulse quidam poeta triumphum Cupidinis scripsit, quo in libro non modo potentissimum deorum Cupidinem, sed etiam uictorem facit.
2 enumeratis enim amoribus singulorum, quibus in potestatem Cupidinis dicionemque uenissent, instruit pompam, in qua Iuppiter cum ceteris diis ante currum triumphantis ducitur catenatus. eleganter id quidem a poeta figuratum, sed tamen non
3 multum distat a uero. qui enim uirtutis est expers, qui cupiditate ac libidinibus malis uincitur, non Cupidini ut ille
4 finxit, sed morti subiectus est sempiternae. sed omittamus de moribus dicere, rem consideremus, ut intellegant homines

EPITOME 5 s.] c. 10, 4.

AUCTORES 9] Verr. I c. 24 ss. al. 11] de harusp. resp. 20, 42; p. Mil. 27, 73 al. 12] Verg. Aen. I 47. 14] frg. poet. Rom. coll. Baehrens p. 405.

BRSHM(—12)PV] 3 est B^1, *corr.* B^2, eſt P^2 uerũ V^2 4 nisi *in mg. V* uerũ V^2 6 aī H^2 certe optimus *om. S* *post* certe *s. l.* an *repet.* M^2 non est] sit *HM* 7 adulteriis $B^{ar}V$ incesti**s (bu *? er.) B* nisi H^2 8 *ante* homines *s. l.* qui *m. 2, post* homines *eras.* qui *M* uocatos M^1 9 dignos *B* 10 G. *RPV,* C. *SHM* 11 *post* incaestum *s. l.* intulit R^2 12 ad B^1, *corr.* B^3, *sic saepe* coniux *HMV, sic saepe codd. excepto B* 13 *hinc scripturae codicis M nisi quibus perpaucis locis idoneum uisum erit non adferentur* 14 noī B^3 15 *post* poeta *s. l.* post B^3 scribsit (b *ex* p) B^3, *sic saepe* 17 numeratis *R* iī H^2 18 instruxit *H* 19 dicitur *R* 20 o S^1 21 destat (e *ex* i) B^2 23 est *om. H* 24 amoribus *H*

in quibus miseri uersentur erroribus. regnare in caelo Iouem 5
uulgus existimat: id et doctis pariter et indoctis persuasum
est, quod et religio ipsa et precationes et hymni et delubra
et simulacra demonstrant. eundem tamen Saturno et Rhea 6
genitum confitentur. quomodo potest deus uideri aut, ut ait
poeta, hominum rerumque repertor, ante cuius ortum in-
finita hominum milia fuerunt? eorum scilicet, qui Saturno
regnante uixerunt et priores luce quam Iuppiter sunt potiti.
uideo alium deum regem fuisse primis temporibus, alium con- 7
sequentibus. potest ergo fieri ut alius postea sit futurus. si
enim prius regnum mutatum est, cur desperemus etiam pos-
terius posse mutari? nisi forte Saturnus generare potuit for-
tiorem, Iuppiter non potest. atquin diuinum imperium aut 8
semper inmutabile est aut si est mutabile, quod fieri non
potest, semper utique mutabile est. potest ergo Iuppiter regnum
amittere, sicut pater eius amisit? ita plane. nam cum idem 9
neque uirginibus neque maritatis umquam pepercisset, abstinuit
se tamen una Thetide, quod responsum fuit maiorem patre
suo futurum quisquis ex illa natus esset. et primum in- 10
prudentia in eo non dei, cui nisi Themis futura dixisset, ipse
nesciret; si autem diuinus non sit, ne deus quidem sit, unde
ipsa diuinitas nominatur, ut ab homine humanitas; deinde 11
conscientia inbecillitatis, qui timuit utique maiorem. quod qui
facit, scit profecto non esse se maximum, quandoquidem potest

EPITOME 16—38, 1] c. 10, 3 s.

AUCTORES 1 s. regnare — existimat] cf. Horat. c. III 5, 1 s. 6] Verg. Aen. XII 829.

BRSHPV] 1 uersantur V^1 4 Rhea genitum] ope natum *SH* 5 *post* aut *s. l.* credi B^2 ut* *B* 6 ortum, B^3 ortum inlicet *(om.* -finita—eorum sci-*)* qui saturno *R* hominum infinita *B* 10 sit postea *PV* 13 potest] potuit *H* 14 *post* inmutabile est *eadem uerba ut uid. eras. P* est aut] est sicuti est aut *B* aut si est mutabile *om. P* 18 sed *SV* una] ut *H* thetidae *R*, athedide H^2, thetida *V* marem P^1, *corr.* $P^{2?}$ patre* (m *er.), om.* suo *H* 19 et *om. BRSV, s. l. P* **prudentia *B*, inprudentia *(exp. m. 2?) P* 20 cui *om. H* nisi] nihil *PV* themis B^2, thẽnis *S*, themnes *H* 21 aut *S* 22 ipsa *om. B* 24 profecto scit *SH* 'non' B^2 se *om. P*

12 aliquid maius existere. idem per Stygiam paludem sanctissime iurat,

una superstitio superis quae reddita diuis.

quae ista superstitio est aut a quo reddita? est ergo aliqua potestas maxima quae perierantes deos puniat? quae tanta formido est paludis infernae, si sunt inmortales? quid metuant 13 eam, quam uisuri non sunt nisi quos mori necesse est? quid igitur homines oculos suos in caelum tollant? quid per superos deierent, cum ipsi superi ad inferos reuoluantur ibique habeant quod uenerentur et adorent? illut uero quale est, esse 14 fata quibus dii omnes et ipse Iuppiter pareat? si Parcarum tanta uis est, ut plus possint quam caelestes uniuersi quamque ipse rector ac dominus, cur non illae potius regnare dicantur, quarum legibus et statutis parere omnes deos necessitas cogit? num cui dubium est quin is qui alicui rei obsequitur maximus 15 non sit? nam si sit, non accipiat fata, sed faciat. — nunc ad illud quod omiseram redeo. in una itaque sola fuit continentior, cum eam deperiret, non uirtute aliqua, sed metu 16 successoris. quae formido utique eius est qui sit et mortalis et inbecillus et nihili, quippe qui potuit et tunc cum nasceretur extingui, sicut frater eius ante genitus extinctus est, qui si uiuere potuisset, numquam minori concessisset im-

EPITOME 17—20] c. 10, 3 s.
AUCTORES 3] Verg. Aen. XII 817.

BRSHPV] 1 existere] existere | ideo *(in fine uersus add. m. 2)* nec optimus nec maximus *B* 3 uana *H* semperstitio *P* quae *B*³, qu*e *(a er.) H* *post* reddita *s. l.* ÷ *(i. e.* est*) R*²? 4 ista *R*²? 5 perierantes *B*, peierantis *R*¹*SP*¹*V*ᵃᶜ, -es *R*²*P*²*V*ᵖᶜ 6 qui *H*, qd *(q ex* q *m. 2) V* metuunt *HPV, probat Hartelius* 7 sint *B* est] sit *SH* 8 tollunt *SH* per *om. S* 9 deierant *SH* deuoluantur *SH* 11 facta *S*¹*P*ᵃʳ 13 ipsi *B*¹, *corr. B*² illa *R*, ille *S* dicantur *B*² 14 omnis *R*¹*V*¹ 15 est] est cui est *S* 16 nam si sit] *om. R*, cum alius sit qui *SH* *ante* non *s. l.* cum *R*² facta *SP*ᵃʳ*V* 17 quo**dio miseram *(mo er.,* i *m. al.) R* in] quod in *B* unam *(exp. m. 2) V* 18 eam *R* deperiret] deperiret amaret *B* 19 utiquae *bis, pr. eras., in altero* a *eras. B*, utique *ex* itaque *V* 20 inbecillis *(tert.* i *ras. ex* u *R) RS* nihil *RH* nunc *B*¹ *(corr. B*³*) H*, tum *R* 21 extingueret *B*² 22 numquam minori *V*²

perium. ipse autem furto seruatus furtimque nutritus Ζεύς siue
Ζήν appellatus est, non ut isti putant a feruore caelestis ignis
uel quod uitae sit dator et animantibus inspiret animas, quae
uirtus solius dei est — quam enim possit inspirare animam
qui ipse accepit aliunde? —, sed quod primus ex liberis Sa-
turni maribus uixerit. potuerunt igitur homines alium deum 17
habere rectorem, si Saturnus non fuisset ab uxore delusus. at
enim poetae ista finxerunt. errat quisquis hoc putat. illi enim
de hominibus loquebantur, sed ut eos ornarent quorum me-
moriam laudibus celebrabant, deos esse dixerunt. itaque illa
potius ficta sunt quae tamquam de diis, non illa quae tam-
quam de hominibus sunt locuti: quod clarum fiet exemplo quod
inferemus. Danaen uiolaturus aureos nummos largiter in 18
sinum eius infudit, haec stupri merces fuit. at poetae, qui
quasi de deo loquebantur, ne auctoritatem creditae maiestatis
infringerent, finxerunt ipsum in aureo imbre delapsum eadem
figura qua imbres ferreos dicunt, cum multitudinem telorum
sagittarumque describunt. rapuisse dicitur in aquila Cata- 19
mitum: poeticus color est. sed aut per legionem rapuit cuius
insigne aquila est aut nauis in qua est inpositus tutelam habuit
in aquila figuratam, sicut taurum, cum rapuit et transvexit
Europam. eodem modo conuertisse in bouem traditur Io 20
Inachi filiam, quae ut iram Iunonis effugeret, ut erat iam

EPITOME 7—13] c. 11, 1. 13—18] c. 11, 2. 18—22] c. 11, 3. 22—40, 6] c. 11, 4.

AUCTORES 1–4] cf. Etymol. Magn. s. u. Ζεύς. 17] Enn. ann. 287; Verg. Aen. XII 284. 23 s.] Verg. Aen. VII 790.

EXPILATORES § 18] cf. Augustin. de ciu. dei XVIII 13 (p. 272, 31—273, 4); Isidor. orig. VIII 11, 35.

BRSHPV] 1 zeus siue zen *SH* 3 sit] est *B* inspirat *S* 4 inspirare possit *B* posset *SH* 5 ex *om. H* liberis V^2 7 rectorem] regem *H* detusus *R* 8 finxerunt V^2 12 de] quae de *B* sint *B* sit *ut uid.* B^1, fit *corr.* B^3 13 danaem *H*, danaan *P* 14 infundit *R* qui *om. S* 15 ne *in mg.* V^2 auctoritate *S* 16 frixerunt *V* in *om. BH* 18 aquila Catamitum] aliqua lacatamitum *V* aquila *P* 19 religionem *B* 20 aquila H^2, aliqua *V* quam *RP* 21 aquilam *BH* taurus *H* 22 in bouem conuertisse *P* ·io· *in spatio 8 fere litterarum* B^2, yo *S*, ino *H*

saetis obsita, iam bos, tranasse dicitur mare in Aegyptum-
que uenisse atque ibi recepta pristina specie dea facta quae
21 nunc Isis uocatur. quo igitur argumento probari potest nec
Europam in tauro sedisse nec Io bouem factam? quod certus
dies habetur in fastis quo Isidis nauigium celebratur: quae
22 res docet non tranasse illam, sed nauigasse. igitur qui sa-
pere sibi uidentur, quia intellegunt uiuum terrenumque corpus
in caelo esse non posse, totam Ganymedeam fabulam pro falso
repudiant nec sentiunt in terra id esse factum, quia res ac
23 libido ipsa terrena est. non ergo res ipsas gestas finxerunt
poetae, quod si facerent, essent uanissimi, sed rebus gestis
addiderunt quendam colorem. non enim obtrectantes illa dice-
24 bant, sed ornare cupientes. hinc homines decipiuntur, maxime
quod dum haec omnia ficta esse a poetis arbitrantur, colunt
quod ignorant. nesciunt enim qui sit poeticae licentiae modus,
quousque progredi fingendo liceat, cum officium poetae in eo
sit, ut ea quae uere gesta sunt in alias species obliquis figura-
25 tionibus cum decore aliquo conuersa traducat. totum autem
quod referas fingere, id est ineptum esse et mendacem potius
26 quam poetam. sed finxerint ista quae fabulosa creduntur:
num etiam illa quae de diis feminis deorumque conubiis dicta
sunt? cur igitur sic figurantur, sic coluntur? nisi forte non
tantum poetae, sed pictores etiam fictoresque imaginum men-
27 tiuntur. si enim hic est Iuppiter qui a uobis dicitur deus,
si non is est qui ex Saturno et Ope natus est, non oportuit

EPITOME 10—41, 12] 12, 1. 3.
EXPILATORES 16—18] Isidor. orig. VIII 7, 10.

BRSHPV] 1 iam *om. H* trãnasse *(s. l.* ns *exters., quod add. m. 2) B,* transnatasse *SH,* transnasse *P,* trasnasse *V* 4 Io *om. B*[1] *(post* factam *s. l. B*[2]*) RH,* yo *S* 5 habeatur *SH* ysidis *S,* sidiis *V* 6 transnatasse *RSH* nauigisse *B*[1], *corr. B*[2] 7 quia *B*[3] terrenum *R* uiuum *in* unum *corr. H*[2] 8 esse] es *H* 9 net *ex* nec *S*[2] 10 gestas *om. P* 14 dum *om. R* 15 qui] quid *P* 17 alia specie *H* 18 traducant *HP*[ar]*V* 19 referunt *ras. et s. l. ex* referas *B*[3] 20 pōetam *(in mg. add. m. 3)* sēd *(*[=] *m. 3) B* finxerunt *(*finxer̃ *S) SP*[ar] 21 de *om. H* femininis *P*[ar]*V* 23 sed] si et *ex* si ut *? S*[2] etiam fictoresque *om. B*[1], etiamq. *s. l. add. B*[2] 24 nobis *RPV* 25 qui ex—natus est *in mg. V*[2]

nisi solius simulacrum in templis omnibus conlocari. quid 28
sibi mulierum effigies uolunt? quid sexus infirmus? in quem
si cecidit hic Iuppiter, eum uero ipsi lapides hominem fate-
buntur. mentitos esse poetas aiunt et his tamen credunt: 29
immo uero non esse mentitos re ipsa probant. ita enim deorum
simulacra confingunt, ut ex ipsa diuersitate sexus appareat uera
esse quae dicunt poetae. nam quod aliud argumentum habet
imago Catamiti et effigies aquilae, cum ante pedes Iouis po-
nuntur in templis et cum ipso pariter adorantur, nisi ut ne-
fandi sceleris ac stupri memoria maneat in aeternum? nihil 30
igitur a poetis in totum fictum est, aliquid fortasse traductum
et obliqua figuratione obscuratum, quo ueritas inuoluta tegeretur,
sicut illut de sortitione regnorum. aiunt enim Ioui caelum op-
tigisse, Neptuno mare, inferna Plutoni. cur non terra potius
in sortem tertiam uenit? nisi quod in terra gesta res est.
ergo illud in uero est, quod regnum orbis ita partiti sortitique 31
sunt, ut orientis imperium Ioui cederet, Plutoni, cui cognomen
Agesilao fuit, pars occidentis optingeret, eo quod plaga orientis,
ex qua lux mortalibus datur, superior, occidentis autem in-
ferior esse uideatur. sic ueritatem mendacio uelarunt, ut ue-
ritas ipsa persuasioni publicae nihil derogaret. de Neptuni 32
sorte manifestum est: cuius regnum tale fuisse dicimus, quale
Marci Antoni fuit infinitum illud imperium, cui totius orae
maritimae potestatem senatus decreuerat, ut praedones per-
sequeretur ac mare omne pacaret. sic Neptuno maritima omnia

EPITOME 13—42, 1] c. 12, 2.
AUCTORES 23 Marci—imperium] Cic. Verr. II 3, 8.

BRSHPV] 1 solus *S* 2 quid] quia *R* *post* sexus *s. l.* ÷ *(i. e.* est*)* R^2 3 sic $P^{2?}$ hic *om.* BP^1, *s. l.* $P^{2?}$ 4 iis R^1, *fort. recte, corr.* R^2 6 appareant *B* 8 catamiti et *P*, catamitis · in *V* 9 adoramus *S* 10 nihil, *in mg.* non *P* 11 in *om. RP* est fictum *P* 12 in uoluntate tegeretur *H* 13 sic *S* sortitione *(exp. m. 2) S*, sortione *H* 14 **terra *(ce ? er.) B* potius terra *P* 15 tertia *H* gesta *om.* P^1 *(in mg. add.* $P^{2?}$*) V* 16 partitis ortique *S* 18 hagesilao *(-syl- S) RSHPV* 19 quo B^1, *corr.* B^2 *post* superior *s. l.* sit B^3 21 persuasione *P* nihil *om. B* 22 manifactum *H* fuit *P* quale Marci] quale *P*, qualẽ *V* 23 Antoni B^1H, antonii B^3SPV, antonini *R* 25 placaret *H* omnia maritima *SH* ·

33 cum insulis obuenerunt. quomodo id probari potest? nimirum ueteres historiae docent. antiquus auctor Euhemerus, qui fuit ex ciuitate Messene, res gestas Iouis et ceterorum qui dii putantur collegit historiamque contexuit ex titulis et inscriptionibus sacris quae in antiquissimis templis habebantur maximeque in fano Iouis Triphylii, ubi auream columnam positam esse ab ipso Ioue titulus indicabat, in qua columna sua gesta perscripsit,
34 ut monumentum posteris esset rerum suarum. hanc historiam et interpretatus est Ennius et secutus. cuius haec uerba sunt: ubi Iuppiter Neptuno imperium dat maris et insulis omnibus et quae secundum mare loca essent omnibus regnaret. uera sunt ergo quae locuntur poetae, sed optentu
35 aliquo specieque uelata. potest et mons Olympus figuram poetis dedisse, ut Iouem dicerent caeli regnum esse sortitum, quod Olympus ambiguum nomen est et montis et caeli. in Olympo autem Iouem habitasse docet eadem historia, quae dicit: ea tempestate Iuppiter in monte Olympo maximam partem uitae colebat et eo ad eum in ius ueniebant, si quae res in controuersia erant. item si quis quid noui inuenerat quod ad uitam humanam utile
36 esset, eo ueniebant atque Ioui ostendebant. multa in

EPITOME 1—9] c. 13, 1—3. 12—16] c. 12, 2. 21—43, 5] c. 12, 3.
AUCTORES 8 hanc—secutus] Cic. de nat. deor. I 42, 119. 10] Euhem. frg. VIII. 17] frg. IX.

BRSHPV] 2 antiqus B^1, *corr.* B^3 3 messena *B*, messenę *(ne s. l. add.* $H^{1?}$*)* *HV* 4 historiaque *B* ex] et *P* inscribtionibus *BV, sic saepe* b *pro* p *in participio uerbi* scribere *et deriuatis B, raro cett.;* scriptionibus *H* 5 habebantur P^2 6 triphyli* *(i er.) B,* triphilii *(-li H) SH,* trifylli* *(i er.) P, in mg.* phy $P^{2?}$ auream P^2 8 monumentum B^2, monumentum *(corr.* R^2*) RH* poteris *V* historiam V^2 9 hennius *H, sic saepe codd. excepto B* cui *S* uerba haec *SH* 10 ibi B^1 *(corr.* B^2*) S edd.* mare** *(ex* marisi *ut uid.)* B^2 et] hoc est ut *SH,* ut *edd.; an* et ut *?* ut et *Thilo* in insulis *edd.* 11 omnibus et] et locis *SH* loca *om. H* 12 regnarent *SV,* regnare *Hartelius* loquuntur *RP* optentu] optent ut *H* 13 et *om.* P^1 *(s. l. add.* P^2*) V* 15 olyppus *S* exiguum *V* 18 et *om. S* eo B^3 in ius] unius B^{ar} *(pr.* u *ras. in* i *corr.) H* uenibant *B* 19 res B^3 quis B^3 20 inuenerant *B* 21 eo ueniebant] conueniebant *R* ostendebat *H*

hunc modum poetae transferunt, non ut in deos mentiantur, quos colunt, sed ut figuris uersicoloribus uenustatem ac leporem carminibus suis addant. qui autem non intellegunt quomodo aut quare quidque figuretur, poetas uelut mendaces et sacri- legos insecuntur. hoc errore decepti etiam philosophi, quod 37 ea quae de Ioue feruntur minime conuenire in deum uidebantur, duos Ioues fecerunt, unum naturalem alterum fabulosum. uiderunt ex parte quod erat uerum, eum scilicet de 38 quo poetae loquantur hominem fuisse, in illo autem naturali Ioue uulgari consuetudine religionis inducti errauerunt, quod in deum nomen hominis transtulerunt, qui ut supra diximus quia solus est, non indiget nomine. Iouem autem illum esse qui sit ex Ope Saturnoque natus, negari non potest. uana 39 igitur persuasio est eorum qui nomen Iouis summo deo tribuunt. solent enim quidam errores suos hac excusatione defendere: qui conuicti de uno deo cum id negare non possunt, ipsum se colere adfirmant, uerum hoc sibi placere ut Iuppiter nominetur. quo quid absurdius? Iuppiter enim sine contubernio coniugis filiaeque coli non solet. unde qui sit apparet, nec fas est id nomen eo transferri ubi nec Minerua est ulla nec Iuno. quid quod huius nominis proprietas non diuinam uim exprimit, 40 sed humanam? Iouem enim Iunonemque a iuuando esse dictos Cicero interpretatur et Iuppiter quasi iuuans pater dicitur: quod nomen in deum minime congruit, quia iuuare hominis est opis aliquid conferentis in eum qui sit alienus, et exigui

11 supra] c. 6, 4 s.
AUCTORES 22 s.] de nat. deor. II 25, 64; 26, 66.

BRSHPV] 1 metiantur *V* 2 uariisque coloribus *SH*, uersi////coloribus *(3—4 litt. er.) P* uetustatem *R* leporem] decorem *R* 4 quicque *B*¹, *corr. B*³ figuretur] fingatur *BRSH* 5 insequuntur *PV* quod] qui *H* 6 uidebant *H* 7 fuerunt *B*¹, fierunt *sic B*², fe**runt *(ce er.) P* naturale *S* *ante* alterum *add.* et *P*² 8 *post* quod *eras.* cùm *uel* cùm *B* uersus *S* 9 loquuntur *P* 11 nominis *B*¹, nomen** *B*² qui] quid *H* 12 est *P*² 18 qui quod *PV* 20 ulla est *B* 21 qui *R* 22 humana *S* a*iuuando *(d er.) BRH*, adiuuando *S* 23 quasi *B*³ 24 quia] qui *H* adiuuare *H* 25 et *B*³ exiguo *S*

41 beneficii. nemo sic deum precatur, ut se adiuuet, sed ut seruet, ut uitam salutemque tribuat: quod multo plus ac maius est quam iuuare. et quoniam de patre loquimur, nullus pater dicitur filios iuuare, cum eos generat aut educat. illud enim leuius est quam ut
42 eo uerbo magnitudo paterni beneficii exprimatur. quanto id magis inconueniens est deo, qui uerus pater est, per quem sumus et cuius toti sumus, a quo fingimur animamur inluminamur, qui nobis uitam inpertit, salutem tribuit, uictum multi-
43 plicem sumministrat. non intellegit beneficia diuina qui se tantummodo iuuari a deo putat. ergo non inperitus modo, sed etiam inpius est qui nomine Iouis uirtutem summae potestatis
44 imminuit. quare si Iouem et ex rebus gestis et ex moribus hominem fuisse in terraque regnasse deprehendimus, superest
45 ut mortem quoque eius inuestigemus. Ennius in Sacra Historia descriptis omnibus quae in uita sua gessit ad ultimum sic ait: deinde Iuppiter postquam quinquies terras circuiuit omnibusque amicis atque cognatis suis imperia diuisit reliquitque hominibus leges mores frumentaque parauit multaque alia bona fecit, inmortali gloria memoriaque adfectus sempiterna monumenta
46 sui reliquit. aetate pessum acta in Creta uitam commutauit et ad deos abiit eumque Curetes filii sui curauerunt decoraueruntque eum; et sepulchrum eius

EPITOME 12 s.] c. 13, 5. 14—45, 4] c. 13, 4.
AUCTORES 16] frg. XII.

BRSHPV] 1 depraecatur B^1 *(pr.* a *del.* B^3*)*, deprecatur *H* adiubet B^{ac}, *corr. m. 1 ?* ut *(ante* seruet*) s. l.* P^2 2 ut *om. S* 5 benificii *H*, beneficii P^2 6 est inconueniens *R* conuenieus *H* 8 multiplicet *S* 9 sumministrat *B*, subm- *cett.* 10 a deo adiuuari *B*, a deo iuuari *SH* ℴ V^2 11 nomen R^1 12 *pr.* et *om. BSV*^{1} 13 deprendimus *R* 14 quo*que *(d er.) H, sic saepe* Historia] historia loquitur *H* 16 po**stquam *(te er.) B* terram *B* 17 circũibit *S* omnibus *SH* atque] et *B* 18 diuidit R^1SH reliquit *H* et mores *LMuellerus* 19 et inmortali *LMuellerus apodosin ab* aetate *(21) inc.* 20 glori*osaque *(os m. 2)* memoria *R* adiectus *V* monumenta *(corr. m. 2) R*, monimenta *P* 21 sui *LMuellerus*, suis *C* pessum℺ B^2, fessũm *(corr. m. 2) R* actam *R* 22 filiꝰ B^3 23 decoraueruntqui R^1, decoraueruntq; *V* cum R^1, ⟨ut d⟩eum *Hartelius* sepulcrum *B*, sepulchrum *cett. (nisi quod* sepurchro *P); uariant fere semper codd. cf. pag. 45, 2. 11. 13*

est in Creta in oppido Gnosso et dicitur Vesta hanc urbem creauisse; inque sepulchro eius est inscriptum antiquis litteris Graecis ΖΑΝ ΚΡΟΝΟΥ id est Latine Iuppiter Saturni. hoc certe non poetae tradunt, sed anti- 47
quarum rerum scriptores. quae adeo uera sunt, ut ea Sibyllinis uersibus confirmentur, qui sunt tales:

δαίμονας ἀψύχους, νεκύων εἴδωλα καμόντων,
ὧν Κρήτη καύχημα τάφους ἡ δύσμορος ἕξει.

Cicero de deorum natura cum tres Ioues a theologis enu- 48
merari diceret, ait tertium fuisse Cretensem Saturni filium, cuius in illa insula sepulchrum ostenditur. quomodo igitur potest alibi deus esse uiuus alibi mortuus, 49
alibi habere templum alibi sepulchrum? sciant ergo Romani Capitolium suum id est summum caput religionum publicarum nihil esse aliud quam inane monumentum.

Veniamus nunc ad eius patrem, qui ante regnauit et qui 50
fortasse plus habeat in se, quod ex coitu tantorum elementorum genitus esse dicatur. uideamus quid in eo fuerit deo dignum, in primis illud quod aureum saeculum narratur habuisse, quod iustitia sub eo fuerit in terra. teneo aliquid in 51
hoc, quod in eius filio non fuit. quid enim tam conueniens

EPITOME 16—46, 15] c. 14, 1 s. Saturnus—respuit.
AUCTORES 7 s.] VIII 47 s. 9] III 21, 53.

BRSHPV] 1 gnosso *R*, cnosso B^2, nosso *S*, gnoso *H*, cnosso *PV* 2 urbe *V* creauisse *H*, creauisse *P* in quo *R*, inque *S*, in qua *H* sepulchrum *H* inscribtum B^2, inscriptum R^2 3 ΖΕΥCΚΙΟΝΟΥ *R* ΖΑΝ ΚΡΟΝΟΥ—saturni, *sed om.* latine, *in ras.* H^2 latin*e (ā *er.) B* 5 uersa *R* ea] a *S* 6 continentur *R*, confirmantur *S* qui sunt] quis *S* 7 ΔΑΙΜΩΝΑC *S* νεκύων *om. P;* νεκρῶν *codd. Sibyll.* ЄΤΔΩΛΑ *B*, ΙΔΩΛΑ *V* ΚΑΜΩΝΤΟΝ *B*, ΚΑΜΟΝΤΩΜ *R*, ΚΑΜΟΝΤΦΩΝ *S* daemonas. erichusido lacamonton *H* 8 ΚΡΗΤΝ *R*, ΚΡЄΤΗ *P* ΚΥΧΗΜΑ *B* τάφους ἡ] ΤΑΦΟΥCЄΗ *B*, ΦΥCΗ *P* ЄΞЄ *S* oncretą thautemata fesidis moro sexi *H* *interpretat. lat. in mg. add. m. post. R, communem habent SP cf. Struuium opusc. I 55* 9 natura deorum *edd.* 10 terrentium V^1 11 insula illa *B* 12 potest *om.* B^1, *post* deus *s. l. add.* B^3 13 sepulcrum *P* 14 religiõnum *(˜ er.) B*, religionum V^2 15 inane* *(m er.) B* 17 habebat *PV edd.* ex] in S^1 19 illud *om. S* 21 quod] quo *H*

52 deo quam iustum regimen ac pium saeculum? sed cum eadem ratione natum esse cogito, non possum putare deum summum quo uideam esse aliquid antiquius, caelum scilicet atque terram. at ego deum quaero ultra quem nihil sit omnino, qui fons et origo sit rerum: hic sit necesse est qui caelum
53 ipsum condidit terramque fundauit. Saturnus autem si ex his natus est ut putatur, quemadmodum potest deus esse principalis qui aliis ortum suum debet aut quis praefuit mundo,
54 priusquam Saturnus gigneretur? sed hoc poeticum est ut dicebam paulo ante figmentum. nec enim fieri poterat ut elementa insensibilia tantoque interuallo separata in unum coirent ac filium procrearent aut is qui natus esset non potissimum genitoribus similis existeret, sed eam formam gereret quam
55 parentes sui non habebant. quaeramus ergo quid ueritatis sub hac figura lateat. Minucius Felix in eo libro qui Octauius inscribitur sic argumentatus est: Saturnum, cum fugatus esset a filio in Italiamque uenisset, Caeli filium dictum, quod soleamus eos quorum uirtutem miremur aut eos qui repentino aduenerint, de caelo cecidisse dicere, Terrae autem, quod ignotis parentibus natos
56 terrae filios nominemus. sunt haec quidem similia ueri, non tamen uera, quia constat etiam tum cum regnaret ita esse
57 habitum. potuit sic argumentari, Saturnum, cum potentissimus rex esset, ad retinendam parentum suorum memoriam nomina eorum caelo terraeque indidisse, cum haec prius aliis uocabulis appellarentur: qua ratione et montibus et fluminibus nomina
58 scimus inposita. neque enim cum dicunt poetae de progenie

AUCTORES § 55] c. 21, 5—7.

B(—18)*RSHPV]* 1 reginum *B* pius *V* seclum *S* 2 concito *V* 3 quod $B^{ar}RP^{ar}V$ 4 terra *S* ultra] ultro ultra *SH* quē $P^{2?}$ sit] est *(add. m. 2)* | ////// *P* 7 putetur V^1 esse deus *P* 8 debeat B^1, a *del.* B^2 aut B^3 10 elementa *(a s. l. cr.) B, sic saepius* 11 tantoque B^3 separata *(corr. m. 2) B* 12 his *RSH* 14 ueritatis H^2 15 sub] *3 hastae eras. et* sub *s. l. P,* ut *V* Octauius] hoc fauius *R,* octauus *P* 16 est *s. l. P, om. V* 17 dictum B^3 18 *post* quod so‖ *(fol. 12) 8 folia exciderunt in B, sequitur* tendam uirtutem esse *c. 18, 2. 3* 19 aut] ad $P1^r$ 22 consistat *R* tunc *P* ita esse — saturnum *del. R* 23 potius si *R* saturnus *SH*

Atlantis aut Inachi fluminis, id potissimum dicunt, homines ex
rebus sensu carentibus potuisse generari, sed eos utique signi-
ficant qui nati sunt ex iis hominibus qui uel uiui uel mortui
nomina montibus aut fluminibus indiderunt. nam id apud 59
ueteres maximeque Graecos fuit usitatum. sic maria eorum
traxisse nomen accipimus qui deciderant in ea, ut Aegaeum
Icarium Hellespontum, et in Latio Auentinus uocabulum monti
dedit in quo sepultus est, Tiberinus uel Thybris amni quo
mersus est. non ergo mirandum si nomina eorum caelo 60
terraeque attributa essent, qui reges genuerant potentissimos.
apparet ergo non ex caelo esse natum, quod fieri non potest, 61
sed ex eo homine cui nomen Urano fuit. quod esse uerum
Trismegistus auctor est, qui cum diceret admodum paucos
extitisse in quibus esset perfecta doctrina, in his
Uranum Saturnum Mercurium nominauit cognatos suos.
haec ille quia ignorauit, alio traduxit historiam: qui quomodo 62
argumentari potuerit, ostendi. nunc dicam quomodo, ubi, a
quo sit hoc factum: non enim Saturnus hoc, sed Iuppiter fecit.
in Sacra Historia sic Ennius tradit: deinde Pan eum de- 63
ducit in montem, qui uocatur Caeli stela. postquam
eo ascendit, contemplatus est late terras ibique in eo
monte aram creat Caelo primusque in ea ara Iuppiter
sacrificauit. in eo loco suspexit in caelum quod nunc

EPITOME 11—15] c. 14, 3 s.

AUCTORES 13—15] cf. Poemand. c. 10, 5 (p. 69, 17—70, 3 Parth.). 19] frg. VII.

RSHPV] 1 athlantis *(*h *s. l. R) RHPV* 3 sint *R* iis *edd.*, his *C* 6 nomina *S* accepi inis *S*, accepimus *H* qui *om. H* decideř *S* 7 micharium H^2 et hellespontum *H* 8 in quo] nouo R^1 tybris *SHP* 9 ergo] enim *SH* 10 genuer̄ *S* 11 natum esse *P* 12 uraïo *ex* uraũ V^2 ‹fuit› V^2 14 iis R^1 15 nominauit] enumerauit *Epit. 14, 3, ubi* numerauit *Dauisius* 16 traxit *H* qui] quia *H* 17 ostendit *S*, ostendi* *(*t *er.) H* dicamus *S* 18 hoc *om. R* 19 tradidit *H* Pan eum] panenium *R* pane udeducit *H* 20 uocabitur *(corr. m. 2) R* stela *Ciaconius*, stella *C* 21 escendit R^1 *(s. l. corr.* R^2*) V* terram sibique *SH* 22 *malim* creauit 23—48, 5] *Lactantius haec quin scripserit, non dubitandum; 'Ennius' quid scripserit, uarie constituunt Ciaconius et Vahlenus; mihi cum LMuellero nihil eiciendum uidetur nisi* idque Iuppiter — nominauit in *(ante* eo*) om. H*

nos nominamus, eique quod supra mundum erat, quod aether uocabatur, de sui aui nomine caelum nomen indidit idque Iuppiter quod aether uocatur placans primus caelum nominauit eamque hostiam quam ibi sacrifiauit, totam adoleuit. nec hic tantum sacrificasse Iup-
64 piter inuenitur. Caesar quoque in Arato refert Aglaosthenen dicere, Iouem cum ex insula Naxo aduersus Titanas proficisceretur et sacrificium faceret in litore, aquilam ei in auspicium aduolasse, quam uictor bono
65 omine acceptam tutelae suae subiugarit. Sacra uero Historia etiam ante consedisse illi aquilam in capite atque ei regnum portendisse testatur. cui ergo sacrificare Iuppiter potuit nisi Caelo auo, quem dicit Euhemerus in Oceania mortuum et in oppido Aulacia sepultum?

1 12. Quoniam reuelauimus mysteria poetarum ac Saturni parentes inuenimus, ad uirtutes eius et facta redeamus. iustus in
2 regno fuit. primum ex hoc ipso iam deus non est, quod fuit; deinde, quod ne iustus quidem fuit, sed impius non modo in filios, quos necauit, uerum etiam in patrem, cuius dicitur ab-
3 scidisse genitalia, quod forsitan uere acciderit. sed homines respectu elementi quod dicitur caelum totam fabulam explodunt tamquam ineptissime fictam, quam tamen Stoici ut solent ad rationem physicam conantur traducere. quorum sen-
4 tentiam Cicero de natura deorum disserens posuit. caelestem

AUCTORES 6] Schol. German. ad uerss. 318—320, p. 91, 19 Breysig. 10] frg. II. 24] II 24, 64.

EXPILATORES 19. 22 s.] cf. Isidor. orig. VIII 11, 32. 29.

RSHIPV] 1 eique *scripsi*, idque *C* 2 uocatur *R*, *post* uocabatur *hoc* p̃cans *del. S* ⟨cui⟩ de *LMuellerus* caelo *PV* 3 uocabatur *P* precans *P* 4 primum *H*, primus *P* ///eamque *(3 hastae ante* e *er.) P*, terraque *V* 5 sacrauit *edd.* tota *H* his V^1, *in ras. corr.* V^2 6 aglaosthenem *R*, aglaosthennen *S*, aglasthenen *H*, aglaosthẹenen *P* 7 ex] et R^1, *s. l.* in R^2 tytanas *S*, tithanas *H* 10 homine $R^{ar}H^{ar}SV$, *omine* *P* subiugaret *R* 11 etiam P^2 aquila *H* 12 ei *om. H* 13 euo *S* 14 occeania *S*, oceani *H* aut lacia *R*, aulatia *S* 15 parentis P^1, *corr.* P^2 18 denique *V* 19 negauit H^1 abstulisse *H* 23 uolent *H* ratione *V* conatur *H* 24 caeleste *S*

inquit altissimam aetheriamque naturam id est igneam, quae per sese omnia gigneret, uacare uoluerunt ea parte corporis, quae coniunctione alterius egeret ad procreandum. quae ratio in Vestam potuit conuenire, si mas diceretur. idcirco enim uirginem putant Vestam, quia ignis inuiolabile sit elementum nihilque nasci possit ex eo, quippe qui omnia quae arripuerit absumat. Ouidius in Fastis: 6

nec tu aliud Vestam quam uiuam intellege flammam
nataque de flamma corpora nulla uides.
iure igitur uirgo est, quae semina nulla remittit
nec capit, et comites uirginitatis amat.

Vulcano quoque id potuit adscribi, ⟨qui⟩ quidem putatur ignis, 7 et tamen eum poetae non absciderunt. potuit et Soli, in quo est natura et causa gignentium. nam sine Solis igneo calore neque nasci quicquam neque augeri potest, ut nulli alii elemento minus opus sit genitalibus quam calori, cuius fotu concipiuntur nascuntur sustentantur omnia. postremo etiamsi 8 ita sit ut uolunt, qui magis abscisum esse Caelum putemus quam omnino sine genitalibus natum? nam si per se gignit, non indigebat utique genitalibus, cum Saturnum ipsum procrearet: si uero habuit et a filio abscisa sunt, ortus rerum et natura omnis interisset. quid quod ipsi Saturno non diuinum 9 modo sensum, sed humanum quoque adimunt, cum adfirmant eum esse Saturnum, qui cursum et conuersionem spatiorum ac temporum continet eumque Graece id ipsum

AUCTORES 7 ss.] VI 291 ss. 24] de nat. deor. II 25, 64.
EXPILATORES § 5 s.] ibid. § 67 s. § 9] cf. ibid. § 30 s.

RSHPV] 1 altissimi amaetheriamque P^{ar} *(tert. i er.)* *V* naturã P^2 igneamq;ue R^2 2 uocare *H*, cacare P^1, *corr.* P^2 3 quae *R* egeat *H* 4 posuit P^1, *corr.* P^2 masculus *P* 5 diceret *S* 9 corpore *H* nulla *om. S* 10 iura *H* 12 qui quidem *edd.*, quidem *C*, *nisi quod* ꝙquidem R^2 14 colore *H* 16 minus *Volkmannus, epist. gratul. p. 6;* magis *C* colori *PH* foetu *S* fo,tu con,cipiuntur V^2 17 sustentatur *H* 18 abscissum *R* putem *V* 20 indiget *S* genitalibus] genitalibus cum saturnalibus *R* 21 abscissa *R* 23 modum *H* quodque *H* saturnum *post* adimunt *R* 25 temporis *R* contineret *Cic.* eumque — habere] qui deus graece id ipsum nomen habet *Cic.*

nomen habere? Κρόνος enim dicitur, qui est idem χρόνος id est spatium temporis, Saturnus autem est appellatus, quod saturetur annis. haec Ciceronis uerba sunt exponentis sententiam Stoicorum; quae quam uana sit, cuiuis intellegere promptissimum est. si enim Saturnus Caeli est filius, quomodo potuit aut tempus e Caelo gigni aut Caelum a tempore abscidi aut postea tempus imperio spoliari a filio Ioue? aut quomodo Iuppiter natus ex tempore est? aut quibus annis saturari possit aeternitas, cui nullus est finis?

1 13. Si ergo uanae sunt istae rationes philosophorum, quid superest nisi ut uere factum esse credamus, id est hominem ab homine abscisum? nisi forte aliquis existimat deum fuisse qui timuit coheredem, cum si quid diuinitatis habuisset, non patris genitalia debuerit amputare, sed propria, ne Iuppiter
2 nasceretur, qui eum regni possessione priuauit. idem sororem suam Rheam quam latine Opem dicimus cum haberet uxorem, responso uetitus esse dicitur mares liberos educare, quod futurum esset ut a filio pelleretur. quam rem metuens natos sibi filios non utique deuorabat ut ferunt fabulae, sed necabat, quamquam scriptum sit in Historia Sacra Saturnum et Opem ceterosque tunc homines humanam carnem solitos esitare: uerum primum Iouem leges hominibus moresque condentem edicto prohibuisse, ne liceret eo cibo uesci.
3 quod si uerum est, quae potest in eo fuisse iustitia? sed fictum sane putemus Saturnum filios deuorasse, modo cum aliqua ratione: num ideirco, quod ait uulgus comedisse filios suos cum qui extulerit sepulturaeque mandauerit? Ops autem

AUCTORES 20] frg. X.

RSHPV] 1 nomen V^2 Chronos *SH* quid *V* 2 chronos *SH*, KPONOC *PV* 3 saturetur *C*, *nisi quod* saturetur* *P*, saturaretur *codd. Cic.* 5 cuius R^1P^1 *(corr.* R^2P^2*)* *HV* 7 absci*di *(*n *er.)* *R* 9 *ad* possit *in mg.* potest P^2 11 hominem] homine *H* 15 priuabit $P^{ac}V$ idem] id est *R*, item dum *H* 17 dicatur *H* 18 apelleretur *P* 19 referunt *R* 21 humana carne *S* essitare *m. 1, s. l.* ‡ esse *m. post., in mg.* idē comedere *m. tert. R*, esse essitare *S*, uescitare *H*, *esitare *(3 hastae cr. P,* h *cr. V) PV* 23 con////dentem *(2—3 litt. er.) H* prohibuisse R^2 27 opis *H*, opes *P*, opes *V*

cum Iouem peperisset, subtraxit infantem eumque nutriendum furtim misit in Cretam. rursus inprudentiam reprehendam necesse est. cur enim responsum ab alio potius accepit? cur in caelo constitutus in terra non uidebat? cur eum Corybantes cymbalis fefellerunt? postremo cur extitit uis aliqua maior quae illius uinceret potestatem? nimirum senex a iuuene facile uictus est ac spoliatus imperio. fugit igitur expulsus et in Italiam nauigio uenit, cum errasset diu, sicut Ouidius in Fastorum libris refert:

causa ratis superest. Tuscum rate uenit ad amnem
ante pererrato falcifer orbe deus.

hunc errantem atque inopem Ianus excepit: cuius rei argumenta sunt nummi ueteres, in quibus est cum duplici fronte Ianus et in altera parte nauis, sicut idem poeta subiecit:

at bona posteritas puppem formauit in aere
hospitis aduentum testificata dei.

omnes ergo non tantum poetae, sed historiarum quoque ac rerum antiquarum scriptores hominem fuisse consentiunt, qui res eius in Italia gestas memoriae prodiderunt, Graeci Diodorus et Thallus, Latini Nepos et Cassius et Varro. nam cum agresti quodam more in Italia uiueretur,

is genus indocile ac dispersum montibus altis
composuit legesque dedit Latiumque uocari
maluit, his quoniam latuisset tutus in oris.

AUCTORES 10 s.] I 233 s. 15 s.] I 239 s. 17—21] Minuc. Fel. c. 21, 4. 19 Diodorus] V 66. 22 ss.] Verg. Aen. VIII 321 ss.

RSIIPV] 2 rursus R^2, rursum *PV* inprudentiam *om. P* reprae-hendenda est, *sed* est *del. S* 3 potius reponsum *(sic)* ab alio *P* 4 in terram *R*, quae gerebantur in terra *edd.* 5 cum *P* 6 iuuentute *V* 8 nauigio *P*, nauigi *V* 9 fatorum *H* 10 causa* *(s er.) P* sup estus cum *S* ad amnem ante perer- *om.* H^1, *in mg. add.* H^2 amneum *R* 12 inope *H* cui *H* argumento *SII* 14 subuexit *S* 16 aduentũ V^2 17 omnis P^1, *corr.* P^2 18 hominem *om. S* 19 gesta *V* tradiderunt *H* 22 his *S*, *is (h er.) H* 24 is *H* horis *H*

10 censetne aliquis deum esse qui pulsus est, qui fugit, qui latuit? nemo tam stultus est. qui enim fugit aut latet, et uim et
11 mortem timeat necesse est. Orpheus, qui a temporibus eius fuit recentior, aperte Saturnum in terra et apud homines regnasse commemorat:

πρώτιστος μὲν ἄναξεν ἐπιχθονίων Κρόνος ἀνδρῶν·
ἐκ δὲ Κρόνου γένετ' αὐτὸς ἄναξ μέγας εὐρυόπα Ζεύς.

12 item noster Maro:

aureus hanc uitam in terris Saturnus agebat.

et alio loco:

aurea quae perhibent illo sub rege fuere
saecula: sic placida populos in pace regebat.

13 neque superius dixit in caelo egisse uitam neque inferius superos in pace rexisse. unde apparet illum regem fuisse terrenum: quod alibi apertius declarat:

aurea condet
saecula qui rursus Latio regnata per arua
Saturno quondam.

14 Ennius quidem in Euhemero non primum dicit regnasse Saturnum, sed Uranum patrem. initio inquit primus in terris imperium summum Caelus habuit. is id regnum una

EPITOME 19—53, 1] c. 14, 4.

AUCTORES 6 s.] frg. 243 Abel; frg. XLVII Herm.; cf. Lobeckii Aglaopham. I 510. 9] Georg. II 538. 11 s.] Aen. VIII 324 s. 16 s.] Aen. VI 793 s. 20] frg. I.

RSHIPV] 1 censeat *H* fugiit *H* 2 aut] ut *S* latet et *om. H* et] aut *H* 3 qui a *uel* quia *C* 4 aperte] ea parte *H* 6 *graeca om. R, in mg. interpretat. lat. add. m. rec.* ΠΡΟΤΟCΤΙC *P*, ΠΡΟΤΙCΤΟC *V* ΜΗΝ *P* ΑΝΑΞΕΝ *V* ΕΠΙΚΤΟΝΙΟΝ *P*, ΕΠΙΧΘΟΝΙΟΝ *V* ΑΝΔΡΟΝ *P* Protiston menanar cenepis tonionchro nos andron *H* 7 ἐκ δὲ] ΚΑΙ *S* δὲ *om. P* ΚΡΟΝΟΙ *PV* ΓΕΝΕΤΑΤΟC *S*, ΓΗΝΕΤΑΙΤΟC *P* ΜΗΓΑC *P* CΥΡΟΠΑ *S*, ΕΥΡΙΟΠΑ *P* ΖΕΙC *V* ecdechro nugenete aut cesarax megas europazeus *H* *interpretationes lat. diuersae in S et P cf. Struuium opusc. I 131* 8 Maro noster *edd.* 11 aurea quae] aureaque ut *S* 14 rexisse] regebat *S ex 12, tum uerba* neque superius — rexisse *repetita* illum *om. S* 19 euuero *H*, euhemero *P*, euemero *V* 21 caelius *H* his *S* id] in *S*, in *H*²

cum fratribus suis sibi instituit atque parauit. non magna dissensio, siquidem maximorum auctorum de filio ac patre dubitatio est. sed tamen utrumque fieri potest, ut primus Uranus eminere inter ceteros potentia coeperit et principatum habere, non regnum, postea Saturnus maiores sibi opes comparauerit ac regium nomen adsciuerit.

14. Nunc, quoniam ab iis quae rettuli aliquantum Sacra Historia dissentit, aperiamus ea quae ueris litteris continentur, ne poetarum ineptias in accusandis religionibus sequi ac probare uideamur. haec Ennii uerba sunt: exim Saturnus uxorem duxit Opem. Titan, qui maior natu erat, postulat ut ipse regnaret. ibi Vesta mater eorum et sorores Ceres atque Ops suadent Saturno, uti de regno ne concedat fratri. ibi Titan, qui facie deterior esset quam Saturnus, idcirco et quod uidebat matrem atque sorores suas operam dare uti Saturnus regnaret, concessit ei ut is regnaret. itaque pactus est cum Saturno, uti si quid liberum uirile secus ei natum esset, ne quid educaret. id eius rei causa fecit, uti ad suos gnatos regnum rediret. tum Saturno filius qui primus natus est, eum necauerunt. deinde posterius nati sunt gemini, Iuppiter atque Iuno. tum Iunonem Saturno in conspectum dedere atque Iouem clam abscondunt dantque eum Vestae educandum celantes Saturnum. item Neptunum clam Saturno Ops

AUCTORES 10] frg. III.

RSHPV] 1 suis sibi *C Epit. 14, 4* 2 ac] aut *H* 4 uranus *P*, euranus *V* cępit *S* 6 regium] regium sibi *RS* 7 iis R^1, his R^2SHPV r&tulimus *R* aliquantulum *R* 8 aperimus *H*, aperiam *P* ueris] sacris P^1, *corr.* $P^{2?}$ 10 enni *RV*, enim *SH*, enni^{i} *P* uera *H* exim *PV*, exim^{i}us R^2, exin *SH* 11 ducit *Baehrensius* Litan *S* postulauit *R* 12 ubi *P in ras.*, *V* eorum^{i} P^2 13 opis *SH* 14 ne] non *RP* 17 uti *R* *is *(e er.) P* pactum H^1, *in ras. corr.* H^2 18 ut *H* uiriles *P* sexum R^{ar} *(*x *ras. in* c *corr.)*, sexus SP^{pc} *(*x *ex* c *m. 1)* 19 quid *om. SH; malim* id 20 natos SH^1 tũnc saturni *P*, tu* saturno (r *? er.*, o *in ras. ex* ũ) *V* 21 filios H^1 negauerunt H^1, *in ras. corr.* H^2 22 tũ** *(*nc *er.) P* 23 conspectu *H* 25 saturno *SH* item — Saturno *om. R* opis *H*

parit eumque clanculum abscondit. ad eundem modum tertio partu Ops parit geminos Plutonem et Glaucam. Pluto Latine est Dis pater, alii Orcum uocant. ibi filiam Glaucam Saturno ostendunt, at filium Plutonem celant atque abscondunt. deinde Glauca parua
6 emoritur. haec, ut scripta sunt, Iouis fratrumque eius stirps atque cognatio: in hunc modum nobis ex sacra
7 scriptione traditum est. item paulo post haec infert: deinde Titan postquam resciuit Saturno filios procreatos atque educatos esse clam se, seducit secum filios suos qui Titani uocantur, fratremque suum Saturnum atque Opem conprehendit eosque muro circumegit et
8 custodiam iis apponit. haec historia quam uera sit, docet Sibylla Erythraea eadem fere dicens, nisi quod in paucis quae
9 ad rem non attinent discrepat. liberatur ergo Iuppiter summi sceleris crimine, quod patrem uinxisse compedibus perhibetur. id enim Titan patruus fecit, quod ille contra pactionem iusque
10 iurandum mares liberos sustulisset. reliqua historia sic contexitur: Iouem adultum, cum audisset patrem atque matrem custodiis circumsaeptos atque in uincula coniectos, uenisse cum magna Cretensium multitudine Titanumque ac filios eius pugna uicisse, parentes

EPITOME 6–8] c. 13, 3.
AUCTORES 8] frg. IV. 13 (cf. § 10)] Orac. Sibyll. III 110—153. 199—201. 19] frg. VI.
EXPILATORES 3 s.] cf. Isidor. orig. VIII 11, 42.

RSHPV] 2 opis *H* pl*utonem *(a cr. P)* 3 pl*uto *(a cr. P)* est latine *R* Dis pater *cdd.*, diis pater P^1V, diespater P^2, diespiter *RS*, dispiter *H* 4 at *C* plautonem *P* 5 paruo P^{ac}, *corr.* $P^{1?}$ 6 uti *PV* 7 stirp*s *(i cr.) R* ex *om. SH* 8 traditam *H* inferet *H* 9 titan *(i ras. ex* u *ut uid.) V* 10 esse' *P* clam se] clam *H*, clam/// *(3 hastae cras.) P* 11 uocabantur *SH* 12 muros *RS* 13 iis R^1, his R^2SHPV istoria *P*, historia *V* ueram *S* 14 quod in *om. R* 15 rem *om.* R^1, id *add.* R^2 16 sceleri *V* 17 patrus *H* iusq.' *P*, ius *V* 18 substulisset *S*, *sic saepius* 20 circumseptos *SHP* in *om. S*, *s. l. P* uincla *R* 21 cretensi//um *(2 hastae cr.) P*, cretensilium *V* 22 pugna uicisse] pugnando *P*^{1}, *in mg.* uicisse *add.* P^2, pugnauisse *V*

uinculis exemisse, patri regnum reddidisse atque ita in Cretam remeasse. post haec deinde Saturno sortem datam, ut caueret ne filius eum regno expelleret; illum eleuandae sortis atque effugiendi periculi gratia insidiatum Ioui, ut eum necaret; Iouem cognitis insidiis regnum sibi denuo uindicasse ac fugasse Saturnum. qui cum iactatus esset per omnes terras persequentibus armatis, quos ad eum conprehendendum uel necandum Iuppiter miserat, uix in Italia locum in quo lateret inuenit.

15. Quibus ex rebus cum constet illos homines fuisse, non est obscurum qua ratione dii coeperint nominari. si enim nulli reges ante Saturnum uel Uranum fuerunt propter hominum raritatem, qui agrestem uitam sine ullo rectore uiuebant, non est dubium quin illis temporibus homines regem ipsum totamque gentem mactare summis laudibus ac nouis honoribus coeperint, ut etiam deos appellarent siue ob miraculum uirtutis — hoc uere putabant rudes adhuc et simplices — siue, ut fieri solet, in adulationem praesentis potentiae siue ob beneficia quibus erant ad humanitatem conpositi. deinde ipsi reges cum cari fuissent iis quorum uitam composuerant, magnum sui desiderium mortui reliquerunt. itaque homines eorum simulacra finxerunt, ut haberent aliquod ex imaginum contemplatione solacium, progressique longius per amorem memoriam defunctorum colere coeperunt, ut et gratiam referre bene meritis uiderentur et successores eorum adlicerent ad bene imperandi cupiditatem. quod Cicero de natura deorum docet

EXPILATORES § 1. 3 s. 8 s.] cf. Isidor. orig. VIII 11, 1 s. 4 s.

RSHPV] 1 ita *om. SH* 3 cauerit *R* eum *V*^{2} pelleret *R* 4 eleudae *(corr. m. 1?) R* fugiendi *SH* 7 iactamus *V*^{1}, *in ras. corr. V*^{2} omnis *RV* 9 negandum *H*^{1} 12 dii// *(2 hastae er.) P*, dico *V* 14 paruitatem *H* quia *S* 15 qui in *P*^{ar} *(pr. i er.) V* 16 iactare *SH*, mactari *P*^{1} *(corr. P*^{2}*) V* ac nouis honoribus *om. H* 17 iam *R* 19 adulationis *S* 21 iis *R*^{1}, his *R*^{2} *cum cett.* 22 mortuis *R* 23 fixerunt *V* colere coeperunt memoriam defunctorum *P* 25 gratia ferre *H* 27 quod *P*^{2}

dicens: suscepit autem uita hominum consuetudoque communis, ut beneficiis excellentis uiros in caelum fama ac uoluntate tollerent. hinc Hercules, hinc Castor,
6 hinc Pollux, hinc Aesculapius, hinc Liber. et alio loco: atque in plerisque ciuitatibus intellegi potest acuendae uirtutis gratia aut quo libentius rei publicae causa periculum adiret optimus quisque, uirorum fortium memoriam honore deorum inmortalium consecratam. hac scilicet ratione Romani Caesares suos con-
7 secrauerunt et Mauri suos reges. sic paulatim religiones esse coeperunt, dum illi primi qui eos nouerant eo ritu suos liberos ac nepotes, deinde omnes posteros imbuerunt, et hi tandem summi reges ob celebritatem nominis in prouinciis omnibus colebantur.
8 priuatim uero singuli populi gentis aut urbis suae conditores, seu uiri fortitudine insignes erant seu feminae castitate mirabiles, summa ueneratione coluerunt, ut Aegyptus Isidem, Mauri Iubam, Macedones Cabirum, Poeni Uraniam, Latini Faunum,
9 Sabini Sancum, Romani Quirinum, eodem utique modo Athenae Mineruam, Samos Iunonem, Paphos Venerem, Vul-
10 canum Lemnos, Liberum Naxos, Apollinem Delos. sic per populos atque regiones uaria sacra suscepta sunt, dum homines grati esse in suos principes cupiunt et quos alios honores uita
11 carentibus deferant, inuenire non possunt. praeterea pietas eorum qui successerant plurimum contulit ad errorem: qui ut diuina stirpe nati uiderentur, diuinos honores parentibus de-

AUCTORES 1] II 24, 62. 5] III 19, 50.

RSIHPV] 1 suscipit *R* uitam *H* 2 excellentis R^1P^1V, excellentes R^2P^2SH 4 hinc Pollux] et pollux *codd. Cic.* alio] alico *V* 5 in *ex* im *P* 6 augendae *codd. Cic.* ueritatis P^1, uirtatis *sic* P^2 aut *om. codd. Cic.* quod *H* 7 adirent optimos quosque *H* 8 memoria *SH* consecretam *P* 9 ac R^1 *(corr.* $R^{2?}$*)* *V*, hę *(i. e.* haec*)* *S* consecrarunt *R* 12 omnis R^1V hii *H* tandem *Heumannus*, tamen *C* 13 ꝰomnibusꝰ P^2 15 mirabile *H* 16 aegypti *H*, Aegyptii *edd.* isdem *S* 17 Iubam] in *et spatium 2—3 litt. relict. R* gabirum *(g ex c)* R^2, gabinum *S*, scrabrium *H*, cabirum *(b ex p) P* uranum *(um ex ium) P* 18 sabinis ancum *S* sabiniꝰ P^2 ſãcum *H*, sanctum *PV* romanis *S* 19 athenie *H* 20 apollinem delos liberum naxos *S* delfos *PV* 22 quos *om. H* 24 successeꝝ *S* 25 honores] errores *PV* a parentibus *H*

tulerunt deferrique iusserunt. an potest aliquis dubitare, quo- 12
modo religiones deorum sint institutae, cum apud Maronem legat Aeneae uerba sociis imperantis:

nunc pateras libate Ioui precibusque uocate
Anchisen genitorem —?

cui non tantum immortalitatem, uerum etiam uentorum tribuit potestatem:

poscamus uentos, atque haec me sacra quotannis
urbe uelit posita templis sibi ferre dicatis.

idem scilicet de Ioue Liber et Pan et Mercurius et Apollo fe- 13
cerunt ac postea de his ipsis successores eorum. accesserunt etiam poetae et compositis ad uoluptatem carminibus in caelum eos sustulerunt, sicut faciunt qui apud reges etiam malos panegyricis mendacibus adulantur. quod malum a Graecis 14
ortum est, quorum leuitas instructa dicendi facultate et copia incredibile est quantas mendaciorum nebulas excitauerit. itaque admirati eos et susceperunt primi sacra illorum et uniuersis gentibus tradiderunt. ob hanc uanitatem Sibylla sic eos increpat: 15

Ἑλλὰς δή, τί πέποιθας ἐπ' ἀνδράσιν ἡγεμόνεσσιν;
πρός τί τε δῶρα μάταια καταφθιμένοισι πορίζεις;

EPITOME 12—16] cf. c. 59, 8.

AUCTORES 4 s.] Aen. VII 133 s. 8 s.] Aen. V 59 s. 19 ss.] III 545. 547 ss.

EXPILATORES 11—13] Isidor. orig. VIII 11, 2 12—16] ibid. VI 8, 7, unde scholium ad C. Iulium Victorem, rhetor. lat. min. ed. Halm, ad p. 446, 6.

RSHPV] 1 an** *(te er.) S* post *S* 4 nunc upateras *P* 5 anchisem *PV* 6 uenturum *(corr. m. 2) R* 8 haec me] hieme *S* quodannis *HP*^{1}, *corr. P*^{2} 9 ueli *H* templi *P*^{1} *(corr. P*^{2}*) V* 10 libero et pane *H* et *(ante* Mercurius*) om. SH* 11 iis *R*^{1} 12 etiam *om. H* et *om. H* uoluntatem *H*, uoluptate *V* 13 sic *S* 15 instricta *R* 16 excitauerint *RH*, excitauerit *P*^{2} 17 sacra] sacra ferae *H* 18 ob hanc—increpat *om. V* 19 ΔÉ *S* ΠΕΠΟΙΦΑC *V* ΑΝΔΡCIN *P*, ΑΝΔΡΑCCIN *V* ΗΓΕΜΟΝCCIN *R*, ΗΓΕΜΟΝÉCI *S*, ΗΓΕΜΟΝΕCCIM *P*, ΗΓΕΜΟΝΕCCI *V* Themasdeti poput haseram drasinegemones in *H fortasse intercidit qui in Sibyll. subsequitur u. 546* θνητοῖς, οἷς οὐκ ἔστι φυγεῖν θανάτοιο τελευτήν 20 πρός] ΗΡC *P* τε] ΔÉ *S* ΚΑΤΑΦΘΙΜΕΝΕΙCI *R*, ΚΑΤΑΦCΙΜΕΝΟΙCI *S*, ΚΑΤΑΦΘΙΜΕΝΟΙC *P*, ΚΑΤΑΦΘΙΜΕΝΟΙCCI *V* ΗΟΡΙΖΕΙ *S* prytidedora mecet heaca taphtymoenoes porry zys *H*

θύεις εἰδώλοις; τίς σοι πλάνον ἐν φρεσὶ θῆκεν
ταῦτα τελεῖν προλιπόντα θεοῦ μεγάλοιο πρόσωπον;

16 M. Tullius, qui non tantum perfectus orator, sed etiam philosophus fuit, siquidem solus extitit Platonis imitator, in eo libro quo se ipse de morte filiae consolatus est, non dubitauit dicere
17 deos qui publice colerentur homines fuisse. quod ipsius testimonium eo debet grauissimum iudicari, quod et augurale habuit
18 sacerdotium et eosdem se colere uenerarique testatur. itaque intra paucos uersiculos duas res nobis dedit. nam dum imaginem filiae eodem se modo consecraturum esse profitetur quo illi a ueteribus sint consecrati, et illos mortuos esse docuit et
19 originem uanae superstitionis ostendit. cum uero inquit et mares et feminas complures ex hominibus in deorum numero esse uideamus et eorum in urbibus atque agris augustissima delubra ueneremur, adsentiamur eorum sapientiae quorum ingeniis et inuentis omnem uitam legibus et institutis excultam constitutam-
20 que habemus. quod si ullum umquam animal consecrandum fuit, illud profecto fuit. si Cadmi progenies aut Amphitryonis aut Tyndari in caelum tollenda fama fuit, huic idem honos certe dicandus

EPITOME 3 s. (philosophus) 6—8 (sacerdotium)] cf. c. 17, 4.
AUCTORES 12] Consolat. frg. 14.

RSHPV] 1 ΘΥΙC *SP*, θύεις *C cum codd. quibusd. Sibyll., alii* θύεις τ' ΙΔΩΛΟΙC *RP*, ΔΩΛΟΙC *V* τίς σοι] ΠΟCΟΙ *R*, ΤΙΪΟCΟΪC *S* ΠΛΑΝΑΝ P^1, *s. l. corr.* P^2 ἐν] ЄCN *V* θῆκεν] ΚЄ *S*, ΘΗΗΝΚЄ *P* thysidolo thuitis soeplanonenfresit hece *H* 2 ΤЄΛΙΝ *V* ΠΡΟΛΙΠΟΝΤΑ *V, retinui cum* πλάνον *coniungendum, cf. Addenda;* ΠΟΝΤΑ *R*, ΠΡΟΛЄΊΝΟΝΤΑ *S*, ΠΡΟΛЄΗΠΟΝΤΑ *P; προλιποῦσα uel* προλιποῦσι *codd. Sibyll.* ΘЄΟΙ *S* ΜЄΤΑΛΟΠΟ *R* ΠΡΟCΩΠΩ *S* tautatelin prolimponta teumegalo eo prosopon *H interpretation. lat. in mg. add. m. post. R, communem habent SP cf. Struuium, opusc. I 56* 4 inmitator *P* 7 auguriae *R*, auguriale *P* 8 eos *H* 10 'se' P^2 profitetur *R*, profiteretur *cett.; an* cum — profiteretur? quod $P^{ar}V$ 13 compluris *(con- V)* R^1V, cumpluris P^1, -res R^2P^2 omnibus P^1, *corr.* P^2 15 assentiam *(i. e. -mus) S*, adsen////tiamur *(4 hastae cr.) P*, *adsentiã V^2 18 consecra'n'dam *sic* V^2 19 illud — fuit *om. H* 20 Amphionis *Heusingerus, cf. Orell. IV 991 adn.* tyndaridis *SH* 21 tollo dafama P^{ac} *(s. l. corr.* $P^{1?}$*) V* dicendus *RS*

est. quod quidem faciam teque omnium optimam doctissimam adprobantibus diis inmortalibus ipsis in eorum coetu locatam ad opinionem omnium mortalium consecrabo. fortasse dicat aliquis prae nimio luctu 21
delirasse Ciceronem. atquin illa omnis oratio et doctrina et exemplis et ipso loquendi genere perfecta non aegri, sed constantis animi ac iudicii fuit et haec ipsa sententia nullum praefert indicium doloris. neque enim puto illum tam uarie, 22
tam copiose, tam ornate scribere potuisse, nisi luctum eius et ratio ipsa et consolatio amicorum et longitudo temporis mitigasset. quid quod idem dicit in libris de re publica, idem de 23
gloria? nam de legibus, quo in opere Platonem secutus leges uoluit ponere, quibus putaret usuram esse iustam et sapientem ciuitatem, de religione ita sanxit: diuos et eos qui caelestes semper habiti sunt colunto et ollos quos endo caelo merita locauerunt, Herculem Liberum Aesculapium Castorem Pollucem Quirinum. item in Tus- 24
culanis, cum diceret totum paene caelum humano genere conpletum, si uero inquit scrutari uetera et ex illis ea quae scriptores Graeciae prodiderunt eruere coner, ipsi illi maiorum gentium di qui habentur hinc a nobis profecti in caelum reperientur. quare quo- 25
niam demonstrantur sepulchra in Graecia, reminis-

AUCTORES 11] de rep. VI 13; de glor. frg. 14 12. 14] de legg. II 8, 19 17] Tusc. I 13, 29.

RSHPV] 1 factam *V* doctissimamque *PV* 3 cętũ *S*^{ac}, ~ *del. m. 1*? 4 p̃nimio *(~ add. et* ni *in ras. m. 2) V* 6 *ante* ipso *in 3 hastarum rasura litterae plane incertae P*^{2} genere loquendi *SH* constanti's' *R*^{2} 8 indicium *(*n *ex* u *in utroque cod.) PV* 9 tam ornate *om. H* scribere potuisse] dicere uoluisse *H* luctum eius] luctuq' *S* luctus *H* 11 de *(ante* gloria*) add. H*^{2} 13 iustitiam *(-*ciã *S) SH* 15 sunt *om. codd. Cic.* et *om. R* ollos *V*, illos *cett.* quo's' *H*^{2} endo *PV*, ^{in}uendo *(*in *s. l. minus cert.; an* iu *?* m *?) R*, in *SH* 16 locauerunt *C*, uocauerint *codd. Cic.* 19 illis] iis *codd. Cic.* 20 gratiae *P* tradiderunt *SH* exu'ere' *P*^{2} 21 ipsi *bis P* malorum *S*^{1} di *V*, dii *cett.* qui habentur *om. S* a *om. codd. Cic.* 22 reperiuntur *SH* quare *om. P*, quaere *codd. Cic.* quoniam] quorum *codd. Cic.* 23 demonstrentur *codd. Cic.* reminiscere *om. P*

cere, quoniam es initiatus, quae tradantur mysteriis:
26 tum denique quam hoc late pateat intelleges. testatus est uidelicet Attici conscientiam, ex ipsis mysteriis intellegi posse quod omnes illi homines fuerint qui coluntur, et cum de Hercule Libero Aesculapio Castore Polluce incunctanter fateretur, de Apolline ac Ioue patribus eorum, item de Neptuno Uulcano Marte Mercurio, quos maiorum gentium deos appella-
27 uit, timuit aperte confiteri. et idcirco ait late hoc patere, ut idem de Ioue ceterisque antiquioribus diis intellegamus, quorum memoriam si eadem ratione ueteres consecrauerunt, qua se imaginem nomenque filiae consecraturum esse dicit, ignosci maerentibus potest, credentibus non potest. quis enim tam
28 demens, qui consensu et placito innumerabilium stultorum aperiri caelum mortuis arbitretur aut aliquem quod ipse non habeat dare alteri posse? apud Romanos deus Iulius, quia hoc scele-
29 rato homini placuit Antonio, deus Quirinus, quia hoc pastoribus uisum est, cum alter gemini fratris extiterit, alter patriae parricida. quodsi non consul fuisset Antonius, Gaius Caesar pro
30 suis in rem publicam meritis etiam defuncti hominis honore caruisset, et quidem consilio Pisonis soceri et Lucii Caesaris propinqui, qui uetabant funus ei fieri, et Dolabellae consulis, qui columnam in foro id est tumulum eius euertit ac forum expiauit. nam Romulum desiderio suis fuisse declarat Ennius, apud quem
31 populus amissum regem dolens haec loquitur:

o Romule, Romule die,
qualem te patriae custodem di genuerunt!

AUCTORES 26 ss.] Ann. 115 ss.; cf. Cic. de rep. I 41, 64.

(G)RSHPV] 1 'es' H^2 initatus (ta *in ras. V) PV* tradentur V^1 2 tunc *P* 4 *om*nes (h *et* i *cr.) HP* 6 idem *H* 8 hunc *S* 10 memoria *H* 12 *post* quis *uel* demens *fort.* est *addendum* 13 placitum *H* 15 dari V^1 18 non *ante* consul *Schoellius*, quod nisi consul *R*, quodsi consul non *SH*, quodsi consul *PV* *a* [Gaius] caesar *incipit codicis G pag. 1 (40), cuius in uerss. 1—9. 23—31 nonnulla legebantur* [Gaius] *G, om. R*, C. *SHP*, G. *V* 19 homines *P* 20 [lucii] *G*, L. *uel.* l. *cett.* 21 qui *om. R*, idemque *H* uetebant *PV* ei *GSH*, eius *R, om. PV* 22 tumul*um (t *cr.*) *R* 23 [namq.] *G* *post* suis *s. l.* dm̃ $R^{2?}$ 24 dolens (c *m. 2) V* 25 romulae *(prius)* H^{ar} (e *cr.)* V *ante alterum* romulo *s. l.* o $P^{1?}$ Romulo *om. S*, romulae H^{ar} (e *cr.)* die R^1, dee R^2, dic *S*, diem *H* 26 di *cod. Cic.*, dii *C*

tu produxisti nos intra luminis oras,
o pater, o genitor, o sanguen dis oriundum.

ob hoc desiderium facilius creditum est Iulio Proculo men- 32
tienti, qui subornatus a patribus est, ut nuntiaret plebi uidisse
se regem humano habitu augustiorem eumque mandasse ad
populum, ut sibi delubrum fieret, se deum esse et Quirinum
uocari. quo facto et ipsi populo persuasit Romulum ad deos 33
abisse et senatum suspicione caedis regiae liberauit.

16. Poteram iis quae rettuli esse contentus, sed supersunt 1
adhuc multa suscepto operi necessaria. nam quamuis ipso 2
religionum capite destructo uniuersas sustulerim, libet tamen
persequi cetera et redarguere plenius inueteratam persuasionem,
ut tandem homines suorum pudeat ac paeniteat errorum.
magnum hoc opus et homine dignum, 3

religionum animos nodis exsoluere pergo,

ut ait Lucretius, qui quidem hoc efficere non poterat, quia
nihil ueri adferebat. nostrum est hoc officium, qui et uerum
deum adserimus et falsos refutamus. illi ergo qui poetas 4
finxisse de diis fabulas opinantur ⟨et tamen⟩ deas feminas et
esse credunt et colunt, reuoluuntur inprudentes ad id quod

AUCTORES 3—7 Iulio — uocari] Cic. de rep. II 10, 20 et Liu., ut uid., I 8 (habitu augustiorem), cf. tamen Flor. I 1, 18. 15] I 932.

(G)RSHPV] 1. 2 *inuerso ordine cod. Cic.* 1 horas *S* 2 o genitor *cod. Cic.*, o patriae *(sed* o *eras. R) RSPV*, o genitor patriae *H* sanguen *(corr. m. 2) R*, sanguine *H*, sanguen *(corr. m. 1 ?) P* diis *RHP* 3 facilibus *S* proculo, *exp. et s. l.* consuli *add. m. rec. P* 4 a patribus est *S*, a patribus *RPV*, est a patribus *H* 5 se *om. R* angustiorem SP^1, *corr.* P^2 6 *post* fieret *s. l.* et *m. rec. P* 8 suspitione *SP* 9 poteram his esse contentus quae rettuli *S* iis *edd.*, his *C* 10 suscepto multa *S* quamquam *SH* 11 religionis *SH* uniuersas *scripsi*, uniuersa *C* sustulerimus *S* licet *S* 13 pudeat suorum *P* errorem H^{ac} P^{ac} 14 hominem *H* 15 animum *codd. Lucr.* 16 ut *om. H* *in* effic[ere] n⟨on pote⟩ *desinit codicis G pag. 1 (40), sequitur pag. 2 (39), in qua nonnulla legebantur* qui[a] *(corr. m. 2 uel alia poster.) P*, qui *GRSHV* 17 adferebant *H* 18 ergo] enim *SH* 19 et tamen *addidi conl. c. 11, 17 ss., maxime § 29* (mentitos — dicunt poetae)*;* et *add. edd.* deas — coluntur *in mg.* H^2 20 coluntur *H (i. e.* H^2*)*, culunt P^1, *corr.* P^2, olunt *V post* colunt *s. l.* et *m. post. P* inpudentes *R*

negauerant, coire illos ac parere. nec enim fieri potest quin duo sexus generandi causa sint instituti. recepta uero sexuum diuersitate non intellegunt consequens esse ut concipiant: quod in deum cadere non potest. sed isti putant: nam et Iouis esse
6 filios dicunt et ceterorum deorum. nascuntur ergo et cotidie quidem dii noui: nec enim uincuntur ab hominibus fecunditate. igitur deorum innumerabilium plena sunt omnia, nullo scilicet
7 moriente. nam cum hominum uis incredibilis, numerus sit inaestimabilis, quos tamen sicuti nascuntur mori necesse est, quid deorum esse tandem putemus, qui tot saeculis nati sunt
8 inmortalesque manserunt? cur ergo tam pauci coluntur? nisi forte arbitramur non generandi causa, sed tantummodo capiendae uoluptatis duos esse sexus deorum et ea exercere
9 quae homunculos et facere et pati pudet. cum uero dicantur aliqui ex aliquibus nati, consequens est ut semper nascantur, siquidem aliquando sunt nati, uel si nasci desierunt, scire nos
10 conuenit cur aut quando desierint. non inlepide Seneca in libris moralis philosophiae quid ergo est inquit quare apud poetas salacissimus Iuppiter desierit liberos tollere? utrum sexagenarius factus est et illi lex Papia fibulam inposuit? an impetrauit ius trium liberorum? an tandem illi uenit in mentem

ab alio expectes alteri quod feceris

11 et timet ne quis sibi faciat quod ipse Saturno? at isti qui deos adserunt, uideant quomodo respondeant huic argu-

AUCTORES 18] frg. 119. 23] inc. inc. fab. frg. LXIX comic. Rom.² Ribbeck et Publil. Syr. sentent. 2.

(G)RSHPV] 1 illos *(corr. m. 2) R* ac parere] apparere *H* quin] ut *H,* qui *P*¹ *(om. P*²*) V* 2 gignendi *SH* 3 (intelle)gant *G* 4 isti] ut *(s. l. P*²*)* isti *PV* 8 numerus sit inaestimabilis *om. R* sit *om. H* 9 inextimabilis *H* 10 putamus *H* 11 tam] an *H* 13 deorum *om. H* et ea *deesse in G spatia et uestigia indicare uid.* 14 homunculo se *(om.* et*) H* 15 ut] et ut *R* nascuntur *V*¹ 16 qui quidem *H post* si *in mg.* aliquando *add. P*² 17 desierunt *H* lepidae *H,* inlepide *(*eg *minus certum, corr. m. post.) P in* seneca *desinit codicis G pag. 2 (39)* 18 moralibus *H* 19 libere *R* 20 sexaginarius *R,* sexagentrius *S* fabulam *P* 21 ius *(sic corr. m. post.) P* librorum *SP*ᵃᶜ

mento quod inferemus: si duo sunt sexus deorum, sequitur concubitus, si coeunt, et domos habeant necesse est; nec enim carent uirtute ac pudore, ut hoc promisce aut in propatulo faciant, sicut muta facere uidemus animalia. si domos habent, 12
consequens est ut et urbes habeant, et quidem auctore Nasone, qui ait:

> plebs habitat diuersa locis, a fronte potentes
> caelicolae clarique suos posuere penates.

si habent urbes, et agros igitur habebunt. iam quis non uideat 13
quae sequantur? arare illos et colere, quod uictus causa fit: ergo mortales sunt. quod argumentum retrouersus idem ualet. 14
si enim agros non habent, ne urbes quidem, si urbes non ⟨habent⟩, ne domos quidem, si domibus carent, ergo et concubitu, si concubitus ab iis abest, et sexus igitur femininus.
in diis autem uidemus et feminas esse: ergo dii non sunt. dissoluat hoc argumentum si quis potest. ita enim res rem 15
sequitur, ut haec ultima necesse sit confiteri. sed ne illud 16
quidem dissoluet aliquis: ex duobus sexibus alter fortior est, alter infirmior; robustiores enim mares sunt, feminae inbecilliores. inbecillitas autem non cadit in deum, ergo nec feminae
sexus. huic additur superioris argumenti extrema illa con- 17
clusio, ut dii non sint, quoniam in diis et feminae sunt.

17. Ob has rationes Stoici aliouersus deos interpretantur, et 1
quia non peruident quid sit in uero, conantur eos cum rerum naturalium ratione coniungere. quos Cicero secutus de diis ac

EPITOME 25—64, 10] c. 17, 4.
AUCTORES 7 s.] Metam. I 173 s.

RSHPV] 2 domus *PV* 3 promiscuę *S* 4 faciunt P^1, *corr.* P^2 uidemus facere *SH* uideamus $P^{ac}V$ 7 loca *R* a *plerique codd. Ouid.*, ac *RPV*, hac *SH* 8 pusoere P^1, *corr.* P^2 pe*nates *(n ? er.)* *P* 9 uidet *RH* 10 secuntur *R* sit *S* 12 enim *om. S* si urbes — domos quidem *om. R* 13 habent *add. edd.* si] si et *SH* 14 iis R^1, hiis R^2, his *cett.* femininis P^1, *corr.* $P^{2?}$ 15 in diis — feminas esse *om. S* dis *V* femininas *PV* 17 ^{ad}ultim^{v} *(sic corr. m. 2)* *R*, ultimam *H* 18 sexubus R^1 19 sunt *om. S* 20 femineus *edd.* 23 aduersu *sic H* 24 eos] deos *R* 25 ac] ac de *PV*

2 religionibus eorum hanc sententiam tulit: uidetisne igitur, ut a physicis rebus bene atque utiliter inuentis tracta ratio est ad commenticios ac fictos deos? quae res genuit falsas opiniones erroresque turbulentos et superstitiones paene aniles. et formae enim nobis deorum et aetates et uestitus ornatusque noti sunt, genera praeterea, coniugia cognationes omniaque traducta ad similitudinem inbecillitatis humanae.
3 quid planius, quid uerius dici potest? Romanae philosophiae princeps et amplissimo sacerdotio praeditus commenticios ac fictos deos arguit, quorum cultus superstitiones paene aniles esse testatur, falsis opinionibus erroribusque turbulentis im-
4 plicatos esse homines queritur. nam totus liber tertius de natura deorum omnes funditus religiones euertit ac delet. quid ergo a nobis expectatur amplius? num eloquentia superare possumus Ciceronem? minime id quidem, sed fiducia illi defuit ignoranti ueritatem, quod ipse simpliciter in eodem opere confitetur. ait enim facilius posse se dicere quid non sit quam quid sit, hoc est falsa se intellegere,
5 uera nescire. clarum est igitur homines fuisse illos qui dii putantur et eorum memoriam post mortem consecratam. ideo et aetates diuersae sunt et certae imagines singulorum, quod in eo habitu et aetate simulacra eorum configurata sunt,
6 in qua quemque mors deprehendit. consideremus si placet

AUCTORES 1] de nat. deor. II 28, 70. 18] ibid. I 21, 60.

(G)RSHPV] 1 eorum *om. H* uidetis P^1 *(ne s. l. add.* $P^{2?}$*) V* 2 physicis] ficis *m. 1, s. l.* ł a factis ł a fictis *m. rec. P* tractata *R* 3 ratio est *RHPV,* racionẽ *S,* ratio sit *codd. Cic.* ac] et *codd. Cic.* 4 senuit *S* falsas *om.* P^1 *(add.* P^2*) V* 6 uestitos P^1, *corr.* P^2 7 praeterea *ex* praeter *P* cognationes *RSH cum codd. Cic.,* cognationes omnes *PV* 10 principes P^1 *(corr.* P^2*) V (supra alt.* i *eras.* e*)* 11 superstiones *R* 13 esse *om. P* 14 omnis R^1V 15 eloquentia] in eloquentia *R* *hinc fere incepit codicis G pag. 3 (125), in qua paucae litterae agnoscebantur* 16 mine P^1, *corr.* P^2 18 se posse *R* 'se' P^2 dicere *in mg. add.* P^2*?* quod *(ante* non*) S* 19 quid *(ante* sit*) S,* qui'd' P^2V^2 falsa] est sa R^1, *s. l. corr.* R^2 21 memoria *S* *aut ante* consecratam *aut post add.* esse *edd.* 22 et] etiam *edd.* aeta'te's P^2 23 quod] qui^a *(corr. m. 2) P* 24 qua quemque] quacumque, *in mg.* ł qua quẽq. *V* conprachendit *(cõ-S) SH*

aerumnas infelicium deorum. Isis filium perdidit, Ceres filiam, expulsa et per orbem terrae iactata Latona uix insulam paruam in qua pareret inuenit. Deum Mater et amauit formosum 7 adulescentem et eundem cum paelice deprehensum exsectis uirilibus semiuirum reddidit et ideo nunc sacra eius a Gallis sacerdotibus celebrantur. Iuno paelices acerrime persecuta est, quia parere ipsa non potuit ex fratre. insulam Samum 8 scribit Varro prius Partheniam nominatam, quod ibi Iuno adoleuerit ibique etiam Ioui nupserit. itaque nobilissimum et antiquissimum templum eius est Sami et simulacrum in habitu nubentis figuratum et sacra eius anniuersaria nuptiarum ritu celebrantur. si ergo adoleuit, si fuit uirgo primo, postea mulier, hominem fuisse qui non intellegit, pecudem se fatetur. quid loquar obscenitatem Veneris omnium 9 libidinibus prostitutae non deorum tantum, sed et hominum? haec enim ex famoso Martis stupro genuit Harmoniam, ex Mercurio Hermaphroditum, qui est natus androgynus, ex Ioue Cupidinem, ex Anchise Aenean, ex Bute Erycem; ex Adonio quidem nullum potuit, quod etiamtum puer ab apro ictus occisus est. quae prima, ut in Historia Sacra continetur, 10 artem meretriciam instituit auctorque mulieribus in Cypro fuit,

EPITOME 3—6] c. 8, 6. 14 s.] c. 9, 1 Venus — exposita 16 s.] c. 8, 4. 20—66, 3] c. 9, 1.

AUCTORES 20] frg. XIII.

(G)RSHPV] 1 aerumnas (er- *H)* si placet *SH* ceras *H* 2 expulsam *S* iactatam *SH* 3 dium *S* formonsum *H* 4 et *om. H* pelice *SHPV* exectis *PV* 5 semiuirum *S* 6 pelices *SPV* 7 ipsam *S* patre *H* insul*am *(s er.) V* somum S^1 9 ita q. P^2 10 est eius *H* 13 *a* Mulier hominem *incipit codicis G pag. 4 (126) paene tota lecta* 14 quod V^1 16 armoniam *GS* ex] et P^1, *corr.* P^2 17 hermaforoditum *H* androginus *GP*, androgenus *S* 18 cupidinem V^2 ex anchise — erycem *in inf. mg.* V^2 ex] et P^1, *corr.* P^2 anchisae *G*, anchise R^2, anchisa *(~ er.) S* aenean *GSH*, aeneam *RPV (i. e.* V^2*)* buten *GS* ergicen *R*, ericē *S*, erycen *P* adonio *GRSHV*, adone *(e in 2 hastis eras. m. 2) P; an* Adoneo *scribendum ?* 19 quod] qui *V* tum *om. G*, tunc *P* ab apro ictus] apro obiectus *G*, ab apro genitus *S* ictu *H* 20 in *om. SH* 21 e[i]pro *G*

uti uulg⟨at⟩o corpore quaestum facerent: quod idcirco imperauit,
ne sola praeter alias mulieres inpudica et uirorum adpetens
11 uideretur. etiamne haec habet aliquid numinis, cuius plura
numerantur adulteria quam partus? sed ne illae quidem uir-
gines inlibatam castitatem seruare potuerunt. unde enim pu-
temus Erichthonium esse natum? an ex terra, ut poetae uideri
12 uolunt? at res ipsa clamat. nam cum Vulcanus diis arma
fecisset eique Iuppiter optionem dedisset praemii quod uellet
postulandi iurassetque ut solebat per infernam paludem se nihil
negaturum, tum faber claudus Mineruae nuptias postulauit.
13 hic Iuppiter Optimus Maximus tanta religione constrictus ab-
nuere non potuit, Mineruam tamen monuit repugnare pudi-
citiamque defendere. tum in illa conluctatione Vulcanum in
terram effudisse aiunt, unde sit Erichthonius natus, idque illi
nomen inpositum ἀπὸ τῆς ἔριδος καὶ χθονός id est ex certamine
14 atque humo. cur igitur uirgo eum puerum cum dracone con-
clusum et obsignatum tribus uirginibus Cecropidis commen-
dauit? euidens ut opinor incestum, quod nullo modo possit
15 colorari. altera cum paene amatorem suum perdidisset, qui
erat turbatis distractus equis, praestantissimum medicum
Asclepium curando iuueni aduocauit eumque sanatum

EPITOME 4—14] c. 9, 2. 19—67, 11] c. 9, 3.
AUCTORES 20. 67, 1 ss.] Verg. Aen. VII 767. 774 ss.
EXPILATORES § 13] Augustin. de ciu. dei XVIII 12 (pag. 271, 11—16).

(G)RSHPV] 1 uulgato *Crenius, animaduers. IX pag. 63 (ed. Amstelod. 1701);* uulgo *C* 3 nominis $P^{ac}V$ 4 ille *SHP*^{2}, illi P^1, illae V^2 uirginis *H* 5 potuit *H* 6 erichthonium *(eric minus cert. G) GPV,* erichtonium *S,* eryctonium *H* uidere *R* 7 aut S^1, *in ras. corr.* S^2 *an* reclamat? 8 dedisse *H* quid *H* 9 internam *V* 10 tunc *P* 11 optimus *in mg.* P^2 12 admonuit *H* 13 tunc *P* in *om. H in* illa [co]nlucta *desinit codicis G pag. 4 (126)* uulcanus *S* 14 terra *H* profudisse *C (nisi quod* - fundisse *PV),* semen *add. edd., sed cf. Epit. 9, 2* effudit; *cx hoc et Augustini loco (pag. 271, 12 s.)* in amborum contentione Vulcanum commotum effudisse aiunt semen in terram *supra quoque* effudisse *scripsi* herichthonus P^{ac} *(*herichthonius *corr.),* herichthonus *V* 15 inpositum est id est, *om. graeca H* τῆς] ΤΕC *S* ΧΘΟΝΟC *(*Χ *ex* Κ*) P* ex ercitamine *P*
17 cecropidis *(corr. m. 2) R* 20 turbatus R^{ac} distinctus *S*

secretis alma recondit
sedibus et nymphae Egeriae nemorique relegat,
solus ubi in siluis Italis ignobilis aeuum
exigeret uersoque ubi nomine Virbius esset.

quid sibi uult haec tam diligens, tam sollicita curatio? quid 16
secretae sedes? quid relegatio uel tam longe uel ad mulierem
uel in solitudinem? quid deinde nominis commutatio? postremo
quid equorum tam pertinax abominatio? quid significant haec
omnia nisi conscientiam stupri et amorem minime uirginalem?
erat plane cur tantum laborem pro tam fideli iuuene suscipe- 17
ret, qui amanti nouercae obsequium pernegarat.

18. Hoc loco refellendi sunt etiam ii qui deos ex hominibus 1
esse factos non tantum fatentur, sed ut eos laudent, etiam
gloriantur, aut uirtutis gratia ut Herculem aut munerum ut
Cererem ac Liberum aut artium repertarum ut Aesculapium
ac Mineruam. haec uero quam inepta sint quamque non 2
digna propter quae homines inexpiabili se scelere contaminent
hostesque uero deo fiant, quo contempto mortuorum sacra suscipiunt, ex singulis rebus ostendam. uirtutem esse dicunt quae 3
hominem tollat in caelum, non illam de qua philosophi disserunt, quae posita est in bonis animi, sed hanc corporalem
quae dicitur fortitudo: quae quoniam praecipua in Hercule fuit,
inmortalitatem meruisse creditur. quis tam stulte ineptus 4
est, ut corporis uires diuinum uel etiam humanum bonum
iudicet, cum sint et maiores pecudibus adtributae et uno
morbo saepe frangantur uel senectute ipsa minuantur et cor-

EPITOME 12—19] cf. c. 14, 5.

B (*a* 19) *RSHPV]* 2 nymphiae *PV* 3 in] et $R^{ac}PV$ 4 urbius *S*, uiruius *H* 5 hoc $P^{ac}V$ tam *(ante* sollicita*) s. l.* P^2 7 in] ad *SH* quod R^1 8 abnegatio *H*, abhominatio P^{ac} *(*h *expunct.) V* haec *om. S* 9 conscientia *S* 11 amanti] a mandatis *(*s *m. 2) R* 12 loco V^2 ii R^1, hii R^2HV, hi *SP* 17 se *om. SH* 18 deo uero *PV* suspiciunt V^1, *in ras. corr.* V^2 19 *a* tendam uirtutem *denuo incipit B (fol. 13), cf. pag. 46, 18* 20 dixerunt *S* 21 animis *PV* 22 hercule* *(*m *er.) P* 23 immortalitatẽ *(~ m. 2) S* 24 est *om. H* 25 uno] uiro *S* 26 frangantur B^1, *in ras. corr.* B^2 ipsa senectute *HPV* corruant *(*n *m. 3) B*

ruant? itaque idem ille cum deformari ulceribus toros suos cerneret, nec sanari se uoluit nec senem fieri, ne quando se
6 ipso minor aut deformior uideretur. hunc a rogo quo uiuum se ipse combusserat escendisse in caelum putauerunt eaque ipsa quae stultissime sunt admirati simulacris et imaginibus expressa et consecrata posuerunt, ut in perpetuum uanitatis illorum monumenta perstarent. qui ob necem bestiarum deos
7 fieri credidissent. sed haec fortasse Graecorum culpa sit, qui
8 res leuissimas pro maximis semper habuerunt. quid nostri? num sapientiores? qui athleticam quidem uirtutem contemnunt, quia nihil obest, sed regiam, quia late solet nocere, sic admirantur, ut fortes ac bellicosos duces in deorum coetu locari arbitrentur; nec esse ullam aliam ad inmortalitatem uiam quam exercitus ducere, aliena uastare, delere urbes, oppida excindere, liberos populos aut trucidare aut subicere seruituti.
9 uidelicet quo plures homines adflixerint spoliarint occiderint, eo se nobiliores et clariores putant et inanis gloriae specie
10 capti sceleribus suis nomen uirtutis inponunt. iam mallem ut a ferarum caedibus deos sibi fingerent quam inmortalitatem tam cruentam probarent. si quis unum hominem iugulauerit, pro contaminato ac nefario habetur nec ad terrenum hoc domicilium deorum admitti eum fas putant. ille autem qui infinita hominum milia trucidarit, cruore campos inundauerit, flumina infecerit, non modo in templum, sed etiam in caelum
11 admittitur. aput Ennium sic loquitur Africanus:

EPITOME 5 s.] cf. 14, 5.

BRSHPV] 1 idem *om. S* deformare *R* thoros *PV* 2 sanari] sanum *B* semen *BV*^{1} 3 a] e *P*, ae *V* 4 *scendisse *(e er., a m. 3) B*, escendisse *R*, ascendisse *SH*, accendisse *P*, escendisse *V* 5 stultissima *P* 6 expersa *H* 7 monumenta *(corr. m. 2) R* p///starent *(3 hastae er.) P* 9 promaximis *B*^{2} 10 atleticam *B*^{1}, *zleticam *B*^{2}, athleticã *(~ m. 2) S*, hatleticam *H*, athleticam *P*, athlicam *V* 11 regem *S* 14 ercitus *H* urbes delere *edd.* 15 exsindere *sic S*^{2} subicere *m. 1*, c *in g corr. m. 2*, c *ras. ex g restit. m. 3 B*, subiecere *PV* 16 quo* *(d er.) R* pluris *RP*^{1} *(corr. P*^{2}*) V* spoliauerint *edd.* 17 eo se] eos se^{et} *(et m. 3) B* 18 captis *P*^{ur}*V* 22 putat *S* 23 milia hominum *H* trucidauerit *edd.* inundarit *SH*

si fas endo plagas caelestum ascendere cuiquam est,
mi soli caeli maxima porta patet,

scilicet quia magnam partem generis humani extinxit ac perdidit. o in quantis tenebris, Africane, uersatus es uel potius 12
o poeta, qui per caedes et sanguinem patere hominibus ascensum in caelum putaueris! cui uanitati etiam Cicero adsensit. 13
est uero inquit Africane: nam et Herculi eadem ista porta patuit; tamquam ipse plane, cum id fieret, ianitor fuerit in caelo. equidem statuere non possum dolendumne 14
potius an ridendum putem, cum uideam graues et doctos et ut sibi uidentur sapientes uiros in tam miserandis errorum fluctibus uolutari. si haec est uirtus quae nos inmortales 15
facit, mori equidem malim quam exitio esse quam plurimis. si aliter inmortalitas parari non potest nisi per sanguinem, 16
quid fiet, si omnes in concordiam consenserint? quod certe fieri poterit, si pernicioso et impio furore proiecto innocentes esse ac iusti uelint. num igitur nemo erit caelo dignus? 17
num peribit uirtus, quia hominibus in homines saeuire non dabitur? sed isti qui euersiones urbium populorumque summam
gloriam conputant, otium publicum non ferent, rapient saeuient et iniuriis insolenter inlatis humanae societatis foedus

AUCTORES 1 s.] Epigr. III 9 s.; ex Cic. de rep. 7] de rep. incert. frg. 9.

BRSHPV] 1 fas endo *H*, faciendo *BRS*, fas est do $P^{ac}V$, est *corr.* P^1 plagas (‾ *m. 2)* caelestium uefasciquam (uefasqiquam *m. 2)* est (e *in er.* a *? m. 2) B* caelestium *BSP*, caelestũ̃ *V* ad'scendere V^2 2 mihi *H*, mihi' (hi *m. poster.) P* patet *in mg.* S^2 3 quia] quam B^1, *corr.* B^2 per'di-dit B^3 4 ĩn B^3 ⟨tu⟩ potius *Schoellius* 5 o *eras. P* 6 putaberis *H* Cicero *om. S* 7 uerọ̃ *(corr. m. 2) R* et *om. H* 8 potuit *H* genitor *H* 9 et quidem *SH* 10 uideas *H* doctores *S* 11 uiderentur *R* sapientis P^1 *(corr.* P^2*) V* mi'serandis B^3, miseramdis *R*, miserans *S* errorem *V* 12 uoluntari $R^{ar}V^1$ si haec — quam plurimis *in mg.* V^2 13 more *S* quidem *SPV* malim P^1, ma'uelim P^2, magislim *B*, uelim *R*, mauelis *S*, mauelim *HV (i. e.* V^2*)* 15 concesserint *SH* 16 poterit *P*, potẽt *sic V*, potest *BRSH* 17 uoluerunt *H* 18 uirtus] iustus *S* quia] quoniam *SH* seruire B^1, *s. l. et ras. corr.* B^3 20 odium *B*

inrumpent, ut habere hostem possint, quem ⟨non⟩ sceleratius
deleant quam lacessierint.
18 Nunc ad reliqua pergamus. nomen deorum Cereri ac Libero
traditio munerum fecit. possum diuinis docere litteris uinum
atque fruges ante progeniem Caeli atque Saturni fuisse in
19 usu hominum, sed ab his sane inuenta esse fingamus. num
potest plus aut maius uideri collegisse fruges iisque fractis
panem facere docuisse aut uuas de uitibus lectas expres-
sisse uinumque fecisse quam fruges ipsas aut uites generasse
20 ac protulisse de terra? reliquerit haec sane deus humanis 1
ingeniis eruenda, tamen fieri non potest quin ipsius sint omnia,
qui et sapientiam tribuit homini ut inueniret et illa ipsa quae
21 possent inueniri. artes quoque inuentoribus suis inmortalita-
tem peperisse dicuntur, ut Aesculapio medicina, Volcano fabrica.
colamus igitur et illos qui fullonicam sutrinamue docuerunt. 1
cur autem figulinae repertori honos non habetur? an quia
22 isti diuites uasa Samia contemnunt? sunt et aliae artes
quarum repertores humanae uitae plurimum profuerunt: cur
23 non et illis adtributa sunt templa? sed nimirum Minerua
est quae omnes repperit, ideoque illi opifices supplicant. ergo 2
24 ab his sordibus Minerua ascendit in caelum. est uero cur
quisquam derelinquat eum qui terram cum animantibus, cae-

EPITOME 3—71, 6] cf. c. 14, 5.

B(G)RSHPV] 1 quam V^1 non *add. Thilo* sceleratus *P*, sceleratius *sic* V^2 2 lacessierint P^{pr} *(alt.* i *ras. ex* u*) edd.*, lacesserint *S*, lacessierunt *BRV*, lacesserunt *H* 3 peragamus *P* celeri P^1 *(corr.* P^2*)V* 4 possumus *S* litteris docere *B* 5 Caeli] caereri*** *H* 6 usum *BS* triis R^2 nam *S*, non *HP* 7 potes *H* iisque] isque *R*, hisque *cett.* fractis] fructibus B^1, *corr.* B^3 8 expressisse B^2 9 aut] atque *R* 10 *a* [Terr]a rel[iqueri]t *incipit codicis G pag. 5 (151) paene tota lecta* reliquit *B*, reli*queri*t *(duo* n *er.) P*, reli*qua erit *(n er.) V* hominum *H* 11 erudienda *BH*, [erudien]da *G* 12 et *(ante* illa*) om. H* 13 possint *BG* inuenire V^1; *post* inueniri *in mg.* primus inuenit *add.* $P^{1?}$ artis R^1 14 reperisse *RH* scolapio *H* volcano *B*, uulcano *cett.*, u *minus cert. in G* 15 fullonicam *(*l *in ras. ex* c *? m. 2) V* sutrinam*ue q *er.) B*, strinamque *G* 16 repertorum *S* 17 uasa Samia] uasam nimiam *R* 18 re[p]pertores *G* 19 et R^2 nimirum *om. S* 20 omnis R^1 21 tris R^2 escendit R^1 *V* uero] ergo *H* 22 relinquat *R* celum — luminibus *in mg.* S^2

lum cum astris et luminibus exorsus est, ut eam ueneretur quae telam docuit ordiri. quid ille qui uulnera in corporibus sanare docuit? num potest esse praestantior quam qui corpora ipsa formauit, sentiendi ac uiuendi rationem dedit, herbas denique ipsas et cetera quibus medendi ars constat excogitauit ac protulit?

19. At enim dicet aliquis et huic summo qui fecit omnia et illis qui partim profuerunt suam uenerationem esse tribuendam. primum nec factum est umquam ut qui hos coluit, etiam deum coluerit, neque fieri potest, quoniam si honos idem tribuitur aliis, ipse omnino non colitur, cuius religio est illum esse unum ac solum deum credere. clamat summus poeta eos omnes qui inuentas uitam excoluere per artes aput inferos esse ipsumque illum repertorem medicinae talis et artis ad Stygias undas fulmine detrusum, ut intellegamus quantum ualeat pater omnipotens, qui etiam deos fulminibus exstinguat. sed homines ingeniosi hanc secum habebant fortasse rationem: quia deus fulminari non potest, apparet non esse factum. immo uero quia factum est, apparet hominem fuisse, non deum. mendacium poetarum non in facto est, sed in nomine: metuebant enim malum, si contra publicam persuasionem faterentur quod erat uerum. quodsi hoc constat inter ipsos, ex hominibus deos factos, cur ergo non credunt poetis, si quando illorum fugas et uulnera et

AUCTORES 13. 14] Verg. Aen. VI 663; VII 772 s. 24 s.] cf. Cic. de nat. deor. I 16, 42.

B(G)RSHPV] 1 cum *om. B* liminibus V^1 ueneræntur *P* 2 quid] quia B^1 (qu*a^m B^3) *G* in] uel *S* corpore *B* 3 sanare *B* presentior *P* *** qui (qui *? er.*) *B* 4 uiuendi (*s. l. corr.* R^2) *RS*, uidendi *BGR*^{1}*HVP* (^{ui}dendi *ex* uendi P^{1f}) *edd., sed cf. II 11, 6* accepta uiuendi sentiendique ratione 5 ipsa ceteraque *H* atque *PV* 8 esse *om. V* 9 quis *P* 10 *in* fieri potest *desinit codicis G pag. 5 (151), sequitur pag. 6 (152), cuius in uerss. 1—21 pleraque legebantur* 11 idem] inde *H ante* aliis *s. l.* ab *add.* B^3 13 omnis P^1 (*corr.* P^2) *V* [in](uent)[am] *G*, inuentes *H* 14 inferas V^1, *in ras. corr.* V^2 15 talis et *om. BG* *rtis (e *? er.*) *B* stugias *H* flumine *P* 16 ualet *S* 18 habeant *RS*, habent *H* qua *H* 19 uero] uero etiam *BG* 20 *post* mendacium *add.* enim *edd.* 21 est *post* nomine *SH* 23 hc̄ (*i. e.* haec) *S* ergo B^2

7 mortes et bella et adulteria describunt? quibus de rebus intellegi datur non potuisse ullo pacto fieri deos, quia ne homines quidem probi fuerunt eaque in uita sua gesserunt quae mortem pariunt sempiternam.

1 20. Venio nunc ad proprias Romanorum religiones, quoniam de communibus dixi. Romuli nutrix Lupa honoribus est adfecta diuinis, et ferrem, si animal ipsum, cuius figuram gerit. 2 sed auctor est Liuius Larentinae esse simulacrum et quidem non corporis, sed mentis ac morum. fuit enim Faustuli uxor et propter uulgati corporis uilitatem lupa inter pastores id est 3 meretrix nuncupata est; unde etiam lupanar dicitur. exemplum scilicet Atheniensium in ea figuranda Romani secuti sunt, apud quos meretrix quaedam nomine Leaena cum tyrannum occidisset, quia nefas erat simulacrum constitui meretricis in templo, animalis effigiem posuerunt cuius nomen gerebat. 4 itaque ut illi monumentum ex nomine, sic isti ex professione fecerunt. huius nomini etiam dies festus dicatus est et Laren- 5 tinalia constituta. nec hanc solam Romani meretricem colunt, sed Faulam quoque, quam Herculis scortum fuisse Verrius scribit. iam quanta ista inmortalitas putanda est, quam 6 etiam meretrices adsecuntur? Flora cum magnas opes ex

EPITOME 5—11; 17—73, 3] c. 15, 1—3.

AUCTORES 8] I 4.

EXPILATORES 9—11] Augustin. de ciu. dei XVIII 21 (pag. 283, 19—23); cf. Isidor. orig. XVIII 42, 2.

B(G)RSHPV] 1 ac bella *H* *in* de re⟨b.⟩ *desinit codicis G pag. 6 (152)* 2 qui *SH* nec *B* 4 pariant *B* 5 ueniamus *H* 7 ipsum] ipsum fuisset *edd.* figura *S* 8 libius *SHP* larentinae (-nè *S) BRS,* la*-rentine (u *er.) H,* tarentinae *PV* 12 figurando *S* 13 l*aena *B*² cum tyrannum] contyrannum *H* 14 qu*a *V*² constituit *S* 15 cui *S* 17 nomine *H* et *om. S* larentinalia *C, nisi quod* la*rentinalia (u *er.) H; cf.* larentinali *cod. Taur. Epit. 15, 2* 18 constitut* *(i er.) et* sunt *s. l. add. m. 2 H* meretricem romani *SH* 19 faulam *B*¹ *(*fau*stulam *B*²) RPV, om. S,* et faulam *H;* Fauulam *i. e.* Fabulam *Reifferscheidius, anal. Horat. (1870) pag. 4,* Faunam *dubitanter Bachrensius, annal. philol. 1885 pag. 781 adn., sed* faula *Epitome quoque habet c. 15,3* quae *H* s*ortum *R*² uerius *B*ᵃᶜ*S* 20 est *ante* ista, *om. post* putanda *P* 21 adsequntur *B,* adsequuntur *PV* *post* adsecuntur *s. l.* ut *S*²

arte meretricia quaesiuisset, populum scripsit heredem certamque pecuniam reliquit, cuius ex annuo faenore suus natalis dies celebraretur editione ludorum, quos appellant Floralia. quod quia senatui flagitiosum uidebatur, ab ipso nomine argu- 7
mentum sumi placuit, ut pudendae rei quaedam dignitas adderetur. deam finxerunt esse quae floribus praesit eamque oportere placari, ut fruges cum arboribus aut uitibus bene prospereque florescerent. eum colorem secutus in Fastis poeta 8
non ignobilem nympham fuisse narrauit quae sit Chloris uocitata eamque Zephyro nuptam quasi dotis loco id accepisse muneris a marito, ut haberet florum omnium potestatem. honeste quidem ista dicuntur, sed inhoneste turpiterque creduntur 9
nec debent, cum ueritas quaeritur, huiusmodi nos uelamenta decipere. celebrantur ergo illi ludi conuenienter memoriae 10
meretricis cum omni lasciuia. nam praeter uerborum licentiam, quibus obscenitas omnis effunditur, exuuntur etiam uestibus populo flagitante meretrices, quae tunc mimarum funguntur officio et in conspectu populi usque ad satietatem inpudicorum luminum cum pudendis motibus detinentur. Cloacinae simu- 11
lacrum in Cloaca Maxima repertum Tatius consecrauit et quia cuius esset effigies ignorabat, ex loco illi nomen inposuit. Pauorem Palloremque Tullus Hostilius figurauit et coluit. quid 12
de hoc dicam nisi dignum fuisse qui semper deos suos, sicut optari solet, praesentes haberet? ab hoc illut Marci Marcelli
de consecratione Honoris atque Virtutis honestate nominum differt, re congruit. eadem uanitate Mentem quoque inter 13

EPITOME 19—21] c. 15, 4. 21 s. 24—74, 2] c. 15, 6.
AUCTORES 8] Ovid. Fast. V 195 ss.

BRSHPV] 1 scribsit H^2 certa qui *S* 2 reli*quit *(*n *er.*)* B* fenore *BSH* sui *B* 3 ludorium *S* quas *H* appellauit *S* 4 senatus *P* 5 summi *R* 6 finxerunt V^2 7 aut] ac *R, cfr. p. 70, 9* 9 cloris *B*, loris *H* 10 nubtam *(*b *ex* p*) B^3*, numtam *P* q̃si *(i. e.* quae si*) V* accepisset *R* 13 uelamine *H* 14 conuenientes *H* 17 flagitante populo *BR* 19 moritibus *(*r *exp. et* t *ex* s *? m. 2) B* 20 reppertum *B* 21 esse R^1 22 pallorem *H* tullius *RP* 23 hoc *S*^{2} 24 praesentes] *** *(*sed *er.*)* secum *B* 25 uirtutes P^1 *(corr.* P^2*) V* honestatem *R*, honeste *H* 26 differt re] differre BR^2 *(ex* differt re*)*, differt et *S*, differe *H*

deos senatus conlocauit, quam profecto si habuisset, eiusmodi
14 sacra numquam suscepisset. magnum Cicero audaxque
consilium suscepisse Graeciam dicit, quod Cupidinum et
Amorum simulacra in gymnasiis consecrasset: adulatus
15 est uidelicet Attico et inrisit hominem familiarem. non enim
magnum illut aut omnino consilium dicendum fuit, sed in-
pudicorum hominum perdita et deplorata nequitia, qui liberos
suos, quos erudire ad honestatem deberent, prostituerunt libi-
dini iuuentutis: a quibus flagitiorum deos et in illis potissimum
locis, ubi nuda corpora corruptorum luminibus patent, et in
illa coli aetate uoluerunt, quae simplex et inprouida prius in-
16 retiri et in laqueos potest cadere quam cauere. quid mirum
si ab hac gente uniuersa flagitia manarunt, aput quam uitia
ipsa religiosa sunt eaque non modo non uitantur, uerum etiam
coluntur? et ideo huic sententiae, tamquam Graecos pruden-
tia uinceret, adiecit: uirtutes enim oportere, non uitia
17 consecrari. quod si recipis, o Marce Tulli, non uides fore
ut inrumpant uitia cum uirtutibus, quia mala bonis adhaerent
et in animis hominum potentiora sunt? quae si uetas consec-
rari, respondebit tibi eadem illa Graecia se alios deos colere
ut prosint, alios uero ne noceant. haec enim semper excusatio
est eorum qui mala sua pro diis habent, ut Romani robiginem
18 ac febrem. si ergo uitia consecranda non sunt, in quo tibi

EPITOME 22 robiginem ac febrem] c. 16, 2.

AUCTORES 2. 16] de legg. frg. 2; II 11, 28; cf. Vahlenum ad hunc loc.

B(G)RSHPV] 1 profectos · *(puncta add. m. 2)* ibi *(om.* si*)* *V* 2 magnũ cicero audaxq. *V*[2] ciceronė *(exp. m. 3)* *B* 4 cymnasiis *PV*[1] consecrassent *H* 5 *a* Cet attico *incipit codicis G pag. 7 (50), in qua pleraque legebantur* derisit *SH* 6 illud magnum *R* illum *G* 7 qui] qua *H* 8 honestate *(te minus cert., an* m *?)* *G*, honesta *PV* 9 flagitio eorum *V* 11 quem *S* inritiri *H* 12 cauere] uide**ri *(rė ? er.)* *B* 13 diuersa *B* 14 eaquae *B* uetantur *H* 16 adiectus *S*[1], *in ras. corr.* *S*[2] uirtutes *B*[2] 18 ut inrũpant *P*[2] 19 uet***as *(ust exters.)* *B* consecrari* *(i er.)* *B* 20 ibi *H* 21 uero *om.* *PV* ne *s. l.* *P*[1?] *V*[2] excusatio semper *SH* est excusatio *B, idem G, sed minus cert.* 22 eorum est *S* mala sua] mala* *(s er.)* *S* rubiginem *SV*, robigine *H* 23 consacranda *H*, consecrata *V*[ac]

adsentior, ne uirtutes quidem. non enim per se sapiunt aut
sentiunt neque intra parietes aut aediculas luto factas, sed
intra pectus collocandae sunt et interius conprehendendae, ne
sint falsae, si extra hominem fuerint collocatae. itaque prae- 19
5 claram illam legem tuam derideo quam ponis his uerbis: ast
olla, propter quae datur homini ascensus in caelum,
Mentem Virtutem Pietatem Fidem: earumque laudum
delubra sunto. atquin haec separari ab homine non possunt.
si enim colenda sunt, in homine ipso sint necesse est. si 20
10 autem sint extra hominem, quid opus est ea colere quibus
careas? uirtus enim colenda est, non imago uirtutis, et co-
lenda est non sacrificio aliquo aut ture aut precatione sollemni,
sed uoluntate sola atque proposito. nam quid est aliut colere 21
uirtutem nisi eam conprehendere animo ac tenere? quod unus
15 quisque simulac coepit uelle, consequitur. hic solus uirtutis
est cultus: nam religio ac ueneratio nulla alia nisi unius dei
tenenda est. quid igitur opus est, o uir sapientissime, super- 22
uacuis extructionibus loca occupare quae possint humanis usi-
bus cedere? quid sacerdotes constituere uana et insensibilia
20 culturos? quid immolare uictimas? quid tantos sumptus uel
fingendis uel colendis imaginibus inpendere? firmius et in- 23
corruptius templum est pectus humanum: hoc potius ornetur,
hoc ueris illis numinibus inpleatur. has ergo falsas conse- 24
crationes sequitur quod necesse est. qui enim sic uirtutes

EPITOME 1—4] c. 16, 1. 8 s.] c. 16, 2 quamuis — substantia. 23 falsas consecrationes] c. 16, 2 quae — execranda 24 ss. 76, 3 fides, 4 pietas, 6 pax, concordia, 8 pudicitia] cf. c. 16, 1.

AUCTORES 5] de legg. II 8, 19; cf. Lact. I 15, 23.

B(G)RSHPV] 1 adsentio (ad *euan. in G) BG* ⌈ne⌋ P^2 ⌈aut sentiunt⌉ B^3 2 aedificulas $B^{ar}G$ factos *H* 3 *in* [ne sint falsae] ⟨si extra⟩ *desinit codicis G pag. 7 (50), sequitur pag. 8 (49), in qua nihil agnoscebatur* 5 his] in his *B* 6 illa *BR* ⌈propter⌉ *P* qu⌈a⌉e B^2 in] ad *SH* 7 earumdem *H* 8 sunt* *(o er.) BP,* sunt *SH,* sunt O *V* 9 sin *(ante* autem*) S* 10 sunt *S edd.* 12 t⌈h⌉ure R^2 15 simulaccoepit B^1, simul-ut occoepit B^2, simul*ut *(a er.)* cepit *R,* simul accepit *SPV,* simulat coepit *H* 17 est *om. R* 19 cadere *H* 20 cultoros B^1, *corr.* B^2, cultores V^1 sumptos *(sed* o *ex* u B^3*)* BP^1, *corr.* P^2 22 pectus] corpus *H* 23 numinibus *B,* nominibus *cett.*

colunt id est qui umbras et imagines uirtutum consectantur,
25 ea ipsa quae uera sunt tenere non possunt. itaque nulla in
quoquam uirtus est, uitiis ubique dominantibus, nulla fides,
omnia pro se quoque rapiente, nulla pietas, nec consanguineis
nec parentibus parcente auaritia et cupiditate in uenena et in
ferrum ruente, nulla pax, nulla concordia, publice bellis sae-
uientibus, priuatim uero inimicitiis usque ad sanguinem furen-
tibus, nulla pudicitia, libidinibus effrenatis omnem sexum et
26 omnes corporis partes contaminantibus. nec tamen desinunt
ea colere quae fugiunt et oderunt. colunt enim ture ac sum-
mis digitis quae sensibus intimis horrere debuerunt: qui error
omnis ex illius principalis ac summi boni ignoratione descen-
27 dit. urbe a Gallis occupata obsessi in Capitolio Romani cum
ex mulierum capillis tormenta fecissent, aedem Veneri Caluae
28 consecrarunt. non igitur intellegunt, quam uanae sint reli-
29 giones uel ex eo ipso, quod eas his ineptiis cauillantur. a
Lacedaemoniis fortasse didicerant deos sibi ex euentis fingere.
qui cum Messenios obsiderent et illi furtim deceptis obsesso-
ribus egressi ad diripiendam Lacedaemonem cucurrissent, a
30 Spartanis mulieribus fusi fugatique sunt. cognitis autem dolis
hostium Lacedaemonii sequebantur. his armatae mulieres ob-
uiam longius exierunt. quae cum uiros suos cernerent parare
se ad pugnam, quod putarent Messenios esse, corpora sua
31 nudauerunt. at illi uxoribus cognitis et aspectu in libidi-
nem concitati, sicuti erant armati permixti sunt, utique pro-

EPITOME 13—15] c. 15, 5.

BRSHPV] 1 quia *V* uirtutuum R^{ac}, uirtutem *H* consecrantur *(exp. m. 2) R* 2 nullo *B* 4 quemque *H*, uno quoque *edd.* rapiente *om. S* 5 parcent *B*, non parcente *H* 6 saeuenientibus *V* 7 inimicitiis V^2 9 *post* desinunt *eras.* ut *B* 11 dic*tis *(i er.) R* horrere *cod. Gothan. et alii recent.*, colere *C* 13 a *om. S* 14 capillis] calis *S* 15 consacrarunt *B*, consecrauerunt *RH* sunt *S* 16 ineptis *H* cauellantur P^1, *corr.* P^2 17 didicerunt *B* 18 messennios *H* 19 lacedemonem *B*, *pariter 21* 20 spartanibus *S* fugatiue *R* 21 iis *H* 23 quo* (đ *m. 2) V* messenios *B* 24 cognotis *P*, cognatis *(sic corr. m. 2) V* et] ex *H* libidine *B* 25 concitati (n *in ras. et* ci *m. 2) P*, cogitati *V* armati, *sed* i *in rasura 2 hastarum m. 2 P*, armatae *cett.* commixti *H* promiscue *S*

misce — nec enim uacabat discernere — sicut iuuenes ab 32
isdem antea missi cum uirginibus, ex quibus sunt Partheniae
nati. propter huius facti memoriam aedem Veneri Armatae
simulacrumque posuerunt: quod tametsi ex causa turpi uenit,
tamen honestius uidetur armatam Venerem consecrasse quam
caluam. eodem tempore Ioui quoque Pistori ara posita est, 33
quod eos in quiete monuisset, ut ex omni frumento quod
habebant panem facerent et in hostium castra iactarent: eo-
que facto soluta esset obsidio desperantibus Gallis inopia subigi
posse Romanos. quae ista religionum derisio est? si earum 34
defensor essem, quid tam grauiter queri possem quam deorum
numen in tantum uenisse contemptum, ut turpissimis nomini-
bus ludibrio habeatur? quis non rideat Fornacem deam uel 35
potius doctos uiros celebrandis Fornacalibus operari? quis
cum audiat deam Mutam, tenere risum queat? hanc esse
dicunt ex qua sint Lares nati et ipsam Laram nominant uel
Larundam. quid praestare colenti potest quae loqui non po-
test? colitur et Caca, quae Herculi fecit indicium de furto 36
boum, diuinitatem consecuta quia prodidit fratrem, et Cunina,
quae infantes tuetur in cunis ac fascinum submouet, et Ster-
cutus, qui stercorandi agri rationem primus induxit, et Tuti-

EPITOME 6—10] c. 15, 5. 10—13 (ludibrio)] c. 16, 3. 13—21] c. 16, 2.

AUCTORES 13 s. Fornacem] cf. Ovid. Fast. II 525—532. 15 s. Mutam — Laram] cf. ibid. 583—616.

EXPILATORES 20 s. Stercutus] cf. Isidor. orig. XVII 1, 3.

BRSHPV] 1 uacabant *R* discere (*s. l. m. 1 uel 3*) *B* sic *S*, sicuti *H* sicut — nati *damnat Heumannus* 2 hisdem (h *add. B*²) *BSH* missi] missi admixti *H* parthemię *S*, partheniį (i *in ras. ex* ae *m. 2*) *P* 3 aedem] hae aedem *S* 4 euenit *H* 9 esse *B* obsidione (ne *m. 1?*) *B* subici *R* 10 derisio] diũ si *S* si] et si *S* 12 nomen *BRV*, *ex* nomina *P*² turpissimi *S* 13 haberetur *H* 14 doctis *R*¹, doctos *P*²- fornecalibus *S*, fornacibus *H*, furnacalibus *PV* 16 ex] et *B*¹, *ras. et s. l. corr. B*² ipsum *H* Laram] larem *RH* 17 larunda *S* quae] qui *SH* 18 caeca *BH*, *ex* caca *P*² herculi* (s *er.*) *P* facit *H*, fecit/// (*3 hastae er.*) *P* indicio *P*¹ (*corr. P*²) *V* 19 in diuinitatem consecrata *H* cuma *B* 20 fuscinum *P* stercutus *RSP*² *Epit. 16, 2*, stercus *B*, sterculus *HP*¹*V* 21 tutinus *C*; *an* Tutunus *? cf. Tertull. ad nat. II 11 (pag. 378); Arnob. IV 7*

nus, in cuius sinu pudendo nubentes praesident, ut illarum pudicitiam prior deus delibasse uideatur, et mille alia portenta, ut iam uaniores qui haec colenda susceperint quam Aegyptios esse dicamus, qui monstruosa et ridicula quaedam simulacra
37 uenerantur. et haec tamen habent aliquam imaginem. quid qui lapidem colunt informem ac rudem cui nomen est Terminus? hic est quem pro Ioue Saturnus dicitur deuorasse nec
38 inmerito illi honos tribuitur. nam cum Tarquinius Capitolium facere uellet atque in eo loco multorum deorum sacella essent, consuluit eos per auguria utrum Ioui cederent, et cedentibus ceteris solus Terminus mansit. unde illum poeta
39 Capitoli inmobile saxum uocat. iam ex hoc ipso quam magnus Iuppiter inuenitur, cui non cessit lapis, ea fortasse
40 fiducia, quod illum de paternis faucibus liberauerat. facto itaque Capitolio supra ipsum Terminum foramen est in tecto relictum, ut quia non cesserat, libero caelo frueretur: quo ne
41 ipsi quidem fruebantur qui lapidem frui putauerunt. et huic ergo publice supplicatur quasi custodi finium deo, qui non tan-
42 tum lapis, sed etiam stipes interdum est. quid de iis dicas qui colunt talia nisi ipsos potissimum lapides ac stipites esse?

1 21. Diximus de diis ipsis qui coluntur: nunc de sacris ac mysteriis eorum pauca dicenda sunt. aput Cyprios humanam hostiam Ioui Teucrus immolauit idque sacrificium posteris tra-
2 didit; quod est nuper Hadriano imperante sublatum. erat lex aput Tauros inhumanam et feram gentem, ut Dianae

EPITOME 2 (portenta)] c. 16, 3. 5—16] c. 16, 3. 21—24] c. 18, 1. 24 ss.] c. 18, 2.

AUCTORES 12] Verg. Aen. IX 446.

BRSHPV] 1 *supra* pudendo *add.* ? pendendo *m. post. P* 2 pudicicia *S* deliuasse B^1, *corr.* B^3, deli asse *R* uideatur B^2 4 ///dicamus *(3 hastae cr.) P,* dedicamus *V* monstruosa *B,* monstrosa *RPV* 5 qui* *(corr. m. 2) B* 10 essent B^2 caederent $B^{ar}V$, caderent *H* 12 capitolii *BS* 13 eo *P* 15 capitolio *(e ras. ex it) B* 16 cessarant *S* 18 custodi** *(am cr.) B* 19 stipes] tribus *H* iis *edd.,* his *C* 20 alia *S* ipso *H* stirpes *H* 21 istis *P* sacrificiis *H* ac] ac de *P* 22 cyrios *R,* cyprios autem *PV* 23 teucrius *B,* teuchrus *PV* 24 est *om. H* imperatore *H* 25 rex *P* taurios B^2, tauros, *exp. et* racoos *s. l. add m. 2 R,* tauras *PV* ut] et *S,* uti *PV*

hospites immolarentur, et id sacrificium multis temporibus celebratum est. Galli Esum atque Teutaten humano cruore 3
placabant. ne Latini quidem huius immanitatis expertes fuerunt, siquidem Latiaris Iuppiter etiamnunc sanguine colitur humano.
quid ab his boni precantur qui sic sacrificant? aut quid tales 4
dii praestare hominibus possunt, quorum poenis propitiantur? sed de barbaris non est adeo mirandum, quorum religio cum moribus congruit: nostri uero qui semper mansuetudinis et humanitatis sibi gloriam uindicauerunt, nonne sacrilegis his
sacris immaniores reperiuntur? ii enim potius scelerati sunt 5
habendi, qui cum sint liberalium disciplinarum studiis expoliti, ab humanitate desciscunt, quam qui rudes et inperiti ad mala facinora bonorum ignoratione labuntur. apparet tamen anti- 6
cum esse hunc immolandorum hominum ritum, siquidem Saturnus in Latio eodem genere sacrificii cultus est, non quidem ut homo ad aram immolaretur, sed ut in Tiberim de ponte Muluio mitteretur. quod ex responso quodam factita- 7
tum Varro auctor est: cuius responsi ultimus uersus est talis:

καὶ κεφαλὰς Ἀΐδῃ καὶ τῷ πατρὶ πέμπετε φῶτα.

[id est hominem] quod quia uidetur ambiguum, et fax illi et homo iaci solet. uerum id genus sacrificii ab Hercule, cum 8

EPITOME 3 s. 14—18] c. 18, 2.

BRSHPV] 1 immolare*ntur* R^2 2 e*s*t B^2 aesum *B* teutaten *RS*, teuthaten *B*, utaten *H*, teutantem *P*, teutanten *V* 5 ab his] a diis *RS*, talibus a diis *H* boni* (s *er.*) *B* quid] qui *SH* 6 hominibus *om. S* 9 humanitas *P* gloria *S* uindicarunt *RSHP* sacrilegiis *S*, sacri//legiis *(2 hastae er., i s. l. m. 2) P*, sacris legis *V* 10 ii R^1, hii BR^2V, hi *SHP* scelerandi *P* 11 expoli*ti *(a er.) BRH* 12 desciunt V^1 i]periti *B* 13 tamen] tm̃ V^2 antiqum (q *ex* c) B^2, antiquum *RSPV* 15 ge*n*ere R^2 16 iram *(i in ras. ex al. litt. m. 2) S* uti *PV* pon**te *(en er.) B* 17 moluio *(pr. o ex u* R^2*) RS*, molbio *PV;* Aemilio *Iordanus, Topogr. d. Stadt Rom II 199. 283; an* Sublicio *? cf. p. 80, 10; nisi rectius* Muluio *delendum, cf. Epit.* quidam *H* 19 Ἀΐδῃ] ΙΔΕ *B*, ΑΙΔΙΙ *RPV;* Ἀιδῃ *Macrob. Sat. I 7, 28,* Κρονίδῃ *Dionys. Halic. I 19 (ex quo Stephan. Byz. s. u.* Ἀβοριγῖνες*)* ΤΟ *B* πατρὶ] ΤΙΑΤΡΙΤ *R* ΠΕΜΠΕΤΑΙ *P*, ΠΕΜΙΤΕΤΑΙ *V* ΚΑΙΚΕΦΑΛΑΑCΕΔΕCΕ ΤΟΠΑΤΡΙΡΕΝΡΕΤΕ ΦΟΤΑ *S*, eccefalasetleceto patri penpe tefota *H interpret. lat. in mg. a m. 2 ? P, alia in S cf. Struuium, opusc. I 132* 20 id est hominem *om. edd.* illi et] illa sed *H* 21 solebat *S*, sosolebat *H*

ex Hispania rediret, dicitur esse sublatum, ritu tamen permanente ut pro ueris hominibus imagines iacerentur e scirpo, ut Ouidius in Fastis docet:

> donec in haec uenit Tirynthius arua, quotannis
> tristia Leucadio sacra peracta modo.
> illum stramineos in aquam misisse Quirites,
> Herculis exemplo corpora falsa iaci.

9 haec sacra Vestales uirgines faciunt, ut ait idem:

> tum quoque priscorum uirgo simulacra uirorum
> mittere roboreo scirpea ponte solet.

nam de infantibus qui eidem Saturno immolabantur propter
10 odium Iouis quid dicam non inuenio. tam barbaros, tam immanes fuisse homines, ut parricidium suum id est taetrum atque exsecrabile humano generi facinus sacrificium uocarent, cum teneras atque innocentes animas, quae maxime est aetas parentibus dulcior, sine ullo respectu pietatis extinguerent immanitatemque omnium bestiarum, quae tamen fetus suos
11 amant, feritate superarent! o dementiam insanabilem! quid illis isti dii facere amplius possent, si essent iratissimi, quam faciunt propitii, cum suos cultores parricidiis inquinant, orbi-
12 tatibus mactant, humanis sensibus spoliant? quid potest esse his hominibus sancti? aut quid in profanis locis faciant qui inter aras deorum summa scelera committunt?

EPITOME 11] c. 18, 3.
AUCTORES 4 ss.] V 629 ss. 9 s.] V 621 s.

BRSHPV] 1 rediret *P*^{2} 2 ex cirpo *B*^{1} *(s s. l. add. B*^{2}*) S*, idcirco *H* 4 tyrintius *BS*, tiryntius *H*, tirintius *P*^{2} quodannis *BHV*, quod anni *P* 5 tristitia *B* leucadia *H* 6 aqua *SH* quiritis *S* 7 iaci *codd. Ouidii*, iace *BSPV*, iacent *R*, iacebant *H* 8 uirgines uestales *B* 9 tu *SH*, tunc *P* 10 roboreos crirpea *V* scirpea *B*^{2}, scirpa *R* solent *R*, soles *SH* 11 immolabuntur *P* 14 genere *S* 15 maxime *(e in. ras. ex* ae *? m. 2,* a *s. l. m. 3) B* 17 qua *P* tamen] et non *P* f•etus *(à er.) B* 18 dementia *S* insanabile *SV* 19 diis *P* possunt *R*^{1} si essent *om. B* 20 orbitate *B* 22 esse *om. S* iis *(*h *m. 2) R* homini *H* sanctum *H* ꝑfanis *in ras. ex* ꝓpianis *ut uid. P*^{2} 23 inter aras] interas *H*

Pescennius Festus in libris historiarum per saturam refert 13
Karthaginienses Saturno humanas hostias solitos immolare et cum uicti essent ab Agathocle rege Siculorum, iratum sibi deum putauisse; itaque ut diligentius piaculum soluerent, ducentos nobilium filios immolasse.

tantum religio potuit suadere malorum. 14
quae peperit saepe scelerosa atque inpia facta.

cui ergo dementissimi homines illo sacrificio consulebant, cum 15
tantam partem ciuitatis occiderent, quantam fortasse ne Agathocles quidem uictor occiderat? ab isto genere sacrorum 16
non minoris insaniae iudicanda sunt publica illa sacra, quorum alia sunt Matris, in quibus homines suis ipsi uirilibus litant — amputato enim sexu nec uiros se nec feminas faciunt — alia Virtutis, quam eandem Bellonam uocant, in quibus ipsi sacerdotes non alieno, sed suo cruore sacrificant. sectis 17
namque umeris et utraque manu destrictos gladios exerentes currunt ecferuntur insaniunt. optime igitur Quintilianus in Fanatico istud inquit si deus cogit, iratus est. etiamne 18
haec sacra sunt? non satius est pecudum modo uiuere quam deos tam inpios, tam profanos, tam sanguinarios colere? sed 19
unde isti errores et haec tanta flagitia manauerint, suo loco disseremus. interim uideamus et cetera, quae carent scelere, ne studio insectandi uideamur eligere peiora. Isidis Aegyptiae 20

22 suo loco] II 16. *EPITOME* 2—6] c. 18, 3. 11—18] c. 18, 4. 23–82, 15] c. 18, 5 s.

AUCTORES 1 Pesc. Fest.] Historic. Rom. frg. ed. Peter pag. 375. 7. 8] Lucr. I 101. 83. 18] cf. Quintiliani declamat. ed. Ritter pag. I adn.

BRSHPV] 1 satyram *R*, sathyram *PV* 2 karthaginienses *B*, car- *cett.* solitas *P* 5 piacula *B* 8 quae peperit saepe] religio peperit *Lucr.* 10 cecitatis *S* acciderant *S* nec *B* negathocles *S* 11 quidem *om. B* occiderit *SH* 13 Matris] Matris Magnae *Epit. 18, 4,* Matris deum *edd., sed cf. Epit. 8, 6* Mater ipsis *BSP (sed alt.* s *s. l. P²)* uirilibus B^2 14 femina *H* 17 districtos R^1 gladio se exerentes *H* efferentes *S* 18 ecferuntur *B,* haec feruntur *S,* haec feceruntur *H,* efferuntur *RPV* 19 sĭ] quod si *H* deos *S* colit *B* iratus] *malim* sceleratus *uel* insanus 20 non] ñe *(i. e.* nonne*) P,* ne *V;* nonne *edd.* 22 manauerĕ *S* 23 interim *om. H* 24 aegyptia *P*

sacra sunt, quatenus filium paruulum uel perdiderit uel inuenerit. nam primo sacerdotes eius deglabrato corpore pectora sua tundunt lamentantur, sicut ipsa cum perdidit fecerat; deinde puer producitur quasi inuentus et in laetitiam luctus ille mutatur. ideo Lucanus:

numquamque satis quaesitus Osiris.

21 semper enim perdunt, semper inueniunt. refertur ergo in sacris imago rei quae uere gesta est, quae profecto si quid sapimus declarat mortalem mulierem fuisse ac paene orbam, nisi unicum repperisset. quod illum ipsum poetam minime fugit, apud quem Pompeius adulescens morte patris audita haec loquitur:

euoluam busto iam numen gentibus Isim
et tectum lino spargam per uulgus Osirim.

22 hic est Osiris, quem Serapim [uel Serapidem] uulgus appellat. solent enim mortuis consecratis nomina immutari, credo
23 ne quis eos putet homines fuisse. nam et Romulus post mortem Quirinus factus est et Leda Nemesis et Circe Marica et Ino postquam se praecipitauit, Leucothea materque Matuta
24 et Melicertes filius eius Palaemon atque Portunus. sacra uero Cereris Eleusinae non sunt his dissimilia. nam sicut

EPITOME 20–83, 4] c. 18, 7.

AUCTORES 6] Ouid. Metam. IX 693; cf. Lucan. VIII 831 ss. 13 s.] Lucan. IX 158 s.

BRSHPV] 1 quatinus *S, sic saepe codd. excepto B* paruulum filium *S* paruolum *H* uel *(ante* perdiderit*) om. B* 2 declabrato *R* pectora] corpora B^1, *in ras. corr.* B^2 3 sua] sua nuda *H* sic *S* ferat *S* 6 num'quam'quae B^2, nusquamque *H* 7 inueniuntur *S* ergo] enim *B* 8 uera *S* 9 mulierem *om. S* paene B^3 10 nisi unicum *post* reperisset quod R^1, *del.* R^2, *post* orbam *s. l.* nisi unicum illum *add.* R^2 unicū, *P*, unicam *V* poeta *S* 13 issī *P*, issim *V* 14 et tectum] eiectum *B*, et rectum *SH* ligno *PV* uulgum *S* osiris *S* 15 serapem *BPV*, sarapem *H* sarapidem B^1, *corr.* B^2 uel Serapidem *eiecit Volkmannus, epist. gratul. pag. 5* appellant *B* 17 putent *B* 18 nemesis V^2 eice *P* mari**ca *(gà er.) B* 19 inopus'quam *sic P* praecipitauit in mare *H* leuchotea *BV* mat̃/// *(3 hastae er.)* mutata *P* 20 melicertus V^1, *ras. et s. l. corr.* V^2 21 eleusiniae *B*, eleusinam *V* iis *H*

ibi Osiris puer planctu matris inquiritur, ita hic ad incestum patrui matrimonium rapta Proserpina: quam quia facibus ex Aetnae uertice accensis quaesisse in Sicilia Ceres dicitur, idcirco sacra eius ardentium taedarum iactatione celebrantur. aput 25
Lampsacum Priapo litabilis uictima est asellus, cuius sacrificii ratio in Fastis haec redditur. cum dii omnes ad festum Matris Magnae conuenissent epulisque satiati noctem lusibus ducerent, quieuisse humi Vestam somnumque cepisse; ibi Priapum somno eius ac pudicitiae insidiatum, sed illam intempestiuo clamore aselli quo Silenus uehebatur excitatam, libidinem uero insidiatoris esse deceptam; hac de causa Lampsacenos 26
asellum Priapo quasi in ultionem mactare consuesse, aput Romanos uero eundem Vestalibus sacris in honorem pudicitiae conseruatae panibus coronari. quid turpius, quid flagitiosius, 27
quam si Vesta beneficio asini uirgo est? at poeta fabulam finxit. num ergo illut est uerius quod referunt ii qui Phaeno- 28
mena conscripserunt, cum de duabus Cancri stellis locuntur quas Graeci ὄνους uocant, asellos fuisse qui Liberum patrem transuexerint, cum amnem transire non posset, quorum alteri
hoc praemium dederit, ut humana uoce loqueretur? itaque inter eum Priapumque ortum esse certamen de obsceni magnitudine: Priapum uictum et iratum interemisse uictorem. hoc 29
uero multo magis ineptum est, sed poetis licet quidquid uelint.

EPITOME 4—22] c. 18, 8.

AUCTORES 2 s.] cf. Cic. Verr. IV 48, 106. 6 ss.] Ouid. Fast. VI 309—348. 16 ss.] cf. schol. Arat. Germanici pag. 70, 12 ss.; 129, 3 ss. Breysig; Hygin. Astron. II 23.

BRSHPV] 1 isoris *H* 2 in matrimonium *R* 3 ethnėae *(exp. m. 1 uel 2) B*, aeth'nae R^2, ethnae *S*, aethne *H* ascensis *P* 5 lamsacum *BR*, lansa,cū, *(in ras. m. 1 ?) S*, lamsacum. Apud lamsacum *H*, lapsacum *PV* litalis *B* asellis P^1, *corr.* P^2 6 ad festum] adfectu *H* 8 somn*um *(i er.*, que *om.) R* coepisse *PV* 10 asello V^1 11 hęc *S* lamsacenos *BRHP*, lāsacenos *S*, lapsacenos V^2 12 ultione *S* consue,uit, V^2 14 consecrate *H* pani*bus *(s er.*, s *s. l. m. 2) B* 16 refer̃t//// *(4 hastae er.) P* ii R^1, hii BR^2H, hi *SPV* faenomena *ex* senomina *ut uid.* B^2, fetomenas *H* 17 concri *R* loquuntur *SP* 18 onus *B*, onos *H*, ONOIC P^1, *in mg.* asinos *m. al.* 19 possit *R*, possent *S* 20 hoc] ob *B* dederint *S* 21 opsceni P^1 *(corr.* P^2*) V* 22 iratum] iterum *B* uectorem P^1, *corr.* P^2

non excutio tam deforme mysterium nec Priapum denudo, ne quid appareat risu dignum. finxerint haec sane poetae, sed necesse est maioris alicuius turpitudinis tegendae gratia ficta
30 sint. quae sit ergo quaeramus. at ea profecto manifesta est. nam sicut Lunae taurus mactatur, quia similia habet cornua, et

placat equo Persis radiis Hyperiona cinctum,
ne detur celeri uictima tarda deo,

ita in hoc quia magnitudo membri uirilis enormis est, non potuit ei monstro aptior uictima reperiri quam quae posset
31 ipsum cui mactatur imitari. aput Lindum, quod est oppidum Rhodi, Herculis sacra sunt, quorum a ceteris longe diuersus est ritus, siquidem non εὐφημίᾳ ut Graeci appellant, sed maledictis et execratione celebrantur, eaque pro uiolatis habent, si quando inter sollemnes ritus uel inprudenti alicui exciderit
32 bonum uerbum. cuius rei haec ratio redditur, si tamen ulla
33 esse ratio in rebus uanissimis potest. Hercules eo cum delatus esset famemque pateretur, aratorem quendam conspexit operantem ab eoque petere coepit, ut sibi unum bouem uenderet. enimuero ille negauit fieri posse, quod spes sua omnis
34 colendae terrae duobus illis iuuencis niteretur. Hercules solita uiolentia usus, quia unum accipere non potuit, utrumque sustulit. at ille infelix cum boues suos mactari uideret, iniuriam suam maledictis ultus est, quod homini eleganti et urbano
35 gratissimum fuit. nam dum comitibus suis epulas apparat

EPITOME 10—85, 8] c. 18, 9.
AUCTORES 6 s.] Ouid. Fast. I 395 s.

BRSHPV] 1 nec] nec̃ *S*, ne *H* 2 quit *B*, *sic raro* finxerunt *(-r̃ S) BSP* 3 fincta $B^{ar}H$, facta *S* 4 sint *H* ea] dea *B*, ate R^1, *eras. et* res *corr.* R^2 est] est res *H* 5 sic *S* quia H^2 similiꝫ P^2 habent *B* 6 placat equo] placitaequodis *B*, placat equo, H^2, placata equo P^1 *(placatã equo* P^2*)* *V* radiis H^2 hyperiona* *(e er.)* cintũ *P*, hyperion accintum *V* cinctum, H^2 8 hunc *S* quia V^2 inormis *B* 9 possit *SH* 10 ipsũ, P^2 11 longi *S* 12 eyfemia *B*, eufemia *RPV*, eufenia *SH* aut *V* 15 si] nisi *V* nulla $P^{ar}V$ 16 ratio *om. PV*, 18 patere P^1, *corr.* P^2 coepi *P* 19 enimuero *om. B* quod *om. R* 20 niteretur] maxime niteretur *H* hercule *S* 21 non potuit accipere *SH* utrosque *H* 23 maledictis H^2V^2 ultus *V* 24 cum *H* suis *om. B* appareat *V*

dumque alienos boues deuorat, illum sibi amarissime conui-
ciantem cum risu et cachinnis audiebat. sed postquam Her- 36
culi diuinos honores ob admirationem uirtutis deferri placuit,
a ciuibus ara ei posita est, quam de facto βούζυγον nominauit,
ad quam duo iuncti boues immolarentur sicut illi quos abstu-
lerat aratori, eumque ipsum sibi constituit sacerdotem ac prae-
cepit, ut isdem maledictis semper in celebrandis sacrificiis
uteretur, quod negaret se umquam epulatum esse iucundius.
haec iam non sacra sunt, sed sacrilegia, in quibus id sanctum 37
ducitur, quod in aliis si fiat, etiam seuerissime uindicatur.
ipsius autem Cretici Iouis sacra quid aliut quam quomodo sit 38
aut subtractus patri aut nutritus ostendunt? capella est Amal-
thcae nymphae, quae uberibus suis aluit infantem: de qua
Germanicus Caesar in Arateo carmine sic ait:

illa putatur
nutrix esse Iouis, si uere Iuppiter infans
ubera Cretaeae mulsit fidissima caprae,
sidere quae claro gratum testatur alumnum.

huius capellae corio usum esse pro scuto Iouem contra 39
Titanas dimicantem Musaeus auctor est, unde a poetis
αἰγίοχος nominatur. ita quidquid est gestum in abscondendo

EPITOME 11—13] c. 18, 10.
AUCTORES 15 ss.] u. 165 ss.

BRSHPV] 1 amarissimi *V* 2 ca*chinnis *(*c *er.) B*, caccinnis *H*, cacinnis *PV* 3 ob miratione *S* uirtutum *B* a ciuibus placuit *B* 4 BOΥΖΥΓΟΝ *R*, BIZΥGON *B*, BOΥΖΟΥΓΟΝ *S*, bozogon *(g ex* c *m. 2) H*, BOΥΖΙΓΟΝ *P*, *in mg.* bouis iugum *m. al.*, BOΥΖΙΤΟΝ *V* 5 iuncti duo *S* sic *S* abstulerat *(*a *in ras. ex* un *? m. 2) B* 6 sacerdote *S* at *S* praecipit R^1 7 hisdem *(*h *s. l.* B^2*) BSPV* 8 negare *P* seu quam *S* iocundius *(*o *ex* u R^2*) RP*, *sic saepe codd. excepto B*, iucundum *S*, tum iucundum *H* 10 dr̃ P^1, *in mg.* ducitur *m. post.*, dicitur *V malim* uindicetur 11 eretici *S* Cretici — aliud *in mg.* V^2 12 amathae *(corr. m. 2) B*, amalthaeae RP^{ac}, amalathe *H* 13 numphae *H* quae uberibus — sic ait *om. B* quae] quod P^1, *corr.* P^2 de qua] unde *H* 15 illa] una *codd. German.* 16 uero *SH* 17 crete aere *H*, cre*tae⌣ae *(*a *er.*, ⌣ *m. 2) V* foedissima capra *H* 18 sidereque *B* quae *om. H* grato R^{ac}, *s. l. corr.* 19 corio usum] curiosum *H* 20 museus *BRSH* 21 αἰγίοχος *om. B*, aegiochus *RSV*, egiocus *H*, aégiosus *P* iu] tum in *H*

40 puero, id ipsum per imaginem geritur in sacris. sed et matris eius mysterium idem continet; quod Ouidius exponit in Fastis:

ardua iam dudum resonat tinnitibus Ide,
tutus ut infanti uagiat ore puer.
pars clipeos sudibus, galeas pars tundit inanes,
hoc Curetes habent, hoc Corybantes opus.
res latuit priscique manent imitamina facti,
aera deae comites raucaque terga mouent.
cymbala pro galeis, pro scutis tympana pulsant,
tibia dat Phrygios ut dedit ante modos.

41 hanc totam opinionem quasi a poetis fictam Sallustius respuit uoluitque ingeniose interpretari, cur altores Iouis dicantur fuisse Curetes, et sic ait, quia principes diuini intellegendi fuerunt, uetustatem ut cetera in maius compo-
42 nentem altores Iouis celebrauisse. quantum errauerit homo eruditus, iam res ipsa declarat. si enim princeps est Iuppiter et deorum et religionum, si ante illum nulli dii uulgo colebantur, quia nondum nati fuerant qui coluntur, apparet Curetas ex diuerso principes fuisse diuini non intellegendi, per quos error omnis inductus est et dei ueri memoria sublata.
43 ex ipsis itaque mysteriis et caerimoniis intellegere debuerunt
44 hominibus se mortuis supplicare. non igitur exigo, ut aliquis

EPITOME 1—10] c. 18, 11.
AUCTORES 3 s.] IV 207. 11] Histor. III 60 Dietsch.

BRSHPV] 3—10] *cf. Kruegerum, de Ouidi Fastis recensendis pag. 14.* 3 iandudum B^1, *corr.* B^2 innitibus *P* idae B^1 *(e del. et exp.* B^2*)* *SH*, idem *RPV* 4 Tutus, *in mg.* üt, *V* · uagiat (i *ras. ex* e) *H* 5 clypeos *R* 6 coribantes *SH* 6—7 opus res] pur. es. *(e s. l. m. 2)* *B* opus *om. H* 7 priscique] prisca *B* 8 aera deae] tradidere *B* raucaque terga] turba *H* 9 cymbalja *(exp. m. 2)* *V* 10 dat' H^2 frygios *(fri- S)* *BSH*, frygiam P^1 *(am expunx. et os s. l. add. m. recentiss.)* *V* ut] ui *R* 11 hanc H^2 factam P^1 *(corr.* P^2*)* *V* salustius *S* 12 uoluitque H^2 cur altores] curatores *H* aliores *R* 13 intellegendi R^2 14 uetustate *H* ut *in mg. P* componentes *B*, componantem V^1 15 altiores *V* celebrauis ea quam tum *H* 16 tam *R* princeps, P^2, principes *sic V* 18 colebantur] celebrantur *S* qui *V* nundum *H* 20 erros *P* sublata] sublata est *H* 21 cerimoniis *BSHP*

poetarum fictionibus credat: qui hos mentiri putat, pontificum ipsorum scripta consideret et quidquid est litterarum ad sacra pertinentium reuoluat: plura fortasse quam nos adferimus inueniet, ex quibus intellegat inania inepta commenticia esse omnia quae pro sanctis habentur. si quis autem percepta 45 sapientia deposuerit errorem, profecto ridebit ineptias hominum paene dementium, illos dico qui uel inhonesto saltatu tripudiant uel qui nudi uncti coronati aut personati aut luto obliti currunt. quid de scutis uetustate iam putribus dicam? quae 46 cum portant, deos ipsos se gestare umeris arbitrantur. nam 47 Furius Bibaculus inter praecipua pietatis exempla numeratur: qui cum praetor esset, tamen lictoribus praeeuntibus ancile portauit, cum haberet magistratus beneficio muneris eius uacationem. non ergo ille Furius, sed plane furiosus fuit, qui 48 praeturam hoc ministerio se putauit ornare. merito igitur, cum haec a uiris non inperitis ac rudibus fiant, Lucretius exclamat:

o stultas hominum mentes, o pectora caeca!
qualibus in tenebris uitae quantisque periclis
degitur hoc aeui quodcumque est!

quis haec ludibria non rideat qui habeat aliquid sanitatis, cum 49 uideat homines uelut mente captos ea serio facere, quae si quis faciat in lusum nimis lasciuus et ineptus esse uideatur?

AUCTORES 10—14] Valer. Max. I 1, 9. 17 ss.] II 14 ss.

BRSHPV] 1 finctionibus *RH* 3 ⌜quã⌝ *P*[1?] inferimus *H* 4 commentitia *B* 5 sacris *SH* 6 ineptias] dementias *H* 7 inhonestu *B*[1], *corr. B*[3] saltotu *R*[1], saltu *S* trepudiant (e *ex* i) *H*[2] 8 nudi* (& ? *er.*) *V* obliniti *H* 9 qui *H* eacutis *B*[1], ⌜d⌝escutis *B*[3] 10 gestare se *BSH* *post* umeris *s. l.* suis *P*[2] 11 uiuaculus *BH* 13 ac beneficio *H* uocationem *S* 15 praeturam] praeturam homini⌜s⌝ (s *m. 2*) *R*, praetura *S* ornate *R*[1] 16 clamat *H* 17 o stultas] o miserae *B*, o miseras *R*, o miseras o stultas *H* 18 uita* (e *er.*) *R* quantisqu*e (a *er.*) *B* 19 ⌜est⌝ *P*[2] 20 aliquis *S* 21 ueluti *R* mente* (s *er.*) *P* ⌜captos⌝ *P*[2] ser⌜i⌝o *B* si quis] siçụṭ *R* 22 lusu *PV* nimis lasciuus] minislascibus (*sed* b *dubium*) *B*[1], min*s**sanus *B*[2] mimus *cum Petro Fabro Schegkius in Gruteri Lampad. IV 913* lasciuius *SV*[ar] esse] e se *H*

1 22. Harum uanitatum aput Romanos auctor et constitutor
Sabinus ille rex fuit, qui maxime animos hominum rudes at-
que inperitos nouis superstitionibus implicauit: quod ut faceret
aliqua cum auctoritate, simulauit cum dea Egeria nocturnos
2 se habere congressus. erat spelunca quaedam peropaca in
nemore Aricino, unde riuus perenni fonte manabat. huc se
remotis arbitris inferre consueuerat, ut mentiri posset monitu
deae coniugis ea sacra populo se tradere, quae acceptissima
3 diis essent. uidelicet astutiam Minois uoluit imitari, qui se
in antrum Iouis recondebat et ibi diu moratus leges tamquam
sibi a Ioue traditas adferebat, ut homines ad parendum non
4 modo imperio, sed etiam religione constringeret. nec difficile
sane fuit persuadere pastoribus. itaque pontifices flamines
Salios augures creauit, deos per familias discripsit: sic noui
populi feroces animos mitigauit et ad studia pacis a rebus
5 bellicis auocauit. sed cum alios falleret, se ipsum tamen
non fefellit. nam post annos plurimos Cornelio et Baebio con-
sulibus in agro scribae Petili sub Ianiculo arcae duae lapideae
sunt repertae a fossoribus, quarum in altera corpus Numae
fuit, in altera septem Latini libri de iure pontificio, item Graeci
totidem de disciplina sapientiae scripti, quibus religiones non
eas modo quas ipse instituerat, sed omnes praeterea dissoluit.

EPITOME 1—3. 12—16] c. 17, 2.

AUCTORES § 1—4] cf. Flor. I 2, 1—4; 8, 3 (ferox — mitigaretur, cf. Lact. § 4); an Lact. et Flor. communi fonte (fort. Senecae patris historiis) usi sunt? § 5 s.] Valer. Max. I 1, 12 (Liu. 40, 29).

BRSHPV] 2 *supra* sabinus ille *add.* numa R^2 maximos *S* animos *om. S* hominum] rerum *B* 4 dea] de *H* ægeria *P*, geria *V* 6 arocino *H*, ericino *PV* perhenni (h *add.* R^2) *RS* manaebat *H* 7 remotissimus *H* arbitriis *B* 9 astutia *H* minoïs B^3, mynois (y *ex* i) P^2, mino his *V* 11 æ R^2 traditas a ioue *SH* ad parendum] apparendum BP^1 *(corr. m. post.) V* 14 alios *R* deos] et eos *Dukerus ad Flor. I 2, 2, sed cf. Epit. 17, 2.* per familia *H* discripsit *scripsi*, descripsit *C* signoui (g *ex* c) B^2 15 feros P^1, *corr. m. post.* 17 nam] non *R* bebio *B*, boebio *SP* 18 petilii *RPV*, petulii *S* artę *V* lipideae *H* 19 sunt** r*epertae *P* a *om. R* forsoribus P^1 *(corr. P^2) V* 20 de iu*re *P*, dei uere *V* iuri B^1, *corr.* B^3 21 disciplinaę *(exp. m. 3) B* sapientiaę B^3 22 quasi $P^{ar}V$ omnis R^1P^1 *(corr. R^2P^2) V*

qua re ad senatum delata decretum est, ut hi libri abolerentur. 6
ita eos Quintus Petilius praetor urbanus in contione populi
concremauit. insipienter id quidem: quid enim profuit libros 7
esse combustos, cum hoc ipsum, quod sunt ideo combusti, quia
religionibus derogabant, memoriae sit traditum? nemo ergo 8
tunc in senatu non stultissimus: potuerunt enim et libri abo-
leri et tamen res in memoriam non exire. ita dum uolunt
etiam posteris adprobare quanta pietate defenderint religiones,
auctoritatem religionum ipsarum testando minuerunt. sed ut 9
Pompilius aput Romanos institutor ineptarum religionum fuit,
sic ante Pompilium Faunus in Latio, qui et Saturno auo nefa-
ria sacra constituit et Picum patrem inter deos honorauit et
sororem suam Fentam Faunam eandemque coniugem conse-
crauit; quam Gauius Bassus tradit Fatuam nominatam,
quod mulieribus fata canere consuesset ut Faunus
uiris. eandem Varro scribit tantae pudicitiae fuisse, 10
ut nemo illam quoad uixerit praeter suum uirum mas
uiderit nec nomen eius audierit. idcirco illi mulieres 11
in operto sacrificant et Bonam Deam nominant. et
Sextus Clodius in eo libro quem Gracce scripsit, refert Fauni
hanc uxorem fuisse; quae quia contra morem decus-
que regium clam uini ollam ebiberat et ebria facta
erat, uirgis myrteis a uiro ad mortem usque caesam;
postea uero cum eum facti sui paeniteret ac desiderium

EPITOME 9—14. 19 (Bonam Deam)] c. 17, 1.
AUCTORES 13. 19 ss.] cf. Arnob. V 18 (pag. 190, 1—6).

BRSHPV] 1 u *(i. e.* ii) R^1, ii *(i. e.* duo *ut uid., non* uero) R^2, hii *HV* adolerentur *P* 2 ita eos quintus *RPV*, itaque *(*que *fort. ex* q B^1) eos *(om.* Quintus*) BSH* 3 concremauit R^2 4 fuisse *SH* ipsum quod] ipsumque *S* sunt *om. S* 5 de religionibus *S* sit *om. R* 6 in senatu tunc *SH* posuerunt *H* adoleri *H* 7 memoria *S* 8 posteris *om. P* 11 Faunus — Saturno] faunus qui est in latio saturno *B* 13 fentam R^1 (fentam R^2) *P*, fenteiam *B*, fenam *SH*, sentam *V*; fentan *cod. Taur. Epit. 17, 1; cf.* Fenta *Arnob. I 36 (cf. V 18)* fauuam *B* 14 gauius *R*, gabius *BSPV*, gabinius *H* tradidit *BH* 15 fauunus *B* 17 quoad *P*, quod ad *V* mas B^3, masculus *H* 19 et *(ante* Sextus*) om. H* 20 sextũ *S*, C. P^1 *(in* G *corr.* $P^{2?}$*) V* 22 regium V^2 23 murteis $RP^{ac}V$, misteriis *S* ad *om.* B^1 *(add.* B^3*) S* 24 eum *om. H* ac] et *BS*

eius ferre non posset, diuinum illi honorem detulisse;
idcirco in sacris eius obuolutam uini amphoram poni.
12 reliquit ergo posteris Faunus quoque non parum erroris, quem
13 tamen prudentes quique perspiciunt. nam Lucilius eorum
stultitiam, qui simulacra deos putant esse, deridet his uersibus:

terriculas Lamias, Fauni quas Pompiliique
instituere Numae, tremit has, hic omnia ponit.
ut pueri infantes credunt signa omnia aena
uiuere et esse homines, sic isti omnia ficta
uera putant, credunt signis cor inesse in aenis.
pergula pictorum, ueri nihil, omnia ficta!

14 poeta quidem stultos homines infantibus conparauit, at ego
multo inprudentiores esse dico. illi enim simulacra homines
putant esse, hi deos; illos aetas facit putare quod non est, hos
stultitia; illi utique breui desinent falli, horum uanitas et durat
15 semper et crescit. sacra Liberi patris primus Orpheus in-
duxit in Graecia primusque celebrauit in monte Boeotiae Thebis
ubi Liber natus est proximo; qui cum frequenter citharae
16 cantu personaret, Cithaeron appellatus est. ea sacra etiam-
nunc Orphica nominantur, in quibus ipse postea dilaceratus et

EPITOME 4—11] c. 17, 3.
AUCTORES 6 ss.] lib. XV frg. II.
EXPILATORES § 14] cf. Isidor. orig. XI 2, 27.

BRSHPV] 1 posset P^2 2 obuolutam] obuolutam (obolutam *H*) uoluit *SH* uine' *sic* V^2 amporam R^1H 5 putent *B* 6 &errículas *S*, terricolas *HPV* pompilique *RH* 7 Numae] nomen *B*, *om.* V^1, *in mg.* nume V^2 tremit has] tremitas *(corr. m. 2) B*, tremitias *SH* hic omnia *C Epit. 17, 3;* haec omina *LMuellerus;* tremit, has insomnia *Baehrensius* 8 aena *PV Epit.*, aenea *B*, athenae *R*, ahena *S*, athena *H* 9 isti omnia *C Epit.;* isti somnia *Lachmannus,* istic omnia *LMuellerus* 10 putant** *(ur ? cr.) S* anis *B*, ahenis *S;* haenis *cod. Taur. Epit.* 11 pergulã *R*, pergila *H;* percula *cod. Taur. Epit.* pergula fictorum ueri nihil, *Marxius, stud. Lucil. pag. 16* 14 hii *BRH* 15 desinunt *PV edd.* 16 et *(ante* crescit) $P^{2?}$ primus *om. B* 17 graeciam *SHP (sed-ã ex -a* P^2*) edd., sed cf. Epit. 17, 1* in Latio — induxit boetiae n&hebis *H* 18 citherae *H*, cytharę *V* 19 chiteron *B*, citharôn *R*, citheron *SH*, **cithaeron *P*, cytheron *V* ea] id | ** *(corr. m. 2) B* 20 nominatur *H*

carptus est; et fuit per eadem fere tempora quibus Faunus. 17
sed quis aetate praecesserit dubitari potest, siquidem per eos-
dem annos Latinus Priamusque regnarunt, item patres eorum
Faunus et Laomedon, quo regnante Orpheus cum Argonautis
ad Iliensium litus accessit. procedamus igitur ulterius et 18
quaeramus, quis omnino colendorum deorum primus auctor
extiterit. Didymus in libris ἐξηγήσεως Πινδαρικῆς ait Melissea 19
Cretensium regem primum diis sacrificasse ac ritus
nouos sacrorumque pompas introduxisse; huius duas
fuisse filias, Amaltheam et Melissam, quae Iouem
puerum caprino lacte ac melle nutrierint — unde poe- 20
tica illa fabula originem sumpsit apes aduolasse atque os pueri
melle complesse —; Melissam uero a patre primam sacer-
dotem Matri Magnae constitutam, unde adhuc eius-
dem Matris antistites Melissae nuncupentur. Historia 21
uero Sacra testatur ipsum Iouem postquam rerum potitus
sit, in tantam uenisse insolentiam, ut ipse sibi fana
in multis locis constituerit. nam cum terras circumiret, 22
ut in quamque regionem uenerat, reges principesue populorum
hospitio sibi et amicitia copulabat et cum a quoque digrederetur,
iubebat sibi fanum creari hospitis sui nomine, quasi ut posset
amicitiae ac foederis memoria conseruari. sic constituta sunt 23

EPITOME 5—7] c. 19, 1. 7—11] c. 19, 2 s. (— sacrificasse). 13—22] c. 19, 3 (et — Matri) 4. 22—92, 8] c. 19, 4 sic — seminauit.

AUCTORES 7] pag. 220 Schmidt. 15] frg. XI.

BRSHPV] 1 cartus *H*, carpitus $P^{ar}V$ 2 praecessit *H* 3 item' R^2 4 Faunus] picus *SH* laomedom *R*, lameodon *S* cum *om. H* 5 ilie-niensium *R*, iliemsium *H* accesserit *B* 7 ΘΞΘΓΘΟΘΩC *B* ΠΙΝΔΑ-ΡΙCΘC *B*, ΠΙΝΔΑΡΙΚΘC *P* ezegeos eospina ariste *H* *in mg.* narrationis pindaricae P^2 melisea *S* 9 cuius *B* 11 nutrierunt *BHP*, nutrietur̃t *V* 12 atuolasse *B* 13 suplesse *sic H* 15 antistes *B* mellissae *P* nuncu-pantur *SH* 16 rerum] regnum *BH* potus *P* 17 tantum *V* famam *H* 18 constitueret *edd.* circuiret *H* 19 ut *om. P* quacumque *P* reg*es (i *er.*) *P*, regẽ* (s *er.*) *V* principesque *SH* 20 copulauit BP^{ac} 21 iu-beat SP^{ac} *supra* quasi *add.* q̃si *m. post. P* quasi ut] quasi ita *edd., sed cf. Epit. 19, 4* cuius rei ut posset memoria seruari possit *B* 22 ac] et *B* si *SHV*

templa Ioui Ataburio, Ioui Labryandio: Ataburus enim et Labryandus hospites eius atque adiutores in bello fuerunt; item Ioui Laprio, Ioui Molioni, Ioui Casio et quae sunt in eundem modum. quod ille astutissime excogitauit, ut et sibi honorem diuinum et hospitibus suis perpetuum nomen adquireret cum
24 religione coniunctum. gaudebant ergo illi et huic imperio eius libenter obsequebantur et nominis sui gratia ritus annuos
25 et festa celebrabant. simile quiddam in Sicilia fecit Aeneas, cum conditae urbi Acestae hospitis nomen inposuit, ut eam postmodum laetus ac libens Acestes diligeret augeret ornaret.
26 hoc modo religionem cultus sui per orbem terrae Iuppiter se-
27 minauit et exemplum ceteris ad imitandum dedit. siue igitur a Melisseo, sicut Didymus tradidit, colendorum deorum ritus effluxit siue ab ipso Ioue, ut Euhemerus, de tempore tamen
28 constat quando dii coli coeperint. Melisseus quidem multum antecessit aetate, quippe qui educauerit Iouem pro nepote. et idcirco fieri potest ut uel ante uel adhuc puero Ioue deos colere instituerit id est alumni sui matrem ⟨Opem⟩ et auiam Tellurem, quae fuit Urani coniunx, patremque Saturnum et ipse hoc exemplo atque instituto Iouem ad tantam superbiam prouexerit, ut postea sibi diuinos honores auderet assumere.

1 23. Nunc, quoniam uanarum superstitionum originem deprehendimus, superest ut etiam tempora colligamus, per quae

EPITOME 23—93, 6] c. 19, 5

BRSHPV] 1 templi *S* atauirio *H* labryandio *R*, labyandro *B*, labriandrio *SH*, labriando *PV*; labrandeo *uel* Labraudio *edd. Lact. et Ennii* ataburus *P*, ataburius *B*, atabrus *R*, ataburiis *(corr. m. 1?) S*, atauirus *H*, atabyrus *V* labryandus *R*, labyandrus *B*, labriandrius *S*, labrianderius *H*, labriandus *PV* 2 hospite *H* 3 labrio BP^{ac} *(part. ras. corr.* P^1*)*, lābrio *H;* Lapersio *Schmidtius* milioni *B*, mollioni *H* cassio *(pr. s s. l.* P^2*)* *BP* eundem] eius idem *H* 4 et ut *V* 5 in perpetuum *B* numen *H* 6 huic] adhuc *H* 7 libentes *BRS* 8 quidam *S* silicia *P, ad* sicilia *in mg. ℓ* silicia V^2 9 urbe V^1 eum *H* 10 augere *V* 11 cultis *P* 13 mellisseo *RP* ut *SH* 14 ipso] ipso quoque *PV edd.* euheremus *B*, heuhemerus *PV* de] non de *H* 15 constat] non constat *R* coeperunt *B* 16 quidpe *H* edu+cauerit *(m cr.) B* pronepotem *H* 17 ut *om. S* ioui *H* 18 alumini *(exp. m. 1?) P* Opem *addidi, cf. c. 11, 38; 13, 2 s.; 14, 2—4* 19 uram *H* 22 num *B* quoniam *in mg. V* adprachendimus *PV*

fuerint illi quorum memoria colitur. Theophilus in libro de 2
temporibus ad Autolycum scripto ait in historia sua Thallum dicere quod Belus, quem Babylonii et Assyrii colunt, antiquior Troiano bello fuisse inueniatur annis trecentis uiginti duobus, Belum autem Saturni aequalem fuisse et utrumque uno tempore adoleuisse. quod adeo uerum est, ut ratione ipsa colligi possit. nam et 3
Agamemnon, qui gessit Troicum bellum, Iouis abnepos fuit et Achilles Aiaxque pronepotes, et Ulixes eodem gradu proximus, Priamus quidem longa serie .... sed auctores quidam tradunt Dardanum et Iasium Corythi filios fuisse, non Iouis: nec enim si ita fuisset, ad usus inpudicos Ganymeden pronepotem suum habere potuisset. itaque parentibus illorum 4
quos supra nominaui si congruentes annos diuidas, numerus consentiet. ab excidio autem Troianae urbis colliguntur anni mille quadringenti septuaginta. ex hac temporum ratione 5

EPITOME 15—94, 4] c. 19, 5 s.

AUCTORES § 2] pag. 139 A. 10 ss.] cf. Seru. Aeneid. III 167.

EXPILATORES § 2] cf. interpolationem codicis Fuldensis in Tertull. Apolog. c. 19 (pag. 188).

BRSHPV] 1 fuerunt *B*, fuerīnt P^2 2 autolicum *BSH* adscribto *B* ait in] aut^{in} *in ras.* V^2 storia *S* 3 babyloni *H*, ∗∗babyloniꝙ P^2 3 assyri *H* 4 antiquio *H* bello troiano *B* traiano *V* belo *H* inuenitur *R* 5 et duobus *H* be∗lum *(l er.) H*, bellum *(exp. m. 2) P* 7 quodam dō··, *in mg.* deo *R* 8 agamn̄n *S*, agamennon *H* troianum *S* achillis *(alt.* i *ex* e*) B*^{3} 9 iaxque *H* ulixis *(alt.* i *ex* e*) B*^{3}, ulyxes *R* proximus] proximus fuit *B; aut errore ductus aut aliam memoriam secutus Lact. seriem statuit breuiorem, siquidem Ulixes Iouis abnepos fuisse perhibetur* 10 *post* serie *intercidisse existimo fere talia* nam pater eius Laomedon abnepos fuit Dardani, qui erat filius Iouis 11 iasium *(alt.* i *ex al. litt. m. 3) B* corinthi *B*, corithi *R*, corti *S*, coryti *H*, corysthy P^1 *(*s *expunx.* P^2*) V* fuisse filios *H* 12 ganimeden *PV*, ganymedem *BRH*, ganymedē *S; cf. II 16, 17* 13 pronepotem] *cum constanti memoria Dardanus non pater certe Ganymedis fuisse tradatur, sed auus uel etiam longinquioribus gradibus remotus, aut illi* auctores quidam *quos sequitur Lact., cum Dardano tribuant patrem Corythum, ipsum scilicet filium Iouis, Ganymeden filium Dardani atque ita pronepotem Iouis faciunt aut* abnepotem *scribendum est* 13. 14 *post* itaque *est* si, *om. post* nominaui *H* 14 memoraui *H* congruenter *edd.* 15 anni *post numerum H* 16 ex] et *B*

manifestum est ante annos non amplius quam mille octingentos natum esse Saturnum, qui sator omnium deorum fuit. non ergo isti glorientur sacrorum uetustate, quorum et origo et ratio et tempora deprehensa sunt.

6 Restant adhuc aliqua quae ad coarguendas religiones falsas plurimum ualeant, sed iam finem libro facere decreui, ne 7 modum excedat. ea enim plenius sunt exequenda, ut omnibus refutatis quae ueritati uidentur obstare homines qui bonorum ignorantia uagantur incerti ad religionem ueram possimus 8 inbuere. primus autem sapientiae gradus est falsa intellegere, secundus uera cognoscere. ergo aput quem prima haec 9 institutio nostra profecerit, qua falsa deteximus, excitabitur ad ueri cognitionem, qua nulla est homini iucundior uoluptas, et erit iam caelestis disciplinae sapientia dignus, qui ad cognoscenda cetera libens ac paratus accesserit.

BRSHPV] 1 annos *om. S* **octingentos *(*et *er.,* oc *in ras. m. 2) V* 5 cohercendas *H,* arguendas *PV* 6 libri P^1, *corr.* P^2 ne mo-dum V^2 7 excedat] excedat oratio *H.* planius *R* *om*nibus *(*h *et* i *er.) P* 8 bonorum *(*or *m. al.) P* 12 qu*a *(*i *er.) P* 13 uoluntas *SHP*^{1} *(corr.* P^2*) V* ΑΡΩ L·CAELI FIRMIANI LACTANTI DE FALSA RELIGIONE LIBER PRIMVS EXPLICIT INCIPIT LIBER SECVNDVS DE ORIGINE ERRORIS LEGENTI VITA IN·$\overline{\text{XPO}}$·$\overline{\text{IHV}}$ $\overline{\text{DNO}}$·$\overline{\text{N}}$·*B;* L·CAELII FIRMIANI INSTITVTIONVM DIVINARVM LIBER PRIMVS EXPLIC- FELIC- INC- SECVNDVS DE ORIGINE ERRORIS *haec omnia in ras. m. 1? R;* FIRmiani lactantii de falsa religione deorum. Liber primus explicit. Incipit liber secundus. de origine mortis *S;* FIRMIANI LACTANTI DE FALSA RELIGIONE DEORVM LIB̄ PRIM̄ EXPLICIT INCPT DE EADEM RELIGIONE FALSA LIB̄·II·*H; subscriptione caret M;* CECILII FIRMIANI DE FALSA RELIGIONE LIBER PRIMVS EXPLICIT·INCIPIT LIBER SECVNDVS LACTANTII CAECILII FIRMIANI·DE ORIGINE ERRORIS AD CONSTANTINV̄ IMPERATOR̄·*P;* EXPLICIT LIBER DE FALSA RELIGIONE INCIPIT DE ORIGINE ERRORIS *V*

LIBER II

DE ORIGINE ERRORIS.

1. Quamquam primo libro religiones deorum falsas esse monstrauerim, quod ii quorum uarios dissimilesque cultus per uniuersam terram consensus hominum stulta persuasione suscepit, mortales fuerint functique uita diuinae necessitati morte concesserint, tamen ne qua dubitatio relinquatur, hic secundus liber fontem ipsum patefaciet errorum causasque omnes explicabit, quibus decepti homines et primitus deos esse crediderint et postmodum persuasione inueterata in susceptis prauissime religionibus perseuerauerint. gestio enim conuictis in- 1 2
anibus et hominum inpia uanitate detecta singularis dei adserere maiestatem, suscipiens utilius et maius officium reuocandi homines a prauis itineribus et in gratiam secum ipsos reducendi, ne se, ut quidam philosophi faciunt, tanto opere despiciant neue se infirmos et superuacuos et nihili et frustra omnino natos putent, quae opinio plerosque ad uitia compellit. nam 3
dum existimant nulli deo esse nos curae aut post mortem nihil futuros, totos se libidinibus addicunt et dum licere sibi putant, hauriendis uoluptatibus sitienter incumbunt, per quas inprudentes in laqueos mortis incurrant. ignorant enim quae sit 4

B(G)RSHPV] ab initio libri incepit codicis G pag. 9 (55) in qua nihil legi poterat 5 **primo *B* esse *om. B* 6 hii (h *s. l.* B^2) *BS*, hi *HPV* u*rios (a *er.*) *sic B* 8 uitam *BH* 9 ne qua tamen *SH* His *V* 10 patefecit *H* omnis R^1V 11 decepti S^2 crediderunt (-ĩ *S*) *SH* 12 prauissimis *SH* 13 perseuerarint *RPV*, perseuerauerunt (-ĩ *S*) *SH post* gestio enim *hoc* constantine imperator (inp̃ *R*) *RS; cf. Prolegomena.* conuictis diis inanibus *Heumannus*, inanibus *defendit Buenemanus conl. Epit. 20, 9* spretis inanibus; *adde infra 5, 1* omissis insensibilibus et uanis 15 suspicieus *V* 17 tantopere *RSHV* dispiciant *R* 18 et nihili *P, om. B*, et nihil (nichil *S*) *RSHV* 20 cum *B* aut] ut *P* 21 totis *H* addicunt (i *ras. ex* u) *H* 22 *sicienter (ę *er.*) *P* inprudenter *B* 23 incurrunt *SH* sint (*exp. m. 2*) *P*

hominis ratio: quam si tenere uellent, in primis dominum suum agnoscerent, uirtutem iustitiamque sequerentur, terrenis figmentis animas suas non substernerent, mortiferas libidinum suauitates non adpeterent, denique se ipsos magni aestimarent atque intellegerent plus esse in homine quam uidetur: cuius uim condicionemque non aliter posse retineri, nisi cultum ueri parentis sui deposita prauitate susceperint. equidem sicut oportet de summa rerum saepenumero cogitans admirari soleo, maiestatem dei singularis quae continet regitque omnia in tantam uenisse obliuionem, ut quae sola debeat coli, sola potissimum neclegatur, homines autem ipsos ad tantam caecitatem esse deductos, ut uero ac uiuo deo mortuos praeferant, terrenos autem sepultosque in terra ei qui fundator ipsius terrae fuit. et tamen huic inpietati hominum posset uenia concedi, si omnino ab ignorantia diuini nominis ueniret hic error. cum uero ipsos deorum cultores saepe uideamus deum summum et confiteri et praedicare, quam sibi ueniam sperare possint inpietatis suae qui non adgnoscunt cultum eius, quem prorsus ignorari ab homine fas non est? nam et cum iurant et cum optant et cum gratias agunt, non Iouem aut deos multos, sed deum nominant: adeo ueritas ipsa cogente natura etiam ab inuitis pectoribus erumpit. quod quidem non faciunt in prosperis rebus. nam tum maxime deus ex memoria hominum elabitur, cum beneficiis eius fruentes hono-

EPITOME 2 s.] c. 20, 2 postquam — subiugauerunt. 6 ueri parentis sui] c. 20, 10 12 uero — deo] c. 20, 10.

B(G)RSHPV] 1 dn̄m *ex* dn̄m *ucl* dn̄m R^2 2 terr*e*nis B^2 3 *ab* Animas *incipit codicis G pag. 10 (56) paene tota lecta* 4 existimarent *(is s. l. add. B^2) BG* 6 non *om. S* possent *(n s. l. add. B^2) BG,* posse *(e in ras. m. 1 ?) S* retinere *BG* cultu *G* 7 sic *S* 8 oportet *expunx. m. rec. S* 10 ut *add. P^2* sola *(a in ras. ex e ? m. 2) V* debet *B* 11 neglegatur B^2 *(g ex c) SHP^{ac} (ras. corr.) V* hominis *S* caecitatem B^2 13 aut *S* ei] ei praeponant *B,* ⟨eipr⟩aep[on]ant *G,* et *H* terra P^1, *corr.* P^2 14 fuit] sit *H* impietate P^1, *corr.* P^2 15 numinis *coni. Schoellius* 17 quem B^3, en quam *H* 18 possunt *HP* 19 et *(post* nam*) om. G* 20 optant] et optant *H* 21 ipsa ueritas V^{ac} 22 inuitis H^2 peccatoribus V^1 23 *in* faciunt in *desinit cod. G pag. 10 (56), sequitur pag. 11 (18) paene tota lecta* tuum *G,* cum V^1 24 hominis *H* ela•bitur *(m er.) R*

rem dare diuinae indulgentiae debent. at uero si qua neces- 9
sitas grauis presserit, tunc deum recordantur: si belli terror
infremuit, si morborum pestifera uis incubuit, si alimenta fru-
gibus longa siccitas denegauit, si saeua tempestas, si grando
ingruit, ad deum confugitur, a deo petitur auxilium, deus ut
subueniat oratur. si quis in mari uento saeuiente iactatur, 10
hunc inuocat, si quis aliqua ui adflictatur, hunc potius in-
plorat, si quis ad extremam mendicandi necessitatem deductus
uictum precibus exposcit, deum solum obtestatur, per eius
diuinum atque unicum nomen hominum sibi misericordiam
quaerit. numquam igitur dei meminerunt, nisi dum in 11
malis sunt: postquam metus deseruit et pericula recesserunt,
tum uero alacres ad deorum templa concurrunt, his libant,
his sacrificant, hos coronant, deo autem quem in ipsa ne- 12
cessitate imploraverant, ne uerbo quidem gratias agunt. adeo
ex rerum prosperitate luxuria, ex luxuria uero ut uitia omnia
sic inpietas aduersus deum nascitur. quanam istut ex causa 13
fieri putemus nisi esse aliquam peruersam potestatem, quae
ueritati sit semper inimica, quae humanis erroribus gaudeat,
cui unum ac perpetuum sit opus offundere tenebras et hominum
caecare mentes, ne lucem uideant, ne denique in caelum aspi-
ciant ac naturam corporis sui seruent? nam cum ceterae 14

EPITOME 21—98, 8] c. 20, 4.

AUCTORES § 14—19] cf. Cic. de legg. I 9, 26; de nat. deor. II 56, 140; Sall. Cat. 1, 1; Minuc. Fel. c. 17, 2; Cyprian. ad Demetr. c. 16; frequentissima ea sententia ap. Lact.

B(G)RSHPV] 2 pressit *codd. recent. et edd., sed ad* presserit — infremuit *eqs. cf. c. 5, 13* libuit — duxerit; *c. 3, 3* mereatur — utitur tum *H* 3 pestifera uis] pestiferauit R^1, *corr. m. rec.* 5 ingruit *SP*, ingrauat B^{ar} *(pr.* a *er.) V*, ingr[a]uat *G*, inruat *(corr. m. 2) R*, ingruat *H; cf. Plin. n. h. XVIIII § 166 c. adn. Detlefseni* deus — oratur *in mg.* V^2 6 saeueniente *B*, sa|uenientem P^1, **| saeueniente P^2 7 inuocant *R* uii *(sic) ex* ui H^2 8 mẽdicandi *(~ m. rec.) S* necessitas P^1, *corr.* P^2 deduc*tus *H* 12 decesserunt *G* 13 tunc *SH* 16 luxuriaueꝛo V^2 *post* uero *s. l.* ut *ut uid. eras. B* ut *om. BGH* 17 quantam *G*, quaꝫam *(*n *in ras. ex 3 litt.) H* 19 ueritatis SH^{ar} 20 *in* cui unũ *desinit codicis G pag. 11 (18), sequitur pag. 12 (17), in qua perpaucae litterae agnoscebantur* perpetuum B^2 effundere *S* 22 *post* seruent *haec* cuius originem suo loco narrabimus nunc fallacias arguamus *in B, fuerunt in G, cf. Der St. Galler Palimpsest p. 255* cum *om. P* cetera P^1, *corr.* P^2

animantes pronis corporibus in humum spectent, quia rationem ac sapientiam non acceperunt, nobis autem status rectus, sublimis uultus ab artifice deo datus sit, apparet istas religiones deorum non esse rationis humanae, quia curuant caeleste animal ad ueneranda terrena. parens enim noster ille unus et solus cum fingeret hominem id est animal intellegens et rationis capax, eum uero ex humo subleuatum ad contemplationem sui artificis erexit. quod optime ingeniosus poeta signauit:

> pronaque cum spectent animalia cetera terram,
> os homini sublime dedit caelumque uidere
> iussit et erectos ad sidera tollere uultus.

hinc utique ἄνθρωπον Graeci appellauerunt, quod sursum spectet. ipsi ergo sibi renuntiant seque hominum nomine abdicant qui non sursum aspiciunt, sed deorsum: nisi forte id ipsum quod recti sumus sine causa homini adtributum putant. spectare nos caelum deus uoluit utique non frustra. nam et aues et ex mutis paene omnia caelum uident, sed nobis proprie datum est caelum rigidis ac stantibus intueri, ut religionem ibi quaeramus, ut deum, cuius illa sedes est, quoniam oculis non possumus, animo contemplemur: quod profecto non facit qui aes aut lapidem, quae sunt terrena, ueneratur. est autem prauissimum, cum ratio corporis recta sit, quod est temporale, ipsum

EPITOME 12—99, 7] c. 20, 9—11.
AUCTORES 9 ss.] Ouid. Metam. I 84 ss.
EXPILATORES § 15—17] Isidor. orig. XI 1, 5 s.

B(G)RSHPV] 1 expectent *B*, spectant *H*, spectẽt *P* qui *H*, quĩa P^2 2 autem] autem cum *RSH* rectus sublimis uultus *om. P* 3 dō B^3 aperit B^1, *corr.* B^3 4 rationes P^1, *corr.* P^2 caelestem *H* 5 ille noster *SH* 7 uero] ũ *er. S* 8 artifices *ut uid.* B^1, *in ras. corr.* B^2 erexerit *R* optima V^1 significauit *cod. Gothan.* 9 pronaquae *(exp. m. 2)* *P* expectent B^1, *corr.* B^3 10 *os (h er.) P* hominis $B^{ar}P$ deditque caelum *V* uideri *H* 11 et erectos] erectosque *B* 12 ΑΝΤΡΟΠΟΝ *(Α et* Π *in ras.* $P^{1?}$*) BP, supra* ΑΝΘΡΩΠΟΝ *add.* antropon R^2, ΑΝΘΡΟΠΟΝ *S*, ANTropon *H* greci* *(a er.) S*, grece *H* susum *P*, *idem 14* 15 putamt B^2 17 multis *H* omnes *ex* omnia S^2 19 sedis *(i ex e)* B^3 possimus P^{ac} *hinc fere incepit codicis G pag. 13 (8), in qua nihil legi poterat* 20 contemplatur *S* quia *H* *es *(a er.) S* 21 terrae *R*, terra *V* prauissimus *R*

uero animum, qui sit aeternus, humilem fieri, cum figura et
status nihil aliut significet nisi mentem hominis eo spectare
oportere quo uultum, et animum tam rectum esse debere quam
corpus, ut id cui dominari debet imitetur. uerum homines 19
et nominis sui et rationis obliti oculos suos ab alto deiciunt
soloque defigunt ac timent opera digitorum suorum, quasi uero
quicquam esse possit artifice suo maius.

2. Quae igitur amentia est aut ea fingere quae ipsi post- 1
modum timeant aut timere quae finxerint? 'non ipsa' inquiunt
'timemus, sed eos ad quorum imaginem ficta et quorum nomi-
nibus consecrata sunt.' nempe ideo timetis, quod eos in caelo
esse arbitramini: neque enim, si dii sunt, aliter fieri potest.
cur igitur oculos non in caelum tollitis et aduocatis eorum 2
nominibus in aperto sacrificia celebratis? cur ad parietes et
ligna et lapides potissimum quam illo spectetis, ubi eos esse
credatis? quid sibi templa, quid arae uolunt, quid denique ipsa
simulacra, quae aut mortuorum aut absentium monumenta
sunt? nam omnino fingendarum similitudinum ratio idcirco 3
ab hominibus inuenta est, ut posset eorum memoria retineri
qui uel morte subtracti uel absentia fuerant separati. deos 4
igitur in quorum numero reponemus? si in mortuorum, quis
tam stultus ut colat? si in absentium, colendi ergo non sunt,
si nec uident quae facimus nec audiunt quae precamur. si 5
autem dii absentes esse non possunt, qui quoniam diuini sunt,
in quacumque parte mundi fuerint, uident et audiunt uni-
uersa, superuacua sunt ergo simulacra illis ubique praesentibus,

EPITOME c. 2 passim] c. 20, 2. 4 s. 9—11. 15.

B(G)RSHPV] 1 quae V^1, *er. et s. l. corr.* V^2 2 significent *SH* mente *S* hominum *ut uid.* V^1, *in ras. corr.* V^2 ꝯo P^2 3 quo* (d *er.) V* ultu *H* et *om. P* 4 debet] det R^1 5 et nominis *om. P* rationes SP^1, *corr.* P^2 7 maius *in mg.* V^2 8 igitur amentia V^2 9 finxerint *(x in ras. ex* es *?)* B^2, finxerunt *R*, fincxerint *H* 10 imagine *S* facta *BP* 12 arbitremini *H* 13 et] sed *B* nominibus eorum *S* in *(exp. m. 2)* eorum *P* 15 potius *Heumannus* quã *(ã in ras. ex* e *? m. 2) V* illos| petitis B^1, illo* | spe⟨c⟩tetis B^3 16 creditis *H* quid sibi — uolunt *om. S* 17 monimenta *(i ex* u*)* R^2 18 *ab* [Omnin]⟨o⟩ *incipit codicis G pag. 14 (7) paene tota lecta* fingendorum *B* 19 possit *BG* 20 uel qui *R alt.* uel *om. P* 22 in *om. H* 23 audient *H* 24 di *G*

6 cum satis sit audientium nomina precibus aduocare. at enim praesentes non nisi ad imagines suas adsunt. ita plane: quemadmodum uulgus existimat mortuorum animas circa tumulos
7 et corporum suorum reliquias oberrare. set tamen postquam deus ille praesto esse coepit, iam simulacro eius opus non est. quaero enim, si quis imaginem hominis peregre constituti contempletur saepius, ut ex ea solacium capiat absentis, num idem sanus esse uideatur, si eo reuerso atque praesente in contemplanda imagine perseueret eaque potius quam ipsius hominis
8 aspectu frui uelit? minime profecto. et tamen hominis imago necessaria tum uidetur, cum procul abest, superuacua futura, cum praesto est, dei autem, cuius numen ac spiritus ubique diffusus abesse numquam potest, semper utique superuacua est.
9 sed uerentur ne omnis illorum religio inanis sit et uana, si nihil in praesenti uideant quod adorent, et ideo simulacra constituunt, quae quia mortuorum sunt imagines, similia sunt mortuis:
10 omni enim sensu carent. dei autem in aeternum uiuentis uiuum et sensibile debet esse simulacrum. quod si a similitudine id nomen accepit, qui possunt ista simulacra deo similia iudicari quae nec sentiunt nec mouentur? itaque simulacrum dei non illut est quod, digitis hominis ex lapide aut aere aliaue materia fabricatur, sed ipse homo, quoniam et sentit et moue-
11 tur et multas magnasque actiones habet. nec intellegunt homines ineptissimi quod, si sentire simulacra et moueri possent, ultro adoratura hominem fuissent a quo sunt expolita: quae

B(G)RSHPV] 1 audientibus *BG* 2 uisi *S* quemadmodum *om. S* 6 contemplatur *R* 7 saepe *SH* ut *edd.*, et *C* absentis *(s in ras. ex* a *?) P* 8 contemplandam imaginem *BG* 9 eaqua[e] *G*, eaqu*e *(a er.) P* 10 ue*lit *(l er.) B*, uellit *G* 11 at *(ad H)* superuacua *SH* *in* futura cum pre[s] *desinit codicis G pag. 14 (7), sequitur pag. 15 (65) paene tota lecta incipiens a* [Presto] *(sic)* 12 autem] est *S* nomen *SHP* ac] a *V* 13 nusquam *S* superuacua] imago superuacua *H* 14 om*nis *(i er.) P*, omnes *H* uana] uacua *V* 15 in *om. P* 17 omnes *H* uiuens *H*, uiuentes P^1, *corr.* P^2 18 ad similitudine *S* 19 qui] quomodo *GH* 21 est illud *P* aere] ex aere *H* 22 fabrica*tur *(n er.) R* *ante* et mouetur *hoc* et mouet R^1, *del.* R^2 23 rationes *BG* habeat *G*, habent *H* nec] hęc *S* 24 quod si] *non recte explicat locum Wichertus, lat. Stillehre pag. 404* sentire simulacra] simulacra deorum sentirent *BG* 25 adoraturꝫ B^2 hominum B^1, *corr.* B^2 expoli*ta *(a ? er.) P*

essent aut incultus et horridus lapis aut materia informis ac rudis, nisi fuissent ab homine formata. homo igitur illorum 12 quasi parens putandus est, per cuius manus nata sunt, per quem figuram speciem pulchritudinem habere coeperunt, et 13 ideo melior qui fecit quam illa quae facta sunt. et tamen factorem ipsum nemo suspicit aut ueretur: quae fecit timent, tamquam possit plus esse in opere quam in opifice. recte 14 igitur Seneca in libris moralibus simulacra inquit deorum uenerantur, illis supplicant genu posito, illa adorant, illis per totum adsident diem aut adstant, illis stipem iaciunt, uictimas caedunt: et cum haec tanto opere suspiciant, fabros qui illa fecere contemnunt. quid inter 15 se tam contrarium quam statuarium despicere, statuam adorare et eum ne in conuictum quidem admittere qui tibi deos faciat? quam ergo uim, quam potestatem habere possunt, cum ipse qui fecit illa non habeat? sed ne haec quidem dare iis potuit quae habebat, uidere audire loqui moueri. quisquamne igitur tam ineptus est, ut putet aliquid esse 16 in simulacro dei, in quo ne hominis quidem quicquam est praeter umbram? sed haec nemo considerat: infecti sunt enim persuasione ⟨uana⟩ ac mentes eorum penitus sucum stultitiae perbiberunt. adorant ergo insensibilia qui sentiunt, 17

EPITOME 22—102, 2] c. 20, 15.
AUCTORES 8] frg. 120.

B(G)RSHPV] 1 aformis R^1 ac rudis] incrudis *R* 3 putandus] habendus *R*, putendus V^1 manu B^1G, manũ B^3 6 factorum *H* nemo V^2 suscipiat *V* ueneratur *BG* fecit] fecit autem *B*, facit autem *G*, facit *H* *in* facit autem *desinit codicis G pag. 15 (65), sequitur pag. 16 (66), in qua nihil legi poterat* timet *RHP* 7 possi*t (n *er.) B* in *(ante* opifice*) om. B* 8 igitur] enim *H* 9 posito *(a minus cert., add. m. 2) B* 10 aut *om. V* adstant B^3 11 et cum — contemnunt *in mg. H* tantopere *BSPV* suscipiant *RP*, susp̃iciant V^2 13 quam statuarium P^2 dispicere *B* statutus S^1, statuta S^2 17 iis R^1, his BR^2V, is *SH*, diis *P* 18 tam** *(en er.) B* 19 sumulacro *P* nec *P* homines B^1, *corr.* B^2 quicquam quidem *P* 21 uana *addidi (cf. I 11, 39), uel simile (*inepta *V 1, 8; cf. II 1, 1) excidit* sucum *codd. recent., cum Antonio Augustino (ap. Thomasium) edd.,* fucum *C, nisi quod* focum *(corr. m. 2) P* 22 peruiderunt *B*

inrationabilia qui sapiunt, exanima qui uiuunt, terrena qui ori-
18 untur a caelo. iuuat igitur uelut in aliqua sublimi specula
constitutum, unde uniuersi exaudire possint, Persianum illud
proclamare:

o curuae in terris animae et caelestium inanes!

caelum potius intuemini, ad cuius spectaculum uos excitauit
19 ille artifex uester deus. ille uobis sublimem uultum dedit,
uos in terram curuamini, uos altas mentes et ad parentem
suum cum corporibus suis erectas ad inferiora deprimitis tam-
20 quam uos paeniteat non quadrupedes esse natos. fas non
est caeleste animal cum terrenis in terramque uergentibus
coaequari. quid uos beneficiis caelestibus orbatis pronique in
humum uestra sponte procumbitis? humi enim miseri uolu-
tamini, cum deorsum quaeritis quod in sublimi quaerere de-
21 buistis. nam ista mortalium digitorum ludicra et fragilia
figmenta ex quolibet materiae genere formata quid aliut sunt
22 nisi terra ex qua nata sunt? quid ergo rebus inferioribus
subiacetis? quid capitibus uestris terram superponitis? cum
enim uos terrae submittitis humilioresque facitis, ipsi uos ultro
ad inferos mergitis ad mortemque damnatis, quia nihil est in-
23 ferius et humilius terra nisi mors et inferi. quae si effugere

AUCTORES 5] II 61. § 19 ss.] cf. Cyprian. ad Demetr. c. 16.

BRSHPV] 1 *ante* inrationabilia *er.* inrationabili *P* inrationalia *R*, in*rationalia *(o er.) V* exanimata *(ta s. l. R²) BR*, exanima *V²* 2 a] e *H* caelo] dō *P* iubat *H* ueluti *P* sublimis *S* spectacula *(exp. m. 3) B* 3 uniuersi] uel uniuersi *SH* possunt *H* illū *S* 5 o curas hominum o *(o om. S)* quantum est in rebus inane *(Pers. 1, 1) SP, sequitur in S uersus qui supra est 2, 61, omissus in P* terris *B cum codd. Persii,* terras *cett.* 6 potius *om. P* ad *B²* exspectaculum *V* uox *V¹* 7 *post* uobis *er.* illo *P* sublimes *B*, sublim̃ *S*, sublimen *V¹* sublimō *(˜ m. 2)* dedit uos | uultum *(uos in ras. m. 2,* uultum *add. m. 2) P* uultus *B* 8 curuamin*i *R²* alta *S* 9 suis *V, om. cett. et edd., sed cf. Epit. 65, 3* corporis sui deprae*mitis *P* 10 paeniteat *(pen- S)* uos quadrupedes non *SH* quadripedes *V^ac* 14 quos *ut uid. B¹, in ras. corr. B²?* 15 digitorum *om. P* ludricra *P* 16 ex] et *P* aliud sunt *V²* 17 ex *P²* 18 subicitis *R* 19 enim] ergo *V* terra *P¹, corr. P²* humilioresque facitis *om. P* 20 *alt.* ad *om. P* mortemque *(exp. m. 2) P* 21 et *P²* humilius *S²*

uelletis, subiectam pedibus uestris terram contemneretis corporis statu saluo, quod idcirco rectum accepistis, quo oculos atque mentem cum eo qui fecit conferre possetis. contemnere autem 24
et calcare terram nihil aliut est quam simulacra non adorare, quia de terra ficta sunt, item diuitias non concupiscere, uoluptates corporis spernere, quia opes et corpus ipsum cuius hospitio utimur terra est. uiuum colite, ut uiuatis: moriatur enim necesse est qui se suamque animam mortuis adiudicauit.

3. Sed quid prodest ad uulgus et ad homines inperitos hoc 1
modo contionari, cum uideamus etiam doctos ac prudentes uiros, cum religionum intellegant uanitatem, nihilo minus tamen in iis ipsis quae damnant colendis nescio qua prauitate perstare? intellegebat Cicero falsa esse quae homines adorarent. nam 2
cum multa dixisset quae ad euersionem religionum ualerent, ait tamen non esse illa uulgo disputanda, ne susceptas publice religiones disputatio talis extinguat. quid eo 3
facias, qui cum errare se sentiat, ultro ipse in lapides inpingat, ut populus omnis offendat, ipsi sibi oculos eruat, ut omnes caeci sint? qui nec de aliis bene mereatur quos patitur errare nec de se ipso qui alienis accedit erroribus nec utitur tandem sapientiae suae bono, ut factis impleat quod mente percepit, sed prudens et sciens pedem laqueo inserit, ut simul cum ceteris quos liberare ut prudentior debuit et ipse capiatur.

AUCTORES 15] de nat. deor. frg. 1.

BRSHPV] 1 uellitis *HV*^{1} contemneritis *S*^{1} 2 statum *H* quo *V*, ut *cett., cf. VII 14, 6* 3 possitis *BP* 4 caluare *S* 5 quia] quae *H* facta *H* uoluptatem *H*, uoluptatis *P*^{1}, *corr.* *P*^{2}, uoluntates *V* 6 ipsum' *P*^{2} 8 adiudicabit *B*, adiudicauerit *R* 9 prodeest *B* 11 nihil*ominus *(h er.) P*, nihil homin' *(n' add. m. 2) V* tamen *om. B* 12 iis *R*^{1}, *om. B*, his *R*^{2}*SHPV* prauitare *ut uid. B*^{1}, *in ras. corr.* *B*^{2} prestare *V* 13 intellegant *V* false *R*^{1}, falsa* *(s er.) H* 14 dixissent *(exp. m. 2) P* a diuersionem *P*^{1} *(corr. P*^{2}*) V* uersionem *S*, ꝙuersionem *H* 15 suscepta *S* 16 public*e *(a cr.) B* ei *in ras. ex* eo *B*^{3}, de *(s. l. m. 2)* eo *R edd.* 17 factas *P* se *(ante* sentiat*) s. l. B*^{3} ipse] se ipse *codd. recent. et edd.* 19 mercatur *R*^{1} 20 ne *S* alienis] de alienis *H* accedit *(exp. m. 3) B*, accendit *H* 21 sapientia *P*^{1}, *corr.* *P*^{2} 22 prudentes *P*^{1}, *corr. m. 1 et 2* 23 prudentior* *H* et *om. P*

4 quin potius si quid tibi, Cicero, uirtutis est, experire populum facere sapientem. digna res est ubi omnes eloquentiae tuae uires exseras. non enim uerendum est ne te in tam bona causa deficiat oratio, qui saepe etiam malas copiose ac fortiter
5 defendisti. sed nimirum Socratis carcerem times ideoque patrocinium ueritatis suscipere non audes. at mortem ut sapiens contemnere debuisti, et erat multo pulchrius ut ob benedicta potius quam ob maledicta morerere, nec plus tibi laudis Philippicae adferre potuerunt quam discussus error generis humani et mentes hominum ad sanitatem tua disputa-
6 tione reuocatae. sed concedamus timiditati, quae in sapiente esse non debet: quid ergo ipse in eodem uersaris errore? uideo te terrena et manu facta uenerari: uana esse intellegis et tamen eadem facis quae faciunt ii quos ipse stultissimos con-
7 fiteris. quid igitur profuit uidisse te ueritatem, quam nec defensurus esses nec secuturus? sed libenter errant etiam ii qui errare se sentiunt: quanto magis uulgus indoctum, quod pompis inanibus gaudet animisque puerilibus spectat omnia, oblectatur friuolis et specie simulacrorum capitur nec ponderare secum unam quamque rem potest, ut intellegat nihil co-
8 lendum esse quod oculis mortalibus cernitur, quia mortale sit necesse est! nec mirandum est si deum non uideat, cum ipsi ne hominem quidem uideant quem uidere se credunt. hoc enim quod oculis subiectum est non homo, sed hominis receptaculum est: cuius qualitas et figura non ex liniamentis uasculi
9 quo continetur, sed ex factis ac moribus peruidetur. qui

BRSHPV] 1 quin *V²* si *om. V* 2 re* *(s er.) R* ubi] ut *S* 3 ue**rendum *(ne ? er.) P* *supra* te *add.* tibi *R²* bonã causã *S* bono *P¹, corr. P²* 4 alias *P¹*, mal*as *P²* 5 defendisti* *(s er.) H* sed] et *H* 6 ad *V¹* 8 ob *B* morerere *R*, morte morereris *B*, morereris *SH*, morerere *P*, morere *V* 9 laudes *(e ex i) P²* 10 tua* *(n er.) B* dispositione *BH* 11 sapientes *H*, sapientae *sic V²* 12 errorem *(exp. m. 2) R* 13 te *om. H* uenerari] adorare uenerari *H* 14 ii *R¹*, hii *B*, hi *R²SHPV* 16 sed] si *B* ii *R¹*, hii *BPV*, hi *R²SH* 17 errare se] errari *RV* 18 expectat *B* 19 fribolis *BR¹H*, friuulis *V* 21 quod] quia quod *R* quia *om. R* 22 est *codd. recent. et edd.*, esse *C* uideant *H*, *fort. recte* 23 ipsi *i. e.* idem, *cf. Sittelium, die lok. Verschied. d. lat. Spr. pag. 115* quem] quõ *P¹*, *corr. P²*, quam *V¹* credunt *V*, credant *cett.* 25 liniamentis *C* uasculi* *(s er.) P* 26 facta *R* ac] ex *R*, et *P*

ergo colunt simulacra, corpora sunt hominibus carentia, quia se corporalibus dediderunt nec uident plus aliquid mente quam corpore, cum sit animi officium ea subtilius cernere quae acies corporalis non potest intueri. quos homines idem ille philo- 10
sophus ac poeta grauiter accusat tamquam humiles et abiectos, qui contra naturae suae rationem ad ueneranda se terrena prosternant. ait enim:

> et faciunt animos humiles formidine diuum
> depressosque premunt ad terram.

aliut quidem ille cum haec diceret, sentiebat, nihil utique colendum esse, quoniam dii humana non curent. denique alio 11
loco religiones et cultus deorum inane esse officium confitetur:

> nec pietas ulla est uelatum saepe uideri
> uertere se ad lapidem atque omnis accedere ad aras
> et procumbere humi prostratum et pandere palmas
> ante deum delubra nec aras sanguine multo
> spargere quadrupedum nec uotis nectere uota.

quae profecto si cassa sunt, non oportet sublimes et excelsos animos auocari atque in terram premi, sed nihil aliut quam
caelestia cogitare. inpugnatae sunt ergo a prudentioribus 12
falsae religiones, quia sentiebant esse falsas, sed non est inducta uera, quia qualis aut ubi esset ignorabant. itaque sic 13
habuerunt tamquam nulla esset omnino, quia ueram non poterant inuenire, et eo modo inciderunt in errorem multo maiorem

EPITOME 4—9] c. 20, 4.
AUCTORES 8 s.] Lucr. VI 52 s. 13 ss.] V 1198 ss.

BRSHPV] 2 corporibus *H* dediderant H^1 4 corporis *H* ille *om. SH* 5 ac] et *S* 6 ratione *S* 7 prosternunt *SH*. ait enim] ut ait B^2 10 aliut — non curent *eicit Volkmannus, obseruat. misc. 1872, pag. 14* dicere *S* utique nichil *S* 13 est uelatum] est uulgatum *BR;* uelatumst *codd. Lucr.* 14 uertere se *ut uid. in* uerteris *corr. m. 2, tum restituit eadem man. R,* ueteres se *S,* uertere se *P;* uertier *codd. Lucr.* lapides *SH* omnes *BHP* 15 et] nec *codd. Lucr.* prostratu *S* 16 delubra deum *B* neque *B* 17 quadru, *om.* pedum, *sed spat. relict. S* necte*re (r *er.*) *R* 18 sic assa *(⌣ P^2V^2) PV* sublimes *(*e *ex* i*) B* 19 aduocari *S* praemi*(i *er.*) *B* 22 quales P^1, *corr.* P^2 23 potuerant *H* 24 eodem *P*

14 quam illi qui falsam tenebant. nam isti fragilium cultores
quamuis sint inepti, quia caelestia constituunt in rebus cor-
ruptibilibus atque terrenis, aliquid tamen sapientiae retinent
et habere ueniam possunt, qui summum hominis officium etsi
non re ipsa, tamen proposito tenent, siquidem hominum atque
mutorum uel solum uel certe maximum in religione discrimen
15 est. hi uero quanto fuerunt sapientiores, quod intellexerunt
falsae religionis errorem, tanto sunt facti stultiores, quod esse
16 aliquam ueram non putauerunt. itaque quoniam facilius est
de alienis iudicare quam de suis, dum aliorum praecipitium
17 uident, non prospexerunt quid ante pedes suos esset. in
utraque igitur parte et summa stultitia inuenitur et odor qui-
dam sapientiae, ut possis dubitare quos dicas potissimum stul-
tiores, illosne qui falsam religionem suscipiunt an eos qui
18 nullam. sed ut dixi uenia concedi potest inperitis et qui se
sapientes non esse fateantur: iis uero non potest, qui sapien-
19 tiam professi stultitiam potius exhibent. non sum equidem
tam iniquus, ut eos putem diuinare debuisse ut ueritatem
per se ipsos inuenirent, quod ego fieri non posse confitear,
sed hoc ab iis exigo quod ratione ipsa praestare potuerunt.
20 facerent enim prudentius, si et intellegerent esse aliquam
ueram ⟨religionem⟩ et falsis inpugnatis aperte pronuntiarent
eam quae uera esset ab hominibus non teneri. sed mouerit
eos fortasse illut, quod si qua esset uera religio, exereret se
21 ac uindicaret nec pateretur esse aliut quicquam. uidere enim
nullo modo poterant quare aut a quo et quemadmodum religio

BRSHPV] 1 fragili P^1, *corr.* $P^{2?}$ 2 quamuis^1 P^2 enepti P^1, *corr.* P^2, *sic sacpius* qui *BSH* corruptilibus *R* 3 aliquit *B*, *sic saepe* tamen] tamen se habere *P* 4 quia *coni. Thilo* 5 res *S* atque *expunx. m. post. R* 7 hii *P* 8 religiones P^1, *corr.* P^2 errore *S* facti (c *ex alia litt.*, i *in ras. ex* o) *B* 9 putauerunt *s. l. ex* potuerunt *V* quoniam] quia *SH* 11 prospexerunt P^2 suos pedes *R* 15 inperitis (s *add. m. 2*) *P* et *om. H* 16 sapientis *V* fatentur *H* iis R^1, his BR^2SHV, *iis (h *er.*) *P* 18 iniqus *B*, iniquis (-qs) *S* putes *S* diuinari (i *final. ex* e) *B* debuisse] potuisse *edd.* 19 se *om. H* confiteor *SH* 20 iis R^1, his R^2 *cum cett.* 21 et *om. H* 22 ueram *om. B* religionem *add. Aldinae* pronuntiarunt *S* 23 esset] esset et *P* 24 quod *om. RH* esse P^1, *corr.* P^2 25 aduindicaret (*om.* ac) *H* uideri *H* 26 poterat *H* et] aut *B*

uera opprimeretur, quod est diuini sacramenti et caelestis arcani: id uero nisi doceatur, aliquis scire nullo pacto potest. summa rei haec est. inperiti et insipientes falsas religiones 22
pro ueris habent, quia neque ueram sciunt neque falsam intellegunt, prudentiores autem quia ueram nesciunt, aut in his quas falsas esse intellegunt perseuerant, ut aliquid tenere uideantur, aut omnino nihil colunt, ne incidant in errorem, cum id ipsum maximi sit erroris, uitam pecudum sub figura hominis imitari. falsum uero intellegere est quidem sapientiae, sed 23
humanae, ultra hunc gradum procedi ab homine non potest, itaque multi philosophorum religiones ut docui sustulerunt: uerum autem scire diuinae sapientiae est; homo autem per se ipsum peruenire ad hanc scientiam non potest, nisi doceatur a deo. ita philosophi quod summum fuit humanae sapientiae 24
adsecuti sunt, ut intellegerent quid non sit: illud adsequi nequiuerunt, ut dicerent quid sit. nota Ciceronis uox est: utinam tam facile uera inuenire possem quam falsa conuincere. quod quia uires humanae condicionis excedit, eius 25
officii facultas nobis adtributa est, quibus tradidit deus scientiam ueritatis. cui explicandae quattuor posteriores libri seruient: nunc interim falsa ut coepimus detegamus.

4. Quid igitur maiestatis possunt habere simulacra, quae 1
fuerunt in homunculi potestate uel ut aliud fierent uel ut omnino ne fierent? idcirco aput Horatium Priapus ita loquitur:

olim truncus eram ficulnus, inutile lignum
cum faber incertus scamnum faceretne Priapum,

EPITOME 22—24] c. 20, 6.
AUCTORES 16] de nat. deor. I 32, 91. 7 ss.] Sat. I 8, 1 ss.

BRSHPV] 2 sci*re *V* 4 sciuet *R*¹ 5 iis *s. l. ex* is *P*² uerã *(˜ er.) V* 6 ut] ut aut *P* 7 incident *V* 8 id *om. PV*¹ figuram *H* 10 humanaue *B*² progredi *H* 11 sustulerunt] sustinerunt *sic R*¹, *s. l.* falsas esse sciuerunt *R*² 14 itaque *H*, ita *om. V* sapientiae *in mg. P*² 15 nequierunt *R*¹*SP*, neuerunt *H* 16 dis'cerent *R*² 17 uerã *(˜ er.) B* possim *codd. Cic.* conuincerẽ *(˜ m. 2) S* 18 uires *ras. et s. l. ex* utras *V*² 23 aliquod *B* 24 ne fierent] non fierent *B*, effigerent *S*, non effierent *P* 26 incertum *P*

maluit esse deum. deus inde ego, furum auiumque maxima formido.

2 quis non sit hoc tanto custode securus? fures enim tam stulti sunt, ut Priapi tentiginem timeant, cum aues ipsae, quas terrore falcis aut inguinis abigi existimant, simulacris fabre factis id est hominum plane similibus insidant nidificent in-
3 quinent. sed Flaccus ut satirici carminis scriptor derisit hominum uanitatem, uerum ii qui faciunt, seriam rem facere se
4 opinantur. denique poeta maximus, homo in ceteris prudens, in hoc solo non poetice, sed aniliter desipit, cum in illis emen- 1
datissimis libris etiam fieri hoc iubet:

et custos furum atque auium cum falce saligna
Hellespontiaci seruet tutela Priapi.

5 adorant ergo mortalia aut a mortalibus facta: frangi enim cremari perire possunt. nam et tectis uetustate labentibus saepe 1
comminui solent et consumpta incendio dilabuntur in cinerem et plerumque, nisi sua illis magnitudo subuenerit aut custodia
6 diligens saepserit, in praedam furibus cedunt. quae igitur insania est ea timere, pro quibus aut ruinae aut ignes aut furta timeantur? quae uanitas ab iis aliquam sperare tutelam, 2
quae tueri semet ipsa non possunt? quae peruersitas ad eorum praesidia decurrere, quae ipsa cum uiolantur inulta sunt, nisi

EPITOME 14—109, 5] c. 20, 5—7.

AUCTORES 12 s.] Verg. Georg. IV 110 s. 20—109, 1] cf. Cyprian. ad Demetr. c. 14.

BRSHPV] 1 deus *om. H* ego *P*^{2} fu**rum *(tu er.) V* auium quae *B*^{er}*R*^{ac} 2 maxime *R*^{1} 3 quid *S* secuturus *(exp. m. 2) P* 4 tentigenem *S* ipsae] apse *V* 5 abici *R*, auigi *H*, abigi// *ex* abigni *V* existimat *P* 6 hominem *V*^{1} insidant *(i. e. -deant) S*, insidant *V*^{2} nidificant *B*^{ac} inquinant *B*^{1}, *corr. B*^{3} 7 satyrici *BRV*, satorici *H* hominem *V* 8 uerum] utrum *B*^{1}, *corr. B*^{3}, *om. P* ii *edd.*, hii *BRP*, hi *SHV* qui faciunt] hominum *R* 10 animaliter *B* desipiit *V* in *om. B* 12 fu**rum *(tu er.) V* falces ligna *H* 13 helespontiaci *B* tutele *S* priapi *ras. ex* priaput *ut uid. P* 14 ut *BSH*, aut *V*^{2} a *V*^{2} 15 testis *H* 16 labuntur *BP* 17 aut *om. R* custidia *R*^{1} 18 c*edunt *(a er.) B* 19 ignis *P* 20 uanitas] peruersitas *S* iis *R*^{1}, his *BR*^{2}*SHV*, hiis *P* sperare tutelam aliquam *P* 21 semet ipsa] similitudo *V*

a colentibus uindicentur? ubi ergo ueritas est? ubi nulla 7
uis adhiberi potest religioni, ubi nihil quod uiolari possit apparet, ubi sacrilegium fieri non potest. quidquid autem oculis manibusque subiectum est, id uero quia fragile est, ab omni ratione immortalitatis alienum est. frustra igitur homines 8
auro ebore gemmis deos excolunt et exornant, quasi uero ex his rebus ullam possint capere uoluptatem. qui usus est 9
pretiosorum munerum nihil sentientibus? an ille qui mortuis? pari enim ratione defunctorum corpora odoribus ac uestibus pretiosis inlita et conuoluta humi condunt qua deos honorant, qui neque cum fierent sentiebant neque cum coluntur sciunt; nec enim sensum consecratione sumpserunt. non placebat 10
Persio quod aurea uasa templis inferantur, superuacuum putanti esse inter religiones quod non sanctitatis, sed auaritiae sit instrumentum. illa enim satius est deo, quem recte colas, 11
inferre pro munere

> compositum ius fasque animo sanctosque recessus
> mentis et incoctum generoso pectus honesto.

egregie sapienterque sensit. uerum illut ridicule subdidit, hoc 12
esse aurum in templis, quod sint Veneri donatae a uirgine pupae; quas ille ob minutiem fortasse contemserit. non uidebat enim simulacra ipsa et effigies deorum Polycleti et 13

EPITOME 5—12] c. 20, 7.
AUCTORES 17 s.] II 73 s. 20 s.] II 69 s.

B(G)RSHPV] 1 ibi *(ante* ergo*) ras. ex* ubi *R* 2 uis] nauis *V* adhibere B^{ac} 3 ubi *(corr. m. 2) R* 5 deos *ante* homines *B* 6 ebore *P* gemmis] egetemmis R^1, et gemmis *corr.* R^2 7 capere possint *P* quis *B*, quis *SP edd.* usus B^2 8 praetiosior* | *(ũ ? er.) B* illi B^1, *corr.* B^3 9 ac uestibus *om. V* 10 inlita et] inlitam B^2 quã *(~er.) S*, quia *V* 12 sensu *H* sumserunt B^1 (p *s. l. add.* B^3) *R* 13 superuacua *SH* putant *R* 14 *a* ⟨S⟩[a]nctitatis *incipit codicis G pag. 17 (11), cuius in uerss. 1—12 pleraque legebantur* 15 sint R^2 instrumenta *R* illa] tum illa *B* 16 pro munere *om. P* 17 composita *B*, conposit[ae] *G*, compositos *P* animos *BP*, ⟨a⟩[n]imos *G* recesus *R*, recessos *(o ex* u *? m. 2?) P* 18 incoctum] in coetu *B*, [in]co[etu] *G* generosum *BG* pectu *S* honestum *G* 19 sapientẽque *S* illut *om. P* 21 minutias *B*, minut[ias] *G*, minutitiem *PV* 22 et] [ac] *G* polycliti *(pr.* i *ex* e*)* B^3, policliti *S*, polucliti *H*

Euphranoris et Phidiae manu ex auro atque ebore perfectas nihil aliut esse quam grandes pupas non a uirginibus, quarum lusibus uenia dari potest, sed a barbatis hominibus consecratas. merito igitur etiam senum stultitiam Seneca deridet. non inquit bis pueri sumus ut uulgo dicitur, sed semper: uerum hoc interest, quod maiora nos ludimus. ergo his ludicris et ornatis et grandibus pupis unguenta et tura et odores inferunt, his opimas et pingues hostias immolant, quibus est quidem os, sed carens officio dentium, his peplos et indumenta pretiosa, quibus usus uelaminis nullus est, his aurum et argentum consecrant, quae tam non habent qui accipiunt quam qui illa donarunt. nec inmerito Dionysius Siciliae tyrannus post uictoriam Graecia potitus deos tales contempsit spoliauit inlusit, siquidem sacrilegia sua iocularibus etiam dictis prosequebatur. nam cum Ioui Olympio aureum amiculum detraxisset, laneum iussit inponi dicens aestate graue esse aureum, hieme frigidum, laneum uero utrique tempori aptum. idem auream barbam detrahens Aesculapio incongruens et inicum esse ait, cum Apollo pater eius inberbis adhuc esset ac leuis, priorem filium quam patrem barbatum uideri. item pateras et exuuias et parua quaedam sigilla, quae simulacrorum protentis manibus tenebantur, detrahebat

EPITOME 8—11] c. 20, 7. 12—112, 6] c. 20, 8.

AUCTORES 5] frg. 121. § 16—20] Cic. de nat. deor. III 34, 83s. (ad Lact. § 20 cf. Cic. § 84: potestatem — filio tradidit) et Valer. Maxim. I 1 ext. 3 (ad Lact. § 16 cf. Val. M.: iocosis dictis prosequi).

B(G)RSHPV] 1 fidiei *P* ebur *sic S* 6 uerũ *V²* 7 ornatibus *B*, serenatis *P* gradibus *V* pu.is *P²*, puppis *V* ungenta *H* 8 his] et *P* opimes *R* 9 ⁎os (m *er.) R*, hos *S* carens *V²* 10 peplon *B* pretiosa] pr⁎etiosa *(a er.)* consecrant *B* usus *om. H* 11 consecrant] conferunt *B* quae tam] quod tam in *(s. l. m. 3)* usum *(u in ras. m. 3) B* tam̃ *(i. e.* tamen*) V* 13 uictoria *P* 14 io⁎⁎cularibus *B* 15 *a* Batur nam cum *incipit codicis G pag. 18 (12) paene tota lecta* olimpio *G*, olympo *R* 16 ⁎⁎amiculum *B* detraxisset *P²* graues *V* 17 aureum *R*, aurum *BGSHP, in ras. V²* tempori] et tempori *H* 18 item *BG*, idem *(supra* d *eras.* t *?) P* esculapio *G* 19 et *om. H* inicum *R*, inimicum *B*^{ar}*GSH*, iniquum *PV* eiusi *(exp. m. 2) P* inbarbis *G*, inuerbis *SP* 20 leuis *(u in ras. ex* n *? m. 3) B*, lenis *GRS* 21 exubias *GH*, exsuuias *R*

et accipere se illa, non auferre dicebat: perquam enim stultum esse et ingratum nolle accipere ab iis ultro porrigentibus, a quibus bona sibi homines precarentur. haec ille fecit inpune, quia rex et uictor fuit, quin etiam secuta est eum solita felicitas: uixit enim usque ad senectutem regnumque per manus filio tradidit. in eo igitur, quia homines sacrilegia uindicare non poterant, oportuit deos ipsos sui uindices esse. at si humilis quid tale commiserit, huic praesto sunt flagella ignes eculei cruces et quidquid excogitare iratis ac furentibus licet. sed cum puniunt deprehensos in sacrilegio, ipsi de deorum suorum potestate diffidunt. cur enim non ipsis potissimum relinquant ulciscendi sui locum, si eos posse aliquid arbitrantur? quin etiam putant illorum numine accidisse, ut praedones rerum sacrarum conprehensi tenerentur, et saeuiunt non tam ira quam metu, ne si deorum iniuriam non uindicauerint, in ipsos expetant poenae: incredibili scilicet uanitate, qui nocituros sibi deos putent ob aliena scelera, qui ipsis a quibus uiolati spoliatique sunt per se ipsos nihil nocere potuerunt. at enim saepe ipsi quoque in sacrilegos uindicauerunt. potest id uel casu accidisse, quod aliquando, non semper, sed tamen paulo post quomodo id acciderit ostendam. nunc interim quaero cur illi tot ac tanta sacrilegia in Dionysio non uindicauerint, qui non furtim, sed palam ludibrio deos habuit. cur

20 paulo post] c. 7, 7. 14 ss.

B(G)RSHPV] 1 illã *S* 2 esset ‹et› *sic B* iis *scr.*, his B^1GRSHV, dis *corr.* B^3, hiis *(exp. m. 2)* *P* ultra *H* 4 qui *S* fuit *om. P* qui *S* eum] cum *S* 5 manu se *G*, manum *R* 6 filioṛum *(exp. m. 2)* *P* homines quia *P* 7 at *V*, *corr.* R^2, *in ras. corr.* P^2, ac BR^1SH, [ac] *G*, ad P^1 8 humiles B^1, *corr.* B^3 quid] qui *G*, quispiam quid *RS; an* quis ? commiserit (n *ex* m) B^3 9 aculei B^{ar} 10 in sacrilegio deprehensos *BG* 11 difidunt *G* enim] etiam *H* 12 relinciunt B^1, relinqunt B^2V^1 *(s. l. corr.* $V^{2?}$*)*, relinquunt *G* 13 qui *P* 14 sacrarum B^2 *in* sacrarũ *desinit codicis G pag. 18 (12)* tenebantur *V* seuiiunt *V* non *om. H* 15 irã *V* uindicarint *S*, uindicauerunt *V* 16 in *om. H* ipso *V* expectant R^1PV, expe*tant *(i. e.* -tur*)* R^2 poenas B^1, *corr.* B^3, paene R^1, -nę R^2, poenaṃ *P* 17 putant V^1 qui] cum *B* 18 nocere nichil *S* 19 saepe *om. R* ipse R^1 20 quod *om. P* sed] sed si *B* 21 ‹quo›modo B^2 22 illa *HPV* di‹o›nysio B^3 uindicarint *SH*, indicauerint *V* 23 pa*lam (u *er.*) *R*

hunc tam potentem sacrilegum a templis a caerimoniis ab imaginibus suis non arcuerunt? cur etiam sacris rebus ablatis prospere nauigauit? quod ioco ipse testatus est, ut solebat.
26 'uidetisne' inquit comitibus suis naufragium timentibus 'quam prospera sacrilegis nauigatio ab ipsis diis inmortalibus tribuatur?' sed hic fortasse a Platone didicerat deos nihil esse.
27 quid Gaius Verres, quem Tullius accusator eius eidem Dionysio et Phalaridi et tyrannis omnibus comparat? nonne omnem Siciliam compilauit sublatis deorum simulacris ornamentisque
28 fanorum? otiosum est persequi singula, unum libet commemorare in quo accusator omnibus eloquentiae uiribus, omni denique conatu uocis et corporis deplorauit de Cerere uel Catinensi uel Hennensi: quarum alterius tanta fuit religio, ut adire templi eius secreta penetralia uiris nefas esset, alterius antiquitas tanta, ut omnes historiae loquantur ipsam deam fruges in Hennae solo primum repperisse filiamque eius uirgi-
29 nem ex eodem loco raptam. denique Gracchanis temporibus turbata re publica et seditionibus et ostentis cum repertum esset in carminibus Sibyllinis antiquissimam Cererem debere
30 placari, legati sunt Hennam missi. haec igitur Ceres uel religiosissima, quam uidere maribus ne adorandi quidem gratia licebat, uel antiquissima, quam senatus populusque Romanus sacrificiis donisque placauerat, ex arcanis ac uetustis penetra-

AUCTORES 2—6] cf. Cic. de nat. deor. III 34, 83; Valer. Maxim. I 1 ext. 3 6] Platone] cf. Cic. ibid. I 12, 30—13, 34 7] Verr. V 56, 145. 12 deplorauit] Verr. . ; 48—51. 13 alterius] cf. ibid. 45, 99. 14 alterius] cf. ibid. 48, 106. 17—20] cf. ibid. 49, 108 (cf. Valer. Max. I 1, 1).

BRSHPV] 1 cerim aiis *BSPV* 2 arcuerunt B^1S, arguerunt $B^{2?}$ *(g ex c) cum rell.* latis R^1, ablatis R^2 3 auigauit *V* 5 sacrilegis P^3 ipsos V^1 7 quid *om. P* G[illegible]s *BII, om. R,* C. *S,* G. *PV; similis uarietas est § 30. 31. 33.* quam S^1 cō|parat *B* 10 odiosum *B* unum libet] et *P* 12 cererem P^2 13 hetnensi *(t in ras. ex* n*)* B^2, hemnensi *H* quorum B^1, *in ras. corr. L* 14 adire* *(t er.) B* eius templi *P* 15 loquuntur *H* 16 Hennae] hetneae *B,* henna *P* solo] si solo *P* 17 ex *er. R* captam *H* grachanis *S,* gracchanis *P* 18 ostis *H* 20 negati P^1, *corr.* P^2 hetnam *(t* [illegible] *ras. ex* n*)* B^2 21 religiosissima* *(s er.) R* ma**ribus *(io er.) B* 22 an[illegible]quissimam *H* 23 sacrificiisque *P* ac] et *B* penetrabilibus *H*

libus a Gaio Verre inmissis latronibus seruis inpune sublata
est. idem uero cum adfirmaret se a Siculis ut causam pro- 31
uinciae susciperet oratum, his usus est uerbis: sese iam ne
deos quidem in suis urbibus ad quos confugerent
habere, quod eorum simulacra sanctissima Gaius Ver-
res ex delubris religiosissimis sustulisset: quasi uero
si Verres ex urbibus delubrisque sustulerat, de caelo quoque
sustulisset. unde apparet istos deos nihil habere in se am- 32
plius quam materiam de qua sint fabricati. nec inmerito ad 33
te, Marce Tulli, hoc est ad hominem Siculi confugerunt, quo-
niam triennio sunt experti deos illos nihil ualere: essent enim
stultissimi, si ad eos ob defendendas iniurias hominum confu-
gissent, qui Gaio Verri nec pro se ipsis irati esse potuerunt.
at enim Verres ob haec facinora damnatus est. non ergo dii 34
uindicauerunt, sed Ciceronis industria, qua uel defensores eius
oppressit uel gratiae restitit. quid quod aput ipsum Verrem 35
non fuit illa damnatio, sed uacatio, ut quemadmodum Dionysio
deorum spolia gestanti dii inmortales bonam dederant nauiga-
tionem, sic etiam Verri bonam quietem tribuisse uideantur, in
qua sacrilegiis suis tranquille frui posset? nam frementibus 36
postea bellis ciuilibus sub obtentu damnationis ab omni peri-
culo ac metu remotus aliorum graues casus ac miserabiles
exitus audiebat et qui cecidisse solus uniuersis stantibus uide-
batur, is uero uniuersis cadentibus stetit solus, donec illum et

AUCTORES 3] diuin. in Caecil. 1, 3.

BRSHPV] 1 Gaio Verre] ⁎uerre *(C er.) R,* cuerre *V* sublatus V^1, *ras. et s. l. corr.* V^2 2 prouintia *R* 3 ne *om. V* 4 confugerent *(pr.* e *ex* i*) B* habere (nt *s. l. er.) B* 5 deorum *R* simula'cra' B^2 6 ex] deos ex *B* reli'gi'osissimis *(gi m. 3 ?) P* 7 quo⁎que *(*d *er.) H* 8 sustulisset *edd.*, sustulerat *C; cf. III 6, 5* in se habere *SH* 9 sint *(*N *ex* N *m. 1 ?) B,* sunt *R,* sin't' P^2? necis merito *S* 11 ualere' V^2 12 ob] ad *H* 13 ipsis' P^2 iratis *V* 14 ergo] enim *P* 15 que *(*a *m. 2) B* 17 uagatio *P* ut' V^2 18 immortł *(*ł *ex al. litt. m. 2) P* dederant bonum B^1, bonam B^2 dederunt *(-*r̄ *S)* S^1H, dederunt P^2 19 etiam *om. P* 20 sacrilegiis R^2 sacrilegii sui *HP* tranquillus *B* fructu tranquille frui *P* 22 ac *ante* metu] et *B alt.* ac] et *SP* 24 his *SV* ca⁎dentibus *(*e *er.) P*

opibus sacrilegio partis et uita satiatum ac senectute confectum proscriptio triumuiralis auferret, eadem scilicet quae Tullium
37 uiolatae deorum maiestatis ultorem. quin etiam felix in eo ipso fuit, quod ante suam mortem crudelissimum exitum sui accusatoris audiuit, diis uidelicet prouidentibus ut sacrilegus ac praedo ille religionum suarum non ante moreretur quam solacium de ultione cepisset.

1 5. Quanto igitur rectius est omissis insensibilibus et uanis oculos eo tendere ubi sedes, ubi habitatio est dei ueri, qui terram stabili firmitate suspendit, qui caelum distinxit astris fulgentibus, qui solem rebus humanis clarissimum ac singulare lumen in argumentum suae unicae maiestatis accendit, terris autem maria circumfudit, flumina sempiterno lapsu fluere praecepit,

> iussit et extendi campos, subsidere ualles,
> fronde tegi siluas, lapidosos surgere montes.

2 quae utique omnia non Iuppiter fecit, qui ante annos mille septingentos natus est, sed

> ille opifex rerum, mundi melioris origo,

qui uocatur deus, cuius principium quoniam non potest con-
3 prehendi, ne quaeri quidem debet. satis est homini ad plenam perfectamque prudentiam, si deum esse intellegat. cuius intellegentiae uis et summa haec est, ut suspiciat et honorificet communem parentem generis humani et rerum mirabilium

AUCTORES 6 praedo ille religionum] Cic. Verr. IV 34, 75; 43, 95. 15 s. 19] Ouid. Metam. I 43 s.; 79.

BRSHPV] 1 partis R^2 uitaș *(exp. m. 3)* P 2 ea*dem (n er.)* B 3 quin//// V 4 mortem suam P 6 ille *om.* V suarum] sacrarum B 7 recepisset H, coepisset V 8 rectius] honestius et rectius B insensibilibus P^3 9 sedis *(i ex e)* B^2P^3 12 incendit B 13 lapso R^1 14 praecipit V^1 15 et *om.* RP extendi* *(t er.)* R 16 fronde R^2 siluas P^3 18 octingentos B, *sed cf. I 23, 5* 19 meris *sic* H 21 nec BS 22 si P^3 dñm P 23 haec V^2 suscipiat RHP 24 parentem communem S

fabricatorem. unde quidam hebetis obtunsique cordis ele- 4
menta, quae et facta sunt et carent sensu, tamquam deos
adorant. qui cum dei opera mirarentur id est caelum cum 5
uariis luminibus, terram cum campis et montibus, mare cum
fluminibus et stagnis et fontibus, earum rerum admiratione
opstupefacti et ipsius artificis obliti, quem uidere non poterant,
opera eius uenerari et colere coeperunt nec umquam intelle-
gere quiuerunt, quanto maior quantoque mirabilior sit qui illa
fecit ex nihilo. quae cum uideant diuinis legibus obsequentia 6
commodis atque usibus hominis perpetua necessitate famulari,
tamen illa deos existimant esse, ingrati aduersus beneficia di-
uina, qui deo et patri indulgentissimo sua sibi opera praetu-
lerunt. sed quid mirum si aut barbari aut inperiti homines 7
errant, cum etiam philosophi Stoicae disciplinae in eadem sint
opinione, ut omnia caelestia quae mouentur in deorum numero
habenda esse censeant? siquidem Lucilius Stoicus aput Cice-
ronem sic loquitur: hanc igitur in stellis constantiam, 8
hanc tantam in tam uariis cursibus in omni aeternitate conuenientiam temporum non possum intellegere
sine mente ratione consilio. quae cum in sideribus
esse uideamus, non possumus ea ipsa non in deorum
numero reponere. item paulo superius: restat inquit ut 9
motus astrorum sit uoluntarius: quae qui uideat, non

EPITOME 1—13] c. 21, 1. 13—16] c. 21, 2. 17—116, 2] cf. c. 21, 1 s.

AUCTORES § 8] de nat. deor. II 21, 54. § 9. (cf. § 16)] ibid. 16, 44.

B(G)RSHPV] 1 quidã *S*^{2} hebetes *BP*, haebetis (ae *ex* e) R^2, ebetes *H* obtunsique P^1, n *del.* P^3 3 operam *B* mirentur *B* cũ P^3 4 u*ariis (i *? er.) P* et *om. H* mare *B*, maria *cett., cf. § 25—28* 5 et *(ante* stagnis*) om. BSH* 6 stupefacti *S* artificis *B*^{2} 7 *a* Coeperunt *incipit codicis G pag. 19 (13) paene tota lecta* 8 quierunt *S* quanto, *om.* que *RV*^{1} 10 hominum *S*, hominis P^2 11 existimant esse] existimantes *H* 12 qui *V*^{2} 14 disciplinae] sectae paene *H* eodem R^1 15 opinionem BR^{ar} 16 se quidem *H* 17 hanc igitur *om. H* 18 hanc tantam *om. BG* hac *R* in *om. codd. Cic.* in tam *om. P alt.* in] et in *R* omnia GH^{ar} 19 conuenientia* (m *er.) B*, conuenientia *H* 20 mente *om. H* consilio quae] consilioque regi *BG* 21 inesse *codd. Cic., quod fort. Lact. scripserat, cf. § 19* inest — ratio in P^3 22 ponere *P* inquiit *G*

indocte solum, uerum etiam inpie faciat, si deos esse
10 neget. nos uero et quidem constanter negamus ac uos, o
philosophi, non solum indoctos et inpios, uerum etiam caecos
ineptos deliros probamus, qui ignorantiam inperitorum uanitate
uicistis. illi enim solem atque lunam, uos etiam sidera deos
11 putatis. tradite igitur nobis stellarum mysteria, ut aras ac
templa singulis erigamus, ut sciamus quo quamque ritu, quo
die colamus, quibus nominibus, quibus precibus aduocemus:
nisi forte nullo discrimine tam innumerabiles, tam minutos
12 deos aceruatim colere debemus. quid quod argumentum illud,
quo colligunt uniuersa caelestia deos esse, in contrarium ualet?
nam si deos idcirco esse opinantur, quia certos et rationabiles
cursus habent, errant. ex hoc enim apparet deos non esse, quod
13 exorbitare illis a praestitutis itineribus non licet. ceterum si
dii essent, huc atque illuc passim sine ulla necessitate ferrentur
sicut animantes in terra, quarum quia liberae sunt uoluntates,
huc atque illuc uagantur ut libuit, et quo quamque mens du-
14 xerit, eo fertur. non est igitur astrorum motus uoluntarius,
sed necessarius, quia praestitutis legibus officiisque deseruiunt.
15 sed cum disputaret de cursibus siderum, quos ex ipsa rerum
ac temporum congruentia intellegebat non esse fortuitos, existi-
mauit uoluntarios esse, tamquam non possent tam disposite,
tam ordinate moueri, nisi sensus illis inesset officii sui sciens.

EPITOME 2—118, 14] c. 21, 3 s. 12 quia certos — habent] c. 21, 2. 18 s.] c. 21, 3. 20—23. 117, 2 s. 4 s.] c. 21, 2.

B(G)RSHPV] 2 uero et quidem] quidem *B*, uero quidem *G*, uero equidem *SH* negauimus *B* 3 filosofos *R* inpios] inperios B^1, *corr.* B^3 etiam *om. S* 4 delirosque (-que *ex* -qui B^1) *BGP*, *sed* de- *ex* di- P^3 5 *in* illi enim *desinit codicis G pag. 19 (13), sequitur pag. 20 (14) paene tota lecta* atque] aut *H*, et *V* 6 trade *V* ac] et *V* 7 aut *S* quo P^3 quamqu+e (a *er.*) *B*, quemque GR^2 (*pr.* e *ex* a) *H* quo die — nominibus *om. B* 8 numinibus *G* quibusque *SH* uocemus *BG* 9 imminutos *P* 10 acerbatim *S* debeamus *BG* 11 quo] quod *BGP*^{1} (d *del.* P^3) *H* esse *om. S* 12 inrationabiles *G* 15 passim B^3 16 uolun+tates *ex* uolunptates *B* 17 uacantur *V* libu+rit B^2P^3, *sed ad* libuit — duxerit *cf. c. 1,9* presserit — infremuit *eqs.* et] ut *P* quo quamque] quoãque *R*, quocumque *SH* 18 feruntur *S*^{2} 19 deserui+unt (u *er.*) *V* 22 possint *P* dispo+site (s ? *er.*) *B*, disposit[ae] *G* 23 et tam *H* ordinatae *G* esset *P* sciens *om. P*

o quam difficilis est ignorantibus ueritas et quam facilis scien- 16
tibus! 'si motus' inquit 'astrorum fortuiti non sunt, nihil aliut
restat nisi ut uoluntarii sint'. immo uero ut non esse fortuitos
manifestum est, ita nec uoluntarios. 'quomodo igitur in con- 17
ficiendis itineribus constantiam suam seruant?' nimirum deus
uniuersi artifex sic illa disposuit, sic machinatus est, ut per
spatia caeli diuina et admirabili ratione decurrerent ad efficiendas
succedentium sibi temporum uarietates. an Archimedes Sicu- 18
lus concauo aere similitudinem mundi ac figuram potuit machi-
nari, in quo ita solem lunamque composuit, ut inaequales
motus et caelestibus similes conuersionibus singulis quasi die-
bus efficerent et non modo accessus solis ac recessus uel in-
crementa deminutionesque lunae, uerum etiam stellarum uel
inerrantium uel uagarum dispares cursus orbis ille dum uertitur
exhiberet, deus ergo illa uera non potuit machinari et efficere
quae potuit sollertia hominis imitatione simulare? utrumne 19
igitur Stoicus si astrorum figuras in illo aere pictas effictasque
uidisset, suo illa consilio moueri diceret ac non potius artificis
ingenio? inest ergo sideribus ratio ad peragendos meatus suos
apta, sed dei est illa ratio qui et fecit et regit omnia, non
ipsorum siderum quae mouentur. nam si solem stare uoluis- 20
set, perpetuus utique dies esset. item si motus astra non
haberent, quis dubitat sempiternam noctem futuram fuisse?

EPITOME 5—8. 13 s. 19—118, 6. 9—14] c. 21, 3 s. 8 succedentium — varietatis] c. 21, 2.

B(G)RSHPV] 1 est *om. R, post* facilis *P* scientibus] non ignorantibus *P* *in* si mot[us] *desinit codicis G pag. 20 (14)* 2 fortuitu *H* 5 seruauit *S* nemirum *(*e *ex* i*) P*^{3} 6 ma*chinatus *(*c *er.) B* 9 aeri *H* ac figuram] figuramque *SH* 11 quas*ī* *P*^{3} 12 officerent *B*^{1}, *corr. B*^{3}, effecerit *H* et] ut *H* 'solis et recessus' *B*^{3} 13 deminutionesquae *(*i *subter* e *m. 1?,* a *del. m. 3) P* 14 uagantium *s. l. ex* uagarum *B*^{3} 15 uero *H*^{1} machinari *del. P*^{3} et *om. P* 16 imitari *(alt.* i *ex* e *m. 2) R* 17 igitur *om. P* stoicis *(alt.* i *ras. ex* u*) P* 'sī' *P*$^{3?}$ et in *H* illa *R* effectasque *SH* 18 uidissent *P* dicerent *P* artifici*s *(*i *er.) R* 19 inest] idē *S* meatos *B*^{1}*R*^{1}, *corr. B*^{3}*R*^{2}, motus *SH* 20 et fecit] effecit *R,* et facit *P* 21 sider*um *(*u *er.) B* sol *B* 23 quo *P*^{1}, qui *corr. P*^{3} dubitaret *BH* noctes *V*^{1}

21 sed ut diei ac noctis uices essent, moueri ea uoluit et tam uarie moueri, ut non modo lucis atque tenebrarum mutuae uicissitudines fierent, quibus laboris et quietis alterna spatia constarent, sed etiam frigoris et caloris, ut diuersorum temporum uis ac potestas uel generandis uel maturandis frugibus conue-
22 niret. quam sollertiam diuinae potestatis in machinandis itineribus astrorum quia philosophi non uidebant, animalia esse sidera putauerunt, tamquam pedibus et sponte, non diuina
23 ratione procederent. cur autem illa excogitauerit deus, quis non intellegit? scilicet ne solis lumine decedente nimium caeca nox taetris atque horrentibus tenebris ingrauesceret noceretque uiuentibus. itaque et caelum simul mira uarietate distinxit et tenebras ipsas multis minutisque luminibus tempe-
24 rauit. quanto igitur Naso prudentius quam illi qui sapientiae studere se putant, qui sensit a deo lumina illa ut horrorem tenebrarum depellerent instituta! is eum librum quo Phaenomena breuiter conprehendit his tribus uersibus terminauit:

> tot numero talique deus simulacra figura
> inposuit caelo perque atras sparsa tenebras
> clara pruinosae iussit dare lumina nocti.

25 quodsi fieri non potest ut stellae dii sint, ergo ne sol quidem ac luna dii esse possunt, quoniam luminibus astrorum non ratione differunt, sed magnitudine. quodsi hi dii non sunt,
26 ergo ne caelum quidem in quo illa omnia continentur. simili

AUCTORES 18 ss.] fragm. poet. Rom. coll. Bachrens p. 349.

BRSHPV] 1 uicis P^1, *corr.* P^3 moueri] item moueri *B* tamen *HP* 2 atque] et *B*, ac *P* mutue *R* 3 quibus *om. R* 5 frũgibus *(˜ m.2) R* 8 et *om. H* 11 horrendis *P* 13 minutis *P* 14 naso V^2 prouidentius *H* illi* *(s er.) H* 15 sentit *edd.* horrorem *(alt.* o *ex* e *m.2) R* 16 his *B* yseũ *(y add. m. 2) S* quos *(exp. m. 3) P* faenomẽ|na *(˜ er.) B*, faenomena *RP*, fenomena *SH*, foenomena *V* 18 dš* *P* figuras *(s s. l.* B^2*) BSH* 19 inposuit' B^1 porqu*o *(a er.) BH* atras] astra *R* sparsa* *(s er.) P* 20 pruinose *(corr. m. 2) B* daro *(o ex i) H* numina P^1, *corr.* P^3 noti *P* 21 quod *om.* si *H* ergo *om. H* nec *HP (c s. l.* $P^{1?}$*)* 22 non possunt P^1, non *del.* P^3 23 hii *BRP*^{1}, *alt.* i *exp.* P^3 dii hi *SH* 24 nec *BSHP (c s. l.* P^1*) V*

modo si terra, quam calcamus, quam subigimus et colimus ad uictum, deus non est, ne campi quidem ac montes dii erunt: si hi non sunt, ergo ne tellus quidem uniuersa deus uideri potest. item si aqua, quae seruit animantibus ad usum bi- 27
bendi aut lauandi, deus non est, ne fontes quidem ex quibus aqua profluit; si fontes non sunt, ne flumina quidem quae de fontibus colliguntur; si flumina quoque dii non sunt, ergo et mare quod ex fluminibus constat deus haberi non potest. quodsi neque caelum neque terra neque mare, quae 28
mundi partes sunt, dii esse possunt, ergo ne mundus quidem totus deus est, quem idem ipsi Stoici et animantem et sapientem esse contendunt et propterea deum. in quo tam inconstantes fuerunt, ut nihil ab iis dictum sit quod non ab isdem fuerit euersum. sic enim argumentantur: fieri non posse ut sensu 29
careat quod sensibilia ex se generat; mundus autem generat hominem, qui est sensu praeditus: ergo et ipsum esse sensibilem; item, sine sensu esse non posse cuius pars habeat 30
sensum: igitur quia homo sensibilis est, etiam mundo cuius pars est homo inesse sensum. propositiones quidem uerae 31
sunt, et sensibile esse quod sensu praeditum gignat et habere sensum cuius pars sensu aucta sit, sed adsumtiones falsae quibus argumenta concludunt, quia neque mundus generat hominem neque homo mundi pars est. nam hominem a principio idem deus fecit qui et mundum, et non est pars mundi
homo sicut corporis membrum: potest enim mundus esse 32
sine homine sicut urbs et domus. atquin ut domus unius hominis habitaculum est et urbs unius populi, sic et mundus

BRSHPV] 1 terram *H* et colimus *om. B* 2 nec *BHPV (sed* c *s. l. V²)* mont⟨es⟩ *B* hii *BPV* 3 nec *RV*^{ar} 4 uiuendi *R*, uibendi *P¹*, *corr. P³* 5 nec *R* 6 profluuit *B* nec *B* 8 et *om. H* 9 *pr.* ne'q.' *P³* 11 et sapientem *bis P*^{ac}, *pr. expunx. P¹?* 13 iis *scr.*, his *C* hisdem *R* 14 eũ ersum *(˜ er., ⌣ m. 2) V* 15 qui *S¹* 16 ipsum] id ipsum *H* sensibile *V* 18 mundo *(o ex* um*) H* 19 est] et *R* sensuṃ *H* 20 praedictum *S* gignet *H* 21 sensu] sensi *S* aucta* ⟨si⟩t *P³?* 22 generant *(exp. m. 3) P* 23 pars' *B²* 24 *alt.* et *om. P* 25 sic *S* etenim *S* 26 sicut] ut *P* atquin ut] ut quomodo *(*omodo *in ras. ex 4 litt. m. 2) B* 27 *pr.* et] ut *R*

domicilium est totius generis humani: et aliut est quod inco-
33 litur, aliut quod incolit. sed illi dum student id quod falso
susceperant confirmare, et sensibilem esse mundum et deum,
34 non uiderunt argumentorum suorum consequentia. nam si
mundi pars est homo et sensibilis est mundus, quia homo
sentit, ergo quia mortalis est homo, mortalis sit et mundus
necesse est nec tantum mortalis, sed et omnibus morbis pas-
35 sionibusque subiectus. et e contrario si deus est mundus et
partes eius utique inmortales sunt, ergo et homo deus est,
quia pars est ut dicitis mundi. si homo, ergo et iumenta et
pecudes et cetera genera bestiarum et auium et piscium, quo-
36 niam et illa eodem modo sentiunt et mundi partes sunt. at
hoc tolerabile est; nam et haec colunt Aegyptii. sed res eo
peruenit ut et ranae et culices et formicae dii esse uideantur,
quia et ipsis inest sensus et ex parte mundi sunt. ita semper
argumenta ex falso petita ineptos et absurdos exitus habent.
37 quid quod idem ipsi aiunt deorum et hominum causa mundum
esse constructum quasi communem domum? ergo mundus
nec deus est nec animans, si constructus est: animans enim
non construitur, sed nascitur, et si est aedificatus, sic utique
tamquam domus, tamquam nauis. est ergo aliquis artifex
mundi deus et seorsum erit mundus qui factus est, seorsum
38 ille qui fecit. iam illut quam repugnans et absurdum, quod
cum caelestes ignes ceteraque mundi elementa deos esse adfir-
ment, idem mundum ipsum deum dicunt! quomodo potest ex

B(G)RSHPV] 1 est *(post* domicilium*) om. V* et *om. P* aliud] aut *S* et sensibilem — deum *contra Dauisium in cur. sec. ad Hirtii bell. Alex. c. 68 tuetur Volkmannus, obseruat. misc. 1872 p. 14* 2 aliud *B cum cett.* 3 susceperant $B^{1?}$ et *om. BR* sensibile *BS* 5 et *om. B* 6 sentit — homo *om. P* homo *om. B* 7 et *om. P* morbis *in mg. P^2* 9 eius *om. B* 10 uti *B* ergo homo *SH* 11 quoniam] quia *B* 13 colunt *V^2* 14 uideantur *V^2* 15 ex parte] parte *B*, ex parte *P^2*, partes *edd.* 16 ex] et *B* *post* absurdos *6 uel 7 litt. eras. H* 17 quid quod] quicquid *H* idem *om. S* ipsi *om. B* 18 commune *H* *a* Ment[a ex falso] *incipit codicis G pag. 21 (144), in qua nihil nisi pars uersus 1 legi poterat* 19 si — animans *in inf. mg. P^2* enim *om. HP* 20 si⟨c⟩ *B* utiquae *(exp. m. 3) P* 22 et *om. P* erit — seorsum *s. l. P^2* seorsus *SH* quia *R* seorsus *SH* 23 quã *(~ m. 2) S* 24 cum] qui *B* ceteraque quae *P* adfirmant *B* 25 item *edd.* dicant *H*

multorum deorum aceruo unus deus confici? si astra dii sunt, 39
mundus ergo non deus, sed domicilium deorum est. si uero
mundus deus est, ergo illa omnia quae sunt in eo non dii
sunt, sed dei membra, quae utique sola dei nomen accipere
non possunt. nec enim recte quis dixerit membra hominis 40
unius multos homines esse. sed tamen non est similis com-
paratio animalis et mundi. animal enim quia sensu praeditum
est, etiam membra eius habent sensum nec nisi a corpore di-
uulsa brutescunt. cuius igitur rei similitudinem gerit mundus? 41
nimirum ipsi docent, cum factum esse non diffitentur, ut esset
diis et hominibus quasi communis domus. si ergo est con-
structus ut domus, nec ipse deus est nec elementa, quae sunt
partes eius, quia neque domus habere dominium sui potest
neque illa de quibus domus constat. non tantum igitur ueri- 42
tate, sed etiam uerbis suis reuincuntur. sicut enim domus
in usum habitandi facta per se nihil sentit dominoque subiecta
est, qui eam fecit aut incolit, ita mundus per se nihil sentiens
factori deo subiacet, qui eum in usum sui fecit.

6. Duplici ergo ratione peccatur ab insipientibus, primum 1
quod elementa id est dei opera deo praeferunt, deinde quod
elementorum ipsorum figuras humana specie conprehensas co-
lunt. nam solis lunaeque simulacra humanum in modum 2
formant, item ignis et terrae et maris, quae illi Vulcanum
Vestam Neptunum uocant, nec elementis ipsis in aperto litant.
tanta homines imaginum cupiditas tenet, ut iam uiliora ducan-
tur illa quae uera sunt: auro scilicet et gemmis et ebore de-

EPITOME 25—122, 2] c. 20, 14 s.

B(G)RSHPV] 1 un*us *(*i *er.*) *P* as**tra *P* 4 sola dei *SH*, solidi *BRP*, soli dii *V* 7 sensum SH^{ar} 8 a corpore] corpora *S* 9 *post* brutescunt *s. l.* diuulsa *repet.* B^3 13 neque *om. R* dominum *V post* sui *add.* ñ R^2 *a* P[o]test *incipit codicis G pag. 22 (143), in qua pleraque legebantur* 15 uerbi s* *(*i uel* e *er.*) *V* reuincitur B^1, *corr.* B^3 siĉ *(~ m. 2) S* enim] igitur *P* 16 usu *SH* per *om. P* 17 facit B^1, *corr.* B^3, faci[t] *G* 20 quod elemta *(sic)* — deinde *in inf. mg.* B^3 quod elementa id] elementa quod *P* 21 conpraehensos B^1, -as *corr.* B^3, comprensas *P* 22 im modum *R* 23 ignes *V* 24 ipsis *om. P* aperto] euento *(*u *ex* l *m. 2)* aperto *B* 25 hominem V^1, *in ras. corr.* V^2 imaginem V^1 iam] etiam *H* 26 *pr.* et *om. SH*

3 lectantur. horum pulchritudo ac nitor praestringit oculos nec ullam religionem putant ubicumque illa non fulserint. itaque sub obtentu deorum auaritia et cupiditas colitur. credunt enim deos amare quidquid ipsi concupiscunt, quidquid est propter quod furta et homicidia et latrocinia cottidie saeuiunt, propter quod
4 bella per totum orbem populos urbesque subuertunt. consecrant ergo diis manubias et rapinas suas, quos certe necesse est inbecillos esse ac summae uirtutis expertes, si subiecti sunt cupi-
5 ditatibus. cur enim caelestes eos putemus, si desiderant aliquid de terra, uel beatos, si aliqua re indigent, uel incorruptos, si uoluptati habent ea in quibus adpetendis cupiditas hominum
6 non inmerito damnatur? ueniunt igitur ad deos non tam religionis gratia, quae nulla potest esse in rebus male partis et corruptibilibus, quam ut aurum oculis hauriant, nitorem leuigati marmoris aut eboris aspiciant, ut insignes lapillis et coloribus uestes uel distincta gemmis fulgentibus pocula insatiabili contemplatione contrectent. et quanto fuerint ornatiora templa et pulchriora simulacra, tanto plus maiestatis habere creduntur: adeo religio eorum nihil est aliut quam quod cupiditas humana
7 miratur. hae sunt religiones, quas sibi a maioribus suis traditas pertinacissime tueri ac defendere perseuerant, nec considerant quales sint, sed ex hoc ueras ac probatas esse confidunt, quod eas ueteres tradiderunt, tantaque est auctoritas uetustatis, ut inquirere in eam scelus esse ducatur. itaque
8 creditur ei passim tamquam cognitae ueritati. denique aput Ciceronem sic dicit Cotta Lucilio: habes, Balbe, quid Cotta,

EPITOME 12—20] cf. c. 20, 14 s.
AUCTORES 26] de nat. deor. III 2, 6.

B(G)RSHPV] 1 agnitor, *V* prestringit B^2 oculos] oculos [nec] oculo[s] *G* 2 relionem P^{ac}, *sic saepius, corr. m. 1 uel al.* fulserit *R* 5 furta — propter quod *om. P* et *(ante* homicidia*) om. H* et *ante* latrocinia] uel *S* 9 *in* cur enim *desinit codicis G pag. 22 (143)* caelestis V^1 si] qui *S* aliqui R^1V 10 de] e *SHV* 11 uoluntati *(*u *ex* p*)* B^3 13 esse potest *B* pactis *S*, partis *(*t *ex* c *?* *m. 2) V* corruptibilibus *RP* 14 ⟨ut⟩ nitorem *Heumannus* 15 insignis *P* lapillos *P* 17 *pr.* et *om. P* 18 credantur *R* 19 quod cupiditas] cupiditas quam ratio *B* 22 probatas atque ueras *V* probas *Heumannus* 23 tantaq? P^2 24 in *om. B* ea *SH* sceleris *B* dicatur *BV* 26 sic dicit *add.* B^3 lucio *H* habes V^2 balbe V^2

quid pontifex sentiat. fac nunc ego intellegam quid
tu sentias: a te enim philosopho rationem religionis
accipere debeo, maioribus autem nostris etiam nulla
ratione reddita credere. si credis, cur ergo rationem 9
requiris, quae potest efficere ne credas? sin rationem quae-
rendam putas, ergo non credis: ideo enim quaeris, ut eam
sequare, cum inueneris. docet ecce te ratio non esse ueras 10
deorum religiones: quid facies? maioresne potius an rationem
sequeris, quae quidem tibi non ab alio insinuata, sed a te
ipso inuenta et elata est, cum omnes religiones radicitus eruisti?
si rationem mauis, discedere te necesse est ab institutis et 11
auctoritate maiorum, quoniam id solum rectum est quod ratio
praescribit: si autem pietas maiores sequi suadet, fatere igitur
et illos stultos fuisse, qui excogitatis contra rationem religio-
nibus seruierunt, et te ineptum, qui id colas quod falsum esse
conuiceris. sed tamen quoniam nobis tanto opere maiorum 12
nomen opponitur, uideamus tandem qui fuerint maiores illi, a
quorum auctoritate discedi nefas ducitur. Romulus urbem 13
conditurus pastores inter quos adoleuerat conuocauit cumque
is numerus condendae urbi parum idoneus uideretur, constituit
asylum. eo passim confugerunt ex finitimis locis pessimi qui-

AUCTORES 18—124, 3] cf. Liu. I 8.

BRSHPV] 1 intellego *P* tu quid *codd. Cic.* 2 a te] ait *H* philosophus B^1, *corr.* B^3 accipere debeo religionis *codd. Cic.* 3 a maioris *H* uestris *S* 4 ratio *H* credere] crede *H*, rationis est credere *P*, credere*tem* *(corr. m. 2) V* 5 requires *P* sin *V*, si *cett.* rationem] rationem requiris et *P* 6 enim] ergo *H* 7 sequa,re *P*, sequare *s. l. in* sequaris *corr.* V^2 &ce V^1 8 religiones deorum *V* facias *B* 9 non tibi *SH* ab *om. P* insinuata* (m *er.*) *B* 10 elata *B*, el*a*ta *P*; electa *edd.* omnis R^1 seruisti *R* 11 ,si V^2 12 ratione *H* 13 perscribit *H* sin *edd.* autem] enim *SH* pietas *s. l. in* ueritas *corr.* B^3 maioressequi *in* maiorestqu*a*e *corr.* B^3, maiores esse qu*e* *H* maioris *V* fate *P* 14 stultos illos *B* stultus V^1 15 qui id] quid R^1, quod R^2 16 conuinceris *RSH* tamen *om. P* quoniam] quia *R* tantopere *SPV* 17 tamen *BPV* quid *BH* 18 di*di*scedendi R^2, disceri P^1, disceri P^2, discen P^3 *de di* orbem H^1 19 cum q.] B^3 20 condendæ *(æ ex* a *m. 3) P* urbis *H* constiutuita sylum *(corr. m. 3) P* 21 ,Eo, V^2

14 que sine ullo condicionis discrimine. ita conflauit ex his omnibus populum legitque in senatum eos qui aetate anteibant et patres appellauit, quorum consilio gereret omnia. de quo senatu Propertius elegiarum scriptor haec loquitur:

bucina cogebat priscos ad uerba Quirites,
centum illi in prato saepe senatus erat.
curia, praetexto nunc quae nitet alta senatu,
pellitos habuit, rustica corda, patres.

15 hi sunt patres quorum decretis eruditi ac prudentes uiri deuotissime seruiant, idque uerum atque inmutabile omnis posteritas iudicet quod centum pelliti senes statutum esse uoluerunt: quos tamen, ut in primo libro dictum est, Pompilius inlexit,
16 ut uera esse crederent sacra quae ipse tradebat. est uero quod illorum auctoritas tanti habeatur a posteris, quos nemo cum uiuerent neque summus neque infimus adfinitate dignos iudicauit.

1 7. Quare oportet in ea re maxime in qua uitae ratio uersatur, sibi quemque confidere suoque iudicio ac propriis sensibus niti ad inuestigandam et perpendendam ueritatem, quam credentem alienis erroribus decipi tamquam ipsum rationis
2 expertem. dedit omnibus deus pro uirili portione sapientiam, ut et inaudita inuestigare possent et audita perpendere. nec quia nos illi temporibus antecesserunt, sapientia quoque ante-

12 in primo libro] c. 22.
AUCTORES 5 ss.] V 1, 11 ss.

BRSHPV] 1 iis *R edd.* 2 senatu *P* qui* etate *(a er.) S* 3 ide *V*^{2} 4 propersius *(s ex t) B*^{2} el**iacorum *(eg er.) B* 5 *in codd. Propert. hic ordo uersuum: 3. 4. 1. 2* 5 buccina *S* 6 pratos *R* erant *SH* 7 nunc quae] quae nunc *codd. Propert.* senatu* *(s er.) B* 8 pellutos *B*^{1}, *corr. B*^{2} 9 hii *P* eruditi* *V* ac *om. P* 10 seruiebant *B*^{3}, seruiunt *H* itque *P*^{1}, *corr. P*^{3} 11 iudicat *SH* 12 ut *P*^{2} pompilius ille inlexit *B* 14 quod] quo *P* quos — uiuerent *om. H* 15 infi*mus *(r er.) S* adfinitatem *P*^{ac}, *corr. m. 1 et 2* 16 iudicabat *H* 18 confiderem *P*^{ac}, *corr. m. 1 et 3* 19 et perpendendam *om. P* 20 erroribus *B*^{2} deciptamquam *(pr. i in ras. ex e m. 3, i s. l. m. 1 ?) B* ipsam *B* 21 experte *S* portione] ratione *R* 22 inuestigare — audita *om. B* perpenderent *B*^{2}

cesserunt, quae si omnibus aequaliter datur, occupari ab antecedentibus non potest. inlibabilis est tamquam lux et claritas 3
solis, quia ut sol oculorum sic sapientia lumen est cordis humani. quare cum sapere id est ueritatem quaerere omnibus 4
sit innatum, sapientiam sibi adimunt qui sine ullo iudicio inuenta maiorum probant et ab aliis pecudum more ducuntur.
sed hoc fallit, quod maiorum nomine posito non putant fieri 5
posse ut aut ipsi plus sapiant, quia minores uocantur, aut illi
desipuerint, quia maiores nominantur. quid ergo inpedit quin 6
ab ipsis sumamus exemplum, ut quomodo illi quae falsa inuenerant posteris tradiderunt, sic nos qui uerum inuenimus
posteris meliora tradamus?

Superest ingens quaestio, cuius disputatio non ab ingenio, 7
sed a scientia uenit: quae pluribus explicanda erit, ne quid
omnino dubium relinquatur. nam fortasse aliquis ad illa confugiat, quae a multis et non dubiis traduntur auctoribus, eos
ipsos quos docuimus deos non esse, maiestatem suam persaepe
ostendisse et prodigiis et somniis et auguriis et oraculis. et 8
sane multa enumerari possunt digna miraculo, in primis illut,
quod Attus Nauius summus augur cum Tarquinium Priscum
moneret, ut nihil noui facere inciperet, nisi prius esset inauguratus, eique rex artis eius eleuans fidem diceret ut consultis
auibus renuntiaret sibi, utrumne fieri posset id quod ipse animo
concepisset, adfirmaretque Nauius posse, 'cape igitur' inquit
'hanc cotem eamque nouacula dissice'. at ille incunctanter

EPITOME 13—18] c. 22, 1.

AUCTORES § 7. 9 s. 12. 20 s.] cf. Minuc. Fel. c. 7, 3. § 8] ex Valer. Max., cf. epitomas Paridis I 4, 1 et Nepotiani I 4, 2 (ex Liu. I 36).

B(G)RSHPV] 1 si *om. B* 2 est] et P^1, *corr.* P^2 6 aliis] illis *Hartelius* 7 fallit] eos fallit *B* 9 desi(puer)int *S*, desipierint *H* 10 ut] et *SH* 12 damus *H* 13 dispositio *H* a] a^b B^3, ad *H* 15 nam *om. H* 17 docui *P* 19 numerari *B* 20 attius *BS*, actius *H* naeuius *B* summus *om. B* 21 noui *om. R* inciperet^t B^3 22 el*euans (a *uel* u *er.*) *B* *post* fidem *3 uel 4 litt. er. H* 23 utrum *H* possit *P* 24 naeuius *B* accipe *B* hanc inquit *(*t *ex* d *m. 3) P* 25 *ab* H[an]c c[ote]m *incipit codicis G pag. 23 (116), cuius in uerss. 1. 28—31 pleraque legi poterant* meamque *B* dissice *C, nisi quod* [d]isic⟨e⟩ *G* illa *S*

9 accepit ac secuit. deinde illut, quod Castor et Pollux bello Latino aput lacum Iuturnae uisi sunt equorum sudorem abluentes, cum aedes eorum quae iuncta fonti erat sua sponte
10 patuisset. idem bello Macedonico equis albis insidentes Publio Vatieno Romam nocte uenienti se obtulisse dicuntur nuntiantes eo die regem Persen uictum atque captum: quod paucis
11 post diebus litterae Pauli uerum fuisse docuerunt. illut etiam mirabile, quod simulacrum Fortunae Muliebris non semel locutum esse traditur, item Iunonis Monetae, cum captis Veiis unus ex militibus ad eam transferendam missus iocabundus ac ludens interrogaret utrumne Romam migrare uellet, uelle
12 respondit. Claudia quoque proponitur in exemplum miraculi. nam cum ex libris Sibyllinis Idaea mater esset accita et in uado Tiberini fluminis nauis qua uehebatur haesisset nec ulla ui commoueretur, Claudiam ferunt, quae semper inpudica esset habita ob nimios corporis cultus, deam submissis genibus orasse, ut si se castam iudicaret, suum cingulum sequeretur: ita nauem, quae ab omni iuuentute non ualuit commoueri, ab
13 una muliere esse commotam. illut aeque mirum, quod luc saeuiente Aesculapius Epidauro accitus urbem Romam diuturna
14 pestilentia liberasse perhibetur. sacrilegi quoque numerari

EPITOME 21—127, 2] c. 22, 1 tum — commiserant.

AUCTORES § 9 s.] cf. Valer. Max. I 8, 1. 7—9] cf. ibid. § 4. 9—12] cf. ibid. § 3 (ex Liu. V, 22). § 13] cf. § 2 (ex Liuio, cf. epiton. lib. XI). § 14 s.] cf. ibid. I 1, 17 (ex Liu. IX 29).

BRSHPV] 1 ac] et *SH* 2 lacus *B* saturni *B*, iuriri *S*, diuturnae *H* sudore *B* 3 aedis P^1, *corr.* P^3 iunctę *S* erant $R^{ac}SH$ 4 patuissent *SH* albiņis *H* 5 ꝟatieno B^3, batieno *H* aduenienti *B* nuntiasse *B* 6 ea *B* persem *H*, per se *PV* uictum] quo uictum *S*, inuictum *V* adquę B^3 7 Pauli] pauli *(om. H)* publi praesidis *SH* 8 for**mae *(*m *in ras. m. 3) B*, formae *H* mulieris *H*, muliebres *P* 9 item] et *B* monitae *B*, *om. H* cum] quod *B* captis Veiis] captiuis *H* Veiis] this *(*th^{eb} ^{eb} *in ras. m. 3) B*, uegiis *S*, ueis *V* 10 militis $SH^{ac}P^1$, *corr.* P^3 iocabundis H^{ac} 11 interrogaret *SH*, interrogauit *cett.* **romam *B* uelle *om. H* 13 Idaea] deum *R*, ideam *H*, sidęa *V* 14 tiberi *P* quꝫ *(~ er.) B* uehabatur *V* 15 claudia *S* 17 orasset *S*, adorasse *H* 18 *pr.* ab *om. H* 19 duo *S*, luae $P^{ar}V$ 20 sę ueniente *V* ꝟesculapius *(*a *s. l. add. et pr.* s *in ras. ex* x *m. 3, pr.* u *ex* o *m. 1) B* 21 sacrilegi* P^3 quoquo R^1 *malim* enumerari, *cf. pag. 125, 19*

possunt, quorum praesentibus poenis iniuriam suam dii uindicasse creduntur. Appius Claudius censor cum ad seruos 15
publicos sacra Herculis transtulisset, luminibus orbatus est et Potitiorum gens, quae prodidit, intra unius anni tempus extincta est. item censor Fuluius cum ex Iunonis Laciniae templo 16
marmoreas tegulas abstulisset, quibus aedem Fortunae Equestris quam Romae fecerat tegeret, et mente captus est et amissis duobus filiis in Illyrico militantibus summo animi maerore consumptus est. praefectus etiam Marci Antonii 17
Turullius cum aput Coos euerso Aesculapii luco classem fecisset, eodem postea loco a militibus Caesaris interfectus est. his exemplis adiungitur Pyrrhus, qui sublata ex thensauro 18
Proserpinae Locrensis pecunia naufragium fecit ac uicinis deae litoribus inlisus est, ut nihil praeter eam pecuniam incolume reperiretur. Ceres quoque Milesia multum sibi aput homines 19
uenerationis adiecit. nam cum ab Alexandro capta ciuitas esset ac milites ad eam spoliandam inrupissent, oculos omnium repente obiectus fulgor exstinxit. reperiuntur etiam somnia 20

AUCTORES § 16] cf. ibid. § 20 (ex Liu. XLII 3). § 17] cf. ibid. § 19. § 18] cf. ibid. I 1 ext. 1 (ex Liu. XXIX 18). § 19] ex Valer. Max., cf. epitomas Paridis et Nepotiani I 1 ext. 5. § 20 s.] cf. Valer. Max. I 7, 4 (ex Liu. II 36).

B(G)RSHPV] 1 quorum] in quo *H* praesentia *(a ex* bus*)* B^3 diis *S*, diu *V* indicasse *V* *in* uindicasse cre *desinit codicis G pag. 23 (116), sequitur pag. 24 (115), cuius in uerss. 23—31 fere omnia legebantur* 2 ad seruos publicos] aduersus responsum *P edd., sed* responsum *neque a Valerio Maximo neque a Liuio commemoratur* 3 et luminibus *SH* est *om. H* 4 potiorum *B*, putitiorum *RH*, putiorum *S*, petitiorum *P* 5 lucinae *BR* 6 tabulas *SH* quibus *om. P* 7 *alt.* et *om. P* 8 in *om. H* et summo *P* animerore S^1 9 maerore B^3 etiam] est *P* antinii *R*, antonini *H*, antoni *P* 10 turalleus *B* exculapii B^1, *corr.* B^2 11 eadem S^1 est interfectus *B* interfectus P^3 12 iis B^1, *corr.* B^2 adiungitur] intellegitur B^1, *corr.* B^3 pyrus *B*, pyrrus *RS*, pyrrus *ex* pyrrhus H^2 thensauro *H*, tensauro *B*, thesauro *RSV*, the*auro *(s m. 3) P* 13 lucrensis *B* deae B^3 14 litoribus R^2 in loculum *R*, incolome V^1 16 uenerationes B^1, *corr.* B^2 alaxandro *R* 18 furgor *S*, fulgore *(exp. m. 3) P*, fulgor *(u s. l. er., quod add. m. 2)* ignis *V edd.; cf. epit. Paridis* milites — flamma obiecta priuauit oculis exstincsit B^1, *corr.* B^2, exstincxit *P* etiam *om. V*

quae uim deorum uideantur ostendere. Tiberio namque Atinio homini plebeio per quietem obuersatus esse Iuppiter dicitur et praecepisse, ut consulibus et senatui nuntiaret ludis Circensibus proximis praesultorem sibi displicuisse, quod Autronius Maximus quidam uerberatum seruum sub furca medio circo ad
21 supplicium duxerat, ideoque ludos instaurari oportere: quod cum ille neclexisset, eodem die filium perdidisse, ipse autem graui morbo esse correptus; et cum rursus eandem imaginem cerneret quaerentem satisne poenarum pro neclecto imperio pependisset, lectica delatus ad consules et omni re in senatu exposita recepisse corporis firmitatem suisque pedibus domum
22 redisse. illut quoque somnium non minoris admirationis fuit quo Caesar Augustus dicitur esse seruatus. nam cum bello ciuili Brutiano inplicitus graui morbo abstinere proelio statuisset, medico eius Artorio Mineruae species obuersata est monens, ne propter corporis inbecillitatem castris se Caesar contineret. itaque in aciem lectica perlatus est et eodem die a Bruto
23 castra capta sunt. multa praeterea possunt similia exempla proferri, sed uereor ne si fuero in propositione rerum contrariarum diutius inmoratus, aut oblitus esse propositi uidear aut crimen loquacitatis incurram.

1 8. Exponam igitur istorum omnium rationem, quo facilius

EPITOME 22. 129, 2 s.] c. 22, 1 doceam — inciderunt.
AUCTORES § 22] cf. Valer. Max. I 7, 1.

B(G)RSHPV] 1 cum *S*, uim *V*^{2} Atinio] Latinio *Valer. Max. aliique, sed cf. c. 16, 11* 2 sese *P*^{ac} 3 praecipisse *P* 5 *in* qu(idã) *desinit codicis G pag. 24 (115), sequitur pag. 25 (114), in qua nihil legi poterat* uerbe'atum *B*^{2}, diuerberatum *edd.* forcam *B*^{1}, fur- *corr. B*^{3} 6 sup'plicium *B*^{3} 7 neglexisset *SHV* 'filium' *B*^{2} perdisse *R*, perdidisset *P* ipsum *RS* esset (t *s. l. B*^{2}) *BP* 8 correptum *RS* eadem *H* 9 carneret *V*^{1} quaerententem *S*, quaerentem *om. H* neglecto *SHP* 10 delatus *bis B*^{1}, *alt. expunx. B*^{2} ⁎et *(*s *er.) B* 11 recepisse] recepta et *(*ta *ex* tis *et* et *ex 2 litt. incert. m. 2) B* firmitatem *B*^{1}, *alt.* m *del. B*^{3} 12 fuit] suae *S* 13 Caesar Augustus] gaius caesar *B*, g. caesar augustus *R* 14 bruttiano *H* *post* morbo *in mg.* esset correptus et cum rursus *add. B*^{3} statuisset *om. H* 15 astorio *S* 16 inbeccillitatem *B*^{1}, *pr.* c *del. B*^{3} 'caesar' *B*^{3} 17 acie *BP* delatus *B* et *om. P* ea *B*, eadem *H* ab brupto *P* 18 sunt *om. P* 22 isto⁎⁎⁎rum *(*ico *er.) P* qua *P*^{1}, *corr. P*^{2} .

res difficiles et obscurae intellegantur, et has omnes simulati numinis praestrigias reuelabo, quibus inducti homines a ueritatis uia longius recesserunt. sed repetam longe altius, ut 2
si quis ad legendum ueri expers et ignarus accesserit, instruatur atque intellegat quod tandem sit caput horum et causa malorum, et lumine accepto suos ac totius generis humani perspiciat errores. cum esset deus ad excogitandum prouidentissimus, ad faciendum sollertissimus, antequam ordiretur 3
hoc opus mundi, quoniam pleni et consummati boni fons in ipso erat, sicut est semper, ut ab eo bonum tamquam riuus oreretur longeque proflueret, produxit similem sui spiritum, qui esset uirtutibus patris dei praeditus. quomodo autem id uoluerit, in quarto libro docere conabimur. deinde fecit alte- 4
rum, in quo indoles diuinae stirpis non permansit. itaque suapte inuidia tamquam ueneno infectus est et ex bono ad malum transcendit suoque arbitrio, quod illi a deo liberum fuerat datum, contrarium sibi nomen adsciuit. unde apparet 5

13 in quarto libro] c. 6. 8.
EPITOME 17 s. unde — liuorem] cf. 22, 7.
AUCTORES 5] Verg. Aen. XI 361.

B(G)RSHPV(g)] 1 *pr.* et] ad *S* simulati numinis] simulationum causas in his *B*, simulationum in his *P*, simulati,* nominis (i *in ras. m. 2, post* c *uel* i *er.*) *V* 2 nominis *S* praestrigias *V*, praestigias *cett.*, *nisi quod* praestigiis (is *ex* as) B^3 releuabo *R* indocti *B* 4 *a* Veri expers *incipit codicis G pag. 26 (113) paene tota lecta* et] atque *R* 5 capud *B*, *om. H* 6 accepto lumine *S* 7 prospiciat *H* *errores (t *er.*) *P* 9 *post* mundi *in RSg haec:* fecit in principio bonum et malum. id plane quid sit apertius (aptius *Sg*) explicabo, ne quis me ita loqui arbitretur ut poetae solent, qui res incorporales quibusdam figuris quasi uisibilibus (uisilibus R^1, *corr.* R^2) comprehendunt, cum praeter ipsum nihil adhuc esset 10 bonum *om.* B^1 (*s. l. add.* B^3) *G*, bonus *P* tamquam R^2 11 oriretur HP^2 (i *ex* e) V^2 (i *s. l. pro* e) produxit] genuit *R* similem *linea del. B* *post* spiritum *in mg.* ·XPM· B^1 12 uirtutibus V^2 dei patris *edd.* id *om. V* 13 uoluerit] fecerit cum solus esset *RSH* docere conabimur] conabimur explicare *H* deinde fecit alterum] deinde (*om. S*) fecit per ipsum quem genuit alterum corruptibilis naturae *RS ad* alterum *in mg.* diabolus *add.* B^1 14 indolis *S* permaneret *R* itaque] suaque *B*, su[aqu](e) *G* 15 suapte] apte *B*, [sese] *G*, sua ipse *H* et *om. BG* 16 transcedit *V* in suoque *P* 17 insciuit P^1, *corr.* P^2

cunctorum malorum fontem esse liuorem. inuidit enim illi
antecessori suo, qui deo patri perseuerando cum probatus tum
6 etiam carus est. hunc ergo ex bono per se malum effectum
Graeci διάβολον appellant, nos criminatorem uocamus, quod
7 crimina in quae ipse inlicit ad deum deferat. exorsus igitur

EPITOME 3—5] c. 22, 6 5] is qui locum infra adlatum confinxit, capite 24 Epitomae uidetur usus esse; cf. eius loci uerba § 1 cur — uoluerit esse] Epit. 24, 2 dicam — uoluerit; § 4 uoluptas — dolore] c. 24, 9; et utrumque — sustuleris] c. 24, 9 alterum — utrumque.

B(G)RSHPV(g)] 1 leuiorem *S*[1] enim] autem *R* illi] *om. S,* utrique *H* 2—4 perseuerando — Graeci] et probatus et karus est, de quo nunc parcius, quod alio loco et uirtus eius et nomen et ratio enarranda nobis erit: interim de hoc uberius, ut dispositio diuina noscatur, quia nec bonum intellegi sine malo potest nec malum aeque sine bono et sapientia boni malique notitia* (e *er.)* syt. hunc ergo malum sp̃m graeci *R, uerba* de quo nunc — enarranda nobis erit *ex § 7* 2 cum probatus] comprobatus *H,* cumprobatus *(corr. m.2) V* tum] cum *S* 3 etiam *BGP,* etiam et *RSHV* carus] ⟨p⟩[robat]us *G* 4 diabolon *B,* dia⟨b⟩[olo]n *G,* diabylon *H,* diabolum *P* 5 in *om. H* *post* deferat *in RSg haec: (1)* Cur autem iustus (iustus *S*[2], iustũ *g)* deus talem uoluerit (uoluit *Sg)* esse, quantum sensus nostri mediocritas poterit, explanare conabor. *(2)* fabricaturus hunc mundum, qui constaret ex rebus inter se contrariis atque discordibus, constituit ante diuersa fecitque ante omnia duos fontes (fortes *S)* rerum sibi (ṣiḅi, *exp. m. 2 S)* aduersarum (aduersarium *S*[1], aduersãtium *S*[2], aduersancium *g)* inter seque (atque *in ras. ex* que *m. 2, om.* se, *S)* pugnantium, illos scilicet duos (duum, *corr. m. 2 R)* spiritus, rectum atque prauum, quorum alter est deo tamquam dextera, alter tamquam sinistra, ut in eorum essent potestate contraria illa, quorum mixtura (mixtura*, m *er., quod add. m. 2 S)* et temperatione mundus et quae in eo sunt, uniuersa constarent. *(3)* item facturus hominem, cui uirtutem ad uiuendum proponeret, per quam (quem *g)* immortalitatem adsequeretur, bonum et malum fecit, ut posset esse uirtus: quae nisi (que si *Sg)* malis (i *ras. ex* u *R)* agitetur, aut uim suam perdet (pdet *S*[1], *exters. et* aug̃t *corr. S*[2]) aut omnino non erit. *(4)* nam ut opulentia bonum uideatur, acerbitas egestatis (egestatis *S,* egestate *g)* facit et gratiam lucis commendat obscuritas tenebrarum, ualetudinis (ualitudinis *Sg)* et sanitatis uoluptas ex morbo ac (atque *g)* dolore cognoscitur: ita bonum sine malo in hac (hac *S*[2]) uita esse non potest. et utrumque licet contrarium sit, tamen ita cohaeret, ut alterum si tollas, utrumque sustuleris (substuleris *Sg). (5)* nam neque bonum conprehendi ac percipi potest sine declinatione ac fuga mali nec malum caueri ac uinci sine auxilio conprehensi ac percepti boni. necesse igitur fuerat et malum fieri, ut bonum

deus fabricam mundi illum primum et maximum filium praefecit operi uniuerso eoque simul et consiliatore usus est et artifice in excogitandis ordinandis perficiendisque rebus, quoniam

fieret. *(6)* et quoniam fas non erat ut a deo proficisceretur malum — neque enim contra se ipse faciet —, illum constituit *(*constituit qui *g)* malorum inuentorem *(*inuentor̃ *S*^{1}, -rẽ *S*^{2}, inuentor est *g)*. quem cum faceret, dedit illi ad mala excogitanda ingenium et astutiam, ut in eo esset et uoluntas praua et perfecta nequitia: ab *(*et ab *edd.)* eo contraria uirtutibus suis uoluit oriri eumque secum contendere, utrumne ipse plus bonorum daret an ille plus malorum. *(7)* sed rursus, quoniam deo summo repugnari non potest, bonorum suorum potestatem illi alteri *(Buenemannus,* ultori *RSg)* adsignauit, quem supra bonum ac perfectum *(ad* bonum *cf. supra § 3* deus . . . quoniam pleni et consummati boni fons in ipso erat . . . ut ab eo bonum tamquam riuus oreretur . . . produxit similem sui spiritum *eqs.,* perfectus *est § 7)* esse diximus. ita duos ad certamen composuit et instruxit, sed eorum alterum *(*quem *add. R)* dilexit ut bonum filium, alterum abdicauit ut malum. postea autem multos alios genuit operum suorum ministros, quos Graeci ἀγγέλους *(*ΑΝΓΕΛΟΥϹ *RSg)* nominant et illos † unius se *(*sed *edd.)* repugnantis qualem natura equorum *(sic R,* ęquorum *S, uocem om. g;* repugnantis naturae qualis duorum *edd. — Locus corruptus est ac ualde mutilatus; sententiam eius ex communi totius loci argumento et eis quae sequuntur effici potest fuisse hanc: duo genera angelorum a deo facta esse inter se repugnantia et diuersa, unum incorruptibile eorum quos uellet semper sibi fidem seruantes similes esse spiritus illius recti [cf. § 2] eiusque socios, alterum corruptibile eorum qui facti essent ad id, ut ad peccatum inlecti similes fierent spiritus illius praui atque eius satellites). (8)* sed pars illa *(*pars illa *om. R)* corruptibilis non utique statim corrupta *(*correpta *S)* est in ortus sui principio *(*principia *S),* sed post compositum ordinatumque mundum sicut *(*sic *S)* mox *(cf. c. 14, 1—4)* docebimus, a substantiae caelestis uigore *(*uigorẽ, *sed ~ del. m. 1 ? S)* peruersa uoluntate desciuit *(*desiuit *S,* desiit *g).* ceterum in principio pares uniuersi et *(om. Sg)* aequa condicione apud deum fuerunt et idcirco angeli omnes, quorum principes erant (eṛrant, *exp. m. 1 ? R)* illi duo. *(9)* cum autem deus ex his *(*iis *R,* hiis *g)* duobus alterum bono praeposuisset, alterum malo, exorsus est itaque *(om. Sg)* fabricam mundi, omnibus iis *(*his *S,* hiis *g)* quos creauerat ministrantibus et per certa *(*percepta *Sg)* officia dispositis. illum uero primum et maximum filium praefecit *e. q. s. (supra 1), sic R;* dispositis. exorsus igitur deus fabricam mundi, illum primum et maximum filium praefecit *e. q. s., sic Sg; cf. de hoc loco Prolegomena*

B(G)RSHPV] 1 mundullum *P*^{1}, *corr. P*^{2} et primum *G* 2 operi *(*i *in ras. ex* e *? m. 3) B* *in* usus est artifici *desinit codicis G pag. 26 (113)* 3 in *om. H* ornandis *HV*

is et prouidentia et ratione et potestate perfectus est; de quo
nunc parcius, quod alio loco et uirtus eius et nomen et ratio
8 enarranda nobis erit. nemo quaerat ex quibus ista materiis
tam magna, tam mirifica opera deus fecerit: omnia enim fecit
ex nihilo. nec audiendi sunt poetae, qui aiunt chaos in prin-
cipio fuisse, id est confusionem rerum atque elementorum,
postea uero deum diremisse omnem illam congeriem singulis-
que rebus ex confuso aceruo separatis in ordinemque discriptis
9 instruxisse mundum pariter et ornasse. quibus facile est
respondere potestatem dei non intellegentibus, quem credant
nihil efficere posse nisi ex materia subiacente ac parata: in
10 quo errore etiam philosophi fuerunt. nam Cicero de natura
deorum disputans ait sic: primum igitur non est proba-
bile eam materiam rerum unde omnia orta sunt esse
diuina prouidentia effectam, sed et habere et habuisse
11 uim et naturam suam. ut igitur faber cum quid
aedificaturus est, non ipse facit materiam, sed utitur
ea quae sit parata, fictorque item cera, sic isti pro-
uidentiae diuinae materiam praesto esse oportuit, non
quam ipsa faceret, sed quam haberet paratam. quod-
si materia non est a deo facta, ne terra quidem et
12 aqua et aer et ignis a deo factus est. o quam multa
sunt uitia in his decem uersibus! primum quod is qui in
aliis disputationibus et libris fere omnibus prouidentiae fuerit

2 alio loco] IV 6 ss.
EPITOME § 8—11] 22, 2 cum deus — condidisset.
AUCTORES 5—9] cf. Ouid. Metam. I 7 s. 21. 32 s. 13] frg. 2.

BRSHPV] 1 his $B^{ar}SH$ prouidentiae P^1, *alt.* e *del.* P^2 2 nunc B^3 parcius R^2, partius *P* ratio*e (n *er.)* narranda *V* 3 ista] sit ista *SH* materies *(-ies ex -iis* B^2*) BSH* 4 *pr.* tam] aut unde tam *SH* 7 uero *om. B* diremisisse *(exp. m. 3) P* 8 digestis *B*, describtis *(de- ex di-)* R^2, descriptis *S*, discriptione *c. 10, 2 conparat Buenemannus* 9 ordinasse S^1 13 sic ait *edd.* 15 effectum *H* et *(ante* habere*) om. B* et *(ante* habuisse*) s. l.* R^2 16 et] ac *H* quid] quibus *P* 17 fecit *V* 18 aqu: *(corr. m. 2) P*, idem *H* 19 diuinae P^2 materia *S* 20 qua* *B* ipsa *edd.*, ipsa B^3, ipse *RSHPV, cf. pag. 134, 23* faceret V^2 21 est *om. H* nec *BHP (sed* c *s. l. add.* P^2*)* 22 o *add.* B^3 23 is] iis *R*, *is *(*h *er.) S* 24 fere omnibus] prae omnibus quin *H*

adsertor et qui acerrimis argumentis inpugnauerit eos qui prouidentiam non esse dixerunt, idem nunc quasi proditor aliquis aut transfuga prouidentiam conatus est tollere. in quo 13
si contra dicere uelis, nec cogitatione opus est nec labore: sua illi dicta recitanda sunt; nec enim poterit ab ullo Cicero quam a Cicerone uehementius refutari. sed concedamus hoc mori 14
et instituto Academicorum, ut liceat hominibus ualde liberis dicere ac sentire quae uelint: sententias ipsas consideremus. non est inquit probabile materiam rerum a deo factam.
quibus hoc argumentis doces? nihil enim dixisti quare hoc 15
non sit probabile. itaque mihi e contrario uel maxime pro- 16
babile uidetur, nec tamen temere uidetur, cogitanti plus esse aliquid in deo, quem profecto ad inbecillitatem hominis redigis,
cui nihil aliut quam opificium concedis. quo igitur ab ho- 17
mine diuina illa uis differet, si ut homo sic etiam deus ope indiget aliena? indiget autem, si nihil moliri potest, nisi ab altero illi materia ministretur. quod si fit, inperfectae utique uirtutis est, et erit iam potentior iudicandus materiae institutor. quo ergo nomine appellabitur qui potentia deum uincit? 18
siquidem maius est propria facere quam aliena disponere. si 19
autem fieri non potest ut sit potentius deo quicquam, quem necesse est perfectae esse uirtutis potestatis rationis, idem igitur materiae fictor est qui et rerum ex materia constantium. neque enim deo non faciente et inuito esse aliquid aut potuit
aut debuit. sed probabile est inquit materiam rerum 20

AUCTORES 9. 25] cf. pag. 132, 13—16.

BRSHPV] 2 non esse — trasfuga *(sic)* prouidentiam *in mg. add. m. 1 uel al. m. ant. S* 3 transfigura *H* 4 uellis *P* 5 dictata *RS* 7 achademicorum *BSH,* acedimicorum *P* 8 ipsius *V* 9 rerum *om. P* a *s. l. P*$^{2?}$ 10 nihil] non *B* 11 itaque — probabile *om. P* mihi] nichil *S* 14 cui *ras. ex* cum *V,* cum *codd. recent. et Heumannus* opificium *H*^{2} 14.15 differet *(*differt *H)* igitur ab homine illa diuina uis *SH* 15 differt *BHP*^{3} *s. l.,* differre *P*^{1}, differret *V* si *om. B* si ut] sicut *V* 16 indiget *(*g *ex* c *m. 3) P* moliri *V* 17 sit *S* 19 quo* *(*d *er.) V* potentia* *(*m *er.) R* 20 *post* disponere *haec* fieri non potest propria facere quam aliena disponere *P*^{1}, *expunx. P*^{2} 21 quem] quam *S* 22 perfectae *(exp. m. 2) V* 23 fictor est] fictorem *S,* factor *H* 24 esse *add. H*^{2}

⟨et⟩ habere et habuisse uim et naturam suam. quam uim potuit habere nullo dante, quam naturam nullo generante? si habuit uim, ab aliquo eam sumpsit. a quo autem
21 sumere nisi a deo potuit? si habuit naturam, quae utique a nascendo dicitur, nata est. a quo autem nisi a deo potuit procreari? natura enim, qua dicitis orta esse omnia, si consilium non habet, efficere nihil potest: si autem generandi et faciendi potens est, habet ergo consilium et propterea deus sit
22 necesse est, nec alio nomine appellari potest ea uis, in qua inest et prouidentia excogitandi et sollertia potestasque faciendi.
23 melius igitur Seneca omnium Stoicorum acutissimus, qui uidit nihil aliut esse naturam quam deum. ergo inquit deum non laudabimus, cui naturalis est uirtus? nec enim illam didicit ex ullo. immo laudabimus. quamuis enim naturalis illi sit, sibi illam dedit, quoniam deus ipse
24 natura est. cum igitur ortum rerum tribuis naturae ac detrahis deo, in eodem luto haesitans uersura soluis, Geta. a quo enim fieri negas, ab eodem plane fieri mutato nomine
25 confiteris. sequitur ineptissima comparatio. ut faber inquit cum quid aedificaturus est, non ipse facit materiam, sed utitur ea quae sit parata, fictorque item cera, sic isti prouidentiae diuinae materiam praesto esse oportuit, non quam ipsa faceret, sed quam haberet para-
26 tam. immo uero non oportuit: erit enim deus minoris pote-

AUCTORES 12] frg. 122. 17 s.] Terent. Phorm. V 2, 15 s. 19] cf. pag. 132, 16.

EXPILATORES § 21] cf. Isidor. orig. XI 1, 1. 15 s. deus — est] ibid.

BRSHPV] 1 et *addidi ex p. 132, 15* habuisse] habuisse semper *B* 4 si] porro si *B* 5 est *(exp. m. 2) B* 9 uis *om. R* 10 et] post B^1, post B^2, poet *sic* B^3 cogitandi *H* potestatisque *(i ex e m. 3) B* 13 enim *om. B* 14 didicit H^1 laudauimus V^1 illi naturalis *S* 15 illi* *(s er.) H* 17 haesitans *B*, hesitas ac *H*; haesitas *codd. Terent.* uersura soluis *V, quod postulat nexus sententiarum Lactantii;* uersuram soluis *cett.;* uorsuram solues *codd. Terent. except.* uorsura *G*, soluis DL^1 go*ta *(s er.) B*, *om. H*, greta *V* 18 negas] negas mundum *SH* 20 fac̃ V^2 21 eam *B* parata V^2 idem *H* 22 materia *H* 23 non quam] numquam *H* ipsa *edd. (cf. pag. 132, 20)*, ipse *C, nisi quod ex* ipsa *uel* ipsã B^3

statis, si ex parato facit; quod est hominis. faber sine ligno
nihil aedificabit, quia lignum ipsum facere non potest; non
posse autem inbecillitatis humanae est. deus uero facit sibi 27
ipse materiam, quia potest: posse enim dei est; nam si non
potest, deus non est. homo facit ex eo quod est, quia per 28
mortalitatem inbecillus est, per inbecillitatem definitae ac modicae potestatis; deus autem facit ex eo quod non est, quia per aeternitatem fortis est, per fortitudinem potestatis inmensae, quae fine ac modo careat sicut uita factoris. quid ergo mirum 29
si facturus mundum deus prius materiam de qua faceret praeparauit et praeparauit ex eo quod non erat? quia nefas est deum aliunde aliquid mutuari, cum ex ipso uel in ipso sint omnia. nam si est aliquid ante illum, si factum est quic- 30
quam non ab ipso, iam potestatem dei et nomen amittet. at
enim materia numquam facta est sicut deus, qui ex materia
fecit hunc mundum. duo igitur constituuntur aeterna et 31
quidem inter se contraria, quod fieri sine discordia et pernicie non potest; conlidant enim necesse est ea quorum uis ac ratio diuersa est. sic utraque aeterna esse non poterunt, si repugnant, quia superare alterum necesse est. ergo fieri non 32
potest quin aeterni natura sit simplex, ut inde omnia uelut ex fonte descenderint. itaque aut deus ex materia ortus est aut materia ex deo. quid horum sit uerius facile est intellegi. ex his enim duobus alterum sensibile est, alterum caret sensu. 33
potestas faciendi aliquid non potest esse nisi in eo quod sentit,

AUCTORES 12 cum ex ipso — omnia] cf. Rom. 11, 36.

BRSHPV] 1 faciat *S* faber S^2 2 aedificauit $B^{ac}R$ 3 humanae, *alt.* a *del. m. 3 B* sibi *om. SH* 4 enim] autem *B* dii R^1 5 per *om. R* 6 mortalitate* *(m er.) R* inbeccill*us *(i er.) B,* inbecillius *(exp. m. 3) P* definitae V^2 ac] et *SH post* modicae *eras.* ac *R* 7 fecit *S* 9 fine* *(m er.) B* modico *B* caret *H* 10 facere *P* 11 et praeparauit *om. SH* ex P^2 12 mutuari H^2V^2 in ipso P^2 13 *alt.* si *om. V;* et si *edd.* 14 abipso *(bi m. 2?) P* iam et *H,* iam *om. V* amittit *H* 16 fecit] tegit *P* *ab* Aeterna *incipit codicis G pag. 27 (134), cuius in uerss. 1—3 et 14—31 pleraque legebantur* etquidem B^3, e[q]uidem *G* 20 exsuperare *H* 21 aeterni *(sic corr. m. 2) R,* aeterna *P* uelut V^2 23 quod V^1 hor*um *(t er.) B* facilius *B* 24 his $P^{2?}$ sensu* *(m er.) R,* sensum *P* 25 et potestas *B*

34 quod sapit, quod cogitat, quod mouetur. nec incipi aut fieri
aut consummari quicquam potest, nisi fuerit ratione prouisum
et quemadmodum fiat antequam est et quemadmodum constet
35 postquam fuerit effectum. denique is facit aliquid qui habet
uoluntatem ad faciendum et manus ad id quod uoluit inplen-
dum. quod autem insensibile est, iners et torpidum semper
iacet; nihil inde oriri potest ubi nullus est motus uoluntarius.
36 nam si omne animal ratione constat, certe nasci non potest
ex eo quod ratione praeditum non est, nec aliunde accipi potest
37 id quod ibi unde petitur non est. nec tamen commoueat
aliquem quod animalia quaedam de terra nasci uidentur. haec
enim non terra per se gignit, sed spiritus dei, sine quo nihil
38 gignitur. non ergo deus ex materia, quia sensu praeditum
ex insensibili, sapiens ex bruto, inpatibile de patibili, expers
corporis de corporali numquam potest oriri, sed materia potius
39 ex deo est. quidquid est enim solido et contrectabili corpore,
accipit externam uim; quod accipit uim, dissolubile est; quod
dissoluitur, interibit; quod interit, ortum sit necesse est; quod
ortum est, habuit fontem unde oreretur id est factorem ali-
quem sentientem prouidum peritumque faciendi. is est pro-
40 fecto nec ullus alius quam deus. qui quoniam sensu ratione
prouidentia potestate uirtute praeditus est, et animantia et

B(G)RS(—4)HPV] 1 aut fieri** aut *P* 2 ratione* *(*m *er.) V* 3 et quemadmodum fiat antequam est *om. B*[1] *(in sup. mg. add. B*[3]*) GP* 4 et postquam *R,* postquam *P*[2] his *R*[ar]*S in* his facit *antiqua pars codicis S primum deficit (fol. 38 b)* 8 constat] non constat *B, idem in G fuisse spatio indicatur* non *R*[2] 10 id *om. B* 11 uideantur *H* 12 terra] terra ea *H* se] se non *V*[1], non *del. V*[2] 13 quia] quą ea *(corr. m. 2) H* praeditu* *(*m *er.,* s *m. 2) R,* praeditum *(sic corr. m. 2) H,* praeditus *P in* [praed](itum ex in) *desinit codicis G pag. 27 (134), sequitur pag. 28 (133), cuius in uerss. 23—31 pauca legebantur* 14 sensibili *B* sapiens] sapit non *B* patibile *V* 16 enim est *V* contrectabile *R*[1], contractabili *P* 17 ex/////ternam *(2 uel 3 litt. er.) H* accipit uim dis- *om. P* dissoluibile *RV* 18 dissolui *V* interibit] interit *edd.* interit ortum] interiturum *P* quod ortum est *om. P* 19 habuit] habuit utique *R* oriretur *(*i *ex* e *R*[2]*P*[3]*) RPV,* oreretur *(corr. m. 2) H* 20 faciendi is] faciendis *B,* faciendi*s *V*[2] profectio *(exp. m. 2) P* 22 prudentia *B,* pr***dentia *(*oui *eras. et* u *s. l. m. 2) V,* prouidentiam *P pr.* et] at enim *R* et animantia *om. P*

inanima creare et efficere potest, quia tenet quomodo sit quidque faciendum. materia uero semper fuisse non potest, quia 41
mutationem non caperet, si fuisset. quod enim semper fuit, semper esse non desinit, et unde afuit principium, abesse hinc etiam finem necesse est. quin etiam facilius est ut id quod habuit initium fine careat, quam ut habeat finem quod initio caruit. materia igitur si facta non est, nec fieri ex ea quic- 42
quam potest; si fieri ex ea non potest, ne materia quidem erit; materia est enim ex qua fit aliquid. omne autem ex quo fit, quia recipit opificis manum, destruitur et aliut esse incipit. ergo quoniam finem habuit materia tum, cum factus est ex ea 43
mundus, et initium quoque habuit. nam quod destruitur, aedificatum est, quod soluitur, alligatum, quod finitur, inceptum. si ergo ex commutatione ac fine materia colligitur habuisse principium, a quo alio fieri nisi a deo potuit? solus igitur 44
deus est qui factus non est, et idcirco destruere alia potest, ipse destrui non potest. permanebit semper in eo quod fuit, quia non est aliunde generatus, nec ortus ac natiuitas eius ex aliqua re altera pendet, quae illum mutata dissoluat. ex se ipso est, ut in primo diximus libro, et ideo talis est qualem esse se uoluit, inpassibilis inmutabilis incorruptus beatus aeternus. iam uero illa conclusio qua sententiam terminauit 45
multo absurdior. quodsi materia inquit non est a deo facta, ne terra quidem et aqua et aer et ignis a deo factus est. quam callide periculum praeteruolauit! sic enim 46

20 in primo libro] c. 7, 13.
AUCTORES 23] cf. pag. 132, 20.

B(G)RHPV] 1 inanimantia *H*, inanimꝫa V^2 4 semper esse *om. B*. abesse] esse *B* hinc *om. H* 5 ut*· *V* 6 ut *om. B* id quod *H* 7 caruit P^3 igitur] ergo *V* neꝯ V^2 10 recepit *RH* 11 estꝰ P^2 12 quodque $R^{ac}H$ distruitur *R* 13 sollitur B^1, soluꝫtur B^3, sol*uitur *(1 er.) P* 14 ex] in *R* *in* [ex] c[omm]⟨uta⟩ *desinit codicis G pag. 28 (133)* materiae *RPV* collegitur *V* ab ꝺo V^2 16 distruere *R* 17 remanebit *H* 18 ac] nec *H* 19 altera] ab altera *H* mutaṭa] mutet ac *B* 21 se esse *B* se *om. PV*^{1} incorruptus *** (us *m. 1 ?) P* aeternus *om. P* 22 quae *RP* 23 ꝑbsurdior H^2 *post* absurdior *s. l.* est V^2 *post* terminauit *add.* Tullius *edd.* dño *P* 24 neꝯ $P^{2?}$ et ignis — factus est *om. P*

superius illut adsumpsit, tamquam probatione non indigeret, cum id multo esset incertius quam illud propter quod adsumptum est. si non est inquit a deo facta materia, nec
47 mundus a deo factus est. ex falso maluit colligere quod est falsum quam ex uero quod uerum, et cum debeant incerta de certis probari, hic probationem sumpsit ex incerto ad euer-
48 tendum quod erat certum. nam diuina prouidentia effectum esse mundum, ut taceam de Trismegisto qui hoc praedicat, taceam de carminibus Sibyllarum quae idem nuntiant, taceam de prophetis qui opus mundi et opificium dei uno spiritu et pari uoce testantur, etiam inter philosophos paene uniuersos conuenit; id enim Pythagorei Stoici Peripatetici, quae sunt
49 principales omnium disciplinae. denique a primis illis septem sapientibus ad Socraten usque ac Platonem pro confesso et indubitato habitum est, donec unus multis post saeculis extitit delirus Epicurus, qui auderet negare id quod est euidentissimum, studio scilicet inueniendi noua, ut nomine suo constitueret
50 disciplinam. et quia nihil noui potuit reperire, ut tamen dissentire a ceteris uideretur, uetera uoluit euertere: in quo illum circumlatrantes philosophi omnes coarguerunt. certius est igitur mundum prouidentia instructum quam materiam
51 prouidentia conglobatam. quare non oportuit putare idcirco non esse mundum diuina prouidentia factum, quia materia

AUCTORES 3] cf. pag. 132, 21. § 48—50 (Epicurus)] cf. ad frg. 368 (pag. 247, 27). 8 Trismegisto] cf. fragmenta ap. Stob. ecl. I 5, 16. 20. 9 Sibyllarum] cf. frg. I. II (pag. 3. 5 Friedl.) et passim.

BRHPV] 1 probationem *B* non *om. P* 6 euertendum B^3 7 erat] est *B* 8 ut taceam *om. P* trismegesto *B* qui *ex* quo *V* 9 syllabarum *V* 10 prophe*tis *(c er.) P* artificium *P* et] ac *B* 12 comuenit B^1, *corr.* B^3 id enim *om. P* pythagorei B^3, pythagorici *H* perypatheticí *V* et quae *R*, qui *P* 13 principales P^2 14 ad] a *HV* socratem *B*, socrate* *(n ? er.) V* ac *R*, et ad *B*, ad *HPV* platonem H^2 confessi P^1, *corr.* P^3 et] nec *B* 15 saeculi *P* existitit *sic V* 16 delirans *B* quia u*deret *(i er.) H* audiret $B^1P^1V^1$, *corr.* $B^3P^3V^2$ negare* *(t er.) B* 17 et H^1 nomini B^1, *corr.* B^3 construeret *V* 20 certum *H* 21 materia *B* 22 prouidentiam B^3 23 prouidentia — diuinitus] prouidentia sit effecta* *(a ex u m. 2, s er.)* sciendum itaque *(s. l. m. 2)* etiam materiam factam esse diuinitus *R*

eius diuina prouidentia facta non sit, sed quia mundus diuina prouidentia sit effectus, etiam materiam factam esse diuinitus. credibilius est enim materiam potius a deo factam, quia deus 52 potest omnia, quam mundum non esse a deo factum, quia sine mente ratione consilio nihil fieri potest. uerum haec non 53 Ciceronis est culpa, sed sectae. cum enim suscepisset disputationem qua deorum naturam tolleret, de qua philosophi garriebant, omnem diuinitatem ignorantia ueri putauit esse tollendam. itaque deos potuit tollere, quia non erant: cum 54 autem prouidentiam diuinam quae est in uno deo conaretur euertere, quia contra ueritatem niti coeperat, deficientibus argumentis in hanc foueam necessario decidit, unde se extricare non posset. hic ergo illum teneo haerentem, teneo defixum, quoniam Lucilius qui contra disserebat ommutuit. hic est 55 cardo rerum, hic uertuntur omnia. explicet se Cotta si potest ex hac uoragine, proferat argumenta quibus doceat semper fuisse materiam, quam nulla prouidentia effecerit, ostendat quomodo quicquam ponderosum et graue aut esse potuerit sine auctore aut inmutari ualuerit, ac desierit esse quod semper fuit, ut inciperet esse quod numquam fuit. quae si do- 56 cuerit, tum demum adsentiar ne mundum quidem diuina prouidentia constitutum, et tamen sic adsentiar, ut aliis illum laqueis teneam. eodem enim quo nolet reuoluetur, ut dicat 57 et materiam, de qua mundus est, et mundum, qui de materia

B(G)RHPV] 1 sit] est *H* 2 esse] eẽ *P*³ 6 ˹sed˺ *P*² disputatione *H* 7 qua *V*² natura *H* tolleretur *H* *ab* Ebant omnem diuinitatem *incipit codicis G pag. 29 (78) paene tota lecta* 8 diuinitatem] ueritatem *P* ignorantiaṁ *(exp. m. 2) B,* ignorantiã *(sed ~ minus cert.) G* putet *B*¹, putat *B*² 9 fuerant *H* 10 in uno deo] uni *(i ex o m. 2)* deo *R, s. l.* propria *add. R*² 11 deficienti˹bu˺s *B* 12 necessario *om. G* 13 potuit *B,* po[tuit] *G* ego *RP edd.,* **go (er *eras.,* e s. *l. m. 2) V* 14 quoniam] quia *BG* ommutuit *C* est] est ergo *V* 15 hu*c *(i er.) R* uertentur *BG* 16 hac *om. BG* 17 effecerat *R* 18 quiquam *G* et] aut *P* grauem˹a˺ut esse *(m linea del. m. 3,* a *s. l. m. 2) B,* gra[uem e]sse *G* poterit *R* 19 auctore* *(m er.) P* immutare *V*¹ uoluerit *P* ac] aut *H* desierit *(alt.* i *ex* a *m. 2) R* 21 tunc *R* 23 nolet *(sic corr. m. 3) B,* non uult *P* 24 materia *P* qui de] quidem *GP*

est, natura extitisse, cum ego ipsam naturam deum esse con-
58 tendam. nec enim potest facere mirabilia id est maxima
ratione constantia nisi qui habet mentem prouidentiam pote-
59 statem. ita fiet ut deus fecerit omnia nec quicquam esse
60 possit omnino quod non originem a deo traxerit. at idem
quotiens Epicureus est ac non uult a deo factum esse mundum,
quaerere solet quibus manibus, quibus machinis, quibus uecti-
bus, qua molitione tantum hoc opus fecerit. uideres fortasse,
61 si eo tempore potuisses esse quo fecit. sed ne perspiceret
homo dei opera, noluit eum inducere in hunc mundum nisi
62 perfectis omnibus. sed ne induci quidem poterat: quomodo
enim subsisteret, cum fabricaretur desuper caelum, terra subter
fundaretur, cum fortasse umida uel nimiis rigoribus torporata
concrescerent uel igneis caloribus incocta et solidata durescc-
rent? aut quomodo uiueret nondum sole instituto nec frugibus
aut animalibus natis? itaque necesse fuit hominem postremo
fieri, cum iam mundo ceterisque rebus manus summa esset
63 inposita. denique sanctae litterae docent hominem fuisse
ultimum dei opus et sic inductum esse in hunc mundum
quasi in domum iam paratam et instructam; illius enim causa
64 facta sunt omnia. idem etiam poetae fatentur. Ouidius per-
fecto iam mundo et uniuersis animalibus figuratis hoc addidit:

> sanctius his animal mentisque capacius altae
> derat adhuc et quod dominari in cetera posset,
> natus homo est.

AUCTORES 7] Cic. de nat. deor. I 8, 19 s. 23 ss.] Met. I 76 ss.

B(G)RHPV] 1 ėst *(exp. m. 3) B* naturam *BG* tum *B* ergo *BGH*^{ac} 4 ne *RP* poterit esse *G* 5 *in* omnino *desinit codicis G pag. 29 (78), sequitur pag. 30 (77), cuius in uers. 31 paucae litterae legebantur* 8 m̃olitione *R*^{2} hoc tantum *R*, id tantum hoc *H* uidere *B*, uideret *H*, uideres *(exp. m. 2) V* fortasse] fortasse potuisse^{s} *(s m. 3) B* 9 potuisset *H* quo] quo* *(d er.)* deus *H*, quo* *(d er.) V* 10 operā *(~ m. 2) B* modum *V*^{1} 12 cum] quae *B* terraque *B* subter^{i} *P*^{2} 13 h̃umida *B*^{2} nimis *B*^{ac}*HV*^{1}, *corr. B*^{1}*V*^{2} *an* frigoribus? *cf. c. 9, 8* torporata *Parrhasius, cf. Buenemannum*, corporata *C* 14 concrescerent *B*^{3} solida *P* durescceret *B*, durent *H* 15 solo *B* 19 e*t *(s er.) B* ductum *H* 21 obidius *H*^{1} profecto *P* 23 sanctius *V*^{2} hic *H* mentique *B* capatius *P*, capaeris *P* alta · ed̃erat *(⌣ et e s. l. m. 2) V* 24 derat *PV*^{1}, deerat *BR*, dederat *H*

adeo nefas existimandum est ea scrutari quae deus uoluit esse celata. uerum ille non audiendi aut discendi studio 65
requirebat, sed refellendi, quia confidebat neminem id posse dicere: quasi uero ex hoc putandum sit non esse haec diniui-
5 tus facta, quia quomodo facta sint non potest peruideri. an 66
tu si educatus in domo fabre facta et ornata nullam umquam fabricam uidisses, domum illam putasses non esse ab homine aedificatam, quia quomodo aedificetur ignorares? idem profecto de domo quaereres quod nunc de mundo requiris, quibus
10 manibus, quibus ferramentis homo tanta esset opera molitus, maxime si saxa ingentia, inmensa caementa, uastas columnas, opus totum sublime et excelsum uideres. nonne haec tibi humanarum uirium modum uiderentur excedere, quia illa non tam uiribus quam ratione atque artificio facta esse nescires?
15 quodsi homo, in quo nihil perfectum est, tamen plus efficit 67
ratione quam uires eius exiguae patiuntur, quid est cur incredibile tibi esse uideatur, cum mundus dicitur factus a deo, in quo, quia perfectus est, nec sapientia potest habere terminum nec fortitudo mensuram? opera ipsius uidentur oculis, quo- 68
20 modo autem illa fecerit, ne mente quidem uidetur, quia, ut Hermes ait, mortale inmortali, temporale perpetuo, corruptibile incorrupto propinquare non potest id est propius accedere et intellegentia subsequi. et ideo terrenum adhuc animal rerum caelestium perspectionem non capit, quia corpore quasi custodia

AUCTORES 9 s.] cf. pag. 140, 7. 21] cf. frg. Hermet. ap. Cyrill. c. Iulian. lib. I, uol. VI pag. 31 C — 32 A Aub.

BRHPV] 1 uoluit deus *B* 2 aut discendi *om. P* discendendi V^1, *ras. et s. l. corr.* V^2 5 peruideri *(s. l.* e, *uix* o, *corr. m. 2) P* 6 in domo] in · M̃ · O · dõ *V* fabrecata B^1, fabrefacta B^3 nullã umquam *(~ add. et* um *in ras. m. 2) V* 7 fabricam *(sic corr. m. 2) R* uidisses R^1 R^2 homine P^3 8 aedificata *H* aedificatur *P*, aedificaretur *H* ignorasses *H* 9 quaereris *P* 10 opera esset *B* 11 cementa *BHPV* 13 uiderentur V^2 14 arteficio B^1, *corr.* B^3 16 eius *om. P* 19 operam *P* uiderentur oculi *(exp. m. 2) V* 20 illam *P* quia H^2 21 mortale* *(*m *er.) H* immortali *(alt.* i *ex* e *m. 2) R* temporali *(*i *ex* e*) R^2*, tempore V^1 perpetuo *(*ṽ *m. 2) R* 22 proprius *RP* et] atque *R*

saeptum tenetur, quominus soluto ac libero sensu cernat omnia.
69 sciat igitur quam inepte faciat qui res inenarrabiles quaerat.
hoc est enim modum condicionis suae transgredi nec intelle-
70 gere quousque homini liceat accedere. denique cum aperiret
homini ueritatem deus, ea sola scire nos uoluit quae interfuit
hominem scire ad uitam consequendam, quae uero ad curio-
sam et profanam cupiditatem pertinebant, reticuit, ut arcana
71 essent. quid ergo quaeris quae nec potes scire nec si scias,
beatior fies? perfecta est in homine sapientia, si et deum
esse unum et ab ipso facta esse uniuersa cognoscat.

1 9. Nunc quoniam refutauimus eos qui de mundo et de fac-
tore eius deo aliter sentiunt quam ueritas habet, ad diuinam
mundi fabricam reuertamur, de qua in arcanis religionis sanctae
2 litteris traditur. fecit igitur deus primum omnium caelum
et in sublime suspendit, quod esset sedes ipsius dei conditoris.
deinde terram fundauit ac subdidit caelo, quam homo cum
ceteris animalium generibus incoleret. eam uoluit umore cir-
3 cumflui et contineri. suum uero habitaculum distinxit claris
luminibus et inpleuit, sole scilicet et lunae orbe fulgenti et
astrorum micantium splendentibus signis adornauit. tenebras
autem, quod est his contrarium, constituit in terra; nihil enim
per se continet luminis, nisi accipiat e caelo: in quo posuit lu-
cem perennem et superos et uitam perpetuam, et contra in
4 terra tenebras et inferos et mortem. tanto enim haec ab
illis superioribus distant, quantum mala a bonis et uitia a uir-
5 tutibus. ipsius quoque terrae binas partes contrarias inter

EPITOME 14—20] c. 22, 2 caelumque — adornasset.
EXPILATORES 18—20] Isidor. orig. XIII 4, 1.

B(G)RHPV] 1 septum *BH* 2 *supra* quaeret *(sic) add.* quęrit *m. post. R* 3 mundum *ex* modum H^2 6 *alt.* ad] ad sę *(exp. m. 2) V* 7 arcanaea *R* 8 scies *B* 9 fias *V, fort. recte* 11 num *B* 14 ominium *H* 15 sublimes *(exp. m. 1 ?) P* 16 fundauit terram *P* 19 scilicet sol *(sic) P* 20 micantia, V^2 *a* Tenebras *incipit* cądicis *G pag. 31 (112) paene tota lecta* 21 his quod est *V* his est *H* terram *G* 22 nisi *om. G* *e (a *er.) P* 23 superos B^3 superos et uitam] super uitam *G* et *(ante* uitam*) om. P* et *(ante* contra*)* e* *B, om. H* 24 tantum *H* 25 quanto *BG pr.* a *H, om. cett. alt.* a *om. BGPV* 26 [ipsi] *G* terr** *(*as *er.,* e *s. l. m. 2) V*

se diuersasque constituit, orientem scilicet occidentemque. ex quibus oriens deo adcensetur, quia ipse luminis fons et inlustrator est rerum et quod oriri nos faciat ad uitam sempiternam: occidens autem conturbatae illi prauaeque menti adscribitur, quod lumen abscondat, quod tenebras semper inducat et quod homines faciat occidere atque interire peccatis. nam 6 sicut lux orientis est, in luce autem uitae ratio uersatur, sic occidentis tenebrae sunt, in tenebris autem mors et interitus continetur. deinde alteras partes eadem ratione dimensus 7 est, meridiem ac septentrionem, quae partes illis duabus societate iunguntur. ea enim quae est solis calore flagrantior, 8 proxima est et cohaeret orienti, at illa quae frigoribus ac perpetuo gelu torpet, eiusdem est cuius extremus occasus. nam sicut contrariae sunt lumini tenebrae, ita frigus calori. ut 9 igitur calor lumini est proximus, sic meridies orienti, ut frigus tenebris, ita plaga septentrionalis occasui. quibus singulis partibus suum tempus adtribuit, uer scilicet orienti, aestatem meridianae plagae; occidentis autumnus est, septentrionis hibernum. in his quoque duabus partibus, meridiana et septen- 10 trionali, figura uitae ac mortis continetur, quia uita in calore est, mors in frigore. sicut autem calor ex igni est, ita frigus ex aqua. secundum harum partium dimensionem diem quo- 11 que fecit ac noctem, quae spatia et orbes temporum perpetuos

EXPILATORES 4 s. occidens — inducat] Isidor. orig. XIII 1, 4.

B(G)R(—13)R^{p}(a 13)HPV] 1 scilicet et occidentemque *GP*^{1}, et *expunx. P*^{3} 2 censetur *G* luminis *(s in ras. ex* b *? m. 3) P* 4 pr[au]ique *G*, prauaque *H*^{1} 6 ⟨homines⟩ *P*^{3} 7 ratio uitae *H* 10 ac *om. G* sociatae *B*^{1}, sociat*e *B*^{2}, sociatae *B*^{3}, s[o]cia(t)[a]e *G* 11 est *om. BG* calor *P* flagrantior est *BG*, frantior *R*^{1}, fraglantior *H*, flagantior *V* 12 quaerigoribus *in* quafrigoribus *corr. H*$^{1?}$ frigidioribus *B*, frig[idior](ib.) *G* ac] et *H* 13 occisus *B*^{ac} *in* occasus ‖ *deficit R (fol. 55b), a* nam *incipit R*^{p} 16 *in* ita [pla] *desinit codicis G pag. 31 (112), sequitur pag. 32 (111), cuius in uerss. 1. 2. 30. 31 perpauca legebantur* plaga est *P* ⟨septentri⟩[o]nis *G*, septentrionis *RV* 17 aestate *H* 18 place *P* autunnus *R* est] et *P* septentrionalis *H* hibernum *scripsi*, hibernus *C;* hiems *edd.* 19 meridianae *H* septentrionali* *(s er.) P* 21 igne *RH* 22 die *H* 23 quae *H*, qui *B*^{ar} *(i del. et eras., non corr.) RV*, quia *(exp. m. 3?) P* orbis *P*

ac uolubiles, quos uocamus annos, alterna per uices successione conficiant. dies, quem primus oriens subministrat, dei sit necesse est, ut omnia quaecumque meliora sunt, nox autem, quam occidens extremus inducit, eius scilicet quem dei esse aemulum diximus. quae duo etiam in hoc praescius futurorum deus fecit, ut ex his et uerae religionis et falsarum superstitionum imago quaedam ostenderetur. nam sicut sol, qui oritur in diem, licet sit unus, unde solem esse appellatum Cicero uult uideri, quod obscuratis sideribus solus appareat, tamen quia uerum ac perfectae plenitudinis lumen est et calore potentissimo et fulgore clarissimo inlustrat omnia, ita in deo, licet sit unus, et maiestas et uirtus et claritudo perfecta est. nox autem, quam prauo illi antitheo dicimus adtributam, eius ipsius multas et uarias religiones per similitudinem monstrat. quamuis enim stellae innumerabiles micare ac radiare uideantur, tamen quia non sunt plena et solida lumina, nec caloris praeferunt quicquam nec tenebras multitudine sua uincunt. duo igitur illa principalia inueniuntur, quae diuersam et contrariam sibi habent potestatem, calor et umor, quae mirabiliter deus ad sustentanda et gignenda omnia excogitauit. nam cum uirtus dei sit in calore et igni, nisi ardorem uimque eius admixta umoris ac frigoris materia temperasset, nec nasci quicquam nec cohaerere potuisset, quin statim conflagratione interiret quidquid esse coepisset. unde

5 diximus] cf. § 5 (II 8, 4). *AUCTORES* 8] de nat. deor. II 27, 68. *EXPILATORES* 8 s.] Isidor. orig. III 71, 1; de nat. rer. XXIV 1 (ex Lact. ut uid., non ex Cic., cf. Cic. 'sol dictus', Lact. 'solem .. appellatum', Isid. 'sol appellatus').

B(G)R²HPV] 2 perficiant *H* primum *B³*, primum *H* 5 quae duo] quando *B* 6 iis *edd.* religiones *B* falsorum *B¹*, *corr. B³* 8 sit *B¹?* 9 uideri] uidelicet *Heumannus malim* ⟨cunctis⟩ sideribus *ex utroque loco Isidori, uix* ⟨omnibus⟩ *ex Cic.* 10 lumen] nomen *P* 11 potissimo *PV* inlustrat *(in add. m. 2) V* 12 una *P* et claritudo *(et cla add. m. 2) V* 13 *an* diximus ? 14 *in* ⟨si⟩m⟨i⟩[l]⟨i⟩t[u] *desiuit codicis G pag. 32 (111), sequitur pag. 33 (118), cuius in uerss. 1. 2 pauca legebantur* 15 demonstrat *BP,* ⟨mo⟩[nst]⟨ra⟩nt *G* 16 et] ac *BP* 17 quicquam preferunt *P* praefecerunt *V¹* nec *om. B* 20 humor *B²*, *sic saepius* et *om. H* 22 admixtam *B* materiam *H* 23 cohaerere *P³* potuissent *V* 24 confraglatione *H,* conflagratione *V²*

et philosophi quidam et poetae discordi concordia mundum
constare dixerunt, sed rationem penitus non uidebant. Hera- 18
clitus ex igni nata esse dixit omnia, Thales ex aqua. uterque
uidit aliquid, sed errauit tamen uterque, quod alterutrum si
solum fuisset, neque aqua nasci posset ex igni neque rursus
ignis ex aqua: sed est uerius simul ex utroque permixto cuncta
generari. ignis quidem permisceri cum aqua non potest, 19
quia sunt utraque inimica et si comminus uenerint, alterutrum
quod superauerit conficiat alterum necesse est, sed eorum sub-
stantiae permisceri possunt: substantia ignis calor est, aquae
umor. recte igitur Ouidius: 20

quippe ubi temperiem sumpsere umorque calorque,
concipiunt et ab his oriuntur cuncta duobus.
cumque sit ignis aquae pugnax, uapor umidus omnes
res creat et discors concordia fetibus apta est.

alterum enim quasi masculinum elementum est, alterum quasi 21
femininum, alterum actiuum, alterum patibile. ideoque a ueteri-
bus institutum est ut sacramento ignis et aquae nuptiarum
foedera sanciantur, quod fetus animantium calore et umore cor-
porentur atque animentur ad uitam. cum enim constet omne 22
animal ex anima et corpore, materia corporis in umore est,

AUCTORES 1] infra u. 15; Horat. epist. I 12, 19. 12ss.] Metam. I 430ss. 18—20] cf. Varro de ling. lat. V § 61 (ignis et aqua — nuptiis eqs.).

B(G)R^{p}HPV] 1 discordiaa *(*aa *ex* ad *m. 2?) V* 2 stare *B* heracletus *H* 3 in* *ex* ini *B m. 1 uel 2,* igni *B*^{3}, igne *RP* 4 utea *B*^{1}, ute* ^{rque} *B*^{2}, *correctionem renouauit B*^{3} 5 igne *P* potuisset *edd.* 6 est] et *B* 7 qui quidem *H* misceri *P* 8 utraq. *(*raq. *add. m.2) V* uenerim^{n}t *H*^{2} 9 superauit *P* conficiant *(sic)* — possunt *euan. restituit V*^{2} 10 *malim* subst. ⟨enim⟩, *Thilo* ⟨autem⟩, *Schoellius et Hartelius* ⟨si⟩ subst. atqueumor *B*^{1}, a*qu^{a}eh^{u}mor *B*^{2} 12 ubi *R* temperiẽ *V* 13 *a* Cuncta *incipit codicis G pag. 34 (117) paene tota lecta* 14 ^{a}aquae^{i} *P*^{2} pugnans *B,* repugnans *H* *umidus *(*h *er., quod add. m.2) B, sic saepius, uel* h *s. l. eras.,* u|midus *(*m *add. m. 2) P* omnis *V* 15 res creat] recreat *HP* concordia] haec concordia *H* fetibus] reb. *B*^{1}, *corr. B*^{3} 16 elementum *om. B*^{1} *(post* quasi *s. l. add. B*^{3}*) G* 17 femi^{ni}num *H*^{2} 18 sacramentum *B,* sacrament[um] *G* 19 foedere *B*^{1} *(corr. B*^{3}*) G* sanciatur *B*^{1}*GP*^{1}, *corr. B*^{3}*P*$^{2?}$ colore *B*^{1}, *corr. B*^{3} cor^{po}rentur *V*^{2} 21 anima] anima* *(*e *er.) P* materiae *GP*^{1}, e *fin. expunx. P*^{2} corporis in umore *om. G* in umore] innumerae *B*^{1}, *part. ras. corr. B*^{3}, in more *P*

animae in calore: quod ex auium fetibus datur scire, quos crassi umoris plenos nisi opifex calor fouerit, nec umor potest
23 corporari nec corpus animari. exulibus quoque igni et aqua interdici solebat: adhuc enim nefas uidebatur quamuis malos,
24 tamen homines supplicio capitis adficere. interdicto igitur usu earum rerum quibus uita hominum constat perinde habebatur, ac si esset qui eam sententiam exceperat morte multatus. adeo duo ista elementa prima sunt habita, ut nec ortum
25 hominis nec uitam sine his crediderint posse constare. horum alterum nobis commune cum ceteris animalibus est, alterum soli homini datum. nos enim quoniam caeleste atque inmortale animal sumus, igni utimur, qui nobis in argumentum inmortalitatis est datus, quoniam ignis e caelo est; cuius natura quia mobilis est et sursum nititur, uitae continet rationem.
26 cetera uero animalia quoniam sunt tota mortalia, tantummodo aqua utuntur, quod est elementum corporale atque terrenum. cuius natura quia mobilis est ac deorsum uergens, figuram mortis ostendit. ideo pecudes neque in caelum suspiciunt neque religionem sentiunt, quoniam ab his usus ignis alienus
27 est. unde autem uel quomodo deus haec duo principalia, ignem et aquam, uel accenderit uel eliquauerit, solus potest scire qui fecit.

1 10. Consummato igitur mundo animalia uarii generis, dissimilibus formis, et magna et minora uti fierent imperauit. et facta sunt bina id est diuersi sexus singula, ex quorum fetibus

EPITOME 23 - 147, 1] c. 22, 2 terram — animalibus.

B(G)R²HPV] 1 in calore] incolare *H* calore[m] *G* quos] quod *BP*, quo[d] *G* 2 umores *P*, humoris¹ *V²* fouerit *H²* 3 corporari *V²* ignis *B* 5 tamen *om. P* adfligere *BP*, ad[f](di)gere[m] *G* 6 *pro* usu earum rerum *hoc* [suarum rerum] *G* 8 adẽo *BV*, adeos *P*, adõ// *V* sũnt p̃rima *B* 9 crediderint *(alt.* i *ras. ex* u*) V* 10 animantibus *B* est et *H* 13 *in* est datus *desinit codicis G pag. 34 (117)* 14 quia] quoniam *H* sursum *(o m. 3) B* 16 quod elementum est utuntur corporale *B* 17 immobilis *(n m. 3) B*, mollis *P* 18 suscipiunt *V^ac* 19 ab *om. H* his] *an* iis? 20 quomodo deus] quomod *sic H* principalia *P²* 21 liquauerit *P* 23 consumpto *P* uariis *(s ex* i *m. 1?) B* 24 ut *BR*

et aer et terra et maria conpleta sunt, deditque his omnibus generatim deus alimenta de terra, ut usui esse homini possent, alia nimirum ad cibos, alia uero ad uestitum, quae autem magnarum sunt uirium, ut in excolenda terra iuuarent; unde sunt dicta iumenta. ita rebus omnibus mirabili discriptione 2 compositis regnum sibi aeternum parare constituit et innumerabiles animas procreare, quibus inmortalitatem daret. tum 3 fecit sibi ipse simulacrum sensibile atque intellegens id est ad imaginis suae formam, qua nihil potest esse perfectius: hominem figurauit ex limo terrae; unde homo nuncupatus est, quod sit fictus ex humo. denique Plato humanam formam 4 θεοειδῆ esse ait, et Sibylla quae dicit:

εἰκών ἐστ' ἄνθρωπος ἐμὴ λόγον ὀρθὸν ἔχουσα.

de hac hominis fictione poetae quoque quamuis corrupte, tamen 5 non aliter tradiderunt: namque hominem de luto a Prometheo factum esse dixerunt. res eos non fefellit, sed nomen artificis. nullas enim litteras ueritatis attigerant, sed quae prophetarum 6

EPITOME 6—10] c. 22, 2 tum — figuratum 16 s. (Prometheo)] c. 20, 12.

AUCTORES 2—4] cf. Cic. de legg. I 8, 25 (pecudes — procreatas). 8 s. ad — formam] cf. Gen. 1, 27. 11] de rep. 501 B (θεοειδές). 13] VIII 402.

EXPILATORES 3—5] Isidor. orig. XII 1, 7. 10 s. unde — humo] Isidor. orig. XI 1, 4; de differ. rer. XVII 47: rationem autem humani corporis singulorumque membrorum differentiam Lactantius siue plerique auctorum ita definierunt dicentes: homo dictus est ab humo. (Isidor. hunc potius locum quam illum qui est in libro de ira diu. c. 10, 43 spectare uidetur.)

BR²HPV] 2 deus *om. P* elementa *V* hominibus *RV edd.* homini esse *H* 3 uestitũtũ̃ *(tũ̃ in ras. m. 2) sic V* 4 ut *P²* iubarent *H* unde *V²* 5 omnibus rebus *P* descriptione *BHV,* discretione *R* 6 patrare *B* et] eo *B* 7 procreari *H* inmortalitatẽ *(ta et ~ add. m. 2) V* dedit *V* 8 ipse sibi *H* 9 perfectius *B¹?* 10 e *R* est *om. B* 11 factus *HP¹ (corr. P³)* humo] limo *V* 12 θεοειδῆ *edd.,* theoiden *BV,* ΑΘΕΟΙΑΗΝ *R,* theonidẽ *H,* theo·i·den *P* esse ait] adserit *B* 13 ΗΚΟΝΔΙCΙΑΝΘΡΟΠΟCΕΜΕ ΛΟΓΟΝΟΡΘΟΝΕΚΟΥCΑ *B,* ΙΚΩΝΕCΙ ΑΝΘΡΩΠΟC ΕΜΗΛΟΓΟΝΟΡΘΟΝ ΕΚΟΥCΑ *R,* icon est antroposem elogonor tonyeusan *H,* ΙΚΝΕCΙ ΑΝΤΡΩΠΟC ΕΜΗ · ΛΟΓΟΝ · ΟΡ ΘΟΝ · ΕΧΟΥCΑ *P,* ΕΙΚΩΝΕΠΑΜ ΘΡΩΠΟC ΕΜ//ΗΛΟ·ΓΟΝΟΡ//Θ ΟΝΕΧΟΥCΑ *V interpretationes lat. in R et P* 14 finctione *H* quo*que (d er.) H* corrupte *P²?* 16 fictum *R, recte ?* eos *V²*

uaticinio tradita in sacrario dei continebantur, ea de fabulis et obscura opinione collecta et deprauata, ut ueritas a uulgo solet uariis sermonibus dissipata corrumpi nullo non addente aliquid ad id quod audierat, carminibus suis conprehenderunt. et hoc quidem inepte, quod tam mirabile tamque diuinum opifi-
7 cium homini dederunt. quid enim opus fuit hominem de luto fingi, cum posset eadem ratione generari qua ipse Prometheus ex Iapeto natus est? qui si fuit homo, generare hominem potuit, facere non potuit: de diis autem illum non
8 fuisse poena eius in Caucaso monte declarat. sed neque patrem eius Iapetum patruumque Titana quisquam deos nuncupauit, quia regni sublimitas penes Saturnum solum fuit, per quam diuinos honores cum omnibus suis posteris consecutus est. multis argumentis hoc figmentum poetarum coargui potest.
9 factum esse diluuium ad perdendam tollendamque ex orbe terrae malitiam constat inter omnes. id enim et philosophi et poetae scriptoresque rerum antiquarum locuntur in eoque
10 uel maxime cum prophetarum sermone consentiunt. si ergo cataclysmus ideo factus est, ut malitia quae per nimiam multitudinem increuerat perderetur, quomodo fictor hominis Prometheus fuit, cuius filium Deucalionem idem ipsi ob iustitiam solum dicunt esse seruatum? quomodo unus gradus et una progenies orbem terrae tam celeriter potuit hominibus inplere?
11 sed uidelicet hoc quoque sic corruperunt ut illut superius, cum ignorarent et quo tempore cataclysmus sit factus in terra

B(G)R^{p}HPV] 1 ea de] eadem *BP* 2 a *om. B* 3 corrupit *(exp. m. 2 ?) sic P* 4 aliquit ad id quod audierunt *B*, id *om. cett.* comprehenderent *(corr. m. 2) V* 5 enepte *P* opi'fi'cium *B* 6 fuit] est V 7 pos'se' *P*^{2} 8 ex · I · apeto *V* 11 eius] ipsius *R* · I · A · petum *P* patrumque *H*, patruum *P* titanam *B*, titanum *H* 13 quem *H* *a* Suis *incipit codicis G pag. 35 (76), cuius in uersu 1 perpaucae litterae legebantur* 15 ad perdendam — terrae] ad perdendam de terra *B*^{1}, ad 'tollendam' perdendam'q. ex orbe' de *(sed* de *linea del.)* terra'e' *B*^{3} perdendum *P* 16 constet *V*^{1} homines *B* id enim et *BR*, id enim *H*, quidam enim *P* idem enim et *V edd., sed ad* id enim *cf. pag. 138, 12* 17 loquuntur *HP* 18 uel *om. PV* 19 cathaclismus *R*, *sic etiam 25*, cateclysmus *V* malitiam *H* 21 deuch'a'lionem *R* 23 tam] quam *P* 24 quo*que (d *er.) H* 25 terr$\tilde{a}$ *B*

et quis ob iustitiam meruerit genere humano pereunte seruari et quomodo aut cum quibus seruatus sit: quae omnia prophe-
ticae litterae docent. apparet ergo esse falsum quod de opi-
ficio Promethei narrant. uerum quia poetas dixeram non 12
omnino mentiri solere, sed figuris inuoluere et obscurare quae
dicant, non dico esse mentitos, sed primum omnium Promethea
simulacrum hominis formasse de molli ac pingui luto ab eo-
que primo natam esse artem statuas et simulacra fingendi,
siquidem Iouis temporibus fuit, quibus primum templa con-
stitui et noui deorum cultus esse coeperunt. sic ueritas fu- 13
cata mendacio est et illut quod a deo factum ferebatur, ho-
mini, qui opus diuinum imitatus est, coepit adscribi. ceterum
fictio ueri ac uiui hominis e limo dei est. quod Hermes 14
quoque tradit, qui non tantum hominem ad imaginem dei
factum esse dixit a deo, sed etiam illut explanare temptauit,
quam subtili ratione singula quaeque in corpore hominis mem-
bra formauerit, cum eorum nihil sit quod non tantundem ad
usus necessitatem quantum ad pulchritudinem ualeat. id 15
uero etiam Stoici cum de prouidentia disserunt, facere conan-
tur et secutus eos Tullius pluribus quidem locis, sed tamen
materiam tam copiosam et uberem strictim contingit. quam

4 dixeram] I 11, 17—36; 19, 5. *EPITOME* 3—12] c. 20, 12 s. *AUCTORES* 14 s.] Poemand. c. 1, 12 (pag. 6, 3 Parth.). 15—18] ibid. c. 5, 6 s. (pag. 44, 10 ss.). 20] eos locos esse in IV. de re publica libro, in I. de legg. (c. 9), in II. de nat. deor. (c. 54 ss.) Lact. dicit de opif. dei c. 1, 12 s. *EXPILATORES* 6—8] Isidor. orig. VIII 11, 8.

B(G)R^{p}HPV] 1 meruerit] uoluerit *B* generis *V* seruari] saluari *V* 3 opificio] opificio idem *B* 4 poetas *(as add. m. 2) P* dixerant *P,* dixer$\tilde{a}$ *V*^{2} 6 primo omnium prometheo *H* 7 ıs̃imulacrũ hominis *V*^{2} formasse s; *(i. e.* sed*)* d$\tilde{e}$ *R* 8 statuas *P*^{3} et] sed *P* 9 *a* [F]uit quibus *incipit codicis G pag. 36 (75) paene tota lecta* et primum *H* constituit *P* 10 c$\overset{u}{}$(u)ltus *(u s. l. m. 3) B* fugata *PV* 11 et *om. B* 13 eli///modi$\tilde{}$ *ex* eiusmodi *B*^{3} est *in mg. V*^{2} 14 quodque *H* tradidit *RH* imagi-
nem dei **** (est er.), sequuntur uerba* quod hermes *usque ad* imaginem *repetita, sed del. m. 2, tum ** (di$\tilde{}$ er.)* fictum e$\tilde{e}$ (e *in ras. m. 2)* dixit *V* 15 factus *P*^{1}, *corr. P*^{2}, fictum *V* 16 quoque *PV* 19 stoici *(stoi in ras. et* ci *s. l. m. 1 ?) P* disserunt] disputant disserunt *R* 20 plurimis *H* 21 contigit *HP* quam] qua *G*

ego nunc idcirco praetereo, quia nuper proprium de ea re
16 librum ad Demetrianum auditorem meum scripsi. illut hoc loco praeterire non possum quod errantes quidam philosophi aiunt, homines ceteraque animalia sine ullo artifice orta esse de terra. unde illud est Vergilianum

uirumque
terrea progenies duris caput extulit aruis.

et ii maxime in ea fuere sententia qui esse prouidentiam negant: nam Stoici animantium fabricam diuinae sollertiae tribuunt.
17 Aristoteles autem labore se ac molestia liberauit dicens semper fuisse mundum: itaque et humanum genus et cetera quae in eo sunt initium non habere, sed fuisse semper
18 ac semper fore. sed cum uideamus singula quaeque animalia quae ante non fuerint esse incipere et esse desinere, necesse est totum genus aliquando esse coepisse et aliquando desiturum
19 esse, quia coepit. omnia enim tribus temporibus contineri necesse est, praeterito praesenti futuro. praeteriti est origo,
20 praesentis substantia, futuri dissolutio. quae omnia in singulis hominibus apparent: et incipimus enim, cum nascimur, et sumus, cum uiuimus, et desinimus, cum interimus. unde etiam tres Parcas esse uoluerunt, unam quae uitam hominis ordiatur, alteram quae contexat, tertiam quae rumpat ac finiat.

AUCTORES 6 s.] Georg. II 340 s. 10 s.] cf. de caelo I 10 (Cic. Acad. II 38, 119; Tusc. I 28, 70).

EXPILATORES § 20] Isidor. orig. VIII 11, 93.

B(G)R²HPV] 2 a/d¹ *P²* ᵐeum *B²* 3 filosofi quidam *BG* 4 artifie[i] *G* 5 de terra *om. G* illades *B¹*, illudesᵗ *B³* uirgilianum est *V* uerginianum *R* 6 uirumque *om. V* 7 terrea *V*, terrae *P*, *cf.* orta esse de terra *4;* ferrea *BRH*, [fe]rrea *G;* ferrea *codd. Verg. et Seruius*, terrea *in Medic. correct., Bentleius* 8 ii *edd.*, hi *BRH*, [hii] *G*, hii *P* sententia *G* prouidentia *G* 10 aristotiles *R*, arestoteles *P*, *hac scripturae frequentes in codd. excepto B* se labore *BG* 11 *in* fuisse *desinit codicis G pag. 36 (75) pr.* et *om. B* 13 sed cum] ac *B¹*, *del. et* sed cum *s. l. corr. B³* uidemus *B* 14 fuerunt *(-ẽ R) BR* ᵈesinere *B²?* 15 aliquando esse — quia *in ras. P* desiturum] desinit utrumque *P* 16 coeperit *edd.* 19 et *(ante* incipimus*) om. BP* 21 parcas *s. l. in* partes *corr. m. 2, tum* parcas *s. l. restituit m. 2 V* unamquꝫe *(a er.) V* uitã *(˜ m. 2) V* 22 contexꝫat *(s er.) B*

in toto autem genere hominum quia solum praesens tempus 21
apparet, ex eo tamen et praeteritum id est origo colligitur et
futurum id est dissolutio. nam quoniam est, apparet ali- 22
quando coepisse — esse enim nulla res sine exordio potest —
et quia coepit, apparet quandoque desiturum; nec enim potest id
totum esse inmortale quod ex mortalibus constat. nam sicut 23
uniuersi per singulos interimus, fieri potest ut aliquo casu
omnes simul, uel sterilitate terrarum, quae accidere particulatim
solet, uel pestilentia ubique diffusa, quae singulas urbes aut
regiones plerumque populatur, uel incendio in orbem inmisso,
quale iam fuisse sub Phaethonte dicitur, uel diluuio aquarum,
quale sub Deucalione traditur, cum praeter unum hominem
genus omne deletum est. quod diluuium si casu accidit, pro- 24
fecto potuit accidere ut et ille unus qui superfuit interiret. si
autem diuinae prouidentiae nutu, quod negari non potest, ad
reparandos homines reseruatus est, apparet in dei potestate
esse uel uitam uel interitum generis humani. quod si potest
occidere in totum, quia per partes occidit, apparet aliquando
esse ortum, et fragilitas ut initium, sic declarat et terminum.
quae si uera sunt, non poterit defendere Aristoteles quominus 25
habuerit et mundus ipse principium. quod si Aristoteli Plato
et Epicurus extorquent, et Platoni et Aristoteli qui semper
fore mundum putauerunt, licet sint eloquentes, ingratis tamen
idem Epicurus eripiet quia sequitur ut habeat et finem. sed 26
haec in ultimo libro pluribus: nunc ad hominis originem re-
curramus.

25 in ultimo libro] c. 14, 5 ss.

AUCTORES 17—24 (22 Epicurus)] cf. ad frg. 304 (p. 214, 26).

BR^{p}HPV] 1 totũ V^{1}, *ras. et s. l. corr.* V^{2} quia] quamquam *coni. Thilo* 3 nam] quam *R* 5 desiturum] esse desituram *R* 8 sterelitate BV^{1} uel particulatim *P* 9 uel ei *B* qua *B* aut] ac *RH, fort. recte* 10 orbe *H* 11 qualem *H* iam iñ orbe *(exp. m. 3) B* sub *ex* in B^{3} faetonte *B,* fetonte *R* 14 *u,n,us *ex* iustus *ut uid.* B^{3} 15 nutu] datur *B* 16 potestatem *P* 18 accidere *H* accidit *H* aliquandõ *V* 19 ut] et B^{1} *(corr.* B^{3}*) H* declararet *H* 20 potest *R* 21 *post* si *eras. & V* 23 ingrates *(*e *ex* i*)* B^{3} 24 epicurus idem *H* eripiet] docet *B,* eripuit et *R ad* quiã *cf. indicem gramm.* ut] et *P* 25 pluribus] pluribus exsequemur *B* percurramus *P*

1 11. Aiunt certis conuersionibus caeli et astrorum motibus maturitatem quandam extitisse animalium serendorum, itaque terram nouam semen genitale retinentem folliculos ex se quosdam in uterorum similitudinem protulisse — de quibus Lucretius:

crescebant uteri terram radicibus apti —

eosque cum maturuissent, natura cogente ruptos animalia tenera
2 profudisse. deinde terram ipsam umore quodam qui esset lacti similis exuberasse eoque alimento animantes esse nutritas. quomodo igitur uim frigoris uel caloris ferre aut uitare potuerunt aut omnino nasci, cum sol exureret, frigus adstringeret? 'non erant' inquiunt 'in principio mundi nec hiemps nec aestas,
3 sed perpetua temperies et uer aequabile.' cur ergo nihil horum fieri etiamnunc uidemus? 'quia semel fieri necessarium fuit ut animalia nascerentur; postquam uero esse coeperunt, concessa his facultate generandi et terra parere desiit et tem-
4 poris condicio mutata est.' o quam facile est redarguere mendacia! primum, quod nihil potest esse in hoc mundo, quod non sic permaneat ut coepit. nec enim sol et luna et astra tunc non erant aut cum essent, meatus non habebant ac non diuina moderatio, quae cursus eorum temperat et gu-
5 bernat, cum ipsis simul coeperat. deinde, quod si ita sit ut dicunt, esse prouidentiam necesse est, et in id ipsum incidunt
6 quod maxime fugiunt. nondum enim natis animalibus aliquis utique prouidit ut nascerentur, ne orbis terrae desertus atque incultus horreret. ut autem de terra sine officio parentum

AUCTORES 1 s.] Aiunt — serendorum] cf. Cic. de legg. I 8, 24. 2—8; 25—153, 4] cf. Lucr. V 783—820. 5] ibid. 808. 11 s.] cf. ibid. 806. 818 s. 13—16] cf. ibid. 793—796. 826—836.

BR²HPV] 1 ceteris conuersationibus *B* 4 similitudine *V* 5 terram *V cum codd. Lucr.*, terrae (t *in ras. B²*) *BH*, terre *R*, terra *P* 6 maturassent *R*, maturissent *H* temera *H* 8 lacte *H* 9 caloris uel frigoris *R* uel] aut *H* uel caloris *om. P* ferr*e (a *er.*) *B* 11 erat *RH, fort. recte* im principio *V* nec *(ante* hiemps*) om. HV, fort. recte.* hiems *H* nec] aut *H* 12 sed *om. P* uir *P* 13 semel] semel aiunt *B* ² fugi 15 is *H*, hjis *P* 21 coeperat *P*, coeperit *cett.* 22 est] esse *B* 23 faciunt *(corr. m. 2) V* enim *om. B* 24 ne *V²*

nasci possent, necesse est magna ratione esse prouisum; deinde
ut umor ille concretus e terra in uarias imagines corporum
fingeretur, item ut e folliculis quibus tegebantur accepta uiuendi
sentiendique ratione tamquam ex aluo matrum profunderentur,
5 mira inextricabilisque prouisio est. sed putemus id quoque 7
casu accidisse, illa certe quae secuntur fortuita esse non pos-
sunt, ut terra continuo lacte manaret, ut aeris temperies esset
aequalis. quae si constat idcirco esse facta, ut animalia re- 8
cens edita uel haberent alimentum uel non haberent periculum,
10 necesse est ut aliquis diuina nescio qua ratione prouiderit.
quis autem potest prouidere nisi deus? uideamus tamen an 9
id ipsum quod dictitant fieri potuerit, ut homines nascerentur
e terra. si consideret aliquis quamdiu et quibus modis educe-
tur infans, intelleget profecto non potuisse terrigenas illos
15 pueros sine ullo educatore nutriri. fuit enim necesse con- 10
pluribus mensibus iacere proiectos, donec confirmatis neruis
mouere se locumque mutare possent: quod uix intra unius
anni spatium fieri potest. iam uide utrumne infans eodem 11
loco et eodem modo quo effusus est iacere per multos menses
20 ualuerit ac non et umore illo terrae, quem alimenti gratia
ministrabat, et sui corporis purgamentis in unum mixtis ob-
rutus corruptusque moreretur? itaque nullo modo fieri potest 12
quin ab aliquo fuerit educatus: nisi forte animalia omnia non

AUCTORES 7—9] cf. ibid. 809—819.

BR^{p}HPV] 1 possunt P^{ac} ⌜esse P^{2} 2 umor⌝ P^{2} e] et *P* 3 item] iterum *P* 4 funderentur *B* 5 inextricabilisque *B*, inexplicabilisque *cett.*, *Buenemannus conl. de opif. c. 8, 9, sed cf. de opif. c. 18, 1; Inst. III 17, 17* 6 sequuntur *HPV* 7 manaret (e *in ras. ex* a *? m. 2) B* 8 constant B^{1}, *corr.* B^{3} facta esse *RP* ⌜ut⌝ R^{2} recens edita] recensendi *B* 9 *post* alimentum *hoc* uel non haberent alimentum B^{1}, *expunx.* B^{3} 10 nescio qua *om. H* 11 tamen] ergo *B* ⌜an id⌝ B^{3} 12 dictitant] iactant *H* 13 e] et P^{ac}, *s. l. corr. m. 1 ?* si *om. P* ⌜quam⌝diu B^{2} 14 ⌜infans⌝ B^{3} intelleget] hoc intelleget *B*, sane intelleget *R* potuisset V^{1} 15 fuisset *H* necesse enim fuit *P* cum pluribus *V* 16 eiectos *B* confirmati⌝s neruis⌝ B^{3} 17 unius *om. B* 18 annis P^{1}, s *del.* P^{2} iam *om. B* in eodem HV^{ar} eodem loco et *om. P* 19 et** *(in er.)* eodem modo V^{1}, *in mg.* et eodem modo *repetiit* V^{2} fusus *B* permultis mensibus *B* 20 ac] ut *coni. Thilo* quem] quod *BPV* 21 ministraret P^{1}, *corr.* P^{2}

tenera nata sunt, sed excreta, quod ut dicerent numquam illis
13 uenit in mentem. omnis igitur illa ratio inpossibilis et uana est, si tamen ratio dici potest qua id agitur, ut nulla sit ratio. qui enim dicit omnia sua sponte esse nata nihilque diuinae prouidentiae tribuit, hic profecto rationem non adserit, sed
14 euertit. quodsi neque fieri quicquam sine ratione neque nasci potest, apparet esse diuinam prouidentiam, cuius est proprium quod dicitur ratio. deus igitur rerum omnium machinator
15 fecit hominem. quod Cicero quamuis expers caelestium litterarum uidit tamen, qui libro de legibus primo hoc idem
16 tradidit quod prophetae. cuius uerba subieci. animal hoc prouidum sagax multiplex acutum memor plenum rationis et consilii, quem uocamus hominem, praeclara quadam condicione generatum esse a supremo deo. solum est enim ex tot animantium generibus atque naturis particeps rationis et cogitationis, cum cetera
17 sint omnia expertia. uidesne hominem quamuis longe a ueritatis notitia remotum tamen, quoniam imaginem sapientiae tuebatur, intellexisse non nisi a deo hominem potuisse gene-
18 rari? sed tamen diuinis opus est testimoniis, ne minus humana sufficiant. Sibylla hominem dei opus esse testatur:

ὃς μόνος ἐστὶ θεὸς κτίστης ἀκράτητος ὑπάρχων,
αὐτὸς δ' ἐστήριξε τύπον μορφῆς μερόπων τε —

AUCTORES 11] I 7, 22. 22—155, 1] fragmento I adiecit Friedl. (u. 36—38); u. 23 inuenitur etiam Sibyll. III 27; cf. Alexandrum in cur. poster. ad III 27 et ad hos uersus (frg. II, uol. I 302).

BR^{p}HPV] 1 tenera] e terra *H* ex se creata *H*, excreta P^1, *alt.* e *del.* P^2 2 ue*nit *V*^{2} 3 qu*a *(i er.) H* ut *om. H* 4 dicit *V*^{2} 7 appareret P^{ac} est *om. B*^{1}, *post* proprium *s. l. add. B*^{2} 8 quod *(exp. m. 2) V* omnium *om. P* 9 littera(ru)m *B* 11 quod — subieci] profetis eius uerba sunt subiecta *B* propheta *H* 14 esse *H*^{2} 15 solo P^{ac} 19 intellexis(se) *B* potuisse *in mg. V*^{2} 20 sed] et *H* 21 sibyllam *B* 22 MONON *P* ICTI *B* ΘΙΟC *B* ΚΛΤΙCΤΙCΗC *P* ΥΠΑΡCΟΝ *P* ΚΤΙCΤΗC·Α·ΚΡΑΤΗΤΟ· ΤΥΠΑΡΧΩΝ *V* osmonestitheos ectistes acrateto suparchon *H* 23 αὐτὸς ὃς ἐστήριξε *codd. Sibyll.* ὃ'ἐστήριξε] ICTΘΡΙΞΕΙ *B* τύπον *om. P* μορφῆς] ΜΟΡΦΑΙC *B*, ΦΗC *P*; μορφὴν *codd. Sibyll.* ΜΘΡΟΠΟΝ *B*, ΜΘΡΟΡΩ *V*; μερόπεσσι *(om. τε) coni. uel cum edd. quibusd. Sibyll.* μερόπων μορφήν τε τύπον τε *scribendum putat Struuius, opusc. I 61; cf. Volkmannum, de orac.*

αὐτὸς ἔμιξε φύσιν πάντων, γενέτης βιότοιο.

eadem sanctae litterae continent. deus ergo ueri patris officio 19
functus est, ipse corpus effinxit, ipse animam qua spiramus
infudit, illius est totum quidquid sumus. quomodo id fecerit 20
si nos oporteret scire, docuisset, sicut docuit cetera quae cogni-
tionem nobis et pristini erroris et ueri luminis adtulerunt.

12. Cum ergo marem primum ad similitudinem suam fin- 1
xisset, tum etiam feminam configurauit ad ipsius hominis effi-
giem, ut duo inter se permixti sexus propagare subolem possent
et omnem terram. multitudine obplere. in ipsius autem 2
hominis fictione illarum duarum materiarum quas inter se
diximus esse contrarias, ignis et aquae, conclusit perfecitque
rationem. ficto enim corpore, inspirauit ei animam de uitali 3
fonte spiritus sui qui est perennis, ut ipsius mundi ex contra-
riis constantis elementis similitudinem gereret. constat enim
ex anima et corpore id est quasi ex caelo et terra, quando-

EPITOME 3 s. 13 s.] c. 22, 2 inspirauit ad uitam.

Sibyll. dissert. pag. 16 autuus exteri xeriponor iesmero ponte *H* μερόπων τε —] *distinctione significabam, id quod coniunctione* τε, *fortasse etiam uoce* πάντων *p. 155, 1 indicatur, consulto a Lact. omissum esse — uix enim casu intercidit — uersum qui subsequitur Sibyll. III 28* καὶ θῆρας ποίησε καὶ ἑρπετὰ καὶ πετεεινά, *siue Lact. ipse aut unum uersum* αὐτὸς δ' ἐστήριξε κτλ. *aut hos duos ex libro III desumptos cum uersibus 154, 22 et 155, 1 coniunxit (similis uel licentia uel neglegentia est I 21, 14) siue, id quod minus ueri simile est, uersus qui sunt III 27 et 28, etiam in hoc fragmento fuerunt.* *BR²HPV]* 1 ΑΤΟC *P* ЄΜЄΙΞЄ *R*, ЄΜΙΞЄ̃ *V* ΠΥCΙΝ *B*, ΦΥCΙ *V* ΠΑΝΤЄ *B*, ΤΙΑΝΤΩΝ *P* γενέτης *Stadtmuellerus;* **ΓЄΝЄΟC *(2 litt. eras. uel euan.) B*, ΓЄΝЄΗC *RPV* ΒΙΤΙΟΤΟΙΟ *P*, ΒΙΟΤΟΫ *V* autose maceris inpantoteneas bitio *H* πάντων γενεῆς βιότοιο *edd. interpretationes lat. in RHP, in RH in mg. in 7 uersibus Sibyll. e Lact. congestis, quos codd. quidam Sibyll. aut in extrema praefatione aut loco praefationis habent, u. 154, 23 s. tales leguntur* Αὐτὸς στήριξεν μορφῆς τε τύπον, μερόπων τε Αὐγὰς μῖξε, φύσιν πάντων γενεῆς βιότοιο; *cf. ed. Friedl. sect. alt. pag. VI. IX; ed. Alexand. I pag. XLV. 10.* 2 ⟨sa⟩nctae *B* continen⟨t⟩ *B* 3 effincxit *H* ipsa *R* quam *H* 4 infundit *P* illut *ut uid. B¹, in ras. corr. B²* effecerit *V* 7 mare *H*, matrem *V* 9 mixti *B* sexsus *B¹, alt.* s *del. B³* 10 obplere] operae *H* in *om. B¹P¹, add. B²P²* 11 fictione *H*, fi̇nctione *V²* 12 aquae *B³* 13 fincto *(*n *er.) H* inspirauit *BR e coniectura ut uid., sed recta;* spirauit *HPV; cf.* hominem — inspirauit ad uitam *Epit. 22, 2* ei *om. H* 14 perhennis *R* 15 elementi* *(*s *er.) H*, elementi *P*

quidem anima qua uiuimus uelut e caelo oritur a deo, corpus
4 e terra, cuius e limo diximus esse formatum. Empedocles,
quem nescias utrumne inter poetas an inter philosophos nu-
meres, quia de rerum natura uersibus scripsit ut aput Roma-
nos Lucretius et Varro, quattuor elementa constituit, ignem
aerem aquam terram, fortasse Trismegistum secutus, qui no-
stra corpora ex his quattuor elementis constituta esse
5 dixit a deo: habere namque in se aliquid ignis, ali-
quid aeris, aliquid aquae, aliquid terrae, et neque
ignem esse neque aerem neque aquam neque terram.
quae quidem falsa non sunt: nam terrae ratio in carne est,
umoris in sanguine, aeris in spiritu, ignis in calore uitali.
6 sed neque sanguis a corpore secerni potest sicut umor a terra
neque calor uitalis a spiritu sicut ignis ab aere: adeo rerum
omnium duo sola reperiuntur elementa, quorum omnis ratio
7 in nostri corporis fictione conclusa est. ex rebus ergo diuersis
ac repugnantibus homo factus est sicut ipse mundus ex luce
ac tenebris, ex uita et morte: quae duo inter se pugnare in
homine praecepit, ut si anima superauerit quae oritur ex deo,
sit inmortalis et in perpetua luce uersetur, si autem corpus
uicerit animam dicionique subiecerit, sit in tenebris sempiter-
8 nis et in morte. cuius non ea uis est ut iniustas animas
extinguat omnino, sed ut puniat in aeternum. eam poenam
mortem secundam nominamus, quae est et ipsa perpetua sicut
9 et inmortalitas. primam sic definimus: mors est naturae
animantium dissolutio, uel ita: mors est corporis animaeque

2 diximus] c. 10, 3.

AUCTORES 2—5] cf. Quintil. I 4, 4. 6 Trismegistum] ap. Stob. floril. 11, 23 init. τὰ δὲ ἡμέτερα σώματα — οὐδὲν ἀληθές.

EXPILATORES 11 s.] Isidor. orig. XI 1, 16; de different. rer. XVII 48.

BR^{p}HPV] 1 e *om. H* oritur e caelo *R* 2 ex limo *P* formã tũ *R* empedocles *B* empedoclesq; *V*^{2} 4 uersib; scripsit *V*^{2} 5 ignem] id est ignem *BP* 6 trismegestum *B*, trimegistum *R* 7 dixit esse *B* 8 in se *in mg. V*^{2} 11 est et *H* 13 secerni] separari *B* 14 a] ab *B* 17 mundus] mundus ex bono et malo *R* ipsi *H* 20 inmortali**s (ta *er.*) *B* perpetua in *H* 22 est *om. H* ut' *V*^{2} 25 et *ante* inmortalitas *om. H* primum *V* 26 mors — seductio *om. H*

seductio; secundam uero sic: mors est aeterni doloris perpessio, uel ita: mors est animarum pro meritis ad aeterna supplicia damnatio. haec mutas pecudes non adtingit, quarum animae non ex deo constantes, sed ex communi aere morte soluuntur. in hac igitur societate caeli atque terrae, quorum effigies expressa est in homine, superiorem partem tenent ea quae sunt dei, anima scilicet quae dominium corporis habet, inferiorem autem ea quae sunt diaboli, corpus utique, quod quia terrenum est, animae debet esse subiectum sicut terra caelo. est enim quasi uasculum, quo tamquam domicilio temporali spiritus hic caelestis utatur. utriusque officia sunt, ut hoc quod est ex caelo et deo, imperet, illut uero quod ex terra et diabolo, seruiat. quod quidem non fugit hominem nequam Sallustium, qui ait: sed nostra omnis uis in animo et corpore sita est: animi imperio, corporis seruitio magis utimur. recte, si ita uixisset ut locutus est. seruiuit enim foedissimis uoluptatibus suamque ipse sententiam uitae prauitate dissoluit. quodsi anima ignis est ut ostendimus, in caelum debet eniti sicut ignis, ne exstinguatur, hoc est ad inmortalitatem, quae in caelo est: et sicut ardere ac uiuere non potest ignis, nisi aliqua pingui materia teneatur in qua habeat alimentum, sic animae materia et cibus est sola iustitia, qua tenetur ad uitam. post haec deus hominem qua exposui ratione generatum posuit in Paradiso id est in horto fecundissimo et amoenissimo: quem

EPITOME 23–158, 7] c. 22, 2.
AUCTORES 14] Catil. 1, 2.

BR^{p}HPV] 1 secunda *H* uero — uel ita *om. H* 4 constant|*ės (*ės *ex* tes *m. 3) B*, constant *HP* ex] de *B* 5 has *B* 6 hominem *B* eaque *B*^{1} *(corr. B*^{3}*) H* 7 animae *B*, animas *H* dominum *B* 8 utique *V*^{2} 10 quo* (d *er.) B* quo quasi, *s. l.* tamquam *add. R* temporalis *H* hoc *B* 11 ex] e *H* 12 imperet et *V* et diabolo *PV*, est et diabolo *R*, *om. B*^{1}, *s. l.* diabolo *B*^{3}, est et diabolo *H* 13 salustium *RPV* 14 qui ait *om. B*^{1}, qui addit *add. B*^{3} 16 foedissimis *V*, foedissime (fed- *RP*) *cett.*; *cf. IV 17, 21* se foedis libidinibus immergerent; *III 17, 35* turpissimae uoluptatis adsertor 17 dissolluit, *alt.* l *del. B* 18 ostendi *P* 20 et] nam *B* nisi in *B* 21 teneat *(^{v} i. e.* ur *add. m. 2) V* 22 est] et *V* quae *H* 23 quã exposuit *H* 24 paradyso *V*, *sic saepius* orto *R*.

in partibus orientis omni genere ligni arborumque conseuit, ut ex earum uariis fructibus aleretur expersque omnium laborum deo patri summa deuotione seruiret. tum dedit ei certa mandata, quae si obseruasset, inmortalis maneret, si transcendisset, morte adficeretur. id autem praeceptum fuit, ut ex arbore una quae fuerat in medio Paradiso non gustaret, in qua posuerat intellegentiam boni ac mali. tum criminator ille inuidens operibus dei omnes fallacias et calliditates suas ad deiciendum hominem intendit, ut ei adimeret inmortalitatem. et primo mulierem dolo inlexit ut uetitum cibum sumeret, et per eam ipsi quoque homini persuasit ut transcenderet dei legem. percepta igitur scientia boni et mali pudere eum nuditatis suae coepit absconditque se a facie dei, quod antea non solebat. tum deus sententia in peccatores data eiecit hominem de Paradiso, ut uictum sibi labore conquireret, ipsumque Paradisum igni circumuallauit, ne homo posset accedere, donec summum iudicium faciat in terra et iustos uiros cultores suos in eundem locum reuocet morte sublata, sicut sacrae uoces docent et Sibylla Erythraea, cum dicit:

οἱ δὲ θεὸν τιμῶντες ἀληθινὸν ἀέναόν τε
ζωὴν κληρονομοῦσι, τὸν αἰῶνος χρόνον αὐτοὶ
οἰκοῦντες Παράδεισον ὁμῶς, ἐριθηλέα κῆπον.

EPITOME 7—17] c. 22, 3 s.

AUCTORES 16—18] cf. Theophil. ad Autolyc. 103 A τὸ δὲ δεύτερον — χρίσιν. 20 ss.] frg. II 46 ss.; cf. Theophil. 114 D.

BR^{p}HPV] 1 arborumquae $B^{ar}V^{1}$ 2 fetibus *R* 4 transgressisset B^{1}, transgres'sus' esset B^{2} 6 erat *P edd.* paradisi *RV (cum Vulg. Gen. 3, 3* in medio paradisi*)*, paradi*so *(s cr.) H* 7 quo B^{1}, *corr.* B^{3} ac *PV, cf. V 5, 13; 17, 31; Epit. 22, 3,* et *BRH cum Vulg. Gen. 2, 9. 17; cf. § 18.* tunc *H* 9 decipiendum *P edd., sed cf. Buenemannum* 10 et] sed *H* ut] **ut *B* 11 quo*que *(d er.) H* transgrederet'ur' B^{2} 12 praecepta P^{1}, *corr.* P^{2} 13 abscondit *B* 14 tunc *P* ‹sententia› V^{2} peccatore *B* 15 paradi's'so B^{3} labo**re *(ra ? cr.) B* 16 paradissum *B post* homo *5 litt. eras. H* 18 et sicut *H* 20 θεὸν] ΟΝ *P* ΤϵΙΜΩΝΤϵϹ *BP* ΑΛϵΘΙΝΟΝ *P*, ΑΛΗΤΙΝΩΝ *V* ΑϵΝΑΟΝΤϵ *V cum codd. Theophili,* ΔϵΝΔΟΝΤΑ *B*, ΑΙϵΝϵΟΝΤΑ *R*, *ϹΑΙΝΑΟΝΤϵ *P* Odinetheon timon gesaleo *(alt.* e *ex* c *m. 2)* imanenaonte *H* 21 ΩΗΝ *P* ΚΑΝΡΟΝΟΜΟΥϹϹΙ *V* ΔΙΩΝΟϹ *B*, ΑΛΙΩΝΟϹ *R*, ΑΙΟΝΟϹ *V* ΔΫΤΟΙ *B*, ΑΫΤΟΫ *(alt.* Ϋ *ex* Ι *ut uid.) V* zionen clarcona musitone onostro nonastro *H* 22 ϹΙΚΟΫΝΤϵϹ *P*,

uerum haec quoniam extrema sunt, in extrema operis huius 20
parte tractabimus: nunc ea quae prima sunt explicemus. mors
itaque secuta est hominem secundum dei sententiam, quod
etiam Sibylla in carmine suo docet dicens:

ἄνθρωπον πλασθέντα θεοῦ παλάμαις ἁγίαισιν,
ὅν κ' ἐπλάνησεν ὄφις δολίως ἐπὶ μοῖραν ἀνελθεῖν
τοῦ θανάτου γνῶσίν τε λαβεῖν ἀγαθοῦ τε κακοῦ τε.

sic facta est uita hominis temporaria, sed tamen longa, quae 21
in mille annos prorogaretur. quod diuinis litteris proditum
et per omnium scientiam publicatum cum Varro non ignoraret,

EPITOME 2 s.] c. 22, 5 tum — sententia 8 s.] c. 22, 5.
AUCTORES 5 ss.] VIII 260 ss., cf. I 40 s.

ΟΙΚΟΥΝΤΗϹ *V* ΠΑΡΑΔΙϹΌΝΩΝ *B*, ΠΑΡΑΑϹΟΙΟΝ *R*, ΗΑΡΑΔϹΙϹΟΝ *P*, ΠΑΔΙϹΟΝ *V*; Παράδεισον *cum codd. retinui a Lact., ut uidetur, scriptum,* παραδείσου *codd. Theophili (sed om.* ὁμῶς*) et Struuius, opusc. I 62 conl. Orac. Sibyll. I 26* ЄΡΙΘΗΛЄ⟨?⟩Δ *(post* Є *littera foramine periit) B*, ЄΡΙΟΝΑЄΑ *R*, ΗΡΙΘΗΛΗΑ *V* iscantheo paradissonomos erotede acepon *H interpretationes lat. in R (in mg.) et P*

BR^pHPV] 1 in] tota in *P* cuius *B*¹, *in ras. corr. B*³ 2 partem *B* tractabimus *(*b *ex* u *m. 3)* ëxpönëmüs, *expunxerat m. 2, puncta erasa, B* tractauimus *V*¹ 5 ΑΝΘΡΟΠΟΝΟΝ *B*, ΑΝΟΡΩΠΟΝ *R*, ΑΝΘΡΟΠΟΝ *P*, ΑΝΘΡΩΠΟΝ *V* πλασθέντα] ΠΑΛΔϹ *B*, ΠΑΑϹΘΗΝΤΑ *V* ΘЄΟΙ *V* ΠΛΑϹΜΑΙϹ *P*, ΠΑΑΑΜΑΙϹ *V* ἁγίαισιν *scripsi*, ΑΓΙЄϹϹΙΝ *B*, ΑΤΑΙϹΙΝ *R*, ΑΙΤЄϹΙΝ *P*, ЄΤЄϹϹЄΙΝ *(*T *ex* I *ut uid.) V; an* ἁγναῖσιν *scribendum? cf. Sibyll. VIII 406* ἁγναῖς παλάμῃσι; *in codd. Sibyll. recentiore interpolatione deprauatis* παλάμῃσιν ἐν αὐταῖς. *in altera classe antiquioris memoriae totus uersus corruptus sic* οὐράνιον ἄνθρωπον πλασθέντα θεοῦ παλάμῃσιν; *Struuius I 64* παλάμαις αὐταῖσιν Antropon plasten tatheo palamestin *H* 6 ὅν κ' ἐπλάνησεν *corruptum cum integrioris classis codd. Sibyll. HQV iam Lact. scripsisse uid.:* ΟΝΚЄΠΛΑΝΗϹЄΝ *(*-ϹΙΝ *P) BRP*, ΚΑΙΠΑΑΝΘϹЄΝ *V;* ὅν τ' ἐπλάνησεν *(sic codd. quidam Sibyll., alii* ὃν καὶ *uel* ὃν οὐκ πλάν.*) uel* ὅν τε πλάνησεν *edd. quidam Sibyll. et Lactantii, fort. recte,* ὅν κε πλάνησεν *alii,* ὃν πεπλάνηκεν *Struuius,* ὅν γ' *Hartelius,* ὅν ῥ' ἐπλ. *ego conieci* ΑΝЄΛΘЄΙΝ *BRP, aegre retinui ut fort. a Lact. scriptum,* ΑΝЄΛΘΗΙΝ *V,* ἀπελθεῖν *codd. Sibyll. VIII 261 et I 40* onoe *(*c *m. 2)* planeonofis donos epiemran aelemi *H* 7 ΟΑΝΑΤΟΥ *R*, ΘΑΝΑΤΟΙ *P* ΛΑΒЄΝ *P* ἀγαθοῦ] ΑΤΑΚΘΟΥ *P* ΚΑΚΟΙ *R*, ΚΑΚΟΥϹ *P* ΤΟΥΔΑΝΑΤΟΥ ΓΟΝϹΙΝΤЄ ΛΑΒΙΝΑΓΑΘΟ Υ ΚΑΙ ΚΑΚΟΙ *V* thu thacu ignosinthela uinacathotheca come *H interpretationes lat. in R (in mg.) et P* 8 si⌜c⌝ *B*³ ⌜uita⌝ *V*² temporalia *P^ac, corr. m.1?,* temporalis *H fort. recte, cf. Epit. 22, 5* 9 prorogabatur *B*¹, -retur *corr. B*³, propagaretur *H*, propagaretur *V*² 10 scientia *H* non] ⌜ñ⌝ *V*²

argumentari nisus est, cur putarentur antiqui mille annos
22 uictitasse. ait enim, aput Aegyptios pro annis menses
haberi, ut non solis per duodecim signa circuitus fa-
ciat annum, sed luna, quae orbem illum signiferum
triginta dierum spatio lustrat. quod argumentum per-
spicue falsum est: nemo enim tunc millesimum annum trans-
23 gressus est, nunc uero qui ad centesimum perueniunt, quod
fit saepissime, mille certe ac ducentis mensibus uiuunt. et
auctores idonei tradunt ad centum uiginti annos perueniri
24 solere. sed quia ignorabat Varro cur aut quando esset uita
hominis deminuta, ipse deminuit, cum sciret, mille et quadrin-
gentis mensibus posse hominem uiuere.

1 13. Deus autem postea cum uideret orbem terrae malitia
et sceleribus obpletum, statuit humanum genus diluuio perdere.
sed tamen ad multitudinem reparandam delegit unum, quod
2 corruptis omnibus singulare iustitia supererat exemplum. hic
cum sescentorum esset annorum, fabricauit arcam, sicut ei
praeceperat deus, in qua ipse cum coniuge ac tribus filiis to-
tidemque nuribus reseruatus est, cum aqua uniuersos montes
3 altissimos operuisset. deinde orbe siccato exsecratus iniusti-
tiam prioris saeculi deus, ne rursus longitudo uitae causa esset
excogitandorum malorum, paulatim per singulas progenies de-
minuit hominis aetatem atque in centum et uiginti annis me-
4 tam conlocauit, quam transgredi non liceret. ille uero cum
egressus esset ex arca, sicuti sanctae litterae docent, terram

EPITOME 22—24] c. 22, 5.

BR^{p}HPV] 1 cur — ait enim] ait enim *(exp. m. 3), deinde 3 uersus uacuos reliquit m. 1, uerba* cum *(sic)* putarentur — ait enim *add. m. 3 B* putarent *P* annis *B (i. e. B^{3}) P* 2 annos *B^{1}, corr. B^{3}* 3 circuitu *H* 4 lunae *BH* 5 est *ante* perspicue, *om. post* falsum *H* 6 tum *B, fort. recte* milesimum *PV* transgressum *V^{1}, in ras. corr. V^{2}* 7 est *om. P* centesimum annum *H* 9 actores *R* C et XX *R*, centum et uiginti *H* peruenire *RP* 11 diminuta *B* et *om. B* *supra* quadringentis *add.* quadraginta *B^{3}* 13 malitiae *P* 14 dilluuio *B^{1} (pr.* l *del. B^{3}) H* 15 diligit *H* 16 singulari *H* superaret *H* 17 DC *P^{2}*, sexcentorum *V* archã *R, pariter § 4* ei *om. R* 18 ac] et *H* 19 seruatus *P* 20 exsecratur *B^{1}, corr. B^{3}* 21 rursum *B*, russus *V* 22 diminuit *PV* 24 licet *B* 25 sicut *R*, sicutĩ *H^{2}* sanctae litterae] sc̃i sc̃ae *P*

studiose coluit ac uineam sua manu seuit. unde arguuntur qui auctorem uini Liberum putant. ille enim non modo Liberum, sed etiam Saturnum atque Uranum multis antecessit aetatibus. qua ex uinea cum primum fructum cepisset, laetus factus bibit usque ad ebrietatem iacuitque nudus. quod cum uidisset unus ex filiis, cui nomen fuit Cham, non texit patris nuditatem, sed egressus etiam fratribus indicauit. at illi sumpto pallio intrauerunt auersis uultibus patremque texerunt. quae facta cum pater recognosset, abdicauit atque expulit filium. at ille profugus in eius terrae parte consedit quae nunc Arabia nominatur, eaque terra de nomine eius Chanaan dicta est et posteri eius Chananaei. haec fuit prima gens quae deum ignorauit, quoniam princeps eius et conditor cultum dei a patre non accepit maledictus ab eo: itaque ignorantiam diuinitatis minoribus suis reliquit. ab hac gente proximi quique populi multitudine increscente fluxerunt. ipsius autem patris posteri Hebraei dicti: penes quos religio dei resedit. sed et ab his postea multiplicato in inmensum numero cum eos angustiae locorum suorum capere non possent, tum adulescentes uel missi a parentibus uel sua sponte, cum rerum penuria cogeret, profugi ad quaerendas sibi nouas sedes huc atque illuc dispersi omnes insulas et orbem totum repleuerunt et a stirpe sanctae radicis auulsi nouos sibi mores atque instituta pro arbitrio condiderunt. sed omnium primi qui Aegyptum occupauerant caelestia suspicere atque adorare coeperunt. et quia

BR^{p}*HPV]* 1 uinea B^{1} (m *add.* B^{3}) *H* sua manu *om. B* suam *P* seruit *H* 2 actorem *RP* 6 e *RHV* chan *B* cham . non V^{1}, chan // non V^{2} 7 at] et *B* 8 palleo *B* auersib; *P* 9 recognouisset *R*, recognosceret *H* 10 arauia *R* 11 ea quae V^{2} de] ex *B* chanan *HV* Chanaan — Chananaei] chanaan naei P^{1}, *sed* naei *exp.* $P^{2?}$, dicta est et posteri eius chana *in mg. add.* P^{2} 12 chananei *BRHV* hae *V* gens] progenies *BH* 13 et *om. P* uultum *B* 15 populi *om. P* populi multitudine populi *R* 16 crescente *B* 17 hebrei *BH*, *sic saepissime omnes codd.* dei *om. P* sed et *om. P* et^{2} B^{3} ab^{2} V^{2} 18 multiplicati *B* numerum *B* 19 suorum *om. P* 20 cogeret et *P* 22 insulas *add.* P^{2} a] a*** (lii *? er.*) *B*, ab *H* 24 occuparant *R*, occupauerunt *HPV*^{1}, -unt *in* ant *corr.* V^{2} 25 suscipere *R*, suspicere V^{2}

neque domiciliis tegebantur propter aeris qualitatem nec ullis in ea regione nubibus subtexitur caelum, cursus siderum et effectus notauerunt, dum ea saepe uenerantes curiosius ac li-
11 berius intuentur. postea deinde portentificas animalium figuras quas colerent commenti sunt quibusdam prodigiis inducti,
12 quorum mox auctores aperiemus. ceteri autem qui per terram dispersi fuerant admirantes elementa mundi, caelum solem terram mare, sine ullis imaginibus ac templis uenerabantur et his sacrificia in aperto celebrabant, donec processu temporum potentissimis regibus templa et simulacra fecerunt eaque uictimis et odoribus colere instituerunt. sic aberrantes a notitia
13 dei gentes esse coeperunt. errant igitur qui deorum cultus ab exordio rerum fuisse contendunt et priorem esse gentilitatem quam dei religionem, quam putant posterius inuentam, quia fontem atque originem ueritatis ignorant. nunc ad principium mundi reuertamur.

1 14. Cum ergo numerus hominum coepisset increscere, prouidens deus ne fraudibus suis diabolus, cui ab initio dederat terrae potestatem, uel corrumperet homines uel disperderet, quod in exordio fecerat, misit angelos ad tutelam cultumque generis humani: quibus praecepit ante omnia, ne terrae contagione maculati substantiae caelestis amitterent dignitatem. scilicet id eos facere prohibuit quod sciebat esse facturos, ut

6 mox — aperiemus] c. 16.
EPITOME 17—163, 6] c. 22, 6. 9—11.
AUCTORES c. 14. 15] cf. Minuc. Fel. c. 26, 7 ss.; 27.

BR^{p}HPV] 1 neque domiciliis] domiciliis non *R* pro aeris qualitate *R supra* nec ullis *add.* ł enĩ, *sed lectio non satis certa, V* 2 nubibus V^{2} obtexitur *H* cursus *(alt.* s *ex* m) H^{2} 3 defectus *P edd., sed cf. Epit. 21, 4* uenerantur *B* libentius *Volkmannus, epist. gratul. pag. 6* 4 intuentes *B* portificas *V* 5 commenti** *(*ti *er.) B* 6 actores *R* 7 fuerunt *BPV, uix recte* ammirantes V^{1}, *in ras. corr.* V^{2} solẽ *(˜ m. 2) H* 9 hiis *P* 11 aberrantis B^{1}, *corr.* B^{2} 12 dei *om. P* 17 cur V^{1}, cñ* V^{2} hominis *R* 18 zabulus B^{1}, zabulus B^{2}, zabulus B^{3} 19 hominem *P* 20 exordio] exordio rerum *B* 21 quibus] quibus quia liberum arbitrium erat datum *B* 22 maculati* *(*s *er.) H* 23 id eos] ideo et is *P*

ueniam sperare non possent. itaque illos cum hominibus 2
commorantes dominator ille terrae fallacissimus consuetudine
ipsa paulatim ad uitia pellexit et mulierum congressibus in-
quinauit. tum in caelum ob peccata quibus se inmerserant 3
non recepti ceciderunt in terram. sic eos diabolus ex angelis
dei suos fecit satellites ac ministros. qui autem sunt ex his 4
procreati quia neque angeli neque homines fuerunt, sed mediam
quandam naturam gerentes, non sunt ad inferos recepti sicut
in caelum parentes eorum. ita duo genera daemonum facta 5
sunt, unum caeleste, alterum terrenum. hi sunt immundi
spiritus, malorum quae geruntur auctores, quorum idem dia-
bolus est princeps. unde illum Trismegistus daemoniarchen 6
uocat. daemonas autem grammatici dictos aiunt quasi δαή-
μονας, id est peritos ac rerum scios: hos enim putant deos
esse. sciunt illi quidem futura multa, sed non omnia, quippe
quibus penitus consilium dei scire non liceat, et ideo solent
responsa in ambiguos exitus temperare. eos poetae et sciunt 7
esse daemonas et locuntur. Hesiodus ita tradit:

EPITOME 12 daemoniarchen] c. 24, 1. 16 s. et — temperare] c. 23, 7 ut — deludant. 17—164, 2] c. 23, 1.

AUCTORES 12 Trismegistus] ? 13 grammatici] cf. uetera lexica (ex Platon. Cratyl. 398 B).

EXPILATORES 13—15] Isidor. orig. VIII 11, 15.

BR^{p}HPV] 1 possent (e *ex* u *m. 1 ?) P* 2 com**morantes (me *er.) B*, omnes commorantes *P* 3 ipsa *V^{2}* 4 in quibus *H* 5 ceciderunt] ceciderunt rursus *R* eos *B^{3}* 6 satellites *(2 litt. s. l. er.) B* 7 quia *om. P* 8 naturam] notitiam *B^{1}, corr. B^{3}* ad] apud *H* 9 demonum *B, sic saepissime omnes codd.; ex* demonium *hoc* d*minium *V m. 2, illud restituit m. 3* e *supra* o *et* o *supra pr.* i *addens* facta *(*f *ex* p*) H^{2}* 10 *post* sunt *s. l.* ut *P^{2}* caelestem *P* hii *PV* inmundi* *(*s *er.) H* 11 spiritus malorum] spiritis spiritus malorum *in ras. ex 15 litt. V^{2}* malorumq; *P* gerentur *H^{1}* actores *R* 12 trismegitus *B^{1}*, trismegestus *B^{2}* daemoniarchen *Epit. 24, 1,* demoniarchen *(*r *s. l. V) BRHV*, daemoniarchem *P*, δαιμονιάρχην *edd., sed cf. 16, 12* 13 demones *B* ΔΑΙΜΟΝΑC *V*, ΔΗΜΟΝΑC *BR*, dammonas *H*, dęmonas *P* 14 hoc *V* 17 et *om. H* 18 demones *B*, daemones *H* et] ut *H* loquuntur *HP* esiodus *BHV^{ac}* tradidit *H*

τοὶ μὲν δαίμονές εἰσι Διὸς μεγάλου διὰ βουλὰς
ἐσθλοί, ἐπιχθόνιοι, φύλακες θνητῶν ἀνθρώπων.

8 quod idcirco dictum est, quoniam custodes eos humano generi deus miserat; sed et ipsi, cum sint perditores hominum, custodes tamen se uideri uolunt, ut ipsi colantur et deus non cola-
9 tur. philosophi quoque de his disserunt. nam Plato etiam naturas eorum in Symposio exprimere conatus est et Socrates esse circa se adsiduum daemona loquebatur, qui puero sibi
10 adhaesisset, cuius nutu et arbitrio sua uita regeretur. magorum quoque ars omnis ac potentia horum adspirationibus constat, a quibus inuocati uisus hominum praestigiis obcaecantibus fallunt, ut non uideant ea quae sunt et uidere se putent illa
11 quae non sunt. hi ut dico spiritus contaminati ac perditi per omnem terram uagantur et in solacium perditionis suae
12 perdendis hominibus operantur. itaque omnia insidiis fraudibus dolis erroribus conplent: adhaerent enim singulis hominibus et omnes ostiatim domos occupant ac sibi geniorum nomen adsumunt; sic enim latino sermone daemonas inter-

EPITOME 3 s.] c. 22, 9. 11. 4—6] c. 23, 1 ut — crederent. 7—9] c. 23, 2. 9—13] c. 23, 6. 14 s. solacium] c. 22, 11. 16—165, 3] c. 23, 3.
AUCTORES 1 s.] Op. et D. 122 s. § 9] cf. Minuc. Fel. c. 26, 9. 12. 7 in Symposio] 202 E s.

BR²HPV] 1 τοὶ] ΟΙ *B* ΙCΙ *B* ΛΙΟC *P* ΛΙΛ *P* Toimen daemones . isiodus megalu diabulas . *H* ΤΟΥΜΘΝ ΑΛΙΜΟΝΑ ΙCΘΙCΙ ΟΔΙΟC ΜΘΓΑΛΟ ΙΜΘΓΑΛΟΥΔΙΑ ΒΟΙΑΑC *V* 2 ΘΤΙΧΘΟΝΟ *P* ΦΥΛΑΙΚΘC *B* ē . inluephieon lupilaces thineton . antropon . *H* ΘCΤΑΙΟ ΘΠΙΧΘΟΝΙΟΙ ΦΥΛΑΚΑΙCΘΝΗ ΘΟΝΑΝΘΡΩΠΩΝ *V* *interpretatio lat. in R (in mg.) et P cf. Struuium, opusc. I 136.* 3 iccirco *R* 4 et *om. B* 5 et deus non colatur *om. B* 6 philosophi *V²* hiis *P* 7 synphonio *(corr. m. 2) B* 8 adsiduum *V²* daemonam *P;* daemonem *Epit. 23, 2* loquebatur] fatebatur *R* 9 gereretur *H* 10 ac] et *H* 11 ob*ce**cantibus *(s et* na *? er.) B* 12 falluntur *H* 13 hi *B²* 14 in *om. RPV edd., sed cf. Minuc. Fel. c. 26, 8* ad solacium calamitatis suae non desinunt *(sc.* daemones*)* perditi iam perdere *et Epit.* ut habeant solacium perditionis suae 15 operantur *H²* fraudibus insidiis *P* 16 cō|plent *B,* conpellent *H,* complent *V²* adhaerent enim] adherentium *(corr. m.2) V* 17 omnis *B¹ (corr. B³) RHV¹* 18 sic enim — interpretantur *cicit Volkmannus, obseruat. miscell. 1872, pag. 14* demones *B*

pretantur. hos in suis penetralibus consecrant, his cotidie 13
⟨uina⟩ profundunt, et scientes daemonas uenerantur quasi terrestres deos et quasi depulsores malorum quae ipsi faciunt et inrogant. qui quoniam spiritus sunt tenues et inconprehen- 14
sibiles, insinuant se corporibus hominum et occulte in uisceribus operati ualetudinem uitiant, morbos citant, somniis animos terrent, mentes furoribus quatiunt, ut homines his malis cogant ad eorum auxilia decurrere.

15. Quarum omnium fallaciarum ratio expertibus ueritatis 1
obscura est. prodesse enim putant eos, cum nocere desinunt, qui nihil possunt aliut quam nocere. dicat fortasse aliquis 2
colendos ergo esse, ne noceant, siquidem possint nocere. nocent illi quidem, sed iis a quibus timentur, quos manus dei potens et excelsa non protegit, qui profani sunt a sacramento ueritatis.
iustos autem id est cultores dei metuunt, cuius nomine adiu- 3
rati de corporibus excedunt: quorum uerbis tamquam flagris uerberati non modo daemonas esse se confitentur, sed etiam nomina sua edunt, illa quae in templis adorantur. quod plerumque coram cultoribus suis faciunt, non utique in obprobrium religionis, sed honoris sui, quia nec deo per quem adiurantur nec iustis quorum uoce torquentur mentiri possunt. itaque maximis saepe ululatibus editis uerberari se et ardere 4
et iam iamque exire proclamant: tantum habet cognitio dei 5

EPITOME 4—8] c. 23, 8.

BR^{p}HPV] 1 consecrant] conlocant *B* cot*idie *(*t *in ras. m. 3) B* 2 uina *addidi conl. VI 2, 1,* merum *add. edd.;* profundunt *BHPV,* profundunt preces *R* demones *B* 6 operantur *B* ualitudinem *RV* morbo *R* somnes *(sic corr. m. 2) H* 7 hominibus *V* cogantur *Hartelius* 8 deorum *P* 10 prodeesse *H* cum] quod *B*[1]*, corr. B*[3] 11 quam] nisi *V, fort. recte* 12 colendos — nocent illi] colendos ergo noceant illi *P* n*e*n*oceant *V*[2] possint] possĭt *(˜ m. 2) V,* possunt *cett.* 13 iis *edd.,* his *BRHV,* hiis *P* 14 qui*a*) *B*[3] 15 custores *V* 16 abscedunt *B* flagellis *H,* fraglis *V* 17 daemones *H* esse se] esse *se*) *B*[3]*,* sese *H* 18 nominauerant *ut uid. B*[1]*,* nomina sua edunt *in ras. corr. B*[3] odorantur *B* quod] et *H* 20 sed *V,* et *cett.* quia] qui *B* adiurantur *V*[2] 22 editis *in ras. ex. 9 litt., quarum extrema* s, *B*[3] uerberari *(*ari *in ras. ex 2 litt. m. 3) B* 23 iam *om. P* habet*) *B*[3] dei ac]****" | *(extrema litt. erasa fuerat* t, *s. l.* a *add. m. 2, post eras.)* deȧua *(*i *m. 2,* su *exp. et* c *add. m. 3) B*

ac iustitia potestatis. cui ergo nocere possunt nisi iis quos
6 habent in sua potestate? denique adfirmat Hermes eos qui
cognouerint deum non tantum ab incursibus daemonum tutos
esse, uerum etiam ne fato quidem teneri. μία inquit φυλακὴ
εὐσέβεια. εὐσεβοῦς γὰρ ἀνθρώπου οὔτε δαίμων κακὸς οὔτε 5
εἱμαρμένη κρατεῖ. θεὸς γὰρ ῥύεται τὸν εὐσεβῆ ἐκ παντὸς
κακοῦ. τὸ γὰρ ἓν καὶ μόνον ἐν ἀνθρώποις ἐστὶν ἀγαθὸν εὐ-
σέβεια. quid sit autem εὐσέβεια, ostendit alio loco his uerbis:
7 ἡ γὰρ εὐσέβεια γνῶσίς ἐστιν τοῦ θεοῦ. Asclepius quoque
auditor eius eandem sententiam latius explicauit in illo ser- 10
8 mone perfecto quem scripsit ad regem. uterque uero dae-
monas esse adfirmat inimicos et uexatores hominum,
quos ideo Trismegistus ἀγγέλους πονηρούς appellat: adeo non
ignorauit ex caelestibus deprauatos terrenos esse coepisse.

AUCTORES 4 et 9 coniuncta ap. Patricium pag. 51ª sq. 4] cf. Cyrill. c. Iulian. l. IV, uol. VI 130 E Aub. 9] Poemand. c. 9, 4 (pag. 62, 8 Parthey). 13] cf. Ps.-Apulei. Asclep. c. 25 (p. 48, 15 Goldb.): nocentes angeli.

BRᵖHPV] 1 potestatis *B*³ his *BHPV* 2 habeant *V*² hos *B* 3 cognouerunt *BP*, cognouer *V*¹, ~ *del. et* int *s. l. add. V*² 4 esse *om. R* μία — ἀγαθὸν εὐσέβεια (7)] una *B m. 1, graeca desunt, in spatio relicto haec* ᵇᵈbonum pietas αὐτὴ *et in inf. mg. interpretat. lat. add. m. 3* μία] MIATAP *(i. e.* μία γὰρ*) P, sed interpretatio lat. in P incipit* una inquit custodia pietas ΦΥΛΑΚΗ *V* μία — κρατεῖ (6)] Mia inquid plas lace esseuiesse bugaran tropontae demancarcis utimarmen gicrathi *H* 5 ЄСЄ-ВІЄ *P*, ЄΥСЄВІА *V* ΥСЄВΟΥС *P*, ЄІСΠΒΟΥС *V* *prius* οὔτε] ΟΥСЄ *P*, ΟΥΤΗ *V* *alt.* οὔτε] ΟΥ *P* 6 ЄΙΜΑΡΜΗΝЄ *V* ΚΡΑΤΙΗ *V* ΚΑΡ *P* ἐκ] Κ *P* θεὸς — κακοῦ] theos girantitone yuseue . ex pantou caeo *H* 7 ΤΑΡ *P* μόνον] ΚΟΙΝΟΝ *R* ΑΝΤΡΩΠΟΙС *P* ΑΙΑΘΟΝ *P*, ΑΓΑΘΟΝ *(*Γ *ex* Ν*) V* τὸ γὰρ — εὐσέβεια] to garem ceono miatropis . ẽ . iu agathonie yseuiae *H* *interpretationes lat. in B (add. m. 3) RP apud Cyrill. locus plenior est cf. Struuium, opusc. I 137* 8 eusebia *B*, yseuia *H*², ЄΥСЄ-ВЄΙΑ pietas *P*, ЄΙСЄВЄΙΑ *V* ostendit *om. R* his] in his *R* 9 ἡ γὰρ — τοῦ θεοῦ *om. B*¹, pietas enim est dñi *add. B*³ γὰρ] ΙΑΡ *V* ΤΝΩСΙС *P* ΤΟΙ *R* ἡ γὰρ εὐσέβεια — θεοῦ] Eyseuia ignosises tintutheu *H* quodque *H* 10 adiutor *B* sermo *V* 11 demones *B* 12 esse] et esse *P*, *om. H* 13 idem *R* trismagistus *H* ΑΓΓΕΛΟΥС ΠΟΝΗΡΟΥС *R*, *om. B*¹, *s. l.* angelos nequissimos *add. B*³, angelos ponerus *H*, angelos ΑΝΤЄΛΟΥС malos ΠΟΝΗΡΟΥС *P*, angelos malignos ΑΝΓЄΛΟΥС ΠΟΝЄΡΟΥС *V* appellans *B*², appella** *(*ui *er.*, t *m. 2) V*

16. Eorum inuenta sunt astrologia et haruspicina et auguratio 1
et ipsa quae dicuntur oracula et necromantia et ars magica et
quidquid praeterea malorum exercent homines uel palam uel
occulte: quae omnia per se falsa sunt, ut Sibylla Erythraea
testatur:

ἐπεὶ πλάνα πάντα τάδ' ἐστιν,
ὅσσαπερ ἄφρονες ἄνδρες ἐρευνῶσιν κατὰ ἦμαρ.

sed idem ipsi auctores praesentia sua faciunt ut uera esse 2
credantur: ita hominum credulitatem mentita diuinitate delu-
dunt, quod illis uerum aperire non expedit. hi sunt qui fin- 3
gere imagines et simulacra docuerunt, qui ut hominum mentes
a cultu ueri dei auerterent, effictos mortuorum regum uultus
et ornatos exquisita pulchritudine statui consecrarique fecerunt
et illorum sibi nomina quasi personas aliquas induerunt. sed 4

EPITOME 1 s. astrologia — auguratio] c. 23, 5. 2 oracula et necromantia] c. 23, 7. ars magica] c. 23, 6. 4 s. omnia per se falsa] c. 23, 5. 8 s. praesentia sua] c. 23, 7. 9 s.] c. 23, 7 ut mentes — deludant. 10—13] c. 23, 4 hi memorias — docuerunt.

AUCTORES 6 s.] III 228 s.

EXPILATORES 1 s.] Isidor. orig. VIII 9, 3.

BR²HPV] 1 uenta *P* haruspicinae *H*, haruspicina P^2, *aruspicina *(h er.) V* *cf.* auguratum *Epit.* 2 nigromantia *(ni ex* ne *m. 2) P*, necromantia V^2; necyomantias *Epit.* 3 *alt.* uel B^3 4 que *ex* quae B^2, quae *restituit* B^3 palam B^1, fals*a* *corr.* B^3 6 *graeca om.* B^1, *in inf. mg. add.* B^3 ЄΠЄΙ *R*, ЄΠΙ *(È- B^3)* B^3PV, τὰ *(uel* καὶ) γὰρ *codd. Sibyll.* πλάνα] ΠΛΑΝΑ *PV* πάντα] ταῦτα *codd. quidam Sibyll.* τάδ' *om.* B^3 ЄЄΤΙΝ *P* τάδ' ἐστιν] πέφυκεν *codd. Sibyll.* Epiplana apantata lestin *H* 7 ὅσσαπερ] OCACΥЄΙ *(sed* Є *minus cert.), sequitur* ει*α *ut uid. per compend. scriptum* B^3, ΑΠЄΡ *V*, ὅσσα κεν *codd. Sibyll.* ЄЄΘЄΥΝΩCΙ B^3, ЄΡЄΥΝΩΟCΙ *R*, ЄΠЄΥΝΩ-CIN *V* ΚΑΤЄΜΑΡ B^3, ΚΤΝΜΑΡ *R*, ΚΑΤΑЄΜΑΡ *V* OCCA[illegible]ЄΡ ΑΦΡΟΝΟC ΑΝЄΡЄC ЄΠЄΥΡΩ CINΚΑΤΑΗΩΡ *P* oysaperafrones andrese sereunsin catatheman *H* *interpretationem lat. B m. 1, quamquam graeca omisit, in mg. add. hanc* quia falsa sunt omnia quae insipientes homines · cottidie nominantur *(sic), alia in P* *cf. Struuium, opusc. I 64* 8 actores *R* facient *P* 9 hominis B^1, *corr.* B^3 credulitate *H* diuinatione *ex Epit. 23, 7 uir doctus, miscell. obseruat. vol. IV (1734) p. 416* 10 qu*d *(i ? er.) B* ueram *Volkmannus, obseruat. miscell. 1872, pag. 13* pingere *B* 11 qui ut] qui* *(a er.) B* 12 auerterunt *B* et fictos *BH*, effectos V^2 13 consacrariquae B^1, consecrariqu*e B^3

eos magi et ii quos uere maleficos uulgus appellat, cum artes
suas exsecrabiles exercent, ueris suis nominibus cient, illis
5 caelestibus quae in litteris sanctis leguntur. hi porro incesti
ac uagi spiritus ut turbent omnia et errores humanis pectori-
bus offundant, serunt ac miscent falsa cum ueris. ipsi enim
caelestes multos esse finxerunt unumque omnium regem Iouem
eo, quod multi sint in caelo spiritus angelorum et unus domi-
nus ac parens omnium deus: sed ueritatem mentitis nominibus
6 inuolutam ex oculis abstulerunt. nam deus, ut in principio
docui, neque nomine, cum solus sit, eget neque angeli, cum
sint inmortales, dici se deos aut patiuntur aut uolunt: quorum
unum solumque officium est seruire nutibus dei nec omnino
7 quicquam nisi iussu facere. sic enim mundum regi a deo
dicimus ut a rectore prouinciam: cuius apparitores nemo socios
esse in regenda prouincia dixerit, quamuis illorum ministerio
8 res geratur. et hi tamen possunt aliquid praeter iussa recto-
ris per ipsius ignorantiam, quae est condicionis humanae: ille
autem praeses mundi et rector uniuersi, qui scit omnia, cuius
diuinis oculis nihil saeptum est, solus habet rerum omnium
potestatem nec est in angelis quicquam nisi parendi necessitas.
9 itaque nullum sibi honorem tribui uolunt, quorum honor omnis
in deo est, illi autem qui desciuerunt a dei ministerio, quia

9 ut in principio docui] I 6,4 s.; 7, 5—8. *EPITOME* 5 s. 8 s.] c. 23,4. *EXPILATORES* 1] cf. Augustin. de ciu. dei X 9 (pag. 415, 13); Isidor. orig. VIII 9, 9.

BR^pHPV] 1 ii *edd.*, hii *B*, hi *cett.* maleficio *H* *post* cum *add.* autem *B*³ 2 suos *P* scient *H*, c̃ient *V* 3 sancti*s *(s er.) B* p'or'ro *H*² ingesti *V* 4 ut turbent] obturbant *B*¹, *corr. B*³ 5 offundant *(pr.* u *ex* e *m. 1,* a *ex* u *m. 2) B* 6 caelestis *B* 7 sunt *B* dominus *om. H* 8 men'tit'is *P*², mẽtitis *(~ m. 2) V* 10 neque] qui neque *H* homine *V*¹ eget cum solus sit *P* 11 immortales *(o ex* i *m. 2) P* 'dici se deos' *B*³ 13 iussum *B*, iussi *H; an* eius iussu? regi mundum *H* 14 decimus *V* nemo] immo *B* *in* socios *del.* oc *B*², socios eius *R* 15 dixerim *B* 16 gerantur *B* hii *BP* tamen et *P* 17 illo *P* 18 parens *B*, praesens *H* uniuersitatis *B* scit] fecit *B* 19 sęptum *V*, septum *cett.* rerum omnium] rerum 'cum' *(s. l. m. 3)* filio suo omnium *P* 20 'in' *B*³ 21 omnis *om. V* 22 est, illi] est per angelos refugas fieri prodigia responsa in templis dari nocentes plerumque puniri ut his monstris atque terroribus adhibitis ipsi dii putentur illi *P* qui'a' *B*³

sunt ueritatis inimici et praeuaricatores dei, nomen sibi et cultum deorum uindicare conantur, non quo ullum honorem desiderent — quis enim perditis honor est? — nec ut deo noceant, cui noceri non potest, sed ut hominibus: quos nituntur a cultu et notitia uerae maiestatis auertere, ne inmortalitatem possint adipisci, quam ipsi sua nequitia perdiderunt. offundunt ita- 10
que tenebras et ueritatem caligine obducunt, ne dominum, ne patrem suum norint, et ut facile inliciant, in templis se occulunt et sacrificiis omnibus praesto adsunt eduntque saepe prodigia, quibus obstupefacti homines fidem commodent simulacris diuinitatis ac numinis. inde est quod ab augure lapis nouacula 11
incisus est, quod Iuno Veiens migrare se Romam uelle respondit, quod Fortuna Muliebris periculum denuntiauit, quod Claudiae manum nauis secuta est, quod in sacrilegos et Iuno nudata et Locrensis Proserpina et Ceres Milesia uindicauit et Hercules de Appio et Iuppiter de Atinio et Minerua de Caesare, hinc quod serpens urbem Romam pestilentia liberauit Epidauro accersitus. nam illuc daemoniarches ipse in figura sua sine 12
ulla dissimulatione perlatus est, siquidem legati ad eam rem

EPITOME 1—8] c. 23, 4. 9 sic — ueniret. 6—11] c. 23, 7 in templis — credant. 14 (sacrilegos)] c. 23, 9. 17 s. serpens — in figura sua] cf. c. 22, 3 (serpens — ministris). 6.

AUCTORES 11—16 ab augure — de Caesare] cf. supra c. 7, 8—22. 16—170, 1] cf. Valer. Max. (et epit. Paridis) I 8, 2.

EXPILATORES § 11] cf. Augustin. de ciu. dei X 16 (p. 427,27—32).

BRᵛHPV] 1 *alt.* et *in ras.* B^3, *s. l.* *V* 2 quo *(*o *in ras. ex* a *?)* B^3, quo* *(*d *er.)* *H* 3 deum *HPV* 4 ut B^3 5 notitia* *(*e *er.)* *V* magestatis *P*, *sic saepius* possent BV^1, e *in* i *corr.* V^2 6 qua *H* offendunt V^1 7 ueritatis *R* deum *H* ne] et *P*, ne V^2 8 inliceant *B* occultunt *(corr. m. 2)* *V* 9 sunt *B* 11 augure] haruspice *B* lapis V^2 12 quod B^3 ueiensis *B*, uegiens *H* 13 mulieris *H* clauide V^1, clau*de V^2 15 lucrensis *B* herculis *P* 16 apio *B* antinio *(exp. m. 2)* *P* minerue V^1 de] e* *(*t *er.)* *H* hinc] hinc est *H* 17 serpens** *(*da *er.)* *B* pestilicentia *V* *ex* accersitus *hoc* arces***** B^3 arcessitus *H edd.*, *sed cf. Valer. Max. (et Paridem)* quam si ab Epidauro Aesculapius esset accersitus 18 illud HV^1 daemoniarches *H*, demon B^1, demon B^3, demoniarches *R*, demoniaarches *P*, demonio arches *V*; *cf. c. 14, 6;* δαιμονιάρχης *edd.* 19 remissi P^1 *(*rẽmissi P^2*)* *V*

13 missi draconem secum mirae magnitudinis aduexerunt. in oraculis autem uel maxime fallunt, quorum praestrigias profani a ueritate intellegere non possunt, ideoque ab ipsis adtribui putant et imperia et uictorias et opes et euentus prosperos rerum, denique ipsorum nutu saepe rem publicam periculis inminentibus liberatam, quae pericula et responsis denuntia-
14 uerint et sacrificiis placati auerterint. sed omnia ista fallaciae sunt. nam cum dispositiones dei praesentiant, quippe qui ministri eius fuerunt, interponunt se in his rebus, ut quaecumque a deo uel facta sunt uel fiunt, ipsi potissimum facere aut fecisse uideantur, et quotiens alicui populo uel urbi secundum dei statutum boni quid inpendet, illi se id facturos uel prodigiis uel somniis uel oraculis pollicentur, si sibi templa, si honores, si sacrificia tribuantur. quibus datis cum illut acciderit quod necesse est, summam sibi pariunt uenerationem.
15 hinc templa deuouentur et nouae imagines consecrantur, mactantur greges hostiarum, sed cum haec facta sunt, nihilo minus
16 tamen uita et salus eorum qui haec fecerint immolatur. quotiens autem pericula impendent, ob aliquam se ineptam et leuem causam profitentur iratos, sicut Iuno Varroni, quod for-

EPITOME 13—15 prodigiis — uenerationem] c. 23, 8 somnia — augeant. 16 templa — consecrantur] c. 23, 4.

AUCTORES § 16] cf. Valer. Max. I 1, 16.

BR²HPV] 1 drachonem *H* atuexerunt *P*, attulerunt *BRHV, sed cf. Valer. Max.* anguis . . . urbi se nostrae aduehendum restituit *et Paridem* immensae magnitudinis serpens . . . Romam pro deo aduectus 2 prestrigias *P*, praestigias *(pre- B) cett.* 3 ueritatem *(exp. m. 3) B* ‹ab ipsis› *R²* 5 ipsorum] horum *B* nūtu *ex* nutiis *(n add. m. 1 uel 2) partim ras. corr. B³* 6 et *om. P* 7 auerterunt *H*, auerterent *V* fallaciae *V* 8 nam *om. P* praesentiarū *ut uid. B¹, in ras. corr. B²* qui *om. P* 9 ‹his› *B²* 10 dño *P* uel *(ante* facta*) om. BP, recte?* fiunt] sunt *B¹, corr. B³* *an* ‹aut› facere *?* 11 ut *(sic) V¹, ł* aut *s. l. V²* et quotiens — secundum *in inf. mg. B³* 12 de *B¹*, dī *B³* statu *B* quod *B¹, corr. B³* 13 somnis *H* si *ante* sibi] ut *H* 14 si *ante* honores *et* sacrificia] sibi *H* 15 occiderit *V^ac* pariunt** *H* 16 deuoluentur *H* 17 gresges *P* erunt *B* 18 uita] eorum, *sed del. m. 1 R* fecerit *P* immolantur *edd.* 19 se *ante* profitentur *P* 20 sicut Iuno] sicuti *B* uarronis *(exp. m. 2) V* formosum *RV*, formoṣum *(exp. m. 2 ?) P*

monsum puerum in tensa Iouis ad exuuias tenendas conlocauerat: et ob hanc causam Romanum nomen aput Cannas paene deletum est. quodsi Iuno alterum Ganymeden uerebatur, 17
cur iuuentus Romana luit poenas? uel si dii tantummodo duces curant, ceteram multitudinem neclegunt, cur Varro solus euasit qui hoc fecit et Paulus qui nihil meruit occisus est? uidelicet nihil tunc Romanis accidit fatis Iunonis iniquae, cum Hannibal duos exercitus populi Romani et astu et uirtute confecit. nam Iuno audere non poterat aut Carthaginem defen- 18
dere, ubi arma eius et currus fuit, aut Romanis nocere, quia

progeniem — Troiano a sanguine duci
audierat, Tyrias olim quae uerteret arces.

sed illorum sunt isti lusus, qui sub nominibus mortuorum de- 19
litiscentes uiuentibus plagas tendunt. itaque siue illut periculum quod imminet uitari potest, uideri uolunt id placati auertisse, siue non potest, id agunt ut propter illorum contemptum accidisse uideatur. ita sibi aput homines qui eos nesciunt auctoritatem pariunt ac timorem. hac uersutia et 20
his artibus notitiam dei ueri et singularis apud omnes gentes inueterauerunt. suis enim uitiis perditi saeuiunt et grassantur,

EPITOME 18—172, 7] c. 23, 9.

AUCTORES 7] Verg. Aen. VIII 292. 10 s.] ibid. I 16. 11 s.] ibid. I 19 s.; cf. Seru.: 'audierat' a Ioue aut a Fatis.

B(G)R^{p}*HPV*] 1 *an post* puerum *excidit* histrionem *? cf. Valer. Max.* in tensa] intentas *V* intensaiouis *in ras. ex* infensoouis *ut uid.* B^{3} exui uas V^{1}, *in ras. corr.* V^{2} tendendas *H* conlocarat *B* 3 est *om. V* ganymedem *(g ex* c *?* V^{2}*) RV*, ganumede H^{2}*; cf. I 23, 3* 5 neglegunt *RH*, negleguntur *(exp. m. 2) V* cum B^{1} *(corr.* B^{3}*) V* 7 factis *P* iniquae *om. V* 8 annibal *P* Romani *om. V* et *V, om. cett.* actu *H* 9 non *om. V* aut *(*a *add. m. 2) P* karthaginem *H* 11 a* *(*c *er.) H,* a *add.* V^{2} deduci *H* *inter* progeniem *et* Troiano *ap. Verg. hoc* sed enim 12 quae *B,* quae V^{2} uerterat *H,* euerteret *P* erces V^{1} 13 delitiscentis B^{1}, *corr.* B^{3}, delitescentes *R* 14 uiuentibus] hominibus *V* 15 imminet *P*^{2} uideri] uitari V^{1} 16 *a* Rum contemptum *incipit codicis G pag. 37 (122) paene tota lecta* 18 actoritatem *R* hac] ac *H* et *om. BG* 19 apud *om. B* 20 perditi* *(*s *er.)* seuiunt *(*s *add. m. 2) V* seruiunt *G* grassantur H^{2}

21 ut perdant. idcirco etiam humanas hostias excogitauerunt, ipsi hostes generis humani, ut quam multas deuorent animas.
1 17. Dicet aliquis 'cur ergo deus haec fieri patitur nec tam malis succurrit erroribus?' ut mala cum bonis pugnent, ut uitia sint aduersa uirtutibus, ut habeat alios quos puniat, alios quos honoret. ultimis enim temporibus statuit de uiuis ac mortuis iudicare; de quo iudicio mihi erit in ultimo libro
2 disputatio. differt igitur, donec ueniat temporum finis, quo effundat iram suam in potestate ac uirtute caelesti, sicut

uatum praedicta piorum
terribili monitu horrificant.

3 nunc autem patitur homines errare et aduersum se quoque inpios esse, ipse iustus et mitis et patiens. nec enim fieri potest ut non is in quo perfecta sit uirtus, sit etiam perfecta
4 patientia. unde quidam putant ne irasci quidem deum omnino, quod adfectibus, qui sunt perturbationes animi, subiectus non sit, quia fragile est omne animal quod adficitur et commouetur. quae persuasio ueritatem ac religionem funditus tollit.
5 sed seponatur interim nobis hic locus de ira dei disserendi, quod et uberior est materia et opere proprio latius exequenda. illos ergo nequissimos spiritus quisquis ueneratus fuerit ac secutus, neque caelo neque luce potietur, quae sunt dei, sed in illa de-

7 in ultimo libro] c. 20.
EPITOME 3–6] c. 24, 1–3. 10 s.
AUCTORES 10 s.] Verg. Aen. IV 464 s.

B(G)R^pHPV] 2 deuorarent *edd.* 3 dicit *BGH* 5 ut *ante* uitia] et *H* habeant *P* 6 honoræt *(e ex a m. 1 ?) P* 7 ac] et *P* in *V*[2] 8 disputandum *R* igitur] ergo *P* 9 uer*tate *(i er.) V* 10 uatum *om. P* piorum *RPV cum cod. Medic.*, priorum *BGH cum cett. codd. Vergili* 11 horrificant *(corr. m. 2) V* 12 aduers[u]s *G* 13 et ipse *H* mittis *R* 14 is] his sit *G*, his *H* 15 neç *(exp. m. 2) R* 16 quod] quia *BG* affectibus *(ex* adf-*) B*[3] 18 quae *ex* qua *H*[2] atque *R* relionem *P*, *sic saepius in* tollit sed sepo *desinit codicis G pag. 37 (122), sequitur pag. 38 (121), cuius uerss. 21—31 legebantur* 19 dei *B, om. cett.; an* diuina? 20 ube^ri *B*[1], ube^rior *B*[3] 21 nequissimos *(s fin. add. m. 3) P* quisquis *P^ar*, quisque *(-q;) V, fort. recte, cf. VI 15, 5* ac secutus *in mg. H*[2]

cidet quae in distributione rerum adtributa esse ipsi malorum principi disputauimus, in tenebras scilicet et inferos et supplicium sempiternum.

Docui religiones deorum triplici modo uanas esse: uno, quod 6
simulacra ista quae coluntur effigies sint hominum mortuorum; esse autem peruersum et incongruens ut simulacrum hominis a simulacro dei colatur: colit enim quod est deterius et inbecillius; tum inexpiabile facinus esse deserere uiuentem, ut 7
defunctorum monumentis seruias, qui nec uitam nec lucem dare cuiquam possunt, qua ipsi carent; nec esse alium quemquam deum praeter unum, cuius iudicio ac potestati omnis anima subiecta sit. altero, quod ipsae imagines sacrae quibus 8
homines inanissimi seruiunt omni sensu careant, quoniam terra sint. quis autem non intellegat nefas esse rectum animal 9
curuari, ut adoret terram? quae idcirco pedibus nostris subiecta est, ut calcanda nobis, non adoranda sit, qui simus ideo excitati ex ea statumque sublimem praeter ceteras animantes acceperimus, ut non reuoluamur deorsum nec hunc caelestem uultum proiciamus ad terram, sed oculos eo dirigamus quo illos naturae suae condicio direxit nihilque aliut adoremus, nihil colamus nisi solius artificis parentisque nostri unicum nomen,

2 disputauimus) c. 9, 3—6. 11.

EPITOME 4 s.] c. 25, 1 docui — consecrata sit. 6—9] cf. c. 20, 11 nam cum — fabricauit. 12—174, 2] c. 25, 1 uel quod simulacra — subiugare.

B(G)R²HPV] 2 scilicet *om. B* et *(ante* inferos*) om. H* 4 una B^1, *corr.* B^3 5 colunt *H* et effigies *P* 6 esse *ex* eese V^2 simulacra *P* 7 a simulacro dei colatur] quasi deus colantur *sic P* dī *ex* dō V^2 colit] colent *B*, colet HP^1, *corr.* P^2 8 ut] et *H* 9 monimentis *H* 10 cuiquam *om. V* quia *(exp.* P^3V^2*) PV*, qua* *(m *er.) H* nec esse alium] necessarium V^1, *s. l.* ł esse alium V^2 11 dm̃* P^2 deum quemquam H^1 12 alterum *H* ipsae *H*, ipse *cett., nisi quod s. l. corr.* B^2 ꝙuibus P^2 13 omnes *P* uanissimi *R* seruiunt *om. R* careant *(exp. m. 3) B* terra sint *RH*, terra si^{nt} *(corr. m. 3) B*, ⟨s⟩u[nt terra] si *G*, terra sit *PV* 14 qui *H* r&c̣tum *sic in ras. corr.* V^2 15 neque B^1, **quae *B*^{3} 16 sumus *RH* 17 ex^{i} P^2, ut V^1, *s. l.* ł ab V^2 18 accepimus *R* ne *H* humo̥ *R* *in* caeles⟨t⟩[ẽ] *desinit codicis G pag. 38 (121)* 19 oculos *om. V* derigamus *H* 21 parentis B^1, q. *add.* B^3 numen *edd.*

qui propterea hominem rigidum figurauit, ut sciamus nos ad
10 superna et caelestia prouocari. tertio, quod spiritus qui
praesunt ipsis religionibus condemnati et abiecti a deo per terram
uolutentur; qui non tantum nihil praestare cultoribus suis pos-
sint, quoniam rerum potestas penes unum est, uerum etiam
mortiferis eos inlecebris et erroribus perdant, quoniam hoc illis
cottidianum sit opus, tenebras hominibus obducere, ne quaeratur
11 ab iis uerus deus. non igitur colendi sunt, quia sententiae
dei subiacent. est enim piaculum maximum addicere se pote-
stati eorum quibus, si iustitiam sequare, potentior esse possis
12 et eos adiuratione diuini nominis expellere ac fugare. quodsi
apparet religiones istas tot modis esse uanas quibus docui,
manifestum est eos qui uel mortuis supplicant uel terram
uenerantur uel spiritibus inpuris animas suas mancipant, ratio-
nem hominum non tenere eosque inpietatis ac sceleris sui sup-
plicia pensuros, qui rebelles aduersus parentem generis humani
deum susceptis inexpiabilibus sacris fas omne uiolauerint.

1 18. Quicumque igitur sacramentum hominis tueri rationem-
que naturae suae nititur obtinere, ipse se ab humo suscitet et
erecta mente oculos suos tendat in caelum. non sub pedibus
deum quaerat nec a uestigiis suis eruat quod adoret, quia quid-
quid homini subiacet, infra hominem sit necesse est: sed quae-
rat in sublimi, quaerat in summo, quia nihil potest esse homine
maius nisi quod fuerit supra hominem. deus autem maior
est homine: supra ergo, non infra est nec in ima potius, sed in

EPITOME 2—10] c. 25, 1 uel quod spiritus — uelis. 11—17] cf. c. 25, 1.

BR^{p}*HPV*] 2 et ad caelestia *R* *ante* spiritus *rasura, fort.* sc̄s *er. V* 3 sunt *B* 4 possunt *BPV* 6 mortiferas P^{1}, *corr.* P^{2} 7 sit] est *B* omnibus *P* 8 ad *H* iis *scr.*, his *BRHV*, hiis *P* quia] quoniam *B* 13 e'st B^{2} 14 uel *om. B* inpuris] inmundis *B*, inportunis *H* mancipantes *B* ratione *H* 15 teneri, *sed* i *ras. ex* e *H* 16 rebelles *(tert.* e *ex* o*) P* aduersum *B* 17 inexplicabilibus *R*, inexpiabilib;; $P^{1?}$ sacris $V^{2?}$ 18 qu**cūq. *(ae er.,* i *m. 2) V* rationeque *H*, rationem quae P^{1}, *alt.* a *del.* P^{2} 19 naturae *om. B post* suae *s. l.* uitae B^{2} se *om. R* et B^{3} 20 sup pedibus *V* 21 erigat *H* 22 intra *HP* hominem] homines *V* 23 sū***mo *ex* sublimo *V* 24 maius] melius B^{1}, *corr.* B^{3} maior] si maior *B*, maius *PV* 25 in *utroque loco om. P*

summa regione quaerendus est. quare non est dubium 2
quin religio nulla sit ubicumque simulacrum est. nam si religio ex diuinis rebus est, diuini autem nihil est nisi in rebus caelestibus, carent ergo religione simulacra, quia nihil potest esse caeleste in ea re quae fit ex terra. quod quidem de nomine ipso apparere sapienti potest. quidquid enim simu- 3
latur, id falsum sit necesse est, nec potest umquam ueri nomen accipere quod ueritatem fuco et imitatione mentitur. si autem omnis imitatio non res potissimum seria, sed quasi ludus ac iocus est, non religio in simulacris, sed mimus religionis est. praeferendum est igitur falsis omnibus uerum, 4
calcanda terrena, ut caelestia consequamur. ita enim se res 5
habet, ut quisquis animam suam, cuius origo de caelo est, ad inferna et ima prostrauerit, eo cadat quo se ipse deiecerit, ideoque oportet rationis ac status sui memorem non nisi ad superna niti semper ac tendere. quod qui fecerit, hic plane sapiens, 6
hic iustus, hic homo, hic denique caelo dignus iudicabitur, quem suus parens non humilem nec ad terram more quadrupedis abiectum, sed stantem potius ac rectum sicut eum fecit adgnouerit.

19. Peracta est nisi fallor magna et difficilis suscepti operis 1
portio et maiestate caelesti suggerente nobis dicendi facultatem inueteratos depulimus errores. nunc uero maior nobis ac 2
difficilior cum philosophis proposita luctatio est, quorum summa doctrina et eloquentia quasi moles aliqua mihi opponitur.

B(G)R²HPV] 1 religione *H* 2 ubicumque (cum *m. 1 uel 2) B* simulachrum *R* 3 ex *om. R* diuinis *P²* rebus] in rebus *R* in]e B^1, *corr.* B^3 4 carent] apparent *B* religione B^1, religiones B^2, religiones B^3 est potest *(exp. m. 2) V* 5 fuit B^1, *corr.* B^3 quod quidem — potest *om. B* 6 enim *om. V* 8 fuco] facie *B* mẽtitur *(˜ m. 2) V* 9 imitatio *(pr.* i *ex* e *m. 2) P* 10 mim' *(˜ m. 2) V* 13 habent *B* 14 infernam *(exp. m. 2) P* 15 rationis *(alt.* i *ex* e *m. 2) P* statutus *(exp. m. 2) V* 16 ac *(s. l. m. 2)* semper adtendere *B* *a* Qui fecerit *incipit codicis G p. 39 (5) paene tota lecta* 17 hic *(ante* homo*) om. H* 18 quadripedis *P* 19 instantem *V* ac rectum] arrectum *V* fecerit B^1 (er *exp.* B^3) *G* agnouerit (g *ex* c *m. 2) P* 20 ni *H* 21 caeleste B^1 *(corr.* B^3*) G* 22 inuete**ratos *H* nobis *om.* B^1 *(post* difficilior *s. l. add.* B^3*) G* 24 quasi] quales B^1, *corr.* B^3 mihi *om. P* *a* ponitur *(fol. 52ᵇ) usque ad* fateantur *(176, 11) multas litteras euanidas renouauit m. 3 B*

3 nam ut illic multitudine ac prope consensu omnium gentium
premebamur, ita hic auctoritate praestantium omni genere laudis
4 uirorum. quis autem nesciat plus esse momenti in pauciori-
5 bus doctis quam in pluribus inperitis? sed non est despe-
randum istos quoque de sententia deo et ueritate ducibus posse
depelli nec tam pertinaces fore arbitror, ut clarissimum solem
6 sanis ac patentibus oculis uidere se negent. modo illut uerum
sit quod ipsi solent profiteri, studio inuestigandae ueritatis se
teneri, efficiam profecto ut quaesitam ueritatem diu et ali-
quando inuentam esse credant et humanis ingeniis inueniri
non potuisse fateantur.

B(G)R^{p}HPV] 1 illoc B^{1}, *corr.* B^{3}, illuc *V* multitudinem *H* prope] paene *(a s. l.* B^{3}*) BH,* [pene] *G* consensum *H* 2 premebamur] ueritas premebatur *B,* ueritas [praemeba]tur *G,* praemebatur *P* 3 nesciat B^{3}, nesciat *(ciat in ras. ex* ciunt *ut uid.) P,* nesciat *V* 4 disperandum *V* 5 deo — ducibus] dei et ueritate *H* 6 solẽ *(˜ m. 2) V* 8 sese *R,* se *om. P* 9 efficiant *H* profecto *om. P* *malim* ueritatem diu quaesitam 10 inuenire *R* 11 posse *BG* *in* fatean⟨tur⟩ *desinit codicis G pag. 39 (5), spatio duorum extremorum uersuum uacuo; quae sequitur pag. 40 (6) ut in fine libri uacua est* L · CAELI · FIRMIANI LACTANTI DE ORIGINE ERRORIS — LIBER SECUNDUS EXPLICIT INCIPIT DE FALSA SAPIENTIA LIBER TERTIUS LEGENTI UITA · IN $\overline{\text{XPO}}$ · $\overline{\text{IHU}}$ · *B; subscriptione carent RM;* FIRMIANI LACTANTI DE FALSA RELIGIONE DEO$\overline{\text{R}}$ · LI$\overline{\text{B}}$ · II · EXPLI$\overline{\text{C}}$ · IN$\overline{\text{CPT}}$ · DE FALSA SAPIENTIA PHILOSOPHORUM LI$\overline{\text{B}}$ · TERTIUS *H;* DE ORIGINE ERRORIS LIBER SECUNDUS EXPLICIT · INCIPIT DE FALSA SAPIENTIA LI$\overline{\text{B}}$ · III *P;* XPLICIT *(sic)* LIBER II INCIPIT LIBER III · *add.* V^{2}

LIBER III

DE FALSA SAPIENTIA.

1. Vellem mihi, quoniam ueritas in obscuro latere adhuc 1
existimatur uel errore atque inperitia uulgi uariis et ineptis
superstitionibus seruientis uel philosophis prauitate ingeniorum
turbantibus eam potius quam inlustrantibus, etsi non qualis in
Marco Tullio fuit, quia praecipua et admirabilis fuit, aliquam
tamen proximam eloquentiae contingere facultatem, ut quantum
ueritas ui sua propria ualet, tantum ingenii quoque uiribus
nixa exereret se aliquando et discussis conuictisque tam publicis
quam eorum qui sapientes putantur erroribus humano generi
clarissimum lumen inferret. quod quidem duabus ex causis 2
fieri uellem: uel quod magis possent credere homines ornatae
ueritati, qui etiam mendacio credunt capti orationis ornatu
lenocinioque uerborum, uel certe ut ipsi philosophi suis armis
potissimum, quibus placere sibi et confidere solent, opprime-
rentur a nobis. sed quoniam deus hanc rei uoluit esse natu- 3
ram, ut simplex et nuda ueritas esset luculentior, quia satis
ornata per se est ideoque ornamentis extrinsecus additis fucata
corrumpitur, mendacium uero specie placeret aliena, quia per
se corruptum uanescit ac diffluit, nisi ornatu aliunde quaesito
circumlitum fuerit ac politum, aequo animo fero ingenium mihi
mediocre esse concessum. uerum ego non eloquentiae, sed 4
ueritatis fiducia suscepi hoc opus maius fortasse quam ut pos-

B(G)R^{p}*HPV]* 3 *post* uellem *hoc* constantine impator *R; cf. Prolegomena* ⟨q⟩uoniam *B* 2 ineptis *in mg. P*^{2} 3 saeuenientis *B*^{1}, s*eruientes *B*^{3} 7 Marco] M. *RV, om. P* 9 ui* *(s er.) H*, uim *(exp. m. 2) V* 10 sed *H* et] ut *B* tam] quam *P* 12 inferre *B* 13 quod *P*^{1}, d *del. P*^{3} credere possint *(sic) P* hominem *P*^{1}, *corr. P*^{3} ornatæ *(æ ex ã m. 2) H* 14 ueritati *(i ex ẽ m. 2) H* 15 lenicinioque *V* 17 rei *om. B*^{1} *(add. B*^{3}*) H* 18 qua *H* 19 ideo quia *H* fugata *P*^{1}, *corr. P*^{3} 21 ornetur *B* aliunde — politum *om. B* 22 fero] fore *V*^{1} 23 mediocres *(exp. m. 3 ?) P* eloquentia *B* *a* Sed ueritatis *incipit codicis G pag. 42 (20) paene tota lecta* 24 posset *BR*

sit meis uiribus sustineri: quod tamen, etiamsi ego defecerim,
deo cuius hoc munus est adiuuante ueritas ipsa complebit.
5 etenim cum sciam maximos quosque oratores a causidicis me-
diocribus saepe uictos, quod tanta est potentia ueritatis, ut se
ipsa quamuis in rebus exiguis sua claritate defendat, cur hanc
ego in maxima causa ab ingeniosis quidem illis ac disertis
6 uiris, sed tamen falsa dicentibus oppressuiri putem ac non
illa si minus oratione nostra, quae de tenui fonte admodum
exilis emanat, lumine tamen suo clara et inlustris appareat?
nec si philosophi doctrina litterarum mirabiles extiterunt, ego
illis etiam scientiam ueri cognitionemque concesserim, quam
7 nemo cogitando aut disputando adsequi potest. neque ego
nunc reprehendo eorum studium qui ueritatem scire uoluerunt,
quia naturam hominis deus ueri adipiscendi cupientissimam
fecit, sed id arguo, id reuinco, quod honestam illorum et opti-
mam uoluntatem non sit secutus effectus, quia neque quid
esset uerum ipsum sciebant neque quomodo aut ubi aut qua
8 mente quaerendum. ita dum succurrere humanis erroribus
cupiunt, ipsi se in plagas et in errores maximos induerunt. ad
hoc igitur me opus coarguendi philosophiam susceptae materiae
9 ordo ipse deduxit. nam cum error omnis aut ex religione
falsa oriatur aut ex sapientia, in eo conuincendo necesse est
10 utrumque subuertere. cum enim sit nobis diuinis litteris
traditum cogitationes philosophorum stultas esse, id ipsum re

EPITOME 5—21] c. 25, 2 s.

B(G)R^pHPV] 1 uiscẹribus *(exp. m. 2) V* *etiamsi *(a er.) B* defecero *G* 3 causedicis *(e ex i) P*³ 4 uerita'ti's *V*² 5 ipsa *BGP*, ipsam *RHV* 7 oppressuiri *BP*, oppres[s]iuiri *G*, oppressum iri *RH*, oppressu//// (iri) *(corr. m. 2) V; cf. ad pag. 23, 4* 8 illi's *P*¹? de tenui] detinuit *G* 9 exiḷlis *(exp. m. 3 ?) P* semanat *H* clara et] clareat (et) *(corr. m. 3) B* 10 *supra* nec *add.* ł si *V*² doctrina litterarum] litteris *BG* extiter̃t (ł rint) *(corr. m. 2) V* 12 aut] ac *H* a,s,sequi *H*² ego] enim *V* 14 cupidissimam *B*, cupidissima *G* 16 insecutus *P* 17 ipsum *om. P* 19 plagas | seterrores *G* in *(ante* errores*) om. GP* maximas *H* induerunt *HP*¹*V*, induxerunt *BGRP m. recentiss.* 20 *in* coarguendi filoso *desinit codicis G pag. 42 (20)* 22 in eo] ideo *B*¹, *corr. B*³ 23 *an* utramque *scribendum?* diuinis *om. P* 24 filoso|forum *(fo add. m. 3) B* re et] recte *H*

et argumentis docendum est, ne quis honesto sapientiae nomine
inductus aut inanis eloquentiae splendore deceptus humanis
malit quam diuinis credere. quae quidem tradita sunt bre- 11
uiter ac nude. nec enim decebat ut cum deus ad hominem
loqueretur, argumentis adsereret suas uoces, tamquam aliter
fides ei non haberetur, sed ut oportuit locutus est tamquam
rerum omnium maximus iudex, cuius est non argumentari, sed
pronuntiare. uerum ipse, ut deus: nos autem cum ad res 12
singulas testimonia diuinae uocis habeamus, profecto monstra-
bimus quanto certioribus argumentis possint uera defendi, cum
etiam falsa sic defendantur, ut uera soleant uideri. quare 13
non est quod philosophis tantum honoris habeamus, ut eorum
eloquentiam pertimescamus. loqui enim bene potuerunt ut 14
homines eruditi, uere autem loqui nullo modo, quia ueritatem
non didicerant ab eo qui eius potens esset. nec sane magnum 15
aliquid efficiemus, quod illos ignorantiae redarguemus, quam
ipsi saepissime confitentur. in eo solo his quoniam non credi- 16
tur in quo solo credi debuit, conabor ostendere numquam illos
tam ueridicos fuisse quam cum sententiam de sua ignoratione
dixerunt.

2. Nunc, quoniam duobus prioribus libris religionum falsitas 1
demonstrata est nec non origo ipsa totius erroris exposita,
huius libri munus est philosophiam quoque ostendere quam
inanis et falsa sit, ut omni errore sublato ueritas patefacta

EPITOME 11—20] c. 25, 3. 21 s.] c. 25, 2.

BR^{p}HPV] 1 ⌊et⌋ *P*$^{3?}$ argumentaris *H*^{1} 3 traditaė *(exp. m. 3) B* 4 nudȧe *(exp. m. 3) B* 5 aliter *post* tamquam *Betuleius, post* nec enim *C* 6 fides — est tamquam *om. V* est locutus est *B* tamquam] quasi *P* 7 index *B*^{1}, *corr. B*^{3} 8 ut *om. H* res singulas] singulaṣ *H* 10 possint *(*i *ras. ex* u*) P* 11 defenda⌈n⌉tur *P*^{3}, defendãtur *(~ m. 2) V* 12 quod *P*^{1}, d *del. P*^{3} ut *R*, aut *BHP*, ạut *(exp. m. 2) V* 13 ⌈e⌉loquentiam *P*^{3} 14 homines *(*e *ex* i *m. 3) P* uerum *H* 15 didicerunt *(-r̃ R) BRH* qu⌈i⌉ *B*^{2} eius $\overset{p}{**}$otens *(*qu *er.*, p *m. 2) V* parens *Heumannus* 16 effi⌈ci⌉emus *H*^{2} redarguimus *H* 17 eo *edd.*, quo *C* ⌈his⌉ *B*^{3}, *iis *(*h *er.) P, om. V,* iis quoniam *om. H;* quoniam iis *edd.* 19 ueredicos *BP*^{3} *(*re *ex* ri*)* sententia* *(*e *er.) B* de] in se *B*^{1}, *s. l.* de *add. B*^{3} 21 num *B* in duobus *R* 22 demonstra *P* nec *om. V* 24 inan⌈i⌉s *V*^{2} ****ueritas *(*ueri *er.) B* ueritas patefacta] ueritate facta *H*

2 clarescat. ordiamur itaque a communi philosophiae nomine, ut ipso capite destructo facilior nobis aditus pateat ad excindendum omne corpus, si tamen potest corpus uocari, cuius partes ac membra discordent nec ulla compage inter se cohaereant, sed quasi disiecta et dissipata palpitare potius uideantur quam uiuere.

3 Philosophia est, ut nomen indicat ipsique definiunt, studium sapientiae. unde igitur probem philosophiam non esse sapientiam quam ex ipsius nominis significatione? qui enim sapientiae studet, utique nondum sapit, sed ut sapere possit studet.
4 in ceteris artibus studium quid efficiat et quo tendat apparet: quas cum discendo aliquis adsecutus est, iam non studiosus
5 artificii, sed artifex nominatur. at enim uerecundiae causa
6 studiosos se sapientiae, non sapientes uocauerunt. immo uero Pythagoras, qui hoc primus nomen inuenit, cum paulo plus saperet quam illi priores qui se sapientes putauerant, intellexit nullo humano studio posse ad sapientiam perueniri et ideo non oportere inconprehensae atque inperfectae rei perfectum nomen inponi. itaque cum ab eo quaereretur quemnam se profiteretur, respondit philosophum, id est quaesitorem sapien-
7 tiae. si ergo philosophia sapientiam quaerit, nec ipsa sapientia est, quia necesse est aliut esse quod quaerit, aliut quod quaeritur, nec quaesitio ipsa recta est, quia nihil potest inuenire. ego uero ne studiosos quidem sapientiae philosophos esse con-
8 cesserim, quia illo studio ad sapientiam non peruenitur. nam si

EPITOME 7—13] c. 25, 4—6. 16—181, 9] c. 25, 4—7.

B(G)R^{p}HPV] 1 clarescit *B*^{1}, *corr. B*^{2} ordi*amur (n *er.) H* 2 dec^{t}tructo *(pr.* c *del.) sic B* excindendum *R*, excidendum *cett.* 3 corpus potest *H* 4 menbra *H, sic saepius codd. excepto B* inter se compage *H* cohere'an't *B*^{3}, cohere'ant *H*^{2} 5 deiecta *H* 7 ipseque *B*^{ac}, *corr. m. 1 ?* 8 sapientiae] filosophiae *V*^{1}, *s. l.* ł sapientiae *V*^{2} *post* probem *in mg.* magis *add. P*^{3} 10 studet *bis V*^{1}, *pr. del. V*^{2} 11 quit *P*^{1}, *corr. P*^{3} 12 quã *H* aliquid *B*^{1}, *corr. B*^{3} 14 studiosos *(*-os *ex* -us*) B* se *om. H* sapientis *V*^{1} 15 py^{i}thagoras *(corr. m. 3) B* *hinc fere incepit codicis G pag. 43 (108), cuius in uerss. 21—31 pleraque legebantur* 16 putauerunt *BHV* 18 oporteret *V* 19 quamnam *V* 20 quaes*itorem *(*t *er.) P* 23 quaestio *B*^{1}, a *del. B*^{3}, quaes*^{ti}io *(*u *uel* ti *er.,* ti *s. l. m. 2) P*

facultas inueniendae ueritatis huic studio subiaceret, si esset id studium tamquam iter ad sapientiam, aliquando esset inuenta. cum uero tot temporibus, tot ingeniis in eius inquisitione contritis non sit conprehensa, apparet nullam ibi esse sapientiam. non ergo sapientiae student qui philosophantur, 9 sed ipsi studere se putant, quia illut quod quaerunt ubi aut quale sit nesciunt. siue igitur sapientiae student siue non 10 student, sapientes non sunt, quia numquam reperiri potest quod aut non recte quaeritur aut omnino non quaeritur. uideamus tamen id ipsum, possitne hoc studio reperiri aliquid an nihil.

3. Duabus rebus uidetur philosophia constare, scientia et 1 opinatione, nec ulla re alia. scientia uenire ab ingenio non 2 potest nec cogitatione conprehendi, quia in se ipso habere propriam scientiam non hominis, sed dei est. mortalis autem 3 natura non capit scientiam nisi quae ueniat extrinsecus. idcirco enim oculos et aures et ceteros sensus patefecit in corpore diuina sollertia, ut per eos aditus scientia permanet ad mentem. nam causas naturalium rerum disquirere aut scire 4 uelle sol utrumne tantus quantus uidetur an multis partibus maior sit quam omnis haec terra, item luna globosa sit an concaua et stellae utrumne adhaereant caelo an per aerem libero cursu ferantur, caelum ipsum qua magnitudine, qua

EPITOME 12 s.] c. 26, 1.
AUCTORES § 2 s. 6. 8] cf. Arnob. II 51.
EXPILATORES § 1] Isidor. orig. II 24, 1. § 4] ibid. § 2.

B(G)R^pHPV] 1 et si *edd.* 2 id *om.* B^1 *(s. l.* B^3*)* *H* inuentum *H* 4 esse ibi *BGR* 7 ṣiue (r) *(sic corr. m. 3) P* sapientiae — non student *om. P* 8 sunt] sunt hi *B,* sunt [hii] *G* 9 non recte aut *H* aut omnino non] aut omni homine, *sed* omni *incertum, G* non] nec *H* 11 an] ad *G* 12 uideatur *H* *in* filoso⟨f⟩i⟨a⟩ *desinit codicis G pag. 43 (108), sequitur pag. 44 (107) paene tota-lecta* scientia* *(e er.) H* 13 opin**ione *(at er.) B,* opinio[n]e *G* non *om. (sed 2 uel 3 litt. eras. B) BGH* 14 quia ịpṣẹ (in se) ipso *(corr. m. 2) P* in] ⁿ *H²* 15 ç̣ọṇscientiam *(exp. m. 3)* est *post* hominis *habet, om. post* dei *R* 17 oculos] et oculos *H* 18 permanet $H^{pr}PV$, permaneat BGH^{ar}, perueniret *R* 19 nam] nec *BG* causa *V* 20. 21 sit *post* tantus *habet, om. post* maior *H* uideatur *H* 21 sit an] sita[m] *G* 22 conca[b]a *G*

materia constet, utrum quietum sit et immobile an incredibili celeritate uoluatur, quanta sit terrae crassitudo aut quibus fundamentis librata et suspensa sit, haec inquam disputando et coniecturis uelle conprehendere tale est profecto, quale si disserere uelimus, qualem esse arbitremur cuiuspiam remotissimae gentis urbem, quam numquam uidimus cuiusque nihil aliut quam nomen audiuimus. si nobis in ea re scientiam uindicemus quae non potest sciri, nonne insanire uideamur qui adfirmare id audeamus in quo reuinci possimus? quanto magis qui naturalia, quae sciri ab homine non possunt, scire se putant, furiosi dementesque sunt iudicandi! recte ergo Socrates et eum secuti Academici scientiam sustulerunt, quae non disputantis est, sed diuinantis. superest ut opinatio in philosophia sola sit: nam unde abest scientia, id totum possidet opinatio. id enim opinatur quisque quod nescit. illi autem qui de rebus naturalibus disputant, opinantur ita esse ut disputant. nesciunt igitur ueritatem, quoniam scientia certi est, opinatio incerti. redeamus ad superius illud exemplum. age, opinemur de statu et qualitate urbis illius quae nobis rebus omnibus praeter nomen ignota est. ueri simile est in plano sitam, lapideis moenibus, aedificiis sublimibus, uiis pluribus, magnificis ornatisque delubris. describamus si placet mores habitumque ciuium. sed cum haec dixerimus, alius contraria disputabit et cum hic quo-

EPITOME 11 s.] c. 26, 1 s. 14 s.] c. 26, 6 id — ignorat.
AUCTORES 14 s.] cf. Cic. Tusc. IV 11, 26 haec autem — nesciat.
EXPILATORES 17 s. quoniam — incerti] cf. Isidor. orig. II 24, 2.

B(G)R^{p}HPV] 1 inmobile *(*n *ex* m*)* B^{3}, immortale *V* 3 disputaro *(*ro *in ras. ex* ndo*)* B^{2} 4 uelle *om. B* si disserere] sidus serere V^{1} 5 remotissimo *G* 6 nuⁿquam *P* cuius *P* 7 ea re] acre *G* rem *(exp. m. 2) V* 8 uiⁿdicemus P^{3} non *om.* P^{1} *(s. l.* P^{3}*) V* 9 autoamus P^{1}, *corr.* P^{3} qua *H* possumus RV^{1}, u *ras. in* i *corr.* V^{2} *in* possimus quã *(sed ~ minus cert.) desinit codicis G pag. 44 (107)* quanto magis *om. P* 10 qui] qua P^{1}, *corr.* P^{3} putant se H^{1} 11 dementesquae *B* 12 achademici *(*h *s. l.* H^{2}*) RH, sic saepius* 13 pilosophia *B* 15 ribus *B* 18 ad] in *P* illũ · | *B* 19 quae] que a *(*a *in ras. m. 2?) V* omnibus rebus *P* 20 ignorata *V* lapidosis *H* menibus *R*, moeniis *H*, moen*is *(*e *er.) V* 21 uiis] suis *H* uiis pluribus magnificis *om. P* subornatisque *R* 22 habitum *P* ꝺed *ex* id *B*, et *H* 23 disputauit BV^{1} et] et qui *R* haec *B* quo*que *(*d *er.) H*

que perorauerit, surget tertius et alii deinceps et opinabuntur multo disparia quam nos opinati sumus. quid ergo ex omnibus erit uerius? fortasse nihil. 'at omnia dicta sunt quae in rerum naturam cadunt, ut necesse sit aliquid eorum esse uerum.' at nescietur quis uerum dixerit. potest fieri ut omnes ex parte aliqua errauerint, ex parte adtigerint ueritatem. stulti ergo simus, si hoc disputatione quaeramus: potest enim superuenire aliquis qui opiniones nostras derideat nosque pro insanis habeat, qui uelimus id quod nesciamus quale sit opinari. uerum non opus est longe posita conquirere, unde nemo fortasse ueniat qui nos redarguat. age opinemur quid nunc in foro geratur, quid in curia. longum est id quoque. dicamus interposito uno pariete quid fiat: nemo id potest scire nisi qui audierit aut uiderit. nullus igitur audet id dicere, quia statim non uerbis, sed re ipsa praesenti refutabitur. atquin hoc idem faciunt philosophi, qui disputant in caelo quid agatur, sed eo se inpune id facere arbitrantur, quia nullus exsistit qui errores eorum coarguat. quodsi existimarent descensurum aliquem qui eos delirare ac mentiri doceret, numquam quicquam de iis rebus quas scire non possunt disputarent. nec tamen ideo felicior putanda est eorum inpudentia et audacia, quia non redarguuntur: redarguit enim deus, cui soli ueritas nota est, licet coniuere uideatur, eamque hominum sapientiam pro summa stultitia computat.

11 12 13 14 15 16

EPITOME 15—24] cf. c. 26, 3—5.
AUCTORES 23 s.] cf. I Cor. 3, 19.

BR^{p}HPV] 1 exurget *H* tertius] et tertius *P* 2 ergo] enim *P* 3 ad *BP^{1}, corr. P^{3}*, at *om. H* sunt] possunt *B* 4 ut *om. V* 5 ac *B* nec scietur *(om.* at*) H* fieri] enim *B* 6 exx *(sic)* aliqua parte *B* 7 sumus *RH* si *add. P^{3}* 8 opinationes *R* 9 id *(*i *ras. ex* a*) V* 11 ueniet *R* ños q̄uiñ *B* 12 feratur *V^{1}* quo*que *(*d *er.) H* 13 potest id *RP* ‛id' *H^{2}* 14 aut] et *BP* audeat *B* 15 qui *BH* At qui in *(⌣ m. 2) V* 16 idem *in mg. V^{2}* 17 ‛id' *B^{3}* existit *RP*, extitit *H* 18 aestimarent *B* descensurum esse *B* 19 diceret *(*i *ex* o*) BH^{2}* num *P* 20 quicquam *om. B* iis *edd.*, his *C* possunt *(sic corr. m. 3) P* 21 i̯d̯e̯o̯ *P* ‛inpudentia et audatia' *P^{2}* inprudentia *V* 22 redarguantur *H* 23 conhibere *B*, conibere *H*

1 4. Recte igitur Zenon ac Stoici opinationem repudiarunt. opinari enim te scire quod nescias non est sapientis, sed teme-
2 rarii potius ac stulti. ergo si neque sciri quicquam potest, ut Socrates docuit, neque opinari oportet, ut Zenon, tota philosophia sublata est. quid quod non tantum ab his duobus euertitur qui philosophiae principes fuerunt, sed ab omnibus,
3 ut iam uideatur iam pridem suis armis esse confecta? in multas sectas philosophia diuisa est et omnes uaria sentiunt. in qua ponimus ueritatem? in omnibus certe non potest.
4 designemus quamlibet: nempe in ceteris omnibus sapientia non erit. transeamus ad singulas: eodem modo quidquid uni dabimus, ceteris auferemus. una quaeque enim secta omnes alias euertit, ut se suaque confirmet, nec ulli alteri sapere concedit, ne se desipere fateatur: sed sicut alias tollit, sic ipsa quoque
5 ab aliis omnibus tollitur. nihilominus enim philosophi sunt qui eam stultitiae accusant. quamcumque laudauerisu eramque
6 dixeris, a philosophis uituperatur ut falsa. credemusne igitur uni se suamque doctrinam laudanti an multis unius alterius ignorantiam culpantibus? rectius sit necesse est quod plurimi
7 sentiunt quam quod unus. nemo enim de se potest recte iudicare: quod nobilis poeta testatur:

EPITOME 1—5] c. 26, 5 s. 6 philosophiae principes] c. 26, 1. 7—15] c. 27. 1. 4.

BR^{p}(—14)R(a 14)HPV] 1 zenon *H*, zeno *cett.* 2 sapientia P^{1}, *corr.* P^{3} temerariĩ *HV* 3 ac] ac et *sic B* neque nesciri *H* 4 zenon *B*, zeno *cett.* 5 tanta *B* 6 *post* sed *s. l.* et *H* 7 ut iam] ut iam ut *B*, ut *P* *uideatur *(a? er.) B* iam *om. R, recte?* ut eam uideamus iam pridem suis armis esse confectam *Volkmannus, obseru. misc. 1872 pag. 13* 8 omnia *B* 9 ponemus *(e ex* i) P^{3} in] et P^{1}, *corr.* P^{3} 10 in] et P^{1}, *corr.* P^{3} 11 singula Sĩ *H* dauinus *B* 12 omnis RV^{1} al(i)as *B*, alias *ex* alio $P^{1?}$ 14 *in* sed sicut *desinit* R^{p} *(fol. 59^{b}), ab* alias *denuo incipit R (fol. 60^{a}); de eis quae in fol. 59^{b} subscripsit is qui codicem suppleuerat recentiorem partem* R^{p} *significatam insercns, cf. Prolegomena* alio P^{ac}, *corr. m. 1?* 16 eam *(e in ras. ex* eti *? m. 2) V* stultiae *B* 17 credamusne *H*, credamne *P* 18 laudant *H* an] ac *B*, in *H* 20 enim *eicit Volkmannus, obseru. misc. 1872 pag. 13* Recte potest *(corr. m. 2) V* 21 iu(id)icare *B* nobis BV^{1}, *ras. et s. l. corr.* V^{2} nobilis poeta testatur] nobiles poetae statuerunt *H*

itan conparatam esse hominum naturam omnium,
aliena ut melius uideant et diiudicent
quam sua.

cum igitur omnia incerta sint, aut omnibus credendum est 8
aut nemini. si nemini, sapientes ergo non sunt, quia singuli
sapientes esse se putant, si omnibus, aeque non sunt sapientes,
quia singuli ab omnibus negantur esse sapientes. pereunt 9
igitur uniuersi hoc modo et tamquam Sparti illi poetarum sic
inuicem iugulant, ut nemo ex omnibus restet: quod eo fit, quia
gladium habent, scutum non habent. si ergo singulae sectae 10
multarum sectarum iudicio stultitiae conuincuntur, omnes igitur
uanae atque inanes reperiuntur: ita se ipsa philosophia consu-
mit et conficit. quod cum intellegeret Arcesilas Academiae 11
conditor, reprehensiones inter se omnium collegit confessionem-
que ignorantiae clarorum philosophorum armauitque se aduersus
omnes: ita constituit nouam non philosophandi philosophiam.
eo igitur auctore duo philosophiae genera esse coeperunt, unum 12
illut uetus, quod scientiam sibi uindicat, alterum nouum re-
pugnans, quod eam detrahit. in his duobus generibus uideo
discidium et quasi ciuile bellum: sapientiam, quae distrahi 13
non potest, in qua parte ponemus? si natura rerum sciri

EPITOME 7—13] c. 27, 1. 4. 13—187, 9] c. 27, 2 s.
AUCTORES 1 ss.] Terent. Heaut. III 1, 94 ss.

BRHPV] 1 itan *V cum Terent. codd. BDP,* ita *BRP cum Terent. codd. ACEF,* itane *H cum Terent. cod. G* conparata *B* 2 alienam *H,* aliena *in ras. P* et diiudicant *bis* V^1, *alterum del. et in priore* a *s. l. in* e *corr.* V^2 3 suam *BH* 5 ⌜non⌝ P^3 singuli* *(*s *er.) B* 6 sapientes] diuersa adfirmantes sapientes *B,* sapientes *(alt.* e *ex* i *m. 2) R* se esse *H* putent B^1, *corr.* B^2 omnes *(*es *ex* ibus*)* B^2 non *om. V* 8 uniuersi⌞ V^2 iamquam V^1 Sparti *Parrhasius,* spartiatae *C; cf. VI 10, 19* sic ⌜se⌝ P^2, ṣịc̣ (*corr. m. 2) V* 9 iugulantur *B* 11 stultae *P* igitur *om. P* 12 ita se] ĩta ẽsse *B* ipsa *H,* ipsam *cett.* filosofiam *B* filosophiaconsumit *(*c *s. l. m. 3) sic P* 13 quod] ut *H* arcesilas *R,* archẽsilas *B,* archisilas *H,* archesilas *PV; insequ. quoque locis* arcesilas *R,* arches- *uel* archis- *uel* arcis- *cett.* academi*ae *(*c *er.) B* 14 colligit V^1 15 clarorum] c⟨la⟩rorum *(*te *m. 3) sic B* c̣ọṇfilosophorum *(exp. m. 3) P* 17 e⌞o⌟ V^2 aucto⟨reduop⟩hil⟨o⟩sophiae *B* esse ce⌞perunt *V* 20 detrahi *(*e *ex* is B^2*) BP* 21 ponimus *H*

potest, haec tironum caterua interibit; si non potest, ueterani conficientur; si pares fuerint, nihilominus peribit dux omnium philosophia, quia distracta est: nihil enim potest sine interitu
14 sibi esse contrarium. si autem ut docui nulla in homine potest esse interna et propria scientia ob fragilitatem condicionis humanae, Arcesilae manus uincit. sed ne ipse quidem stabit, quia non potest omnino nihil sciri.

1 5. Sunt enim multa quae scire nos natura ipsa et usus frequens et uitae necessitas cogit. itaque pereundum est, nisi scias quae ad uitam sint utilia, ut adpetas, quae periculosa, ut fugias
2 et uites. praeterea multa sunt quae usus inuenit. nam solis ac lunae uarii cursus et meatus siderum et ratio temporum deprehensa est, et natura corporum a medicis herbarumque uires, et ab agricolis natura terrarum nec non imbrium futurorum ac tempestatum signa collecta sunt: nulla denique ars
3 est quae non scientia constet. debuit ergo Arcesilas, si quid saperet, distinguere quae sciri possent quaeue nesciri. sed si
4 id fecisset, ipse se in populum redegisset. nam uulgus interdum plus sapit, quia tantum quantum opus est sapit. a quo si quaeras utrum sciat aliquid an nihil, dicet se scire quae
5 sciat, fatebitur nescire quae nesciat. recte ergo aliorum sustulit disciplinas, sed non recte fundauit suam. ignoratio enim rerum omnium non potest esse sapientia, cuius est scire proprium. ita cum philosophos expugnauerit ac docuerit nihil eos scire, ipse quoque nomen philosophi perdidit, quia doctrina

4 ut docui] c. 3, 2—7.

BRHPV] 2 confitentur *H* 3 sine interitu] contra interitum *H* interitu] interitu suo *edd.* 4 autem *om. H* 5 ob *om. H* 6 ipsa *P*, *recte?* 8 natura] et natura *R* 9 e⟨st⟩ *B* 10 si⟨nt⟩ *B*, *om. V* p⟨ericu⟩losa *B* periculosa ut] periculosa sunt aut *H* 11 p⟨raete⟩rea *B* qua⟨eususin⟩uenit *B* s⟨olisaclunaeuarii⟩ *B* 13 deprehensa est] a nautis *uel simile aliquid intercidisse existimo; cf. tamen II 13, 10* 14 nec *B*³ 15 pars *R* 16 inscientia *(exp. m. 3) B* debuit *om. P* si *add. B*² 17 saperet *B*², sapuit *H* distingueret *P* ,possint *P* 18 redigisset *V*¹ 19 quantum *in mg. V* 20 an nihil] anni . Nil *H* dicit *BP* 21 fatebitur — nesciat *s. l. P*² se nescire *edd.* 22 disciplinã *H* suam *B*³ ignoratione *(exp. m. 3) B*, ignorantia *P* 23 sapientia, *alt.* a *del. m. 3 P* 25 quo*que *(d *er.) H*

eius est nihil sciri. nam qui alios reprehendit, quod nesciant, 6
ipse debet sciens esse: cum autem nihil sciat, quae peruersitas
quaeue insolentia est ob id ipsum se philosophum constituere
propter quod ceteros tollat? possunt enim sic respondere:
'si nihil nos scire conuincis et ideo non esse sapientes, quia 7
nihil sciamus, ergo ne tu quidem sapiens es, quia te quoque
confiteris nihil scire.' quid ergo promouit Arcesilas nisi quod 8
confectis omnibus philosophis se quoque ipsum eodem mucrone
transfixit?

6. Nusquamne igitur sapientia est? immo uero inter ipsos 1
fuit, sed nemo uidit. alii putauerunt posse sciri omnia: sapien-
tes utique non fuerunt; alii nihil: ne hi quidem sapientes fue-
runt: illi, quia plus homini dederunt, hi, quia minus; utrisque
in utramque partem modus defuit. ubi ergo sapientia est? 2
ut neque omnia scire te putes, quod est dei, neque omnia
nescire, quod pecudis. est enim aliquid medium quod sit ho-
minis, id est scientia cum ignoratione coniuncta et temperata.
scientia in nobis ab animo est, qui oritur e caelo, ignoratio a 3
corpore, quod ex terra; unde nobis et cum deo et cum anima-
libus est aliqua communitas. ita quoniam ex his duobus 4
constamus elementis, quorum alterum luce praeditum est, alte-
rum tenebris, pars nobis data est scientiae, pars ignorantiae.
per hunc quasi pontem transire sine cadendi periculo licet:
nam illi omnes qui se in alteram partem inclinauerunt, aut
dextro aut sinistro uersus ceciderunt. utraque autem pars

BRHPV] 1 est *om. H* scire *(corr. m. 3) P,* scire *RHV,* ⟨s⟩cire *B* nam] non *H* quia *H,* qui* (a *er.) V* repraehen⟨dit⟩ *B* nesciat *ut uid. B* 2 sci⟨ens⟩ *B* ⟨ess⟩e *B* ⟨ni⟩hil *B* sciat] faciat *H* ⟨quaeperuersitas⟩ *B* 5 con*icis *(u ? er.) B* 6 quo*que *(d er.) H* confiteris quo'q.' *(q. m. 3 ?) P* 7 promouet *P* 8 'con'fectis B^2 philophis *B* se* *(d er.) H* 11 sciri *(alt.* i *ex* e *m. 3) P* sapientes] hi sapientes *edd.* 12 hi *om. H* ḍęsapientes *(exp. m. 1 ?) P* fuerunt *om. H* 13 hii *H* 14 utram *(corr. m. 2) V* parte⟨m⟩ *B* ibi *(*i *ras. ex* u*) R* 15 om⟨nia⟩ *B* 'te' V^2 de⟨i⟩ *B* 16 ⟨aliquidm⟩edium *B* h⟨o⟩mini⟨si⟩d *B* 17 ign⟨ora⟩tione *B* temper⟨a⟩ta *B* 18 ⟨n⟩obis *B* quia' B^3 oritu⟨re⟩ *B* 'e' P^3, æ *V* 19 c⟨orpor⟩e *B* quod] qui *R* ex] est ex *edd.* 20 iis *R* 22 *post* tenebris *s. l.* pressum *add.* P^3 pars — scientiae *om. P* 24 inclinauerant *P* 25 uersum *V*

quomodo errauerit dicam. Academici contra physicos ex rebus obscuris argumentati sunt nullam esse scientiam et exemplis paucarum rerum inconprehensibilium contenti amplexi sunt ignorantiam, tamquam scientiam totam sustulissent, quia in
6 parte sustulerant. physici contra ex iis quae aperta sunt argumentum trahebant ⟨omnia⟩ sciri posse contentique perspicuis retinebant scientiam, tamquam totam defendissent, quia ex parte defenderant. ita neque hi clara neque illi obscura uiderunt, sed utrique dum solam scientiam consertis manibus uel retinent uel eripiunt, non uiderunt in medio constitutam forem,
7 quae illos ad sapientiam transmitteret. uerum Arcesilas ignorantiae magister cum Zenoni obtrectaret principi Stoicorum, ut totam philosophiam euerteret, auctore Socrate suscepit hanc
8 sententiam, ut adfirmaret sciri nihil posse. itaque coarguit existimationem philosophorum, qui putassent ingeniis suis erutam esse atque inuentam ueritatem. uidelicet quia mortalis fuerat illa sapientia paucisque ante temporibus instituta ad summum iam incrementum peruenerat, ut iam necessario consenesceret ac periret, extitit repente Academia tamquam senectus
9 philosophiae, quae illam conficeret iam deflorescentem, rectequ Arcesilas uidit adrogantes uel potius stultos esse qui
10 putent scientiam ueritatis coniectura posse conprehendi. sed tamen falsa dicentem redarguere non potest nisi qui scierit ante quid uerum sit. quod Arcesilas ueritate non cognita facere conatus introduxit genus philosophiae asystatum, quod latine

EPITOME 1—11] c. 27, 1 at — labat.

BRHPV] 1 errauerunt *H* ex *ex* & *P* 2 esse *om. H* et *om. H* 3 et inconprachensilium *(a del. m. 3) B* 5 partes *P* sustulerunt *B* iis *R*, his *cett.* 6 omnia sciri *edd., cf. § 1. 20;* sciri *C, nisi quod* scire B^1, *corr.* B^3 7 **scientiam *B* 8 defenderunt *B* itaque *R* hii *P* 9 utrique *B*, utrimque *H* consectis V^{ac} 10 forem V^1, *s. l.* ł portã *add.* V^2, fore *cett.;* constitutum pontem qui *conl. § 4. Volkmannus, obseru. miscell. 1872, pag. 13* 13 auctorem *B* 14 nihil sciri *B* posset *V* 15 aestimationem *B* erutam] seruatam *H* 16 ueritatem B^2 in**ortalis *(ai er.) H* 18 ut *B*^{3} iam] etiam *H* necessaria *H* 19 senectus H^2 20 recte *H* 21 stultos se V^1, *supra* se *add.* ł esse V^2 22 putant *HP* cõ|prachendi *B*, comprehendi R^2 24 quod] ut *H* 25 a**systatum *ex* ausustutum *ut uid.* B^3, ἀσύστατον *edd., sed cf. § 13* asystati

instabile uel inconstans possumus dicere. ut enim nihil scien- 11
dum sit, aliquid sciri necesse est: nam si nihil omnino scias,
id ipsum, sciri nihil posse, tolletur. ita qui uelut sententiae 12
loco pronuntiat nihil sciri, tamquam perceptum profitetur et
cognitum: ergo aliquid sciri potest. huic simile est illut quod 13
in scholis proponi solet in asystati generis exemplum, somniasse
quendam ne somniis crederet. si enim crediderit, tum sequetur
ut non sit credendum, si autem non crediderit, tum sequetur
ut credendum sit. ita si nihil sciri potest, necesse est id 14
ipsum sciri, quod nihil sciatur, si autem scitur non posse sciri,
falsum est ergo quod dicitur nihil sciri posse. sic inducitur
dogma sibi ipsi repugnans seque dissoluens. sed homo uer- 15
sutus ceteris philosophis scientiam uoluit eripere, ut eam domi
absconderet — nam sibi illam profecto non adimit qui aliquid
adfirmat, ut ceteris adimat —: sed nihil agit; apparet enim ac
furem suum prodit. quanto faceret sapientius ac uerius, 16
si exceptione facta diceret causas rationesque dumtaxat rerum
caelestium seu naturalium quia sunt abditae nec sciri posse,
quia nullus doceat, nec quaeri oportere, quia inueniri quae-
rendo non possint. qua exceptione interposita et physicos ad- 17
monuisset, ne quaererent ea quae modum excederent cogita-
tionis humanae, et se ipsum calumniae inuidia liberasset et
nobis certe dedisset aliquid quod sequeremur. nunc autem 18

B(G)HRPV] 1 nihil] nihil sciri posse *B ex 3* 2 aliquod R^1 scire *HP* omni *H* 3 ita qui *PV*, itaque id B^2, itaque *RH*, itaque qui *edd.* 4 praeceptum B^1, *corr.* B^3, perceptum *(alt.* p *ex* r *m. 2) V* profiteretur *B* 5 scire *H* est *om. B* quod] quod philosophis *H* 6 scolis *HP* asystat i* (n *er.) H*, asystita V^{ac} *omniasse (i ? er.) B* 7 somnis *H* sequitur *BHV* 8 non sit credendum] non credendum (n *m. 2)* sit *H*, credendum non *P* si autem — credendum sit *om. BH, eadem uerba cum insequenti* ita *om. P* tunc *BH, om. P* sequetur *V*, sequitur *BRH, om. P* 10 scitur] sci*tur (a *er.) H* non posse] posse nihil *edd.* 11 quod (d *m. 1 ?)* dicitur *P* 12 dicam *ut uid.* B^1, dogma *in ras. corr.* B^3, digma V^1 ipsum BR^{ac} *(ras. corr.) H* seque* (a *? er.) V* 14 *ab* A[b]sc[on]⟨deret⟩ *incipit codicis G pag. 45 (166) ter scripta, cuius in uerss. 1. 2 perpauca legebantur* ademit *H* 15 *an* enim ⟨illa⟩ *?* ac — prodit *om. P* 16 furorem *BR* sapientius ac] hoc *H* 18 nec H^2, ne *V* 19 nullum *B* 20 possunt *BH* quae $B^{ar}P^1$, e *eras. in B*, e *del.* P^3 21 nec *H* quaererent P^3 modum] admodum *H* cogitationis* (i *er.) B*

cum ab aliis sequendis nos retraxerit, ne uelimus plus scire
19 quam possumus, non minus a se quoque ipso retraxit. quis
enim uelit laborare, ne quicquam sciat, aut eiusmodi suscipere
doctrinam, ut etiam communem scientiam perdat? quae si
doctrina est, scientia constet necesse est, si non est, quis tam
stultus, ut discendum id putet in quo aut nihil discitur aut
20 etiam dediscitur? quare si neque omnia sciri possunt, quod
physici putauerunt, neque nihil, quod Academici, philosophia
omnis extincta est.

1 7. Transeamus nunc ad alteram philosophiae partem quam
ipsi moralem uocant, in qua totius philosophiae ratio continetur, siquidem in illa physica sola oblectatio est, in hac etiam
2 utilitas. et quoniam in disponendo uitae statu formandisque
moribus periculo maiore peccatur, maiorem diligentiam necesse
3 est adhiberi, ut sciamus quomodo nos oporteat uiuere. illic
potest uenia concedi, quia siue aliquid dicunt, nihil prosunt,
siue delirant, nihil nocent, hic uero nullus discidio, nullus errori locus est. unum sentire omnes oportet ipsamque philosophiam uno quasi ore praecipere, quia si quid fuerit erratum,
4 uita omnis euertitur. in illa priore parte ut periculi minus,
ita plus difficultatis est, quod obscura rerum ratio cogit diuersa
et uaria sentire, hic ut plus periculi est, ita minus difficultatis,

EPITOME 10—191, 3] c. 27, 5. c. 7] c. 28, 13 s.

B(G)RHPV] 1 relaxerit *V* 2 pissimus *(corr. m. 2) H* quodque *H* retraxerit *HP* 3 nec *H* aut *V*^{2} 4 eti(a)m *B* per dat *(corr. m. 2) V* 5 scientiam *P* 6 stultum *V*^{1}, *ras. et s. l. corr. V*^{2} putet] et ut *V*^{1} aut *om. H* discitur] scitur *H*^{1} 7 sciri *(alt.* i *ex* e *m. 3) P* 8 putauerunt] potuerunt *H*^{1} 10 patem *P*^{2} 11 mortalem *(corr. m. 2) V* 12 *pr.* in *om. H* oblectatio *R*^{2} haec *RV*^{1}, e *del. V*^{2} 13 *a* Ta[s]⟨et⟩ quoniam *incipit codicis G pag. 46 (165) ter scripta, cuius in uerss. 1—16 pleraque legebantur* 15 adhibere *B*^{1} *(corr. B*^{3}*) HP* uidere *V*^{1} illuc *V;* illic enim *edd.* 16 conce*di *H* prosunt *P* 17 delirant *(e ex* i *m. 3) P* nocens *V*^{1} discidio nullus *intercidisse in G spatiis et uestigiis litterarum indicatur,* dissidio *R,* discidio *V*^{2} 20 omnis euertitur] omneuertitur *(corr. m. 2) V* 21 diuerse *P*^{ac} 22 sentiri *(alt.* i *ex* e*) B*^{3} hic ut] in hac sicut *H* ita *om. P*

quod usus ipse rerum et cottidiana experimenta possunt docere
quid sit melius et uerius. uideamus ergo utrumne consen- 5
tiant aut quid nobis adferant, quo rectius uita degatur. non 6
necesse est omnia circumire, unum eligamus ac potissimum,
quod est summum ac principale, in quo totius sapientiae cardo
uersatur. Epicurus summum bonum in uoluptate animi esse 7
censet, Aristippus in uoluptate corporis; Callipho et Dinomachus honestatem cum uoluptate iunxerunt. Diodorus in priuatione doloris summum bonum posuit, Hieronymus in non dolendo, Peripatetici autem in bonis animi et corporis et fortunae.
Herilli summum bonum est scientia, Zenonis, cum natura con- 8
gruenter uiuere, quorundam Stoicorum, uirtutem sequi. Aristoteles in honestate ac uirtute summum bonum conlocauit.
hae sunt fere omnes omnium sententiae. in tanta diuersitate 9
quem sequimur? cui credimus? par est in omnibus auctoritas.
si eligere possumus quod est melius, iam non est nobis philosophia necessaria, quia sapientes iam sumus qui de sapientium

EPITOME 3—6] c. 28, 1. 13 (cardine). 6 Epicurus] c. 28, 6. 7 Aristippus] c. 28, 3. Callipho et Dinomachus] c. 28, 7. 8 s. Diodorus, Hieronymus] c. 28, 4. 10 Peripatetici] c. 28, 8. 11 Herilli] c. 28, 11. Zenonis] c. 28, 5. 12 Stoicorum] c. 28, 9. Aristoteles] c. 28, 10.

AUCTORES § 7 s.] cf. Cic. Acad. II 42, 129. 131; Tusc. V 30, 84 s. 6 s. (Epicurus)] cf. ad frg. 452 (pag. 294, 14).

B(G)RHPV] 1 co*tidiana (t *er.) B*, cotidiana *HPV* 2 quod *BV* 3 aut] ad V^1, *s.l.* ł aut V^2 de//////gatur *(corr. m. 2) V* 4 unum] cum unum *BR* 5 ac *om. H* in quo] quod P^1, d *del.* P^3 6 uertatur *Hartelius* uoluntate *H* esse* *V* 7 aristipus *(pr.* i *ex* e *m. 3 ?) P* uoluntate *H* callifo *(alt.* l *in ras. ex* d *? m. 3) B*, callifon *H* Dinomachus] dinomachus curenaici *H* 9 ponit *H* ieronymus *BP*, Hiergonymus *V* 11 herilli *H*, eriilli *ut uid.* B^1, eri**li^s B^3, erili^s R^2, erillis *P*, Erilli *V* est] in, *sed nunc eras. B*, esse *P* scientiã *(~ m. 3) B*, scientiam *R (sed ante s. l.* secundum *add.* R^2*) P*, sapientia V^1, *ras. et s. l. corr.* V^2 zenon *B* 12 *a* ⟨Ue⟩[ra]⟨quor⟩[u]ndam *incipit codicis G pag. 47 (156) ter scripta, cuius in uerss. 1. 2 pleraque legebantur* quorumdam *B* stoic*orum *(*i *er.) B* uirtutem P^1, m *del.* P^3 14 haec P^1 *(*c *del.* P^3*) V* omnes *om. V, fort. recte; cf. Minuc. Fel. c. 20, 1* exposui opiniones omnium ferme philosophorum omi̥nium *(pr.* i *exp. et alt.* i *inseruit m. 3) P* sententententiae *P* 15 sequemur *et* credemus *Heumannus* cui *(*c *ras. ex* q*) V* ominibus *R* 16 iam *om. H* 17 ne'ce'ssaria H^2 sententiis sapientium *H* ꞁsapi̥entium *V*

10 sententiis iudicemus. cum uero discendae sapientiae causa ueniamus, qui possumus iudicare qui nondum sapere coeperimus, maxime cum praesto adsit Academicus, qui nos pallio retrahat ac uetet cuiquam credere nec tamen ipse adferat quod sequamur?

1 8. Quid ergo superest nisi ut omissis litigatoribus furiosis ac pertinacibus ueniamus ad iudicem, illum scilicet datorem simplicis et quietae sapientiae, quae non tantum formare nos et inducere in uiam possit, uerum etiam de controuersiis istorum
2 ferre sententiam? haec nos docet quod sit hominis uerum ac summum bonum. de quo priusquam dicere incipiam, illae omnes sententiae refellendae sunt, ut appareat neminem illorum fuisse sapientem.

3 Cum de officio hominis agatur, oportet summum summi animalis bonum in eo constitui, quod commune cum ceteris
4 animalibus esse non possit. sed ut feris dentes, armentis cornua, uolucribus pinnae propria sunt, sic homini aliquid suum debet adscribi sine quo rationem suae condicionis amittat. nam quod uiuendi aut generandi causa datum est omnibus, est quidem bonum naturale, summum tamen non est, nisi
5 quod est uni cuique generi proprium. sapiens ergo non fuit

EPITOME 14—16] c. 28, 1 cum de — pertineat. 21—193, 2] c. 28, 6 (Epicurus).

AUCTORES § 5] cf. ad frg. 452 Epicuri (pag. 294, 16).

B(G)RHPV] 1 iudicamus *H*, iudicemur V^1 discendae B^3 2 *supra* qui *add.* ł quomodo *m. post. R*, quid *V* coeperimus sapere *B* coepimus *P* 3 adsit Academicus *om. P* 4 ac uetet] acuęt ęt *(corr. m. 2) V* quid *H* 6 ut *om. P* omissis] obuias his *B* furiosis *om. H* 7 ueniamus] manus demus ueniamus *B* 8 quae *C*, qui *edd., sed cf. ad 10* 9 et] ac *R* controuersis eorum efferre *H* 10 haec *C*, hic *edd., sed cf. c. 11, 3* quid *H edd. (sed cf. c. 12, 14)*, quid *V* 11 de *om. H* dicere *om. H* incipiam *B*, incipio *(corr. m. al.) R*, incipio *HPV, recte?* illa *(sic corr. m. 3) P* 12 appareaṇt *V* 13 fuisse sapientem *V* 14 agatur *om. V^1, in mg.* ł agitur V^2 17 pennae *(pr.* e *ex* i*) R^2* propriae *H* homini B^2, hominis *R*, homini *(*h *add. et* ni *in ras. m. 3) P* summum *R* suum aliquid *H* 18 quo *om. V* mittam *(sic corr. 3) P* *hinc fere incepit codicis G pag. 48 (155) ter scripta, in qua nihil agnosci poterat*

qui summum bonum credidit animi uoluptatem, quoniam siue illa securitas siue gaudium est, communis est omnibus. Aristippo ne respondendum quidem duco, quem semper in corporis uoluptates ruentem nihilque aliut quam uentri et Veneri seruientem nemini dubium est hominem non fuisse. sic enim uixit, ut nihil inter eum pecudemque distaret nisi unum, quod loquebatur. quodsi asino aut sui aut cani facultas loquendi tribuatur quaerasque ab iis quid sibi uelint, cum feminas tam rabide consectantur, ut uix diuelli queant, cibos etiam potumque neglegant, cur aut alios mares uiolenter abigant aut ne uicti quidem absistant, sed a fortioribus saepe contriti eo magis insectentur, cur nec imbres nec frigora pertimescant, laborem suscipiant, periculum non recusent, quid aliut respondebunt nisi summum bonum esse corporis uoluptatem? eam se adpetere, ut adficiantur suauissimis sensibus eosque esse tanti, ut adsequendorum causa nec laborem sibi ullum nec uulnera nec mortem ipsam recusandam putent. ab hisne igitur praecepta uiuendi petemus, qui hoc idem sentiunt quod animae rationis expertes? aiunt Cyrenaici uirtutem ipsam ex eo esse laudandam, quod sit efficiens uoluptatis. 'uero' inquit obscenus canis aut sus ille lutulentus; 'nam ideo cum aduersario 6 7 8 9

EPITOME 2—194, 4] c. 28, 3.

AUCTORES 20 s. obscenus — lutulentus] cf. Verg. Georg. I 470 et Hor. ep. II 2, 75.

BRHPV] 2 illas *V* commune *B* est *B* 3 ni *ex* ne *(sic)* B^2 in *om. V* 4 tuentem *(pr.* t *in ras. ex* r*)* V^2 nihil *BV* 6 uixit V^2 7 sui* *(*s *er.)* *V* 8 quaeres *(corr. m. 2)* quae *V* iis *R*, his *cett.* uellint *P* 9 rapide *H* 10 neclegant *HP* cura ut *(⌣ m. 2)* *V* *alt.* aut *(*a *add. m. 3)* *P* 11 contriti] coneo *P* 12 cur *om. V* imbres *(*i *ras. ex* u*)* *V* 14 bonum *om.* B^1, *s. l. post* summum *add.* B^2, *tum exters. et post* esse *s. l. iterum add. eadem man.* apparet *(corr. m. 2)* *V* 15 saeuissime *ut uid.* B^1, suauissimis *in ras. corr.* B^3, suauissimis V^2 tanti esse *B* 17 iisne *R fort. recte*, hiisne *P* praecepta] praecepta dari *B* 18 putemus V^1 idem] quidem *H* *an* animantes *?* 19 aiunt] dicunt V^1, *s. l. et ras. corr.* V^2 cyrenei *H* ipsam P^2 20 sit *om. R*, *post* uoluptatis *s. l. add.* R^2 effigies *P* *ante* uero *s. l.* non P^3 uerum *H*, uero *(corr. m. 2)* *V* inquid *B*, *sic saepius* 21 aut] et *H* sus *B*

summa uirium contentione depugno, ut uirtus mea pariat mihi
10 uoluptatem, cuius expers sim necesse est, si uictus abscessero'.
ab his ergo sapere discamus, quos a pecudibus ac beluis non
sententia, sed lingua discernit? priuationem doloris summum
bonum putare non plane Peripateticorum aut Stoicorum, sed
11 clinicorum philosophorum est. quis enim non intellegat ab
aegrotis et in aliquo dolore positis esse hoc disputatum? quid
tam ridiculum quam id habere pro summo bono, quod medicus
possit dare? dolendum est ergo, ut fruamur bono, et quidem
12 grauiter ac saepe, ut sit postea non dolere iucundius. miser-
rimus est igitur qui numquam doluit, quia bono caret: quem
13 nos felicissimum putabamus, quia malo caruit. ab hac uani-
tate non longe afuit qui omnino nihil dolere summum bonum
dixit. nam praeter quod omne animal doloris est fugiens, quis
potest sibi hoc bonum praestare, quod nobis ut eueniat, nihil
14 aliut possumus quam optare? summum autem bonum non
potest efficere quemquam beatum, nisi semper fuerit in ipsius
potestate: hoc autem non uirtus homini, non doctrina, non
15 labor, sed natura ipsa cunctis animantibus praestat. qui uolup-
tatem cum honestate iunxerunt, communionem hanc effugere
uoluerunt, sed effecerunt repugnans bonum, quoniam qui uo-
luptati deditus est, honestate careat necesse est, qui honestati
16 studet, uoluptate. Peripateticorum bonum nimium multiplex et

EPITOME 12—19 (natura . . . praestat)] c. 28,4. 19—23] cf. c. 28,7. 23—195, 9] c. 28, 8.

AUCTORES 4—9] cf. ad frg. 419 Epicuri (p. 282, 22). 5 s.] cf. Cyprian. epist. LXVIIII 16 (p. 765, 18): utrumne clinici an Peripatetici.

BRHPV] 1 pareat B^1, *corr.* B^3 2 expres B^1, *ras. et s. l. corr.* B^2, experis V^2 3 discemus *P* 5 peripaticorum *B* 6 philosophorum *eicit Buenemannus* 7 hoc *om. R, in mg. add. V* 8 quod P^3 medicus H^2 10 dolore BR^1H^{ac} *(ras. corr.)* V^1 iucundius *(o m. 2) V* 11 numquam B^2 12 haec *V* 13 dolore BR^1H^1 *(alt. o in e corr.* H^2*)* dororc, *in mg.* ł dolore *V* 14 praeterquam quod *Heumannus* e⟨s⟩t *B* qui *H* 15 quod] quam *H* ueniat *B*, non eueniat *H* 16 obtare *HV* 17 beatũ *V* in *s. l.* P^2, *in mg. V* 18 *pr.* non P^2 19 animalibus *H* quo *B* uoluptatem *(p ex* n *m. 2) V* 20 ho**nestate *(mi er.) H* 21 sed et fecerunt *V* uoluntati *V* 22 deditus — Peripateticorum *om. R* 23 bonum] quorum bonum *R* multiplixet *(e s. l. et* x *ex* e *m. 2) V*

exceptis animi bonis, quae ipsa quae sint magna contentio
est, commune cum beluis potest uideri. nam corporis bona 17
id est incolumitas indolentia ualetudo non minus sunt mutis
quam homini necessaria ac nescio an etiam magis, quia homo
et medellis et ministeriis subleuari potest, muta non possunt.
item, quae appellant fortunae bona: nam sicut homini opibus 18
ad uitam tuendam, sic illis praeda et pabulis opus est. ita 19
inducendo bonum quod non sit in hominis potestate, totum
hominem alienae dicioni subiugauerunt. audiamus etiam Ze- 20
nonem: nam is interdum uirtutem somniat. 'summum' inquit
'est bonum cum natura consentanee uiuere.' beluarum igitur
nobis more uiuendum est. nam quae abesse debent ab ho- 21
mine, in his omnia deprehenduntur: uoluptates adpetunt, me-
tuunt fallunt insidiantur occidunt et, quod ad rem maxime
attinet, deum nesciunt. quid ergo me docet ut uiuam secun- 22
dum naturam, quae ipsa in deterius prona est et quibusdam
blandimentis lenioribus in uitia praecipitat? uel si aliam 23
mutorum, aliam hominis dicit esse naturam, quod homo ad
uirtutem sit genitus, nonnihil hoc, sed tamen non erit definitio
summi boni, quia nullum est animal quod non secundum na-
turam suam uiuat. qui scientiam summum bonum fecit, ali- 24
quid homini proprium dedit, sed scientiam alterius rei gratia
homines adpetunt, non propter ipsam. quis enim scire con- 25
tentus est non expetens aliquem fructum scientiae? artes ideo

EPITOME 9—21] c. 28, 5. 21—197, 10] c. 28, 11 s.

BRHPV] 1 excepti *B* 2 bona] uana *B* 3 incolomitas V^1 ualitudo *PV* 4 ac] an *B, om. H* 5 medullis *B,* medellis *R,* mede*lis *(*1 *er.) H,* medelis *P,* medellis *V* subleuare *V* 6 qui *H* fortunae] fortitudinis *H* bonum *H,* bona* *P* nam *om. H* sicuti *B* 8 indocendo *B* quo'd' R^2 quod non sit] sit V^1, *s. l.* ł situm V^2 totum] bonum *R* 9 alienae *(*ae *ex* a *m. 2) R* dicionis *R* subiugarunt *H,* subiugauerint *V* 10 his HP^{ar} 11 consentanae *H* 12 namq: *(om.* quae*) H* 13 iis *R,* hiis P^1, h *del.* P^3 omnibus *V* 'metunt' P^2 14 fallunt *om. R* quo darem *V* 15 m*e* V^2 17 lenioribus *(*n *in ras. ex* u *? m. 3) B* si *om. V* 19 hoc *V,* dicit *cett.* 20 quia] quoniam *R,* qua *V* 21 'fecit' P^2 aliquid *(*d *ex* t*) B^3, sic saepius* 22 dedit] fecit B^1, *corr.* B^3 24 artes] unius *B,* partes P^1, p *del.* P^2

discuntur ut exerceantur, exercentur autem uel ad subsidia uitae uel ad uoluptatem uel ad gloriam. non est igitur sum-
26 mum bonum quod non propter se expetitur. quid ergo interest utrum scientiam summum bonum putemus an illa ipsa, quae scientia ex se parit id est uictum gloriam uoluptatem? quae non sunt homini propria et ideo ne summa quidem bona: nam uoluptatis et uictus adpetentia non homini solum, sed
27 etiam mutis inest. quid cupiditas gloriae? nonne in equis deprehenditur, cum uictores exultant, uicti dolent?

tantus amor laudum, tantae est uictoria curae.

nec inmerito summus poeta experiendum esse ait,

et quis cuique dolor uicto, quae gloria palmae.

quodsi ea quae parit scientia communia sunt cum aliis ani-
28 malibus, non est ergo summum bonum scientia. praeterea non mediocre huius definitionis est uitium, quod scientia nude ponitur. incipient enim beati omnes uideri qui artem aliquam scierint, immo uero qui et res malas scierint, ut tam beatus
29 sit qui uenena didicerit temperare quam qui mederi. quaero igitur ad quam rem scientia referenda sit. si ad causas rerum naturalium, quae beatitudo mihi erit proposita, si sciero unde Nilus oriatur uel quidquid de caelo physici delirant? quid quod earum rerum non est scientia, sed opinatio, quae pro ingeniis

AUCTORES 10. 12] Verg. Georg. III 112. 102.

BRHPV] 1 *alt.* exerce*ntur *(a er.) H,* exercentur $P^{3?}$ 4 utrum] uerum B^1, *corr.* B^3 5 scientia quae *H* scientia] sapientiam P^1, m *del.* $P^{3?}$ 6 et *om. H* summae *(*ae *ex* a*) R*^{2} quidem *om. H* 7 uoluptates *H* adpenitentia *(*p *s. l. m. 3,* ni *exp. m. 1) P* 8 quid] quo id *(exp. m. 2) V* 9 exultent V^1 10 tantae est P^{ac} *(alt.* a *in* tantae *del.* $P^{3?}$*) cum codd. Verg.,* tantae B^1 *(*tantaest^1 B^3*) RV,* tanta est *H* · 11 nec inmerito — palmae *om.* B^1, nec inmerito *post* curae *et* summus — palmae *in mg. inf. add.* B^3 experiundum *H* 12 et] ei *V* uictor *H* quae *B (i. e.* B^3*)* 13 pariunt scientiam *P* sunt *om. V* 14 scientiam *H* praeterea] praestare *H* 15 uitium P^3 nud*e *(a er.) B,* nudae *H,* nuda *P* ·16 incipiunt PV^{ac}, *ras. et s. l. corr.* beati omnes] beatiores *P* 17 malis V^1 beatum *(corr. m. 2) V* 18 temperare *V* qui* *(*d *er.) B* mederi B^3 19 scientiam *H* 21 Nilus] nihil usui *B* oritur *H* quidquid] quid *B* 22 rerum^1 B^3 quae *om. P* opinio *V* ingeniis *(alt.* i *ex* t *m. 3) P*

uaria est? restat ut scientia bonorum ac malorum summum 30
bonum sit. cur ergo scientiam maluit quam ipsam sapientiam
summum bonum dicere, cum sit utriusque significatio et uis
eadem? nemo tamen usque adhuc summum bonum dixit esse
sapientiam, quod melius dici potuit. nam scientia parum est 31
ad bonum suscipiendum malumque fugiendum, nisi accedat
et uirtus. multi enim philosophorum cum de bonis malisque
dissererent, aliter tamen quam loquebantur natura cogente ui-
xerunt, quia uirtute caruerunt. uirtus autem cum scientia
coniuncta sapientia est. superest ut eos etiam refellamus, 32
qui uirtutem ipsam summum bonum putauerunt, in qua opi-
nione etiam Marcus Tullius fuit: in quo multum inconsiderati
fuerunt. non enim uirtus ipsa est summum bonum, sed effec-
trix et mater est summi boni, quoniam peruenire ad illut sine
uirtute non potest. utrumque intellectu facile est. quaero 33
enim utrumne ad praeclarum illut bonum facile peruenire pu-
tent an cum difficultate ac labore? expediant acumen suum
erroremque defendant. si facile ad illut ac sine ullo labore 34
peruenire potest, summum bonum non est. quid enim nos cru-
ciemus, quid conficiamus enitendo diebus ac noctibus, quando-
quidem tam in promptu id quod quaerimus iacet, ut illut quilibet
sine ulla contentione animi comprehendat? sed si commune 35
quoque ac mediocre quodlibet bonum non nisi labore adsequi-
mur, quoniam bonorum natura in arduo posita est, malorum
in praecipiti, summo igitur labore summum bonum adsequi

EPITOME 10—198, 12] c. 28, 9.

BRHPV] 1 uaria — ut scientia *om. P* scientiam *H* 2 sit *om. P* 3 utriusqu*e (t *in ras. ex* e *? m. 3,* a *er.) B* 5 quod] quam *H* dici] dicire (e *s. l. m. 2) R* scientia* (m *er.) R* 7 *a* filosophorum *(sic) usque ad* iacet *(21) multa euanuerunt in B (fol. 60b), quae restituit m. 3* 8 dixerunt *H* 10 superest B^3 11 reputarunt *(exp. m. 2 ?) B* opinione *ex* opinatione H^2 12 qua *H* 14 et B^3P^2 peruenire V^{ac} ad illut — facile peruenir*i (16) om. R* 16 enim *om. P* ad — bonum *om. P* peruenir*i (alt.* i *ras. ex* e*) V* 18 defendãt *(m. 2) V* si] sed si *B* ullo] illo V^1 19 quin B^1, *corr.* B^3 enim (e *ex* i *et* ni *ex 2 litt. incert. m. 2) B* cruciemus] erudiemus *ut uid.* B^1, *quod renouauit* B^3 20 quidq V^2 ac] et *H* 22 cõ|prehendat *B* si *om. HV*^{1} communione V^1 23 quodque *H* quolibet *H,* quodlibet *P* 25 praecipitio *H*

necesse est. quod si est uerissimum, ergo altera uirtute opus est, ut perueniamus ad eam uirtutem quae dicitur summum bonum: quod est incongruens et absurdum, ut uirtus per se
36 ipsam perueniat ad se ipsam. si non potest ad ullum bonum nisi per laborem perueniri, apparet uirtutem esse per quam perueniatur, quoniam in suscipiendis ac perferendis laboribus uis officiumque uirtutis est. ergo summum bonum non potest
37 esse id per quod necesse est ad aliut perueniri. sed illi cum ignorarent quid efficeret uirtus aut quo tenderet, honestius autem nihil reperirent, substiterunt in ipsius uirtutis nomine, quam nullo proposito emolumento adpetendam esse dixerunt,
38 ut bonum sibi constituerent quod bono indigeret. Aristoteles ab his non longe recessit, qui uirtutem cum honestate summum bonum putauit: quasi possit ulla esse uirtus inhonesta
39 ac non, si quid habuerit turpitudinis, uirtus esse desinat. sed uidit fieri posse ut de uirtute prauo iudicio male sentiatur, et ideo existimationi hominum seruiendum putauit: quod qui faciat, a recto bonoque discedet, quia non est in nostra potestate ut uirtus pro suis meritis honestetur. nam quid est honestas nisi honor perpetuus ad aliquem secundo populi rumore dela-
40 tus? quid ergo fiet, si errore ac prauitate hominum mala existimatio subsequatur? abiciemusne uirtutem, quia flagitiosa
41 et turpis ab insipientibus iudicetur? quae quoniam inuidia

EPITOME 12—199, 4] c. 28, 10.

BRHPV] 3 quod] quod si *BRH, sed idem* quod si *pro* quod *p. 200, 1* adsurdum V^1 ut *ex* et *P* uirtutibus *ut uid.* B^1, *in ras. corr.* B^3 uirtus — perueniat] uirtus tendat per se *P* 4 se] semet *B* si *B* 5 apparet B^2 per quam *om.* V^1, *s. l.* si *add.* V^2 6 *ante* quoniam *s. l.* ł et V^2 7 uis] uirtus *B, om. V* officiumqu*e *(*a *er.) B*, officium* *(q. er.) V* ergo *om. V* bonum *om. H* 9 tenderent *V* 10 subsistiterunt *sic B*, subs*titerunt *V* uirtutis *om. V* 11 *post* proposito *s. l.* et B^3 12 ut] et *P* constituerunt *B (alt.* u *fort. iam m. 1, renou. m. 3) PV;* et — constituerunt *edd.* quo'd' R^2 indigerent *H* 14 poterit *uel* potest B^1, *in ras. corr.* B^3, posset *R* esse uirtus *(corr. m. 3) B* inhonesta] nisi honesta *P* 15 uirtutis *B* 17 faciat *H*, facit *BRP*, faciat *(corr. m. 2) V* 18 a*recto *(*r *er.) B* rectore P^{ac}, re *del. m. 1* discedit *HP* ut *om. H* 20 dela,tus *V* 22 existimatio *om. H* aciemusne *V* 23 ab ininsipientibus *H* iudicatur *B*

premi ac uexari potest, ut sit ipsa proprium ac perpetuum bonum, nullo extrinsecus adiumento indigere debet, quin suis per se uiribus nitatur et constet. itaque nec ullum ei ab homine bonum sperandum est nec ullum malum recusandum. 42

9. Venio nunc ad uerae sapientiae summum bonum. cuius 1 natura hoc modo determinanda est, primum ut solius hominis sit nec cadat in ullum aliut animal, deinde ut solius animi nec communicari possit cum corpore, postremo ut non possit cuiquam sine scientia et uirtute contingere. quae circum- 2 scriptio illorum omnes sententias excludit ac soluit: eorum enim quae dixerunt nihil tale est. dicam nunc quid sit, ut 3 doceam quod institui, philosophos omnes caecos atque insipientes fuisse, qui quod esset homini summum bonum constitutum nec uidere nec intellegere nec suspicari aliquando quiuerunt. Anaxagoras, cum ab eo quaereretur cuius rei causa natus esset, 4 respondit caeli ac solis uidendi. hanc uocem admirantur omnes ac philosopho dignam iudicant. at ego hunc puto non inue- 5 nientem quid responderet effudisse hoc passim, ne taceret: quod quidem secum, si sapiens fuisset, commentatum meditatumque habere debuit, quia si quis rationem sui nesciat, ne homo sit quidem. set putemus non ex tempore dictum illut effusum. uideamus in tribus uerbis quot et quanta peccauerit: primum, 6 quod omne hominis officium in solis oculis posuit nihil ad mentem referens, sed ad corpus omnia. quid? si caecus 7

EPITOME 5—9] c. 28, 1. 5—7] cf. c. 29, 1. 9—14] cf. c. 28, 2.

BRHPV] 2 addimento *B* indicere *(corr. m. 2) V* qu*in *(i er.) B*, qui in *H* 3 uirtutibus *HPV* itaque] utique *P* *post* ei *eras.* ut? *B* 4 ullum malum] ullum ei ab omine *(sic)* malum *P* recusandum est *R* 7 illum animal alium *H* aliud ullum *P* solius] solius sit *B* 8 ne *V* 9 scientiam P^{ac}, m *del. m.1 ?* 10 illa (orum *s. l. corr. m.1?) P*, illas *BRH*, illa's V^2; *ad* illorum *cf. 11* quae dixerunt *sc.* illi omnis RV^1 11 quae] qui *V* quod *(ante* sit*)* B^1, *in ras. corr.* B^3 12 instituit *V* omnis V^1 13 est B^1 *(es'se't* B^3*) H*, esse't P^3 hominis *R* constituit, *sed del. m. 1? P* 14 quiuerunt *B*, potuerunt *cett., recte?* 16 admiran'tur B^3 17 prodignam *H*, digna *V* e*go *(r er.) V* 19 meditatumque *om. P* 20 et quia *V* ne] nec *RP* 21 quidem *(e ex* a *m. 3 ?) P* 22 quod *BRHP*^{1}, *corr.* P^3 quanta] facta V^1, *s. l.* quanta V^2 24 qui *B*

fuerit, officiumne hominis amittet? quod fieri sine occasu animae non potest. quid ceterae corporis partes? num carebunt
8 suis quaeque muneribus? quid quod plus est in auribus quam in oculis situm, quoniam doctrina et sapientia percipi auribus
9 solis potest, oculis solis non potest? caeli ac solis uidendi causa natus es: quis te in hoc spectaculum induxit aut quid caelo rerumque naturae uisio tua confert? nimirum ut hoc
10 inmensum et admirabile opus laudes. confitere igitur esse rerum omnium constitutorem deum, qui te in hunc mundum
11 quasi testem laudatoremque tanti sui operis induxit. magnum esse credis uidere caelum atque solem: cur ergo non gratias agis ei qui huius beneficii auctor est? cur non ipsius uirtutem prouidentiam potestatem metiris animo, cuius opera miraris? necesse est enim multo mirabilior sit qui mirabilia perfecit.
12 si te quispiam uocasset ad cenam in eaque optime acceptus esses, num sanus uiderere, si pluris faceres ipsam uoluptatem quam uoluptatis auctorem? adeo philosophi ad corpus referunt omnia, nihil prorsus ad mentem nec uident amplius quam
13 quod sub oculos uenit. atquin remotis omnibus officiis corporis in sola mente ponenda est hominis ratio. non ergo ideo

EPITOME c. 9 § 11. 13. 17. 19; c. 10 § 1. 14] c. 29, 6 (— caritatem).

B(G)RHPV] 1 a*mittet (d *er.) B*, amittet (e *ex* i) *P* quod] quod si *BHP; cf. ad p. 198, 3* *ab* Animae non *incipit codicis G pag. 50 (15) paene tota lecta* 2 num carebunt] non carebunt *H*, carebuntne *P* 3 quaecumque *R* numeribus B^1, nominibus *in ras. corr.* B^2 4 doctrina sapientiae *G* 5 ocolis *(alt.* o *ex* u) *sic* B^3, oculis *om.* R^1, *s. l. post* solis *add.* R^2 solis *om. BG* 6 natus es^{i} P^3 quid] qui *V* 7 caelo rerumque] soli|caelorumque *(*soli *add. m. 2) R* rerum *G*, rerũquae V^2 natura *G* 8 et] atque *R* confitere *(alt.* e *ex* i *m. 2) R* rerum esse omnium *P* 9 rerum] [re]m *G* constitutorem V^2 10 induxerit *R* 11 ergo *B* 12 agis ei] ei V^1, reddis *s. l.* V^2, *in mg.* R reddis *eadem man.* 13 prouides[e]t ⟨p⟩otestatem *G* 14 enim] enim ut *V* 15 caenam *C, nisi quod pr.* a *cras. B* acceptos V^1 16 num] numquid *H, recte?* uiderere] uidere se *H*, uidereꝛe *PV* plures B^1P^{ac}, *corr.* $B^3P^{1?}$ uoluntatem GV^1, n *in* p *corr.* V^2 17 uolumtatis *G* 18 prosus *P* metem R^1, mentem *s. l.* R^2 19 oculis *G* ad quid *G*, adquin *(s. l.* d *cras.*, t *add. m. 3,* n *exp. m. 1) P* remotis] in remotis *R* 20 ergo *om. H*

nascimur, ut ea quae sunt facta uideamus, sed ut ipsum factorem rerum omnium contemplemur id est mente cernamus. quare si quis hominem qui uere sapiat interroget, cuius rei causa natus sit, respondebit intrepidus ac paratus colendi se dei gratia natum, qui nos ideo generauit, ut ei seruiamus. seruire autem deo nihil aliut est quam bonis operibus tueri et conseruare iustitiam. sed ille ut homo diuinarum rerum inperitus rem maximam redegit ad minimum duo sola deligendo, quae sibi diceret intuenda. quodsi natum se esse dixisset, ut mundum intueretur, quamquam omnia conprehenderet ac maiore uteretur sono, tamen non inplesset hominis officium, quia quanto pluris est anima quam corpus, tanto pluris est deus quam mundus, quia mundum deus et fecit et regit. non ergo mundus oculis, quia utrumque corpus est, sed deus animo contemplandus est, quia deus ut est ipse inmortalis, sic animum esse uoluit sempiternum. dei autem contemplatio est uenerari et colere communem parentem generis humani. quod si a philosophis afuit proiectique in terram fuerunt diuina ignorando, existimandus est Anaxagoras ad quae uidenda natum esse se dixerit, nec caelum uidisse nec solem. expedita est igitur hominis ratio, si sapiat: cuius propria est hu-

14 15 16 17 18 19

EPITOME 20—202, 2] cfr. c. 29, 4 s.

B(G)RHPV] 1 *in* ipsum fac *desinit codicis G pag. 50 (15), sequitur pag. 51 (170) ter scripta, cuius in uerss. 1. 13. 14. nonnulla legebantur* 2 id est mente *P*, mente id est mente *B*, id est mentem mente *RH*, id est mentẽmente *(exp. m. 2) V* 4 colendis | adei B^1, colendise | * dei B^2 5 natum *s. l. et in mg. add.* V^2 quia *P* 6 ēst aliūd *V* est B^3 8 redigit *V* deligendo] adfligendo B^1, adfingendo *in ras.* B^2, diligendo RP^1 *(pr.* i *in* e *corr.* P^3*) V*, diligenda *H* 9 -si natum se] se natum *H* 10 omniū *H* ad *H* 11 impleret *H* 12 quanta o *(corr. m. 2) V* corpus — deus quam *om. P* 13 deus fecit *H*, et deus fecit *P* et regit *om. H* rexit *(corr. m. 2) V* 15 est *(ante* quia*) om. H* est *(ante* ipse*) om. P* 16 uoluit esse *P* esse *om. V* 17 est *om. H* 18 ad *H* proiecitque V^1 19 est *om. B* ad quae *edd.*, ea ad quae *alii*, ad ea quae *C, nisi quod* ea *expunx.* V^2 20 dixerat *H, supra* dixerit *add.* i dixit V^2 21 si B^3

manitas. ⟨sed⟩ ipsa humanitas quid est nisi iustitia? quid iustitia nisi pietas? pietas autem nihil aliut quam dei parentis agnitio.
1 10. Summum igitur hominis bonum in sola religione est. nam cetera, etiam quae putantur esse homini propria, in cete-
2 ris quoque animalibus reperiuntur. cum enim suas uoces propriis inter se notis discernunt atque dinoscunt, conloqui uidentur. ridendi quoque ratio apparet in his aliqua, cum demulsis auribus contractoque rictu et oculis in lasciuiam resolutis aut homini adludunt aut suis. quid coniugibus ac fetibus propriis? nonne aliquid amori mutuo et indulgentiae simile
3 inpertiunt? iam illa quae sibi prospiciunt in futurum et cibos reponunt, habent utique prouidentiam. rationis quoque signa in multis deprehenduntur. nam quando utilia sibi adpetunt, malo cauent, periculum uitant, latibula sibi parant in plures exitus
4 dispatentia, profecto aliquid intellegunt. potest aliquis negare illis inesse rationem, cum hominem ipsum saepe deludant? nam quibus generandi mellis officium est, cum adsignatas incolunt sedes, castra muniunt, domicilia inenarrabili arte componunt,
5 regi suo seruiunt, nescio an in his sit perfecta prudentia. in-

EPITOME 3–8] c. 28, 4. 6. c. 10, 1. 14] c. 29, 6 (religionem).
AUCTORES 16—19] cf. Verg. Georg. IV 149—221.
EXPILATORES 16—19] Isidor. orig. XII 8, 1.

B(G)RHPV] 1 sed *addidi, uel* ipsa ⟨autem⟩ *scribendum uidetur;* nam ipsa *P, sine dubio e coniectura* iustitia? quid iustitia nisi *om. P* quid iustitia *om. R,* quid est iustitia *V* *hinc fere incepit codicis G pag. 52 (169) ter scripta, in qua nihil agnosci poterat.* 2 aliut] aliut est *B* parentes *H* 4 esse homini] hominis *H, recte?* in *B*² 6 natis *V*ᵃᶜ 7 apparet *in mg. V* iis *R* aliquam *P* 8 demultis *P*ᵃᶜ *(in ras. corr.) V*ᵃᶜ, *s. l. corr.* ri*tu *(c er.) B,* rictu *P* resolutis *B*² 9 quid] quique *H* ac fetibus] adfectibus *R*¹, aut affectibus *R*², aut fetibus *H* 11 inpertiunt *(in ras. ex 2 uel 3 litt. et* t *s. l. m. 3) B* quae *B*³ 12 et habent *B* prouidentiam *edd. conl. de ira 7, 10,* prudentiam *C* 13 mu*tis *P* utili*a* *(t et* s *ut uid. er.) P* mala *(alt.* a *ex* o*) P*³?, malo *(sic corr. m. 2) V* 14 carent *P*¹, *corr. P*³? uitant *(*uita *in ras. ex* auent *? m. 2) B* latibula] quando latibula *P* pluris *V*¹ 15 dispatentia] disputant a *R*¹, disputant iam *R*², dispatentia *(corr. m. 2) V* 16 homines ipsos *P* 18 inenarribili *B*¹, *corr. B*², non narrabili *H,* inenarrabili* *(a er.) V* cõ|ponunt *B* 19 in] non *H* iis *R*

certum igitur est utrumne illa quae homini tribuuntur communia sint cum aliis uiuentibus, religionis certe sunt expertia. equidem sic arbitror, uniuersis animalibus datam esse rationem, 6
sed mutis tantummodo ad uitam tuendam, homini etiam ad propagandam. et quia in homine ratio ipsa perfecta est, sapientia nominatur, quae in hoc eximium facit hominem, quod soli datum est intellegere diuina. qua de re Ciceronis uera 7
sententia est: ex tot inquit generibus nullum est animal praeter hominem quod habeat notitiam aliquam dei, ipsisque in hominibus nulla gens est neque tam mansueta neque tam fera, quae non etiamsi ignoret qualem haberi deum deceat, tamen habendum sciat. ex 8
quo efficitur ut is agnoscat deum, qui unde ortus sit quasi recordetur. qui ergo philosophi uolunt animos omni 9
metu liberare, tollunt etiam religionem et orbant hominem suo proprio ac singulari bono: quod est a recte uiuendo atque ab omni humanitate diiunctum, quia deus ut cuncta uiuentia subiecit homini, sic ipsum hominem sibi. nam quid est cur 10
idem ipsi disputent eo dirigendam esse mentem quo uultus erectus est? si enim nobis in caelum spectandum est nihil

AUCTORES 5 et quia — nominatur] cf. Cic. de legg. I 7, 22 quae cum — sapientia. 8] ibid. I 8, 24. 19 idem ipsi] ibid. I 9, 26; de nat. deor. II 56, 140.

BRHPV] 1 est igitur *edd.* utrum *P* 2 sint] sunt HV^{ac} *(ras. corr.)* certe sunt religionis *(-is ex -es) P* experte*setquidem *(i ? er.,* t *ante* q *renou. m. 3) B* experti *R,* experientia, *in mg.* ł expertia *V* 3 et quidem *RH* animalibus] aliquam animalibus *P* 4 tantummodo *(exp. m. 1 ?) P* etiam] autem *P, om. V* 5 propagandam P^3 et *om. V* 6 quod *om.* V^1, *s. l.* ł quod V^2 7 *post* soli *s. l.* eidem R^2 9 aliquam *om. H* 10 hominibus *(h et* i *add. m. 3) P* mansueta *C* 11 non etiamsi] notitiam si *H* etiam · si *V* 12 habere *codd. Cic.* ex *om. P* 13 quod P^1, d *del.* P^3 effigitur P^1 *(corr.* $P^{3?}$*)* V^1 ut] illud ut *codd. Cic.* is] si *H* sit] est *H* 14 recordetur] retortur *V* qui *(corr. m. 2) V* philosophos *H* omni* *V* 15 urbane *ut uid.* B^1, ornant *(sic) in ras. corr.* B^3 16 a *om. H* recto P^1, *corr.* P^3 17 diiunctum *B,* disiunctum *cett.* quia deus ut B^3, quatenus *(sed* atenus *in ras. et in mg.* ł quia deus *m. 2)* ut *V* 19 quod *V* 20 nihil] ad nihil *H edd., sed cf. c. 8, 6; c. 16, 1 al.*

utique aliut quam ob religionem, si religio tollitur, nulla nobis
11 ratio cum caelo est. itaque aut eo spectandum est aut in terram
procumbendum. in terram procumbere ne si uelimus quidem
12 possumus, quorum status rectus est. in caelum igitur spectan-
dum est, quo natura corporis prouocat. quod si constat esse
faciendum, aut ideo faciendum est, ut religioni seruiamus, aut
13 ideo, ut rationem rerum caelestium cognoscamus. sed rationem
rerum caelestium cognoscere nullo modo possumus, quia nihil
14 eiusmodi potest cogitando inueniri, sicut supra docui. reli-
gioni ergo seruiendum est, quam qui non suscipit, ipse se pro- 1
sternit in terram et uitam pecudum secutus humanitate se abdi-
15 cat. sapientiores igitur inperiti, qui etiamsi errant in religione
deligenda, tamen naturae suae condicionisque meminerunt.

1 11. Constat igitur totius humani generis consensu religionem
suscipi oportere. sed quomodo in ea erretur explicandum est. 1
2 naturam hominis deus hanc esse uoluit, ut duarum rerum cupi-
dus et adpetens esset, religionis et sapientiae. sed homines
ideo falluntur, quod aut religionem suscipiunt omissa sapientia
aut sapientiae soli student omissa religione, cum alterum sine
3 altero uerum esse non possit. cadunt ergo ad multiplices 2
religiones, sed ideo falsas, quia sapientiam reliquerunt, quae
illos docere poterat deos multos esse non posse, aut student
sapientiae, sed ideo falsae, quia religionem summi dei omise-

9 supra] c. 3, 4 s.
EPITOME c. 11 s.] c. 29.

BRHPV) 1 aliud utique *R* 2 terra *R* 3 procumbente V^1 terra *R* procumbere] procumbe te *(te add. m. 2) V* ne] nec *R, om.* P^1 *(add.* P^2*) V* ne si] nisi *H* quidem *bis* B^1*, pr. expunx.* B^2 7 cognoscamus — caelestium *om. BH* sed] si P^1 *(sed* P^3*) V, haud scio an recte, ut sit distinguendum sic* si rationem — docui, religioni ergo *eqs.* 8 rerum *in mg. V* celestium P^2 recognoscere *H* possimus *(i ras. ex* u *H, ut uid. B) BH* 9 eiusmodi] eius *H* cogitatio *H* sicuti *R* 10 quam] qua *H* suspicit *H* in terram prosternit *H* 11 humanitate R^{ac}*, corr. m. 1?* 13 *deligenda *(a? er.) B,* diligenda P^1 *(pr.* i *in* e *corr.* P^3*) V* 14 generis humani *R* consensum *H* religionem — oportere] religione suscipio parcere *H* 15 exilaretur *ut uid.* B^1, eaer*retur *in ras. corr.* B^3 17 sed] et *V* 18 ideo] in eo *Heumannus* aut** *H* 21 qui** *B,* ** *m. 3? totum uerbum a m. 3 restitutum est* reliquaerunt *B,* reli*querunt *(n er.) H* 23 qua *V* dei summi *R*

runt, qui eos ad ueri scientiam potuit erudire. sic homines 4
qui alterutrum suscipiunt uitam deuiam maximisque erroribus
plenam secuntur, quoniam in his duobus inseparabiliter cone-
xis et officium hominis et ueritas omnis inclusa est. miror 5
itaque nullum omnino philosophorum extitisse, qui sedem ac
domicilium summi boni reperiret. potuerunt enim sic quae- 6
rere: quodcumque est summum bonum, necesse est omnibus
esse propositum. uoluptas est quae adpetitur a cunctis, sed
haec et communis est cum beluis et honesti uim non habet
et satietatem adfert et nimia nocet et processu minuitur aetatis
et multis non contingit; nam qui opibus carent, quorum maior
est numerus, etiam uoluptate careant necesse est. non est
igitur summum bonum, sed ne bonum quidem uoluptas. quid 7
diuitiae? multo magis: nam et paucioribus et plerumque casu
et inertibus saepe et nonnumquam scelere contingunt et optan-
tur ab iis qui eas iam tenent. quid regnum ipsum? ne id 8
quidem: non enim cuncti homines regnare possunt et necesse
est uniuersos summi boni capaces esse. quaeramus igitur ali- 9
quid quod propositum sit omnibus. num uirtus? negari non
potest quin et bonum sit et omnium certe bonum. sed si
beata esse non potest, quia uis et natura eius in malorum
perferentia posita est, non est profecto summum bonum. quae-
ramus aliut. at nihil uirtute pulchrius, nihil sapiente dignius 10

EPITOME 13—206, 21] cf. c. 29, 8 s. 18—207, 2] c. 30, 1. 19—23] c. 28, 9.

AUCTORES 12 s.] cf. Senec. de uit. beat. 10, 3.

BRHPV] 2 uitam *C*, uiam *edd. (cf. IV 30, 3), sed cf. IV 26, 9; VI 24, 2* deui*am (t *er.) V* 3 plenam] poenam *V* sequuntur *HPV* inseparabiliter] atque inse'pa'rabiliter R^2 4 et *(ante* officium*) om. H* 5 'sedem *(*s *m. 1 uel 2) B,* 'sedem *V* atque *B* 6 repperirent *H* 7 *pr.* est *om. H* 8 **uoluptas *(*si *? er.) B* 9 habent P^1, n *del.* P^3 11 contingent *B* operibus *R* careat *B* 13 sed ne bonum *om. P* 14 magis] *an* minus *scribendum ? cf. ad p. 49, 16;* quid? diuitiae multo magis? *Hartelius supra* paucioribus *litterae* 'aliquae *eras. V* et *om. H* 15 &*no*-umquam *(⌣ et* ũ *m. 2) sic V* contiugant *H* optantur *PV,* ⌣ non optantur *BRH* 16 iis *R,* his *cett.* 17 concti H^{ac} 19 quo *R* 20 sed] et *P* 21 in] et *R* 22 bonum *om. HV, haud scio an recte* 23 at] an *H* sapiente* (r *er.) B,* sapientia *H*

inueniri potest. si enim uitia ob turpitudinem fugienda sunt, uirtus igitur adpetenda est ob decorem. quid ergo? potestne fieri ut quod bonum, quod honestum esse constat, mercede ac praemio careat sitque tam sterile, ut nihil ex se commodi pa-
11 riat? labor ille magnus et difficultas et eluctatio aduersus mala, quibus haec uita plena est, aliquid magni boni pariat
12 necesse est. id uero quid esse dicemus? num uoluptatem? at nihil turpe ex honesto nasci potest. num diuitias? num potentatus? at ea quidem fragilia sunt et caduca. num gloriam? num honorem? num memoriam nominis? at haec omnia non sunt in ipsa uirtute, sed in aliorum existimatione
13 atque arbitrio posita. nam saepe uirtus et inuisa est et malo adficitur. debet autem id bonum quod ex ea nascitur ita cohaerere, ut diuelli atque abstrahi nequeat, nec aliter summum bonum uideri potest, quam si et proprium sit uirtutis et tale,
14 ut neque adici quicquam neque detrahi possit. quid quod in his omnibus contemnendis uirtutis officia consistunt? nam uoluptates opes potentias honores eaque omnia quae pro bonis habentur non concupiscere, non adpetere, non amare, quod
15 ceteri faciunt uicti cupiditate, id est profecto uirtutis. aliut ergo sublimius atque praeclarius efficit nec frustra his praesentibus bonis reluctatur, nisi quod maiora et ueriora desiderat.

BRHPV] 1 uitia V^2 4 stereli B^1, sterele *sic* B^3 5 et eluctatio *(et s. l.* B^3*)* *BRPV*, et luctatio *H*, *idem coniecerat Halmius m. primam codicis B* eluctatio *secutus*, reluctatio *Buenemannus* 6 magni *om. P* boni] mali V^1, *s. l.* ł boni V^2 7 quod *H* dicimus *H* 8 ac *H* diuitiae *B* 9 potentatas, *sed alt.* a *minus cert.*, *R*, potenta^{tus} *(*enta *et* ^{tus} *in ras.) P*, potestate*s *V* 10 num honorem num memoria *(sic) s. l. add.* B^3*; eadem uerba m. 1 in inf. mg. addiderat, sed nunc erasa sunt* 11 *non *(pr.* n *ex* u*) V* 12 et inuisa est] quae est *(sic)* inuisa est *B* 13 id *om. B* ex *om.* V^1, *s. l.* ł ex V^2 14 nequeat^{t} B^2 nec *in mg.* V^2 aliter *(*i *add. m. 2) H* summum^{t} R^2 15 uirtutis sit *P* et] sed *H* 16 ut neque] utq: *H* dici B^1 *(corr.* B^3*) H* quic(quam) *B* *pro* quid *quod euanuit, s. l.* quin *add.* B^3 17 contemnendis *BHP, sic raro in B, saepe in cett. codd.* officia *(*a *ex* o *m. 2) P* 18 potentias — concupiscere *om. P* eaquae HV^{ac} 19 concupiscere] cupere *B* 20 uirtutis *Parrhasius*, uirtus *C* 21 praeclarius H^2 praesentibus] frequentibus *H* 22 eluctatur *H* maiore V^1 et ueriora *om. P*

non desperemus inueniri posse, modo uerset se cogitatio in 16
omnia: neque enim leuia aut ludicra petuntur praemia.

12. Si quaeritur quid sit propter quod nascimur, quid efficiat 1
uirtus, possumus sic inuestigare. duo sunt ex quibus homo
constat, animus et corpus. multa sunt propria animi, multa
propria corporis, multa utrique communia, sicut est ipsa uirtus:
quae quotiens ad corpus refertur, discernendi gratia fortitudo
nominatur. quoniam igitur utrique subiacet fortitudo, utrique 2
proposita dimicatio est et utrique ex dimicatione uictoria: cor-
pus quia solidum est et conprehensibile, cum solidis et con-
prehensibilibus confligat necesse est, animus autem quia tenuis
est et inuisibilis, cum iis congreditur hostibus qui uideri tan-
gique non possunt. qui sunt autem hostes animi nisi cupi- 3
ditates uitia peccata? quae si uicerit uirtus ac fugauerit, in-
maculatus erit animus ac purus. unde igitur colligi potest 4
quid efficiat animi fortitudo? nimirum ex coniuncto et pari
hoc est ex corporis fortitudine: quod cum in aliquam congres-
sionem certamenque uenerit, quid aliut ex uictoria quam uitam
petit? siue enim cum homine siue cum bestia dimices, pro
salute certatur. ergo ut corpus uincendo id adsequitur, ut 5
non intereat, sic et animus, ut permaneat, et sicut corpus ab
hostibus suis uictum morte multatur, ita superatus a uitiis
animus moriatur necesse est. quid ergo intererit inter animi 6
et corporis dimicationem nisi quod corpus temporalem uitam
expetit, animus sempiternam? si ergo uirtus per se ipsam 7

EPITOME 25—208, 12] c. 30, 1.

BRHPV] 2 l*euia *(a er.) B* 3 Si *Heumannus commate post* uirtus *posito,* sed *C* quaeramus *B* nascamur *R* efficit *H* 4 uir̃tus *(i ex alia litt. et* r *s. l. et* t *in ras. m. 1) PV (*r *s. l. V²)* inuestigare] inuenire *B* 5 proprie *R,* propri*e *(a er.) H* multa] multa sunt *R* 6 proprie *R,* propri*e *(a er.) H,* propriæ *(æ ex* a *m. 2) V* 8 utr̃ique *B²,* ubique *R¹,* utrobique *R²* subiacet et *H* 9 disposita *H* et *om. R* 11 conflicat *H¹* quãtenuis *V* 12 est *om. B* iis *R¹,* his *R² cum cett.* 13 hostis *V* nisi *om. H* 16 efficit *H* fortitudo] turpitudo *P¹, corr. P³* coniuncto *(o ex* i *m. 2) H* 17 ex] et *H* fortitudinem *P¹,* m *del. P³* in *om. V* 18 certamen *B* 19 dimicet *H* 20 id *om. V* 22 uictus *B* a *om. V* 23 interest *B* 25 ꝛse *B* ipsa *BHP*

beata non est, quoniam in perferendis ut dixi malis tota uis
eius est, si omnia quae pro bonis concupiscuntur neclegit, si
summus eius gradus ad mortem patet, quandoquidem uitam
quae optatur a ceteris saepe respuit mortemque quam ceteri
timent fortiter suscipit, si necesse est ut aliquid ex se magni
boni pariat, quia suscepti et superati usque ad mortem labores
8 sine praemio esse non possunt, si nullum praemium quod
ea dignum sit reperitur in terra, quandoquidem cuncta quae
fragilia et caduca sunt spernit, quid aliud restat nisi ut cae-
leste aliquid efficiat, quia terrena uniuersa contemnit, et ad
altiora nitatur, quia humilia despicit? id uero nihil potest esse
9 aliut quam inmortalitas. merito ergo philosophorum non ob-
scurus Euclides qui fuit Megaricorum conditor disciplinae, dis-
sentiens a ceteris id esse dixit summum bonum, quod simile
10 sit et idem semper. intellexit profecto quae sit natura summi
boni, licet id non explicauerit, quid sit: id est autem inmorta-
litas nec aliut omnino quicquam, quia sola nec inminui nec
11 augeri nec immutari potest. Seneca quoque inprudens incidit
ut fateretur nullum esse aliud uirtutis praemium quam inmor-
talitatem. laudans enim uirtutem in eo libro quem de inma-
tura morte conscripsit, una inquit res est uirtus, quae nos
12 inmortalitate donare possit et pares diis facere. sed

1 ut dixi] c. 11, 9.

EPITOME 16 s.] c. 30, 3 immortalitas — bonum. 17—209, 20] c. 30, 2 s.

AUCTORES § 9] cf. Cic. Acad. II 42, 129. 21] frg. 27.

BRHPV] 2 est eius *H* neglegit *(pr. g ex c R²) RPV* si' *B³* 3 ad om. *P¹, s. l. add. al. m. antiqua* ista *B¹*, uitã *corr. B³*, uitã *(~ m. 2) V* 4 quẽ *(e m. 2) V* optantur *B¹*, n *del. B³* 5 si] sic *R* mag⁊ni *(i er.) P* 6 pareat *V¹* suscepti] sustenti *V;* sustentati *edd.* separati *H* 7 quod] quam *V¹, s. l.* ł quod *V²* 8 repperietur *B* 9 sint *V* aliud *om. B* 10 ad *om. B* 11 nititur *H* humiliora *B*, humilia *P³* dispicit *BP* 12 opscuris *V¹*, opscuru⁹ *V²* 13 dissentiens *V²* 14 s⟨i-mile⟩ *B* 15 in⟨tellex⟩it *B* 16 id *om. P* quod *P* est *s. l. post* autem *R* 18 mutari *B* 19 feteretur *V¹* alium *B* immortatẽ *(li m. 2) sic H*, immortalitatis *V* 20 quam *V^ac* 21 nos in immortalitatem *H* 22 dona *(corr. m. 2) V*

et Stoici, quos secutus est, negant sine uirtute effici posse quemquam beatum. ergo uirtutis praemium beata uita est, si uirtus, ut recte dictum est, beatam uitam facit. non est igitur ut 13
aiunt propter se ipsam uirtus expetenda, sed propter uitam
5 beatam, quae uirtutem necessario sequitur. quod argumentum 14
docere eos potuit, quod esset summum bonum. haec autem uita praesens et corporalis beata esse non potest, quia malis est subiecta per corpus. Epicurus deum beatum et incor- 15
ruptum uocat, quia sempiternus est. beatitudo enim perfecta
10 esse debet, ut nihil sit quod eam uexare aut minuere aut inmutare possit, nec aliter quicquam existimari beatum potest 16
nisi fuerit incorruptum. incorruptum autem nihil est nisi quod est inmortale. sola ergo inmortalitas beata est, quia corrumpi ac dissolui non potest. quodsi cadit in hominem uirtus, 17
15 quod negare nullus potest, cadit et beatitudo: non potest enim fieri ut sit miser qui uirtute est praeditus. si cadit beatitudo, ergo et inmortalitas cadit in hominem, quae beata est. sum- 18
mum igitur bonum sola inmortalitas inuenitur, quia nec aliut animal nec corpus adtingit nec potest cuiquam sine scientia
20 et uirtute id est sine dei cognitione ac iustitia prouenire. cuius adpetitio quam recta, quam uera sit, ipsa uitae huiusce 19
cupiditas indicat, quae licet sit temporalis et labore plenissima,

EPITOME 21—210, 23] c. 30, 3 (tantum — sumus).
AUCTORES 3—13] cf. ad frg. 360 Epicuri (pag. 241, 15).

BRHPV] 1 efficii̥ *P*, officii *V*[1], *s. l. et ras. corr. V*[2] 4 ipsa *BH* 5 beatam *om. P* nes^{c} essario *(c m. 2) V* 7 corporalis u̥i̥t̥ḁ *P*, corporis *V* 8 per corpus//// *(*er corp *in ras. ex 4 uel 5 litt. m. 3, post* corpus *2—4 litt. eras., potest fuisse* porcusiste*) B* et *om. H* 10 eam] ex ea *H* imminuere *(*inm- *H) RH* minuere aut] minuerereat *V*[1], *s. l. corr. V*[2] inmutari *B*[ac], *corr. m. 1 uel 2* 11 aestimari *B*[2] 12 nisi] nu̥ *H*[2] incorruptum *(ante* autem*) s. l. B*[2] nisi *P*[2] 14 homine *V* 15 cadet *RH* 16 sit *P*[3] cadet *H* et beatitudo *R* 17 et *om. V* cadit in hominem — immortalitas *in inf. mg. add. V, sed post* bonum *4 fere litt. eras.* 18 quia *om. P*[1], quae *s. l. P*[3] 19 scientiae uirtute *P*[1] *(s. l. corr. P*[3]*) V edd.;* scientia et uirtute *coniecerat iam Volkmannus, epist. gratul. pag. 6 et obseru. misc. 1872 pag. 13* 21 quam recta *om. P* ipsi' *(' i. e.* us *m. 2) V* huiusc*e *(a er.) B*

expetitur tamen ab omnibus et optatur: hanc enim tam senes quam pueri, tam reges quam infimi, tam denique sapientes
20 quam stulti cupiunt. tanti est, ut Anaxagorae uisum est, contemplatio caeli ac lucis ipsius, ut quascumque miserias li-
21 beat sustinere. cum igitur laboriosa haec et breuis uita non tantum hominum, sed etiam ceterarum animantium consensu magnum bonum esse ducatur, manifestum est eandem summum ac perfectum fieri bonum, si et fine careat et omni malo.
22 denique nemo umquam extitisset qui hanc ipsam breuem contemneret aut subiret ⟨mortem⟩ nisi spe uitae longioris. nam illi qui pro salute ciuium uoluntariae se neci optulerunt, sicut Thebis Menoeceus, Athenis Codrus, Romae Curtius et Mures duo, numquam mortem uitae commodis praetulissent, nisi se inmortalitatem opinione ciuium consequi putauissent. qui tametsi nescierunt inmortalitatis uiam, res eos tamen non fefellit.
23 si enim uirtus diuitias et opes ideo contemnit, quia fragiles sunt, uoluptates ideo, quia breues, ergo et uitam fragilem breuemque ideo contemnit, ut solidam et perpetuam consequatur.
24 ipsa igitur cogitatio per ordinem gradiens et uniuersa considerans perducit nos ad eximium illut ac singulare cuius causa
25 nascimur bonum. quod si fecissent philosophi, non quod semel apprehenderant tueri pertinaciter maluissent, profecto peruenissent ad uerum hoc, ut ostendi modo. quod si non fuit eorum qui caelestes animas una cum corporibus extinguunt, illi tamen

BRHPV] 1 et petitur V^{ac} 2 re'ges H^2 infi*mi (r *er.) H* 3 capiunt *B* 5 et *om. H* 6 ceterorum *R* consensum magnum esse bonum *H* 7 eadem *H* eandem — perfectum *om. P* 9 extitit *B* 10 aut] ac *H* mortem *add. edd., cf. Epit. 30, 1* spes *H* nam (n *in ras. ex* qu *? m. 3) B* 11 qui *om. V* uoluntaria est seneci *V* obtulerunt (b *ex* p B^3) *BH* 12 menoeceus *R*, menoecheus *P* Athenis] at honis R^1 Mures] muc*ius *(r er.) B, supra* mures *add.* marii *m. post. R* 13 *supra* duo *add.* ł qui V^2 nisi se *om.* V^1, *in mg.* ł nisi V^2 14 de opinione *B* tametsi *BR* 16 contempnit *(exp. m. 3) B* quia fragiles — breuemque *(om.* ideo) contempnit *in inf. mg. add.* P^2 18 contẽnit *(˜ m. 2) V* 19 ipsa igitur *in ras. ex* igitur P^3 *ordinem *P* 20 ac] et *V* causa* *(m er.) B* 21 non R^1V, si non *BP*, et *(s. l. R)* non R^2H 22 adprachenderunt *H* 24 una/// *V* extinguunt *BH* illi tamen] illitaten V^1, *s. l. et ras. corr.* V^2

qui de inmortalitate animae disputant intellegere debuerunt
ideo propositam nobis esse uirtutem, ut perdomitis libidinibus
rerumque terrestrium cupiditate superata purae ac uictrices
animae ad deum id est ad originem suam reuertantur. id- 26
circo enim soli animantium ad aspectum caeli erecti sumus,
ut summum bonum nostrum in summo esse credamus, ideo 27
religionem soli capimus, ut ex hoc sciamus humanum spiritum
non esse mortalem, quod deum qui est inmortalis et desiderat
et agnoscit. igitur ex omnibus philosophis qui aut scientiam 28
pro summo bono aut uirtutem sunt amplexi, tenuerunt quidem
ueritatis uiam, sed non peruenerunt ad summum. haec enim 29
duo sunt, quae simul efficiant illut quod quaeritur: scientia
id praestat, ut quomodo et quo perueniendum sit nouerimus,
uirtus, ut perueniamus. alterum sine altero nihil ualet: ex
scientia enim uirtus, ex uirtute summum bonum nascitur.
beata igitur uita, quam philosophi quaesierunt semper et quae- 30
runt siue in cultu deorum siue in philosophia, nulla est et
ideo non potuit ab his reperiri, quia summum bonum non in
summo quaesierunt, sed in imo. summum autem quid est 31
nisi caelum et deus, unde animus oritur? imum quid nisi
terra, unde corpus est? itaque licet quidam philosophi sum- 32
mum bonum non corpori, sed animo dederint, tamen quoniam
illut ad hanc uitam rettulerunt quae cum corpore terminatur,
ad corpus reuoluti sunt, cuius est omne hoc tempus quod
transigitur in terra. quare non inmerito summum bonum non 33
conprehenderunt, quia quidquid spectat ad corpus et inmorta-
litatis est expers, imum sit necesse est. non cadit ergo in 34
hominem beatitudo illo modo quo philosophi putauerunt, sed

EPITOME 2—9] c. 30, 4. 9—14] cf. c. 29, 5 s.

B(G)RHPV] 1 immortalitate H^2 3 ac *om. R* uictrices V^2 5 ad] id *H* 7 capi*mus (a *er.) R* 8 mortale *H* 13 peruenundum *(alt. n ras. ex* m*) P* 16 uita *(ui in ras. ex* bea *m. 3) B* 18 iis *R* qui *V* summum bonum *om. P* in^{i} P^3 19 himo *H, pariter 20* 22 non *om. P* sed] et *P* 23 ad illud hanc *V* rettulerunt *(exp. m. 2) V* 24 tempus] opus *H* 25 *ab* ⟨In⟩[m]erito *incipit codicis G pag. 53 (10) paene tota lecta* 26 expectat *BGH* inmortalitatis — imum sit] mortale et periturum *H* 27 *pro* imum *est* [humum] *in G* 28 ullo *H* quod *RH*

ita cadit, non ut tunc beatus sit, cum uiuit in corpore, quod utique ut dissoluatur corrumpi necesse est, sed tunc, cum
35 anima societate corporis liberata in solo spiritu uiuit. hoc uno beati esse in hac uita possumus, si minime beati esse uideamur, si fugientes inlecebras uoluptatum solique uirtuti
5 seruientes in omnibus miseriis laboribusque uiuamus, quae sunt exercitia et corroboramenta uirtutis, si denique asperam illam uiam difficilemque teneamus, quae nobis ad beatitudinem pate-
36 facta est. summum igitur bonum quod beatos facit non potest esse nisi in ea religione atque doctrina, cui spes inmor-
10 talitatis adiuncta est.

1 13. Res exigere uidetur hoc loco, ut quoniam docuimus inmortalitatem esse summum bonum, id ipsum, inmortalem esse
2 animam, conprobemus. qua de re ingens inter philosophos disceptatio est, nec quicquam tamen explicare aut probare potue-
15 3 runt ii qui uerum de anima sentiebant. expertes enim diuinae huius eruditionis nec argumenta uera quibus uincerent adtulerunt nec testimonia quibus probarent. sed oportunius hanc quaestionem tractabimus in ultimo libro, cum de uita beata
4 nobis erit disserendum. superest pars illa philosophiae tertia
20 quam uocant λογικήν, in qua tota dialectica et omnis loquendi
5 ratio continetur. hanc diuina eruditio non desiderat, quia non

19 in ultimo libro] c. 8—12. 13.
EPITOME 12—20] c. 30, 4 de — disseremus. 20—213, 2] c. 30, 5.

B(G)RHPV] 1 ut tunc] u't'tum H^2 2 tunc *om. G* 3 soci*&ate *(a er., ⌣ m. 2) V post* corporis *eras.* liberis *P* 4 in hac uita — beati esse *om. V* 5 uirtute H^1 7 corporamenta RV^1, *s. l.* ł temperamenta V^2, corrobora**menta *(ra er.) H* uirtutu[ms]i|si *G* illã *(i ras. ex* u, ã *in ras. m. 2) V* 9 beatos *om. V* 10 cuius *H* 12 [exs]igere *(prim. e postea additum uid.) G* 13 bonu////d *sic V* id ipsum] eo ipso *H* immortalem P^1, m *final. del.* P^2 14 animum *G, om. P* comprobemus *(e ex a m. 2) H* 16 ii R^1, hii *BG*, hi R^2PV, hi* *(i er.) H* 17 traditionis *H* 18 *in* probarent sed op *desinit codicis G pag. 53 (10), sequitur pag. 54 (9), in qua nihil agnosci poterat* opportunius *R, sic plerumque codd.*, oportun'us V^2 19 'cum' B^3 20 su*perest *(r ? er.) V* tertiae *R* 21 'quam uocant' P^2 ΑΟΓΙΚΗΝ *(sic corr. m. 3) B, om.* H^1, ΑΟΓΙΚΩΝ *add.* H^2, ΑΟΓΙΚΗΝ *(ι postea add.) P,* ΑΟΓΙΚΗΝ *(corr. m. 2) V* 22 traditio *H*

in lingua, sed in corde sapientia est nec interest quali utare sermone. res enim, non uerba quaeruntur. et nos non de grammatico aut oratore, quorum scientia est quomodo loqui deceat, sed de sapiente disserimus, cuius doctrina est quomodo uiuere oporteat. quodsi neque physica illa ratio necessaria 6 est neque haec logica, quia beatum facere non possunt, restat ut in sola ethica totius philosophiae uis contineatur; ad quam se abiectis omnibus Socrates contulisse dicitur. in qua etiam 7 parte quoniam philosophos errasse docui, qui summum bonum cuius capiendi gratia generati sumus non conprehenderunt, apparet falsam et inanem esse omnem philosophiam, quia nec instruit ad iustitiae munera nec officium hominis rationemque consummat. sciant igitur errare se qui philosophiam putant 8 esse sapientiam; non trahantur auctoritate cuiusquam; sed ueritati potius et faueant et accedant. nullus hic temeritati locus est, in aeternum stultitiae poena subeunda est, si aut persona inanis aut opinio falsa deceperit. homo autem, qua- 9 liscumque est, si sibi credit hoc est si homini credit, ut non dicam stultus, qui suum non uideat errorem, certe adrogans est, qui sibi audeat uindicare quod humana condicio non recipit. ipse ille Romanae linguae summus auctor quantum fal- 10 latur, licet ex illa sententia peruidere: qui cum in libris offi-

9 docui] c. 7. 8.

EPITOME 5—13] c. 30, 6. 17—214, 3] c. 26, 2 s. (sapientia — profiteatur).

AUCTORES § 10 s.] Cic. de off. II 2, 5 s. (cf. I 43, 153).

BRHPV] 1 quali] siali B^1, *in ras. corr.* B^3 utarę *P* 2 sermo'ne B^3, sermonem *H* resⁱⁱⁱ *(*m *? s. l. er.) B* 3 aut ex oratore *H* 4 debeat *H* desserimus V^1 7 aethica *R*, et hica *m. 1, s. l.* ethica *add. al. m. antiqua P*, h&hica *V* 9 errare *PV* 10 capiendi *(*a *in ras. ex* u *? m. 3) B* sunt *V* cō|praehenderunt *(*a *del. m. 3) B* 11 esse et inanem *B* 12 nec *(ante* instruit*) om. R* 13 consummat] confirmat *(*fir *in ras. ex 2 uel 3 litt., fort.* sum, B^3*) BP* errasse *BH* se *om. H* 15 et *(ante* faueant*) om. R* ac**cedant *(*ac *? er.) B* hic *om.* P^1 *(s. l.* P^3*) V* temerita|tiⁱⁱⁱ *ex* temera|riⁱⁱⁱ *(s. l. incerta litt. erasa) B*, temeritatis *HV* 16 stultitiae] iustitiae *V* aut* *(*ẽ *er.) H* 17 opinio] immo opinio *H* 18 est *om. H* si *om.* P^1 *(s. l.* P^3*), s. l. V* hoc est — credit *s. l.* B^3 si *om. HP*^{1}*, s. l.* P^3 20 est] et *R* recepit *HV* 21 ille ipse *H*

ciorum philosophiam nihil aliut esse dixisset quam studium sapientiae, ipsam autem sapientiam rerum diuinarum et humanarum scientiam, tum adiecit: cuius studium qui uituperat, haut sane intellego quidnam
11 sit quod laudandum putet. nam si oblectatio quaeritur animi requiesque curarum, quae conferri cum eorum studiis potest, qui semper aliquid anquirunt quod spectet et ualeat ad bene beateque uiuendum? siue ratio constantiae uirtutisque ducitur, aut haec est ars aut nulla omnino, per quam eas adsequamur. nullam dicere maximarum rerum artem esse, cum minimarum sine arte nulla sit, hominum est parum considerate loquentium atque in maximis rebus errantium. si autem est aliqua disciplina uirtutis, ubi ea quaeretur, cum ab isto discendi genere discesseris?
12 equidem tametsi operam dederim ut quantulamcumque dicendi adsequerer facultatem propter studium docendi, tamen eloquens numquam fui, quippe qui forum ne adtigerim quidem: sed necesse est ipsa me faciat causae bonitas eloquentem, ad quam diserte copioseque defendendam scientia diuinitatis et ipsa ueri-
13 tas sufficit. uellem igitur Ciceronem paulisper ab inferis

EPITOME 2 s.] c. 29, 6.

BRHPV] 1 esse *om. P* dixerit *P* 3 dum *H* cu*ius *(in ? er.) B* 4 haut *B, om., sed spatio relicto R,* aut *H,* haut *(corr. m. 3) P,* haud *V* sau*e *(a er.) B* quin nam *H* 5 quod *om. V*^{1}, *in mg. ł* quod *V*^{2} si] siue *codd. Cic.* 6 requies**que *(ae er.) B* 7 aliquit *B* anquirunt *V cum codd. Cic.,* inquirunt *BH,* adquirunt *RP* 8 expectet *B* et *om. B*^{1}, aut *s. l. B*^{2} baeateque *B* 9 siuero *P*^{3} *supra* ducitur *add. ł* disert *m. 2 ? V* ars est *codd. Cic.* 10 nullo *P*^{1} *(o in* a *corr. P*^{3}*) V*^{ac}, *s. l. corr.* adsequimur *V* 11 maxima*rum *(m er.) V* cũm *(~ er.)* in imarum *V* 12 minimarum] minimarum rerum *R* minimarum sine arte *P* parum considerate *om., tum* eloquentium *habet P* 14 disciplina *om. m. 1, in mg. ł* disciplina *m. 2 ? V* 15 quaeritur *H* isto] hoc *codd. Cic.* generis *(corr. m. 2) V* 16 et quidem *B* quantulumcumque *V* 17 dicendi *V* tamen *om. P* numquam eloquens *H* 18 attingerim *V* 19 ipsam efficiat *HP*^{ac}, *part. ras. corr.* ad quam] atque ad *H* 20 disserte *B*^{ar}*H* scientiam *B*^{ar}*P*^{1}, m *del. P*^{3}, sententiam *H* 21 paulisper ciceronem *H*

surgere, ut uir eloquentissimus ab homunculo non diserto doceretur: primum quidnam sit quod laudandum putet qui uituperat id studium quod uocatur philosophia; deinde neque illam esse artem qua uirtus et iustitia discatur nec aliam ullam, sicut putauit; postremo quoniam est uirtutis disciplina, ubi quaerenda sit, cum ab illo discendi genere discesseris, quod ille non audiendi discendique gratia quaerebat. a quo enim posset audire, cum sciret id nemo? sed ut in causis facere 14
solebat, interrogatione uoluit urguere ad confessionemque perducere, tamquam confideret responderi prorsus nihil posse, quominus philosophia esset magistra uirtutis. quod quidem in Tusculanis disputationibus aperte professus est ad eam ipsam conuersa oratione, tamquam se declamatorio dicendi genere iactaret. o ⟨uitae⟩ philosophia dux inquit o uirtutis in- 15
dagatrix expultrixque uitiorum! quid non modo nos, sed omnino uita hominum sine te esse potuisset? — tu inuentrix legum, tu magistra morum et disciplinae fuisti: quasi uero aliquid per se ipsa sentiret ac non potius 16
ille laudandus esset qui eam tribuit. potuit eodem modo gra-

AUCTORES 14] Tusc. V 2, 5.

BRHPV] 1 resurgere *H* homumculo *H*, homunculo *V* deserto V^1 deceretur V^1 2 quin nam *H* putent P^1, n *del.* P^3 3 id *om. B* 4 qu*a *(i er.) H*, quia *P* 5 sicut] cut *sic P post* disciplina *s. l.* quae B^2 6 discendi *(pr.* i *ex* e *m. 2) R* 7 discendiue *R* quaerebat] ferebat *P* 8 audire V^2 scieret P^1, *pr.* e *del.* P^3 *post* nemo *hoc* sed ut nemo P^1, *del.* P^3 9 urgere *RH*, urguere *(exp. m. 3) P* 10 prorsum *B* 11 quodi V^2 12 disputationibus] uirtutibus *H* 13 conuersam orationem *B*, conuersationem *R* conuerso *V* oratione *H* 14 lactaret *(corr. m. 2) V* uitae *om. C, e Cicerone cum edd. recepi* dux *(x add. m. 2) V* o *om. BRP* uirtutis] ueritatis *H* indigatrix P^1, *corr.* P^3 15 ultrixque *H*, excultrixque P^1 *(c in* p *corr.* P^3*) V cum Cic. codd. GR*^{1}*;* exculptrixque *Goldbacherus, annal. gymnas. austr. 1875 pag. 94 et ad Apulei. de mundo praef. (pag. 103, 2)* nos sed] nos e *B*, nosset *H* 16 potuised *(corr. m. 3) B*, puto isset V^{ac}, *s. l. corr. post* potuisset *Lact. uerba nonnulla omisit* 17 legum *om. P* 18 se *B* ipsam *H* 19 *ante* tribuit *fortasse* hominibus *uel simile excidit* eodem — cibo *bis* V^1, *alt. del.* V^2

tias agere cibo et potui, quod sine his rebus constare uita non possit, in quibus ut sensus ita beneficii nihil est: atquin ut illa corporis alimenta sunt, sic animae sapientia.

1 14. Rectius itaque Lucretius, cum eum laudat qui sapientiam primus inuenit, sed hoc inepte, quod ab homine inuentam putauit: quasi uero illam alicubi iacentem homo ille quem laudabat inuenerit tamquam tibias ad fontem, ut poetae
2 aiunt. quodsi repertorem sapientiae ut deum laudauit — ita enim dicit:

> nemo, ut opinor, erit mortali corpore cretus.
> nam si, ut ipsa petit maiestas cognita rerum,
> dicendum est, deus ille fuit, deus, inclute Memmi —

3 tamen non erat sic laudandus deus, quod sapientiam inuenerit, sed quod hominem fecerit qui posset capere sapientiam: minuit
4 enim laudem qui partem laudat ex toto. sed ille ut hominem laudauit, qui tamen ob id ipsum deberet pro deo haberi, quod sapere inuenerit: nam sic ait:

> nonne decebit
> hunc hominem numero diuum dignarier esse?

5 unde apparet aut Pythagoram uoluisse laudare, qui se primus ut dixi philosophum nominauit, aut Milesium Thalen, qui de
6 rerum natura primus traditur disputasse. ita dum hominem

21 ut dixi] c. 2, 6.

AUCTORES 7] cf. Ouid. Fast. VI 701—703. 10 ss.] Lucr. V 6 ss. 18 s.] ibid. 50 s.

BRHPV] 1 is *R*, h*is *(i er.) P* uita constare *B* 2 posset *B* in quibus *bis P*[1], *prius del. P*[3] 3 sunt *om. V* 4 eum *om. H* 5 hoc] in eo *B* 6 illicubi *H* 7 inuenit *H* tibias] uas *P* 10 opin*or *(i er.) P* immortali *P* creatus *H* 11 sicut *H* 12 dicendu* *(s er.) sic B* est// *P* inclute *(corr. m. 2) V*, inclyte *BRHP cum codd. Lucr.* Memmi] me in mi *H* 13 si‹› *B*[2] 14 possit *P* 17 nam *om. H* 19 numero diuum *C cum codd. Lucr.* dignari uerum esse *H* dignari ‿eresse* *(‿ m. 2,* t *er.) V* 20 *post* Pythagoram *add.* eum *Volkmannus, obseru. misc. 1872 pag. 13* 21 philosophorum *BH*, filosofū* *(ụ er.) V* melisium *V*[1] talem *H* 22 naturā *(˜ er.) B* traditur] dicitur *B* ita] S; *(i. e.* Sed*) in ras. V*[2]?

quaerit extollere, rem ipsam depressit: non est enim magna,
si ab homine potuit inueniri. uerum potest ut poetae dari 7
uenia. at ille idem perfectus orator, idem summus philosophus,
ne Graecos reprehendam quorum leuitatem semper accusat et
tamen sequitur, ipsam sapientiam, quam alias donum, alias
inuentum deorum uocat, poetice figuratam laudat in faciem.
grauiter etiam queritur extitisse aliquos qui eam uituperarent. 8
quisquamne inquit uituperare uitae parentem et hoc
parricidio se inquinare audet et tam inpie ingratus
esse? nos ergo, Marce Tulli, parricidae sumus et insuendi 9
te iudice in culleum, qui philosophiam negamus parentem
esse uitae, an tu, qui aduersus deum tam inpie ingratus 10
es, non hunc cuius effigiem ueneraris in Capitolio sedentem,
sed illum qui mundum fecit hominemque generauit, qui sapien-
tiam quoque ipsam inter cetera caelestia sua beneficia largitus
est? magistram tu uirtutis aut parentem uitae uocas?
ad quam si quis accesserit, multo sit incertior necesse est

AUCTORES 5 s.] Tusc. I 26, 64 (cf. Acad. I 2, 7). 8] ibid. V 2, 6. 16 magistram uirtutis] cf. magistram morum et disciplinae c. 13, 15.

B(G)RHPV] 1 quaerit *(*t *in ras. ex* s *? m. 3) B* *non *(*i *er.) B* 2 homine *(*e *ex* i *m. 2) V* poete *(om.* ut*)* dari uenia* *(*m *er.)* potest *H* 3 ueniam P^1, m *del.* P^3 ille *(*e *in ras. ex* a *? m. 3) B* idēst V^1, *in mg.* ł idem V^2 *alt.* idēm V^2 filosofos V^1 4 ne] et *B* gra'e'cos B^3 reprae-hend*it *(*a *er.) B* leuitatem P^1, *corr.* P^3 5 donum] deum *B* 6 *ex* inuentum *hoc* inuentū* B^2, inuentum B^3 poetic*e *(*a *er.)* uocat *B* uo-ł uit cant/// *(corr. m. 2) V* poeticae figuratum *H* 7 etiam *om. H* quaeritur *BH*^{ar}*P*^{1} *(*a *del.* P^3*) V* eos uituperent *H* 8 quisquamne uituperare] uituperare quisquam *codd. Cic.* uituperare *om. P* 9 ** *(*se *er.)* inquinare se *B* audet *B cum codd. Cic.*, audeat *cett., quod uix dubito quin Lact. scripserit* tam̃ *(*~ *er.) V* 10—218, 1 *distinxi, edd. sic (12)* uitae ? an — *(15)* largitus est, *[uel (13)* non — *(16)* est *uncis inclus.] — (16)* uocas, — *(218, 1)* fuerit ? summus *(exp. m. al.) P* 11 cul'l'eum *PV* negamus *in mg. V*^{2} 12 diuersum B^1, aduersum B^3 tantam P^1, tan *del.* B^3 13 es *om. PV, sed 2 litt. incert. eras. V* ueneratis B^1, *corr.* B^3, uenerari *R* 14 illi H^1 15 quo'q:' P^2 16 magistram tu] magistratum *B*, magistram *P* aut *(*a *add. m. 3) B* uoces *P* *a* [U]⟨oc⟩[e]s ad *incipit codicis G pag. 55 (96), cuius in uerss. 1—3. 20. 22 pleraque legebantur* 17 quem *B*

11 quam prius fuerit. cuius enim uirtutis? quae ipsa ubi sita sit, adhuc philosophi non expediunt. cuius uitae? cum ipsi doctores ante fuerint senectute ac morte confecti quam constituerint quomodo uiui deceat. cuius ueritatis indagatricem profiteri potes, qui saepe testaris, cum tanta multitudo fuerit philosophorum, sapientem tamen extitisse adhuc nemi-
12 nem? quid ergo te magistra illa uitae docuit? an ut potentissimum consulem maledictis incesseres eumque hostem patriae uenenatis orationibus faceres? sed omittamus illa quae
13 possunt excusari fortunae nomine. studuisti nempe philosophiae et quidem sic, ut nullus umquam diligentius, quippe qui omnes cognoueris disciplinas, sicut ipse gloriari soles, eamque ipsam Latinis litteris inlustraueris imitatoremque te Pla-
14 tonis ostenderis. cedo igitur quid didiceris aut in qua secta ueritatem deprehenderis. in Academia scilicet, quam secutus
15 es, quam probasti. at haec nihil docet nisi ut scias te nihil scire. tui ergo te libri arguunt, quam nihil a philosophia disci possit ad uitam. haec tua uerba sunt: mihi autem

AUCTORES 4] cf. pag. 215, 14. 5] sententiam ex memoria loci or. 5, 18 (de or. I 21, 94) 'disertos ait se uidisse multos, eloquentem omnino neminem' natam esse conicio. 7 magistra uitae] cf. magistra morum et disciplinae c. 13, 15; praeterea c. 15, 10. 12 sicut — soles] cf. de nat. deor. I 3, 5 s.; de diuin. II 1 *al.* eamque — inlustraueris] cf. Acad. I 1, 3; Tusc. I 1, 1. 16 s.] cf. Cic. de nat. deor. I 7, 17 ab eodem — didicistis. 18] Acad. poster. frg. 32.

B(G)RS(a 6)HPV] 1 primum *BG* fuerit cuius] fuerit fuerit *V* sita] sit aut *B, om. R*^{1}, sit an *R*^{2} 2 *an* expediuerunt? 3 constituerit *(sic corr. m. 2) V* 4 uiuere *ex* uiui *sic R*$^{2?}$ deceat *V*^{1} *post* deccat *s. l.* aut *P*^{3} 5 potest *B*^{ar}*R*^{ar}*H* 6 *a* pientem tamen *denuo incipit S (fol. 62*^{a}*)* extitisse *P* adhuc extitisse *SH* 7 quid *V*^{2} magistra *S*^{ac}, ~ *del. m. 1?* 8 potissimum *B* ingessereeumque *(g ex* c *m. 2,* eum *in ras. ex* sem *? m. 3) B* 9 orationibus *(*oni *in ras. ex eodem* oni *? m. 3, s. l. aliquid add. m. 2, nunc cr.) B* illam *P* 10 excusare *V*^{1} stud*usti* *ex* studiustis *B* 11 et quidem sic ut] sic *S,* nomine sicut *H* 12 qui *H*^{2} omnis *R*^{1}*V*^{1} sic *S* ipse *om. P* 13 te *H*^{2} 14 *ad* cedo *in mg.* cedo significat dio *m. post. R* dixeris *H* in *om. SH* 15 defenderis *H* 16 at] ad *(sic corr. m. 2) R,* et *S* 18 di*sci *B*^{2} disci.posci possit *H* mihi] nihil mihi *R* autem *V*^{2}

non modo ad sapientiam caeci uidemur, sed ad ea ipsa quae aliqua ex parte cerni uideantur, hebetes et obtunsi. si ergo philosophia uitae magistra est, cur 16
tibi ipse caecus et hebes et obtunsus uidebare, quem oportuit illa docente et sentire et sapere et in clarissima luce uersari? at quam confisus fueris philosophiae ueritate, docent ad filium 17
conposita praecepta, quibus mones philosophiae quidem praecepta noscenda, uiuendum autem esse ciuiliter. quid tam repugnans dici potest? si noscenda sunt praecepta 18
philosophiae, ideo utique noscenda sunt, ut recte sapienterque uiuamus, uel si ciuiliter uiuendum est, non est igitur philosophia sapientia, siquidem melius est ciuiliter quam philosophe uiuere. nam si sapientia est quae dicitur philosophia, stulte 19
profecto uiuet qui non secundum philosophiam uiuet: si autem non stulte uiuit qui ciuiliter uiuit, sequitur ut stulte uiuat qui philosophe uiuit. tuo itaque iudicio philosophia stultitiae inanitatisque damnata est. idem in Consolatione id est in opere 20

AUCTORES 7] Epist. ad M. filium ex lib. inc. frg. 2.

B(G)RSHPV] 1 uidentur *H* 2 alia *H* cerni uideantur] cernuntur *H* uidentur *B* haebetes B^1, a *del.* B^3, *sic saepe,* habetes R^1, habet est, *om.* et *V* *a* ⟨Bet⟩es et obtunsi *incipit codicis G pag. 56 (95) paene tota lecta* 3 obtu⁊si *R,* obtunsi, *sed* n *del. m. 3 P* magistraest *(*st *add. m. 2) V* 4 obtunsus *(exp. m. 1 ?) P* uidebaris *R* uidebar. equae *(om.* quem*) H* et quem *G* 5 docentem *B* cla⁎rissima V^2 6 con-[fi]s⟨su⟩[s] *G,* confessus *R,* confusus *(corr. m. 3) P* ueritatem *RP,* ueritati *H* 7 p̃⁎cepta *(*a *er.,* c *ex* i*) V* quib⁹ B^3 quidem V^2 9 si *om. B* praecepta — noscenda sunt *om. P* 10 utque *G* 11 uel si ciuiliter uiuendum est *om. P* est non *om. G* 12 melius est] est maius *BG* philosophe *(-*fe *B) BP,* filosofiae *G,* filosofiae *(corr. m. 2) R,* philosophię *S,* philosophae *H,* filosofe *(corr. m. 2) V* 13 quae] illa quae *H* 14 prouecto *S* uiuit *P* qui non — stulte uiuit *om. P* non secundum philosophiam] ciuiliter *H* philosophia *S* sic *S* 15 non stulte] sapienter *H* stultae *G* uiuet *utroque loco pro* uiuit *BGH* *post* ciuiliter uiuit *hoc* si autem sapienter uiuet qui ciuiliter uiuet *S* uiuat] uiuit *V* 16 philosophe *(*fi- *et* -fe *B) BP,* filosofiae *(corr.* m. *2) R,* philosophię *S,* philosophae *H,* filosofe *(corr. m. 2) V* uiuet *BG* philosophie *(*e *lin. del. et corr. m. 3) P* inanitatisque *(*ę *add. m. 2) V*

non ioculari hanc de philosophia sententiam tulisti: sed nescio qui nos teneat error ac miserabilis ignoratio ueri. ubi est ergo philosophiae magisterium aut quid te docuit illa
21 uitae parens, si uerum miserabiliter ignoras? quodsi haec erroris ignorationisque confessio paene inuito tibi ab intimo pectore expressa est, cur non tibi uerum fateris aliquando, philosophiam, quam tu nihil docentem in caelum laudibus extulisti, magistram uirtutis esse non posse?

1 15. Eodem ductus errore Seneca — quis enim ueram uiam teneret errante Cicerone? — philosophia inquit nihil aliut est quam recta ratio uiuendi uel honeste uiuendi scientia uel ars rectae uitae agendae. non errabimus, si dixerimus philosophiam esse legem bene honesteque uiuendi, et qui dixerit illam regulam uitae,
2 suum illi reddidit. hic plane non respexit ad commune philosophiae nomen. quae cum sit in plures sectas disciplinasque diffusa nihilque habeat certi, nihil denique de quo uniuersi una mente ac uoce consentiant, quid potest esse tam falsum quam regulam uitae philosophiam nominari, in qua diuersitas praeceptorum rectum iter inpediat et turbet aut legem bene uiuendi, cuius capita longe dissonant, aut scientiam uitae agendae, in qua nihil aliut efficitur contraria saepe
3 dicendo quam ut nemo quicquam sciat? quaero enim utrumne Academiam philosophiam putet esse an non. negaturum non arbitror. quod si est, nihil ergo illorum cadit in philosophiam, quae ut omnia reddat incerta, legem abrogat, artem

AUCTORES 1] Consol. frg. 12. 10] frg. 17.

B(G)RSHPV] 1 ioculariter *G* 2 tenet *HP* ac] aut *edd.* 5 paene *om. G* a'bintimo B^2 6 peccatore *B* *in* pectore ex *desinit codicis G pag. 56 (95)* cur non tibi *om. P* fatearis *RP, uix recte* 7 sustulisti *P* 9 uitam *S* 10 aliud nichil *S* 11 recte *H* 12 recte B^1 *(s. l. corr.* B^2*) RSH* 15 suum illi — regulam uitae *(19) om. R* reddidit] nomen reddidit *H* respexerit *(exp. m. 3) P* communem P^1, m *final. del.* P^2 16 pluris SV^1 17 nihil *P* denique *om. H* 20 et *om. P* 23 enim] igitur *P, recte?* 24 achademia *S* putet esse — cadit in philosophiam *(25) om. V* non] non sit *RSH* 25 est] esset *B* illorum ergo *R* in philosophiam] quod in philosophia *H* 26 ut *om. P* reddit *P* incerte lege *H*

nullam putat, rationem subuertit, regulam deprauat, scientiam funditus tollit. falsa igitur illa omnia, quia in rem semper incertam et adhuc nihil explicantem cadere non possunt. nulla itaque ratio uel scientia uel lex bene uiuendi nisi in hac unica et uera et caelesti sapientia constituta est, quae philosophis fuerat ignota. nam illa terrena quoniam falsa est, uaria et multiplex sibique tota contraria est. et sicut unus est huius mundi constitutor et rector deus, una ueritas, ita unam esse ac simplicem sapientiam necesse est, quia quidquid est uerum ac bonum, id perfectum esse non potest, nisi fuerit singulare. quodsi philosophia uitam posset instruere, nulli alii nisi philosophi essent boni et qui eam non didicissent, essent omnes semper mali. cum uero innumerabiles exsistant et semper extiterint qui sint aut fuerint sine ulla doctrina boni, ex philosophis autem perraro fuerit qui aliquid in uita fecerit laude dignum, quis est tandem qui non uideat eos homines uirtutis, qua ipsi egent, non esse doctores? nam si quis mores eorum diligenter inquirat, inueniet iracundos cupidos libidinosos adrogantes proteruos et sub obtentu sapientiae sua uitia celantes, tum domi facientes ea quae in scolis arguissent. mentior fortasse accusandi gratia: nonne id ipsum Tullius et fatetur et queritur? quotus quisque inquit philosophorum inuenitur qui sit ita moratus, ita animo ac uita consti-

AUCTORES 22] Tusc. II 4, 11.

BRSHPV] 1 putet R^1 rationes *P* 2 omnia illa *in mg. V* 3 athuc *B* 4 itaqu*e (a er.) B,* igitur *H* una *H* 5 et *(ante* caelesti*) om. P* 6 nam *om. R* falsa] fallax *P* uaria] fit uaria *P* 7 contraria *V^2* 8 mondi *V^1* una] uni *P^1, corr. P^3* 9 est] fuerit *P* 10 id *om. S* singulare* *(*m *er.) H* 11 filosophiam *B* instituere *H* 12 qui eam] quia *S* eam *(*e *in ras. ex 1 uel 2 litt., fort.* n, *m. 3) B* 13 semper *om. H* exsistant *B,* existant *cett.* et semper] semper *B,* semperque *SH* 14 extiterintq.] *B^2,* extiterunt *V* aut] aut qui *P* aut fuerint *om. H* illa *H* 15 fuerint *S* 16 non *om. H* eos *om. B* omnes *SP* 17 qu*a *(*i *er.) P* in mores *P^1 (*in *del. P^3) V, fort. recte* eorum mores *S* 18 inueniat *PV^1* adrogantis *V^1* 19 proterbos *B,* propter uos *RH^{ar}* et] et qui *R* obtentu *B^3* celantes] celetes *V^1* 20 cum *P* faciunt *P* scholis *RPV* arguunt *P* 21 fortesse *P^1, corr. P^3* non *V; malim* ⟨at⟩ nonne et *om. H* 22 quotis *(*i *ras. ex* u*) H;* quotus enim *Cic.* 23 *in* ita *(ante* moratus*)* it *add. B^3 alt.* ita] tamen *B*

tutus, ut ratio postulat? qui disciplinam ⟨suam⟩ non ostentationem scientiae, sed legem uitae putet? qui obtemperet ipse sibi et decretis pareat suis? uidere licet alios tanta leuitate et iactatione, ut iis fuerit non didicisse melius, alios pecuniae cupidos, alios gloriae, multos libidinum seruos, ut cum eorum uita
10 mirabiliter pugnet oratio. Nepos quoque Cornelius ad eundem Ciceronem ita scribit: tantum abest ut ego magistram putem esse uitae philosophiam beataeque uitae perfectricem, ut nullis magis existimem opus esse magistros uiuendi quam plerisque qui in ea disputanda uersantur. uideo enim magnam partem eorum qui in schola de pudore ⟨et⟩ continentia praecipiant argutissime, eosdem in omnium libidinum cupiditati-
11 bus uiuere. item Seneca in Exhortationibus plerique inquit philosophorum tales sunt, diserti in conuicium suum. quos si audias in auaritiam, in libidinem, in ambitionem perorantes, indicium professos putes: adeo redundant ad ipsos maledicta in publicum missa. quos non aliter intueri decet quam medicos, quorum tituli reme-
12 dia habent, puxides uenena. quosdam uero nec pudor uitiorum tenet, sed patrocinia turpitudini suae

AUCTORES 8] frg. 46 Ha]m. 15] frg. 18.

BRSHPV] 1 suam *Cic., om. C,* disciplinam ueram *P* 2 suae scientiae *B* legum (u *ex* e) *R* uitae *om. V* 3 optemperet *RPV* ipsi *codd. Cic.* suis pareat *codd. Cic.* 4 alios^{s} P^{3} tanta leuitate et iactatione *(corr. m. 2) V* laeuitate *B* ut^{i} P^{3} iis *Cic.,* his *BRSH, om. P,* ‹h›is V^{2} 5 p*ecuniae (a *er.) B* alios gloriae] gloriae non nullos *Cic.* 6 libi‹di›num V^{2} at *H* uitiis *P* 8 ita *om. H* describit *S* ego *om. V* 9 uitae putem *(om.* esse*) SH* filosofiae *R* 10 nulli*s *(u er.) R* existimem *om. H* 11 magistris *BH,* magisterio (magistros R^{1}) R^{2} recte uiuendi *H* plerisque B^{ar} *(s er.)* P^{1}, s *exp.* $P^{2?}$ disputanda *(corr. m. 2) V* 13 quod P^{1}, *corr.* P^{2} scola *SHV* et *add. edd.,* de *H* 14 argumentissime *V* 15 exorationibus *V* instituit V^{1}, *s. l.* t inquit V^{2} 16 sunt] sunt ut sint *H* disserti B^{ar} *(pr. s er.) V* 17 si^{s} B^{3} 18 perorant *R,* perorantis *V* indicium] professionis indicium *SH,* indicium suum *P* professos *om. H,* pfesso V^{1}, pfesso^{s} V^{2} 19 quos] quos nos *P* 21 pyxides *RSV,* pixydes *P* 22 patrocinia* *(e er.) B* turpitudini^{s} $R^{1?}$, turpitudinis *SH,* turpitudine V^{1}, -ni^{s} V^{2}

fingunt, ut etiam honeste peccare uideantur. — faciet 13
sapiens inquit idem Seneca etiam quae non probabit,
ut etiam ad maiora transitum inueniat, nec relinquet
mores bonos, sed tempori aptabit, et quibus alii utun-
tur in gloriam aut uoluptatem, utetur agendae rei
causa. deinde paulo post: omnia quae luxuriosi faciunt 14
quaeque inperiti, faciet et sapiens, sed non eodem
modo eodemque proposito. atquin nihil interest quo animo
facias quod fecisse uitiosum est, quia facta cernuntur, animus
non uidetur. Aristippo Cyrenaicorum magistro cum Laide 15
nobili scorto fuit consuetudo. quod flagitium grauis ille philo-
sophiae doctor sic defendebat, ut diceret multum inter se et
ceteros Laidis amatores interesse, quod ipse haberet Laidem,
alii a Laide haberentur. o praeclara et bonis imitanda sapien- 16
tia! huic uero liberos in disciplinam dares, ut discerent habere
meretricem? aliquid inter se ac perditos interesse dicebat,
scilicet quod illi bona sua perderent, ipse gratis luxuriaretur.
in quo tamen sapientior meretrix fuit: quae philosophum habuit 17
pro lenone, ut ad se omnis iuuentus doctoris exemplo et aucto-

EPITOME 10 ss.] cf. c. 34, 7.

AUCTORES 1] frg. 19. 6] frg. 20. § 15] ad Senecae Exhortationes refert Rossbachius, de Senec. phil. libror. recens. et emend. p. 45 s.

EXPILATORES 8s. nihil interest — uidetur] Ps.-Seneca de moribus 3; prouerbia 10. 11 (Publil. Syr. ed. Woelfflin pag. 91).

BRSHPV] 1 figunt *P* faciat (*corr. m. 2*) *V* 2 sapiens inquit *edd.*, inquit sapiens *C* etiam] enim *H* probauit *BRP* 3 inueniat (iat *ex* it) *P* 4 bonos mores *R* tempora *H* temporaplabit *sic V* et] ut *V* 5 in gloriam aut uoluntatem (*sic*) utetur (*corr. m. 2*) *in mg. V* gloria *S* agendæ (æ *ex* a *m. 2*) *H*, agendę (. *m. 3*) *P* 6 causam *B* luxoriosi *PV*^{pc} (-si *ex* -se) 8 eodemque] eodem uero *R*, eodem quae *H* ad *H*, atquiṇ (*exp. m. 3 ?*) *P* 9 facies *P* quo'd' *V*^{2} anim (' *i.e.* us *m. 2*) *V* 10 cirenę quorum *V*^{1}, *supra* quorum *add.* ł giorum *V*^{2} laide *V*, *insequ. quoque locis supra* i *litt. erasa* 11 grauiter *P* 12 ut diceret *om. B* et *om. BV*^{1} et ceteros — interesse *om. R* 13 laudis *B* laudem *B*^{1}, *corr. B*^{3} 14 a *om. B*^{1} (*s. l. B*^{3}) *V* laude *B*^{1}, *corr. B*^{3} a Laide] al*ade (i *er.*) *H* laberentur *B*^{1}, *corr. B*^{3} 15 uiro (i *ex* e) *P*^{3} discederent *P*^{1}, de *del. P*^{3} 16 *post* meretricem *s. l.* ab eo qui *R*^{2} aliqui id *H* 18 tamen *V*, plane *BHP*, *om. R*, sane *S* meretrix sapientior *SH* quae] quae si'c' *V*^{2} 19 prole nonne *H*, pro leno *P*^{1}*V*^{1}, ne *s. l. add. P*^{3}*? V*^{2}

18 ritate corrupta sine ullo pudore concurreret. quid ergo interfuit quo animo philosophus ad meretricem famosissimam commearet, cum eum populus et riuales sui uiderent omnibus
19 perditis nequiorem? nec satis fuit ita uiuere, sed docere etiam libidines coepit ac mores suos de lupanari ad scolam transtulit disserens uoluptatem corporis esse summum bonum. quae doctrina exsecrabilis et pudenda non in corde philosophi,
20 sed in sinu meretricis est nata. nam quid ego de Cynicis loquar, quibus in propatulo coire cum coniugibus mos fuit? quid mirum si a canibus, quorum uitam imitantur, etiam uoca-
21 bulum nomenque traxerunt? nullum igitur in hac disciplina magisterium uirtutis est, cum etiam illi qui honestiora praecipiunt, aut non faciant ipsi quae suadent aut si faciunt, quod raro accidit, non disciplina eos ad rectum, sed natura producat, quae saepius etiam indoctos inpellit ad laudem.

1 16. Verum enim cum se perpetuae desidiae tradant nullamque uirtutem capessant et omnem suam uitam nihil aliut quam in eloquendo peragant, quid aliut quam inertes debent
2 putari? sapientia enim nisi in aliquo actu fuerit quo uim suam exerceat, inanis et falsa est recteque Tullius ciuiles uiros, qui rem publicam gubernent, qui urbes aut nouas constituant aut constitutas aequitate tueantur, qui salutem libertatemque

EPITOME 4—8] c. 34, 7. 8 s.] c. 34, 6.
AUCTORES 20] cf. de or. I 8, 33 s. 51, 219; de off. I 43. 44.
EXPILATORES § 20] Isidor. orig. VIII 6, 14.

B(G)RSHPV] 1 ergo *om. P* 2 *ab* Animo *incipit codicis G pag. 57 (94) paene tota lecta* famonsissimam *B*, formõ|sissimam *(sed ~ minus. cert.) G* commeare *S* 3 uiderunt *H* 4 nequiores *S*, requiorem P^1, *corr.* P^3 5 ac *om. P* lupinari *H*, lupanari* *(a er.) P* scholam *GRPV* 6 uoluptatem (p *ex* n *m. 2) V* 10 imitant *G* 11 in^{i} B^3 13 faciant *(sic corr. m. 2) R*, faciunt *SH* quas|uadent *(corr. m. 2) V* 14 accidunt *S* addisciplina V^1, ad *del.* V^2 producit *BGSH;* perducat *edd.* 16 uerum enim] uerum etiam *H*, uerum enim uero *edd.* 17 omnes *G* nihil] ad nihil *B*, [ad] nihil *G* 18 in eloquendo] ne loquendo *G*, in loquendo *RS* perdant *B* 19 actũ *H* fuitrit V^1 20 ciuilis PV^1 22 *in* tueantur qui sa *desinit codicis G pag. 57 (94), sequitur pag. 58 (93), cuius in uerss. 1. 2 pauca legebantur*

ciuium uel bonis legibus uel salubribus consiliis uel iudiciis grauibus conseruent, philosophiae doctoribus praefert. bonos 3
enim facere oportet potius quam inclusos in angulis facienda praecipere quae ne ipsi quidem faciant qui locuntur; et quoniam se a ueris actibus remouerunt, apparet eos exercendae linguae causa uel auocandi ⟨animi⟩ gratia artem istam philosophiae repperisse. qui autem docent tantum nec faciunt, ipsi praeceptis suis detrahunt pondus. quis enim optemperet, cum ipsi praeceptores doceant non optemperare? bonum est autem 4
recta et honesta praecipere, sed nisi et facias, mendacium est, et est incongruens atque ineptum non in pectore, sed in labris habere bonitatem. non ergo utilitatem ex philosophia, sed 5
oblectationem petunt. quod quidem Cicero testatus est. profecto inquit omnis istorum disputatio quamquam uberrimos fontes uirtutis et scientiae continet, tamen conlata cum eorum actis perfectisque rebus uereor ne non tantum uideatur utilitatis adtulisse negotiis hominum quantam oblectationem otiis. uereri quidem non 6
debuit, cum uerum diceret, sed quasi timeret ne proditi mysterii reus a philosophis citaretur, non est ausus confidenter

AUCTORES 13] de rep. I frg. 5 (Hortens. frg. 32).

BRSHPV] 1 iudiciis B^3 2 conseruent** (ur *er.) B* 3 faciendi, *(i m. 1 ?) S* 4 ipsi* (s *er.) V* faciunt *P* qui *in ras. ex* que*? m. 1? S* loquantur *B*, loquuntur *SPV* 5 *w* H^2 ueris] uiros B^1, *corr.* B^2 remouerunt] re V^1, *in mg.* remouent V^2 exarcendae V^1 6 aduocandi *S edd.*, auocandi se *H*, auocandi *(corr. m. 3) P;* animi *addidi cf. Addenda* ipsam *B* 7 repperisse R^2 8 pondus *om. P* cum ipsi praeceptores] eorum uerbis quorum mores *P* 10 et *(ante* facias*) om. H* facias *(alt.* a *ex* e *m. 2) V* 11 labiis *BH* 13 quod quidem] quidquid idem *H* 14 ipsorum *SH* quamquam] quam qui V^1, *s. l. t* quamuis V^2 15 scientia (e *s. l. er.) R*, scientia *H* continent *B*, contineat *V* nec tamen *H* conlocata *V* 16 cum horum *BRV*, quorum | eorum *(*e *add. m. 2) H* actibus *B* uereor *ex* uero *P* 17 tantum] tam B^{ac}, *s. l. corr. m. 1?* utilitatis *B sine dubio ex 12 sumptum, fort. recte, om. cett.;* tantam — utilitatem *malim* adtulisse *B*, attulisse *cett.* 18 quantum *B* oblectationemque *H* otiis *C (*otiis*, exp. m. 2 V), sed fort. Lact.* otio *(cf. pag. 226, 2) scripsit, quod Ciceronem certe scripsisse existimo; cf. Addenda* 19 quasi timeret *om. P* ne P^3 20 rebus *S* scitaretur *V* ausus] autem uisus *B*

pronuntiare quod fuit uerum, illos non ideo disputare ut doceant, sed ut se oblectent in otio. qui quoniam auctores sunt rerum gerendarum nec ipsi quicquam gerunt, pro loquacibus
7 sunt habendi. sed profecto quia nihil ad uitam boni adferebant, nec ipsi decretis suis obtemperauerunt nec quisquam per tot saecula inuentus est qui eorum legibus uiueret. abicienda est igitur omnis philosophia, quia non studendum sapientiae, quod fine ac modo caret, sed sapiendum est et quidem mature.
8 non enim nobis altera uita conceditur, ut cum in hac sapientiam quaeramus, in illa sapere possimus: in hac utrumque fieri necesse est. cito inueniri debet, ut cito suscipi possit, ne quid
9 pereat ex uita, cuius finis incertus est. Ciceronis Hortensius contra philosophiam disserens circumuenitur arguta conclusione, quod cum diceret philosophandum non esse, nihilominus philosophari uidebatur, quoniam philosophi est quid in uita
10 faciendum uel non faciendum sit disputare. nos ab hac calumnia inmunes ac liberi sumus qui philosophiam tollimus, quia humanae cogitationis inuentio est, sophiam defendimus, quia diuina traditio est, eamque ab omnibus suscipi oportere
11 testamur. ille cum philosophiam tolleret nec melius aliquid adferret, sapientiam tollere putabatur eoque facilius de sententia pulsus est, quia constat hominem non ad stultitiam, sed ad
12 sapientiam nasci. praeterea illut quoque argumentum contra

EPITOME 6—12] c. 25, 7.
AUCTORES 12] frg. 19.

BRSHPV] 1 ꝛ̄dõ V^2 2 sunt *(*nt *ex* m *m. 2) V* 3 generandarum B^1, geṅerendarum B^3 quicquam] qui equam *S* pro] cum *P* 7 omuis igitur *B* 8 quod — caret *om. P* fide *R*, finem *S* nature *S*, naturae V^1, *in mg.* ł mature V^2 9 ut *om. H* sapientia *S* 10 possumus RV^1 11 *post* cito *s. l.* ergo R^2 nequit *V* 12 *post* uita *hoc* cuius uita P^1, *del.* P^3 est *om. H* 13 arguta $S^{1?}$ 14 ꝛ̄on *(*n *m. 1 ?) B* itinil ominus V^1, *s. l.* nicilominus V^2 15 filoꝛ̄sofari V^2 philosophis *S* est *P*, est et *B (recte, ut* et *sit* etiam *?)*, esset *RSHV* in] de *P* 16 *pr.* faciendum H^2, faciundum *V* uel non faciendum sit *om. H* ad V^1, *ras. et s. l. corr.* V^2 17 inmunes ac *om. H* in nunies V^1 18 sophiam] philosophiä *(~ er.)* sapientiam *B*, filosofiam *R*, philosophiam *S* 19 oportere suscepi *(sic) S* 20 philophiam *P* 21 putabat *R* 23 quodque *H*

philosophiam ualet plurimum, quo idem est usus Hortensius, ex eo posse intellegi philosophiam non esse sapientiam, quod principium et origo eius appareat. quando 13
inquit philosophi esse coeperunt? Thales ut opinor primus. recens haec quidem aetas: ubi ergo aput antiquiores latuit amor iste inuestigandae ueritatis? idem Lucretius ait: 14

denique natura haec rerum ratioque reperta est
nuper, et hanc primus cum primis ipse repertus
nunc ego sum in patrias qui possim uertere uoces.

et Seneca non sunt inquit mille anni, ex quo initia sapientiae mota sunt. multis igitur saeculis humanum genus 15
sine ratione uixit: quod inridens Persius

postquam inquit sapere urbi
cum pipere et palmis uenit,

tamquam sapientia cum saporis mercibus fuerit inuecta. quae si est secundum hominis naturam, cum homine ipso coeperit necesse est, si uero non est, ne capere quidem illam posset humana natura. sed quia recipit, a principio igitur fuisse 16
sapientiam necesse est: ergo philosophia quia non a principio

AUCTORES 2] frg. 20. 8ss.] V 335 ss. 11] frg. 21. 14s.] VI 38 s.

BRSHPV] 1 primum *S*, pririmum V^1, *ras. et s. l. corr.* V^2 quod *H* idem est] idem id ėst *(exp. m. 3)* *B* 2 eo] quo B^1, *corr.* B^3 posset B^1, possit *(corr. m. 2)* *V* 4 tales BH^1P 5 primus *om.* *P* haec quidem aetas *(corr. m. 2)* *V* *post* ergo *del.* dem *S* 7 idem (d *del. et corr. m. 3)* *P* 8 ratio quae *SHV* 9 haec *B*, hac *HP* primus *Lucr.*, primum *C* ipse (e *ex* i *?)* *B* 10 patria *H* possim *C* *(nisi quod* ponsim *S) cum Lucr., quod propter Lachmannum moneo* 11 nondum V^2 possunt *(exp. m. 2)* *V* 12 mota sunt] motas *S* nota *uel* nata *edd.* igitur] ergo *V* 13 inredens B^1, *corr.* B^3 14 inquit] igitur *P* sa*pere (e *er.)* *B*, saperet *HP* urbi cum pipere et *om.* *P* 15 piper et *BH* uenit *om.* *P* 16 saporibus *R* mertibus V^1 17 si est *add.* B^3 18 Suiero V^1 est] est quod *H* ne R^1H, nec *BSV*, ne^{c} R^2, nec* *P* illam quidem *SH* posse humanã naturã *(duo ~ add. m. 3)* *P* 19 quia *om.* *H* recepit HP^1, *alt.* e *in* i *corr.* P^3 20 sapientiam] scientiam *V* necesse *V*^{2} est *add.* B^2

fuit, non est eadem uera sapientia. sed uidelicet Graeci quia sacras ueritatis litteras non attigerant, quemadmodum depra-
17 uata esset sapientia nescierunt; et ideo cum uacare sapientia humanam uitam putarent, philosophiam commenti sunt id est latentem atque ignotam sibi ueritatem disserendo eruere uoluerunt: quod studium per ignorantiam ueri sapientiam putauerunt.

1 17. Dixi de philosophia ipsa quam potui breuiter. nunc ad philosophos ueniamus, non ut cum his decertemus, qui stare non possunt, sed ut eos fugientes atque deiectos nostro campo
2 insequamur. Epicuri disciplina multo celebrior semper fuit quam ceterorum, non quia ueri aliquid adferat, sed quia multos populare nomen uoluptatis inuitat. nemo enim non in
3 uitia pronus est. praeterea ut ad se multitudinem contrahat, adposita singulis quibusque moribus loquitur. desidiosum uetat litteras discere, auarum populari largitione liberat, ignauum prohibet accedere ad rem publicam, pigrum exerceri, timidum
4 militare. inreligiosus audit deos nihil curare, inhumanus et suis commodis seruiens iubetur nihil cuiquam tribuere: omnia
5 enim sua causa facere sapientem. fugienti turbam solitudo

EPITOME 8 s.] c. 31, 1. 18 deos nihil curare] c. 31, 2.

AUCTORES § 2 s. (Epicuri)] frg. 553. 9] 'ex Hortensio (sc. Ciceronis) sumpta est sententiarum pugnantium conlatio et acutissima et cum fide instituta diu. inst. III 17, 3—6 cf. 16, 9. 13.' Usenerus, Epicurea p. LXXV n. 2. 18—20 inhumanus — sapientem] cf. ad frg. 581 Epicuri (pag. 333, 15). 20 s. fugienti — laudatur] frg. 571.

BRSHPV] 1 uellemlicet B^1, *in ras. corr.* B^3, ut scilicet *S* 2 sacras *(alt.* a *ex* i *? m. 2) V* attingerant *(pr.* t *ex* d*) V* deprauata V^2 3 uacaret *P* 4 humanam uitam putarent *om. P* 5 dissoluendo *P* 6 ignorantia *S* 8 p (de) filosofia* *(*m *er.)* ipsi (a) *V* ipsa *om. B* 9 philophos *P* ut *om. S* his *in ras. ex* iis *R,* hisdem *V* decertem *P* 10 fugientes $S^{1?}$ diiectos *S,* abiectos *H* 11 fuit semper *B* 12 adferat *B,* adfert *(uel* aff-*) cett.* 13 uoluptatis] ac uoluptatis *H,* pietatis V^{ac} 14 propterea *S* 15 quibuscumque *B* moribus *om. P* desidiosos B^1, *corr.* B^3 16 litteris *H* 17 prohibet *om. S* publicam *om. S* *ad* exerceri *(sic C) cf. Usenerum* 18 inreligiosus — curare *om. P* deum *H,* dm̃ V^2 inhumanu sed *H* et] in *B* 19 seruiens *om. B,* seuiens *H* 20 sapientiam V^1 fugienti $S^{2?}$

laudatur, qui nimium parcus est, discit aqua et polenta uitam posse tolerari. qui odit uxorem, huic enumerantur caelibatus bona, habenti malos liberos orbitas praedicatur, aduersus parentes inpio, nullum uinculum esse naturae. inpatienti ac delicato dolorem esse omnium malorum maximum dicitur, forti, etiam in tormentis beatum esse sapientem. qui claritati ac 6
potentiae studet, huic praecipitur reges colere, qui molestiam ferre non potest, huic regiam fugere. ita homo astutus ex 7
uariis diuersisque moribus circulum cogit et dum studet placere omnibus, maiore discordia secum ipse pugnauit quam inter se uniuersi. unde autem disciplina eius tota descendat, quam originem habeat, explicandum est. uidebat Epicurus bonis 8
aduersa semper accidere, paupertatem labores exilia carorum amissiones, malos contra beatos esse, augeri potentia, honoribus adfici; uidebat innocentiam minus tutam, scelera inpune committi; uidebat sine dilectu morum, sine ordine ac discrimine annorum saeuire mortem, sed alios ad senectutem peruenire, alios infantes rapi, alios iam robustos interire, alios in primo adulescentiae flore inmaturis funeribus extingui, in bellis meliores potius et uinci et perire. maxime autem commouebat 9
homines in primis religiosos grauioribus malis adfici, iis autem

AUCTORES 1 s. qui — tolerari] frg. 467. 2 s. qui — praedicatur] ad frg. 526 (pag. 320, 4). 3 s. aduersus — naturae] frg. 529. 4—6 inpatienti — sapientem] ad frg. 401 (pag. 276, 20, cf. pag. 339, 15). 6—8 qui — fugere] frg. 557. § 8 s. (Epicurus)] frg. 370.

BRSHPV] 1 partus V^1 discit P^3 pulenta *H* uitam B^3 2 tolerare *SP*, tollerare *H* uxorem] pudorem *B* 3 *malos *(a er.)* V^{pr}, *s. l.* ł amaros V^2 redigatur V^1, *s. l.* ł praedicatur V^2 aduersum *S* parentes V^2 4 inpio] impio V^1, *idem coniecerat Buenemannus*, inpios *(uel* imp-*)* *BRSHPV*^{2} *(*s *add.)* deligato V^1 5 forti *(i ex* e *m. 2) V* 7 potentiae] sapientiae *H* qui molestiam] qui miles militiam *B* 9 colligit H^2 cogit et] cogi tet *m. 1, in* cogit tet *corr. et s. l.* ł colligit *add. m. 2 V* 11 disciplina eius tota] disciplinae historia *B* tota *om. H* descendet *S* 12 U*idebat *(*t *er.) V* 13 accidere *(i ex* e *m. 2) H* 14 augere V^1 16 delectu *SP*^{2} *(pr.* e *ex* i*)* 17 seruire S^1, *pr.* r *del.* $S^{2?}$ sed alios ad senectutem *om. P* sed] et *edd.* 18 interisse *H* prima *H* 19 inmaturae B^1, *corr.* B^3 20 et *(ante* uinci*) s. l. m. 2 uel al. post: P an* autem ⟨eum⟩ *? Thilo* 21 religiones *S* grauibus *H* iis *edd.*, his *BRHPV*, duos *S*

qui aut deos omnino neclegerent aut non pie colerent, uel minora incommoda euenire uel nulla; ipsa etiam saepe templa
10 fulminibus conflagrare. quod Lucretius queritur, cum dicit de deo:

tum fulmina mittat et aedis
ipse suas disturbet et in deserta recedens
saeuiat exercens telum, quod saepe nocentes
praeterit exanimatque indignos inque merentes.

11 quodsi uel exiguam ueritatis auram colligere potuisset, numquam diceret aedis illum suas disturbare, cum ideo distur-
12 bet, quia non sint suae. Capitolium, quod est Romanae urbis et religionis caput summum, non semel, sed saepius fulmine
13 ictum conflagrauit: homines autem ingeniosi quid de hoc existimauerint, ex dicto Ciceronis apparet, qui ait diuinitus extitisse illam flammam, non quae terrestre illut domicilium Iouis deleret, sed quae sublimius magnifi-
14 centiusque deposceret. qua de re etiam in libris consulatus sui eadem dixit quae Lucretius:

nam pater altitonans stellanti nixus Olympo
ipse suas arces atque inclyta templa petiuit
et Capitolinis iniecit sedibus ignes.

AUCTORES 4 ss.] II 1101 ss. 13] Verr. IV 31, 69. 18 ss.] cf. de diuin. I 12, 19; II 20, 45.

BRSHPV] 1 deos *(s add. m. 2) V* neclegerent *B*, negl- *cett.* 2 prouenire *B*, uenire *SH* ⸢ipsa⸣ B^3 3 fluminibus P^1, lu *in* ul *corr.* P^3 conflaglare *R*, conflare *S*, confraglare *H*, conflagare *V* 4 flumina P^1, lu *in* ul *corr.* P^3 aedis V^1 *cum codd. Lucr.*, aedes *BRHPV*^{2} *(s. l. corr.)*, edes *S* 5 ipse] saepe *codd. Lucr.* suas *(alt.* s *add. m. 3) P* in *om. codd. Lucr.* 6 exercente telum *H* 7 indignos inque] indignosque *P* inquae *H* merentis B^1, *corr.* B^2 8 exigua *V* 9 diceret] haec diceret *SH* aedis V^1, aedes V^2 *(s. l. corr.) cum cett.* suis *(sed del. m. 2)* suas *V* disturbaret, *alt.* t *del. m. 1 ? S*, disputare V^1 10 quia] quod *edd.* sunt *RH edd.* sua *H* capotolium V^{ac} ⸢est⸣ P^2 11 sed] et *S*, sed et *H* fulmineo ictu confraglauit *H* flumine P^1, lu *in* ul *corr.* P^3 13 qui ait] quia ut *S* 14 terrestre] caeleste *B*, terrestre* *(s er.) H* 16 *ante* consulatus *4 fere litt. eras. V* 17 dixit] dix̄* *(q er.) V* 18 stillanti *SH* nixu^{s}|ṣolympo *(corr. m. 2) V* olimpo *SP* 19 *in codd. Cic. utroque loco sic* ipse suos quondam tumulos ac templa petiuit arces* *(s er.) V* inclita *S* peti|uit *(e in ras. et pr.* i *postea add. m. 1 ?) B* 20 aedibus *BR*, saedibus *H*

pertinaci ergo stultitia non modo uim maiestatemque ueri dei 15
non intellexerunt, sed etiam inpietatem sui erroris auxerunt,
qui templum caelesti iudicio saepe damnatum restituere contra
tas omne contenderint. cum haec igitur cogitaret Epicurus, 16
earum rerum uelut iniquitate inductus — sic enim causam
rationemque ignoranti uidebatur — existimauit nullam esse
prouidentiam. quod cum sibi persuasisset, suscepit etiam de-
fendendum: sic in errores inextricabiles se ipse coniecit. si 17
enim prouidentia nulla est, quomodo tam ordinate, tam disposite
mundus effectus est? nulla inquit dispositio est: multa
enim facta sunt aliter quam fieri debuerunt. et in-
uenit homo diuinus quae reprehenderet. quae singula si 18
uacaret refellere, facile ostenderem nec sapientem hunc fuisse
nec sanum. item si nulla prouidentia est, quomodo animalium
corpora tam prouidenter ordinata sunt, ut singula quaeque
membra mirabili ratione disposita sua officia conseruent? nihil 19
inquit in procreandis animalibus prouidentiae ratio
molita est. nam neque oculi ad uidendum facti sunt
neque aures ad audiendum neque lingua ad loquendum
neque pedes ad ambulandum, quoniam prius haec nata
sunt quam esset uidere audire loqui ambulare. ita-
que non haec ad usum nata sunt, sed usus ex illis
natus est. si nulla prouidentia est, cur imbres cadunt, fru- 20

EPITOME 4—7] c. 31, 1.

AUCTORES § 16—21 (Epicurus)] frg. 370 (p. 249, 10). 10] cf. Lucr. V 195—234 (cf. II 180 s.). 16] cf. ibid. IV 822—857.

BRSHPV] 1 pertinaciter *B*, pertinaces *R* pertinaci ergo *V*^{2} stulti *B* modo *B*^{3} 2 adferunt *B*^{1}, *in ras.* auserunt *(sic) corr. B*^{3} 5 ueluti *SH* iniquitatē *H* sic *H*^{2} 7 sibi *H*^{2} defendum *V* 8 errores et *(exp. m. 3) B* extricabiles *H* conclusit *P*, non iecit *V* 9 tam *(ante* disposite*) om. V*^{1}, et *s. l. V*^{2} disponite *V*^{1} 10 dispositio] ratio *B*, dispotio *P*, l positio disputatio *(corr. m. 2) V* 12 reprehenderat *R* 13 refelleret *S*, refellerē *(sic corr. m. 2) V* facileeostenderem *(alt.* e *del. m. 3) B* 15 prudenter *SH* ornata *RSHV* 16 membra *in mg. P*^{2} 19 ad *(ante* audiendum*) om. H* nec *(ante* lingua*) P* 21 essent *B*^{1} *(*n *del. B*^{3}*) R* loqui *post* audire *posui, ante* uidere *BRSHV,* qui loqueretur uideret audiret ambularet *P* 22 usus *P* nata sunt *om. SH* 23 inbres *B* fruges] frigor *H*

ges oriuntur, arbusta frondescunt? non inquit animantium causa ista fiunt, quoniam prouidentiae nihil prosunt,
21 sed omnia sua sponte fieri necesse est. unde ergo nascuntur aut quomodo fiunt omnia quae geruntur? non est inquit prouidentiae opus: sunt enim semina per inane
22 uolitantia, quibus inter se temere conglobatis uniuersa gignuntur atque concrescunt. cur igitur illa non sentimus aut cernimus? quia nec colorem habent inquit nec calorem ullum nec odorem. saporis quoque et umoris expertia sunt et tam minuta, ut secari ac di-
23 uidi nequeant. sic eum, quia falsum in principio susceperat, consequentium rerum necessitas ad deliramenta perduxit. ubi enim sunt aut unde ista corpuscula? cur nemo illa praeter unum Leucippum somniauit, a quo Democritus eruditus here-
24 ditatem stultitiae reliquit Epicuro? quae si sunt corpuscula et quidem solida ut dicunt, sub oculos certe uenire possunt. si eadem est natura omnium, quomodo res uarias efficiunt? uario inquit ordine ac positione conueniunt sicut litterae: quae cum sint paucae, uarie tamen collocatae innumera-
25 bilia uerba conficiunt. at litterae uarias formas habent. ita inquit et haec ipsa primordia: nam sunt aspera,

EPITOME 3—233, 10] c. 31, 3—5.

AUCTORES 1] cf. ibid. V 156—194. 4] cf. ibid. lib. I et II passim, maxime II 1048—1066; V 187—194. 416—431. § 22—27] frg. 287 Epicuri. 8] cf. Lucr. II 737 ss. 842—864; I 528 ss. 599 ss. 17] cf. ibid. II 478 ss. 660 ss. 688—699. 21] cf. ibid. II 333 ss. 381—477.

BRSHPV(—17)] 1 orriuntur P^1, *alt.* r *del.* P^3, oriantur V^1 inquiunt *SH* animantium] semper animantium *V* 4 gerentur *S*, *geruntur *(e er.) V* 5 s'mina V^2 6 uolantia *S* conglobati sunt uersa V^1, *part. in ras. corr.* V^2 8 calorem *H* inquit *om. H* 9 colorem *H* quoq. ac | tumoris *(ac add. m. 2) V* 10 expertia *B* tam*** *(quã er.) B* minuta] minuta inquid *H* 11 princio *H* 12 deliramenta *(pr. e ex* i *et* i *ex* a *m. 3) P*, deliromenta V^{ac} 13 unde] unde sint *B* cur' *V* 14 leucippum *in ras. B*³, *de scriptura m. primae* leop ··· ũ *agnoscitur*, leucippum P^3 15 et quidem] equidem B^1 *(s. l. corr.* B^3*) SH* 17 *post* omnium *statim ad* inquit malorum *§ 33 transilit cod. V* 18 cõpositione *S* sic *S* 19 paucae *(e add. m. 3) P* uarie *edd.*, uariae *C*, *nisi quod alt.* a *eras. B*, *del.* P^3 20 literae *(alt.* e *add. m. 3) P*

sunt hamata, sunt leuia. secari ergo ac diuidi possunt, si aliquid inest illis quod emineat. si autem leuia sunt et hamis indigent, cohaerere non possunt. hamata igitur esse oportet, ut possint inuicem concatenari. cum uero tam minuta esse 26
dicantur, ut nulla ferri acie dissici ualeant, quomodo hamos aut angulos habent? quos, quia extant, necesse est posse diuelli. deinde quo foedere inter se, qua mente conueniunt, 27
ut ex iis aliquid construatur? si sensu carent, nec coire tam disposite possunt, quia non potest quicquam rationale perficere
nisi ratio. quam multis coargui haec uanitas potest! sed 28
properat oratio. hic est ille,

> qui genus humanum ingenio superauit et omnes
> restinxit, stellas exortus ut aetherius sol.

quos equidem uersus numquam sine risu legere possum. non 29
enim de Socrate hoc saltem aut Platone dicebat, qui uelut reges habentur philosophorum, sed de homine, quo sano ac uigente nullus aeger ineptius delirauit. itaque poeta inanissimus leonis laudibus murem non ornauit, sed obruit et obtriuit.
at idem nos liberat metu mortis, de qua haec ipsius expressa 30
uerba sunt: quando nos sumus, mors non est: quando mors est, nos non sumus. mors ergo nihil ad nos. quam argute nos fefellit! quasi uero transacta mors timeatur, 31

EPITOME 19—236, 12] c. 31, 6 quid — facit.
AUCTORES 12 s.] ibid. III 1043 s. 20] Laert. Diog. X 125.

B(G)RSHP] 1 sunt ⁎amata *(pars litt.* h *eras.)* sunt *in ras. P* hamata B^3 2 est in illis *B,* inest in illis *H* emineat *(pr.* e *ex* i *m. 3) P* hamis B^3, umoris *RH,* humoris *SP* 3 coercere *S,* cohereꝛe H^2 amata B^{ac} *(s. l. corr.* B^1*) S,* amant *R,* ⁎amata *(*h *er.) P* sese *R,* ꝭse P^3 5 ferri H^2 dissici *C* quomodo] quomo *H* amos *BP* 6 habeant *SH* diuelli⁎ *(*t *er.) B* 7 deinde *(*inde *in ras. ex* nique *m. 3) B* 8 ut B^3 iis *R,* his *BSH,* hiis *P* conseratur *B, probat Usenerus,* constituatur *codd. recent. et edd.* 9 dispositae $B^{ar}H$, disposita *P* 10 quam multis — oratio *om. R* 12 omnis *codd. Lucr.* 13 extinxit *P* et ortus *P* ut *BSH cum codd. Lucr.,* uti *RP* aetherius *(*eth- *P) C,* aerius *codd. Lucr.* 14 risu] uersu *S* 15 aut platone hoc saltim *(sic) P* 16 ac *om. SH* 17 inertius *B* delirauit *(*e *ex* i *m. 3) P* 18 leonẽ *S,* leonũ *H* exornauit *H* obtriuit] obstruit B^1, *corr.* B^3 21 est nos *P* 22 *a* Uer[e] *(sic)* transacta *incipit codicis G pag. 59 (101) paene tota lecta*

qua iam sensus ereptus est, ac non ipsum mori, quo sensus
eripitur. est enim tempus aliquod quo et nos iam non sumus
et mors tamen nondum est, idque ipsum uidetur esse miserum,
32 quod et mors esse incipit et nos esse desinimus; nec frustra
dictum est: mors misera non est, aditus ad mortem
est miser, hoc est morbo tabescere, ictum perpeti, ferrum
33 corpore excipere, ardere igni, dentibus laniari. haec sunt
quae timentur, non quia mortem adferunt, sed quia dolorem
magnum. quin potius effice ne dolor malum sit. omnium
inquit malorum maximum est. qui ergo possum non timere,
si id quod mortem antecedit aut efficit, malum est? quid quod
totum illut argumentum falsum est, quia non intereunt animae?
34 ⟨minime⟩ uero inquit; nam quod cum corpore nascitur,
cum corpore intereat necesse est. iam superius dixi dif-
ferre me hunc locum et operi ultimo reseruare, ut hanc Epi-
curi persuasionem, siue illa Democriti siue Dicaearchi fuit, et
35 argumentis et diuinis testimoniis redarguam. uerum ille for-
tasse inpunitatem uitiis suis spopondit: fuit enim turpissimae

14 superius] c. 13, 3.

AUCTORES 5] ? (cf. tamen Senec. epist. 30, 9: plus ut puto — et receperunt). 9 s. quin — est] cf. ad frg. 401 Epicuri (pag. 276, 18). 11—14] cf. ad frg. 336 (pag. 227, 1). 13] cf. Lucr. III 445—458. 634—639.

B(G)RSHPV(a 10)] 1 qua *P*, quia *BGR*, quä *S*, qu∗a *(i er.) H* iam *om. S* 3 esse *om. H* 4 quod *R*, quo *BGP*, cum *SH* *pr.* et *om. H* 5 *pr.* est *om. H* aditus *(us ex um m. 2) H* 6 *alt.* est] ergo genere *H* ictu *S* 7 igne *(e ex i m. 1 ?) R* dentibus ⟨bestiarum⟩ *edd.* 8 dolem *P* 9 quin potius effice ne *RP*, quae res potius efficit ut *B*, qu⟨in po⟩tius ef[ici]e[t] ne *G*, quin potius efficit ut *S*, inquit potius efficit ut *H; cf. pag. 104, 1* inquit omnium *P* 10 *ab* inquit *denuo incipit V, cf. ad pag. 232, 17* ⸢est⸣ P^2 quid *B*, [quid] *G*, qui ł d *(corr. m. 2) V* possum non *R*, non possunt B^1 *(possum in ras. corr.* B^3*) G*, non possum non *SHPV; an* quid ergo? possum non timere — malum est? *scribendum? in quo pro* possum *malunt* num possum *Thilo et Hartelius;* quid ergo? non possum non timere — malum est. *edd.* 11 quid *om. H* 12 argumentum illud *S* illum V^1 13 minime *add. Thilo* uerum *BG, supra* uero *add.* ł uero V^2; intereunt uero *codd. recent. et edd.* uero inquit *del.* R^2 ⸢quod⸣ *V* 14 dixiṭ *V* disserere *H* 15 me] melius *V;* me hunc locum melius *edd.* seruarẽ *(sic) H* 16 persuasione⸢m⸣ B^3 illã *H* ārchi|dicē *(corr. m. 3) B* 17 ⸢et diuinis⸣ P^2 18 inpuni · tamen *(e s. l. m. 2) V* ⸢suis⸣ P^2 spoponte R^1, ⸢spo⸣spondit *sic* H^2

uoluptatis adsertor, cuius capiendae causa nasci hominem puta-
uit. quis cum hoc adfirmari audiat, uitiis et sceleribus absti- 36
neat? nam si perituraе sunt animae, adpetamus diuitias, ut
omnes suauitates capere possimus. quae si nobis desunt, ab
iis qui habent auferamus clam dolo ui; eo magis, si humanas
res nullus deus curat, quandocumque spes inpunitatis adriserit,
rapiamus necemus. sapientis est enim male facere, si et 37
utile sit et tutum, quoniam si quis in caelo deus est, non
irascitur cuiquam. aeque stulti est bene facere, quia sicut ira
non commouetur, ita nec gratia tangitur. uoluptatibus igitur 38
quoquo modo possumus seruiamus: breui enim tempore nulli
erimus omnino. ergo nullum diem, nullum denique temporis
punctum fluere nobis sine uoluptate patiamur, ne quia ipsi
quandoque perituri sumus, id ipsum quod uiuimus pereat.
haec ille tametsi non dicit uerbo, re tamen ipsa docet. nam 39
cum disputat omnia sapientem sua causa facere, ad utilitatem
suam refert omnia quae agit. ita qui audit haec flagitia, nec 40
boni quicquam faciendum putabit, quoniam bene facere ad uti-
litatem spectat alienam, nec ab scelere abstinendum, quia male-

EPITOME 15 s.] cf. 31, 3 nunc — sustulisti.

AUCTORES 10 — 15] cf. ad Epicuri frg. 491 (pag. 308, 3). 16 s.] ibid. frg. 581.

B(G)RSHPV] 1 adsertos V^1 2 hoc *om. P* audeat *(*e *ex* i R^2*) RSH in* ⟨abstineat nam si pe⟩ *desinit codicis G pag. 59 (101), sequitur pag. 60 (102) a* Riturae sunt *incipiens paene tota lecta* 3 diuitiis V^{ac} 4 omnes *(*e *ex* i *m. 2) R* 5 iis *edd.*, his *C* ui *in 5 fere litt. erasis* $P^{3?}$ eo] ego *G* 6 deus nullus *S* 7 necemus *om. V* sapient *sic R* enim *om. G* 8 caelis *SH* 9 cuiquam *om. V* aeque] et quae B^1, *corr.* B^3 stultitia *(exp. m. 2) V* sic S^1 10 mouetur *H* 11 quoquo] quo *BGP* enim breui *(corr. m. 2) V* 12 erumus *G* diem nullum *om. P* 13 nouis *B* sine] sim *B* uoluptate, P^3, uoluptatibus *H* nec *B* 14 uiuimus *Usenerus (conl. Senec. epist. 99, 31* hoc quod uiuimus proximum nihilo est*)*; uiximus *BGRSPV*, diximus *H* pareat B^1, *corr.* B^3, perdere uideamur *H* 15 hoc *edd.* illa *S* tametsi] thales si *B*, talis si *G* dicit *om. BG* ue[r]⟨bi⟩[s] *G* rē *V* ips⟨u⟩[m] *G*, ipsa *(*a *ex* e*) R* docet] dicit *H* 16 sapiente *H* ad utilitatem suam re- *om. P* 17 itaque qui *BG, recte?* audiet *H*^{2} 18 faciendum] ita faciendum *R* puta-[u]it *G*, putauit RP^1V^{ac}, u *in* b *corr.* P^3V^1 facere *P*^{3} 19 ab] a *RP*

41 ficio praeda coniuncta est. archipirata quispiam uel latronum
ductor si suos ad grassandum cohortetur, quo alio sermone uti
42 potest quam ut eadem dicat quae dicit Epicurus? deos nihil
curare; non ira, non gratia tangi; inferorum poenas non esse
metuendas, quod animae post mortem occidant nec ulli omnino
sint inferi; uoluptatem esse maximum bonum; nullam esse
humanam societatem; sibi quemque consulere; neminem esse
qui alterum diligat nisi sua causa; mortem non esse metuen-
dam forti uiro nec ullum dolorem, qui etiamsi torqueatur, si
43 uratur, nihil curare se dicat. est plane cur quisquam putet
hanc uocem uiri esse sapientis, quae potest latronibus aptis-
sime commodari.

1 18. Alii autem contraria his disserunt, superesse animas post
mortem: et hi sunt maxime Pythagorei ac Stoici, quibus etsi
ignoscendum est, quia uerum sentiunt, non possum tamen non
reprehendere eos, quia non scientia, sed casu inciderunt in
ueritatem. itaque in eo ipso quod recte sentiebant, aliquid er-
2 rarunt. nam cum timerent argumentum illud quo colligitur
necesse esse ut occidant animae cum corporibus, quia cum
corporibus nascuntur, dixerunt non nasci animas, sed insinuari
3 potius in corpora et de aliis in alia migrare. non putauerunt

EPITOME 14—237, 2] c. 31, 7.

AUCTORES 4—6] cf. ad frg. 341 (pag. 228, 18). 6 s. nullam — consulere] frg. 523. 7 s. neminem — causa] cf. ad frg. 540 (pag. 324, 16). 8—10] cf. ad frg. 601 (pag. 339, 13).

B(G)RSHPV] 1 arcipirata *B*, [arcipira]ta *G* quisquam *V* 2 quod *(exp. m. 2) V* 3 dicat] dicit V^{ac} dicit] dicet *G* deum *H* 4 ira] ita *S* tanti *S* *in* [esse m]etuend⟨a⟩s *desinit codicis G pag. 60 (102)* 5 animas *(s ex e) R^2* 6 uoluptatem (p *ex* n *m. 3) P* 8 diligat *(pr. i ex e m. 3) P* 9 quin *P* etiamsi] si *B* si *om. B* 10 quiquam *(qui in ras. m. 2) V* putat *R*, inputet *P* 11 possit *B*, potest V^2 apertissime *S* 13 iis *R* 14 ii *R*, hii *H*, hii *(exp. m. 3) P* hi sunt] his *S* maxmẽ *(max in ras. ex 3 litt. m. 3, supra* e *er.* a*) B* pythagoreꝯ *B*, pithagora rẹi *S*, pythagorici *P* 15 possumus *R*, possunt *V* 16 qui *RV* inciderint *P* 17 quo *H* 18 illum B^1, *corr.* B^3 quod *H* colligitur *(igi in ras. m. 3, de priore scriptura* id··n *i. e.* idun*? agnoscitur) B* 19 est B^1 *(corr.* B^3*) V*, est esse *H* cum corporibus *om. P* quae *P* 21 corpore *R* in *om.* P^1, ad *s. l.* P^3 aliam *P* non] nec *edd.* potauerunt P^{ac}

aliter fieri posse ut supersint animae post corpora, nisi uideantur fuisse ante corpora. par igitur ac prope similis error est partis utriusque. sed haec in praeterito falsa est, illa in futuro. nemo enim uidit quod est uerissimum, et nasci animas et non 4
occidere, quia cur id fieret aut quae ratio esset hominis nescierunt. multi ergo ex iis qui aeternas esse animas suspicabantur, tamquam in caelum migraturi essent, sibi ipsi manus intulerunt, ut Cleanthes, ut Chrysippus, ut Zenon, ut Empedocles, qui se in ardentis Aetnae specus intempesta nocte deiecit, ut cum repente non apparuisset, abisse ad deos crederetur, et ex Romanis Cato, qui fuit in omni sua uita Stoicae uanitatis imitator. nam Democritus in alia fuit persuasione, 6
sed tamen

sponte sua leto caput obuius optulit ipse,

quo nihil sceleratius fieri potest. nam si homicida nefarius est, quia hominis extinctor est, eidem sceleri obstrictus est qui se necat, quia hominem necat. immo uero maius esse 7
id facinus existimandum est, cuius ultio soli deo subiacet. nam sicut in hanc uitam non nostra sponte uenimus, ita rur-

EPITOME 6—238, 19] c. 34, 8—12; cf. c. 59, 5.
AUCTORES 14] Lucr. III 1041.
EXPILATORES 11 (Cato); 238, 7 s. 18—239, 5] Augustin. de ciu. dei I 23 s.; XIX 4 (pag. 360, 8 ss.). 15—17] ibid. I 17 (pag. 28, 24—27).

BRSHPV] 1 posse *(om.* ut*)* superstites animas *P* 2 ante* *P* error *om. B*¹, *post* est *s. l. add. B*³ 3 illa' *B*³ 5 ferit *P*¹, *corr. P*³, fieri et *V* homines *SP*, hominis *V* 6 iis *ex* his *R*, his *cett.* quia *S* 8 luceanthes *B*¹, *corr. B*³, cleantes *S*, cleanthes *(*l *ex* i *et* h *exp. m. 3) P* crysippus *BHV (sed* sip *in ras. ex* ir *? V*²*)*, chrissippus *R*, chrisyppus *S* zenon// *B*, seno *V* ut] aut *R* 9 aetne *V*, ethnae *B*, haetnae *(*h *m. 1 ?) R*, ętnę *(i. e.* aeternae*) S*, aethnae *H*, aeth*nae *(*i *er.) P* specui *B*, *om., sed in mg.* R ł igne *add. V* 10 a deos *P* 11 uita sua *S* Stoicae *Betuleius, cf. § 11;* socraticae *(uel* -ce*) C* 12 democritos *V*¹ 14 obuicis *S* obtulit *(sed* b *ex* p *B*³*) BHPV* ipse *bis S*, ipsę *(corr. m. 3) P* 15 quoque *P* sceleratius nichil *S* scelerat'us *P*³, celerat'us *V*² 16 est *(ante* quia*) om. RP* idem *H* 17 necat *(*c *ras. ex* g*) P* qui *B* negat *P*¹, *s. l. corr. P*³ esse] est *B*¹, ese *B*³ 18 facinus *(*n *ras. ex* m*) H* 19 sicum *R*, sic *S*¹, si'cut *P*³ hac uita *BV* non in *P*¹, in *del. P*³ rursum *B*

sus ex hoc domicilio corporis, quod tuendum nobis adsignatum est, eiusdem iussu recedendum est, qui nos in hoc corpus induxit tamdiu habitaturos, donec iubeat emitti. et si uis aliqua inferatur, aequa mente patiendum, cum extincta innocentis anima inulta esse non possit habeamusque iudicem
8 magnum, cui soli uindicta in integro semper est. homicidae igitur illi omnes philosophi et ipse Romanae sapientiae princeps Cato, qui antequam se occideret, perlegisse Platonis librum dicitur qui est scriptus de aeternitate animarum, et ad summum nefas philosophi auctoritate conpulsus est. et hic tamen aliquam moriendi causam uidetur habuisse, odium seruitutis.
9 quid Ambraciotes ille, qui cum eundem librum perlegisset, praecipitem se dedit nullam aliam ob causam nisi quod Platoni credidit? execrabilis prorsus ac fugienda doctrina, si abi-
10 git homines a uita. quodsi scisset Plato atque docuisset a quo et quomodo et quibus et quae ob facta et quo tempore inmortalitas tribuatur, nec Theombrotum inpegisset in mortem uoluntariam nec Catonem, sed eos ad uitam et iustitiam potius
11 erudisset. nam mihi Cato uidetur causam quaesisse moriendi non tam ut Caesarem fugeret, quam ut Stoicorum decretis obtemperaret, quos sectabatur, suumque nomen grandi aliquo

EXPILATORES 12—14. 17 (Theombrotum)] ibid. c. 22 (pag. 36, 27—31).

BRSHPV] 1 aȩsignatum *(corr. m. 3) P,* adsignandum V^{ac} 2 eiusdei *(*dei *in ras. ex* dem *m. 2) H* 3 inabitaturos *sic B,* habitatores *R* 4 eaqua B^1, *ras. et s. l. corr.* B^2, equę *S* mentes *S* patiendum est *BP (e coniectura ut uid., fort. tamen uera),* inferendum *S* 6 in *om. SV* integra *V* 7 illi *om. H* homines *P* philophi *H* princep*s *ex* principes $B^{1?}$ 9 scribt'um *(' i. e.* us *add. m. 2) V* 10 philosophiae *S* et *om. P* tamen *om. H* 11 moriendi aliquam *B* 12 ambra*chiotes *(*br *in ras. ex 2 litt. incertis uel ex* m *m. 3, et post* a *er.* c*) B,* ambrachiotes *cett.* 13 praecepit . et V^1 nulla alia causa *H* 14 fugenda *S* 15 ſi *V* 16 et *(ante* quibus*) om. SH* quaꝰ V^2 ob facta] confacta *S* 17 theombrotum B^{ar} *(pr.* m *er.) RHV*^{1} *(pr.* m *expunx.* V^2*),* theosbrotum *S,* theobritum *P,* Cleombrotum *edd. ex Cic. Tusc. I 34, 84, Callimach. epigr. 23, sed* theombrotum *corruptum Lact., cum Augustini codd.* theobrotus *habeant, scripsisse uidetur* T|pegisset *B,* peregisset *SH,* ⁊n̄pegisset P^2 18 nec] ne *H* ui(ta)m *B* et ad iustitiam *RSHP* 20 ut *(ante* Stoicorum*) om. B* stoicum *S* 21 quos *om. H* suum quoque (quo*que, *er.* d *H)* nomen *SH*

facinore clarificaret: cui quid mali potuerit accidere, si uiueret, non inuenio. Gaius enim Caesar ut erat clemens, nihil aliut 12
efficere uolebat etiam in ipso belli ciuilis ardore, quam ut bene mereri de re publica uideretur duobus optimis ciuibus Cicerone et Catone seruatis. sed redeamus ad eos qui mortem pro bono laudant. de uita quereris, quasi uixeris aut umquam tibi 13
ratio constiterit, cur omnino sis natus. nonne igitur tibi uerus ille et communis omnium pater Terentianum illut iure increpauerit:

prius disce quid sit uiuere,
si displicebit uita, tum istoc utitor.

indignaris te malis esse subiectum, quasi quicquam merearis 14
boni qui patrem, qui dominum, qui regem tuum nescis, qui quamuis clarissimam lucem intuearis oculis, mens tamen caeca est et in profundis ignorantiae tenebris iacet. quae ignorantia effecit ut quosdam dicere non puderet idcirco nos esse natos, ut scelerum poenas lueremus: quo quid delirius dici possit non uideo. ubi enim uel quae scelera potuimus admittere qui 15
omnino non fuimus? nisi forte credemus inepto illi seni, qui se in priore uita Euphorbum fuisse mentitus est. hic credo

EPITOME 19—240, 11] c. 31, 9 s.

AUCTORES 10] Heautontim. V 2, 18 s. 14 s. mens — caeca — tenebris] cf. Lucr. II 14 s.

BRSHPV] 1 clarificare *H* quod *V* uiuere *S* 3 etiam] quam ut *H* ardorem P^1, m *del.* P^3 quam ut *om. H* 4 mereri de] merende *R* de — uideretur] praeuideretur *V* 5 redeamus] *S*^{2} quaequi *(corr. m. 2) V* bona P^1, *corr.* P^3 6 quereris *S*, quaereris *cett., nisi quod alt.* e *ex i B*, a *eras. H, del.* P^3 *post* quasi *fort.* uere *uel simile aliquid excidit* 7 uerus] unus *B* 8 et *om. V* terentianus B^1, *corr.* B^3 10 prius] prius quaeso *Terent.* quit *B* uiuere* *(*t *er.) B* 11 si] ubi scies, si *Terent.* istuc *R* istudc *(*c *linea del. m. 3)* utitor *P*, istud cutitor V^1, *s. l.* t discutitor V^2 utito* *(*r *er.) B* 12 indignans te *in ras. ex* indignaris S^2, indigneris *H* 14 qu⟨an⟩uis *B* mens tamen caeca es *(*est *SH) BRSH*, mente tamen caecus es *P edd.*, mente tamen caecest V^1, caecast V^2; *malim* ⟨tua⟩ tamen 15 iaces *P edd.* 16 effecit *R*, efficit *cett.* puderet *(pr.* e *ex* o *m. 2) V* 17 lucremus *S* quo] quod SH^{ar} delirius H^2 posset *R* 19 credimus *H* illo *H* 20 priori *SH (alt.* i *in ras. ex* a H^2) *P* uitae P^1, e *del.* P^3 eu*forbum *H*, eu*orbum *(*p *er.) V*

quod erat ignobili genere natus, familiam sibi ex Homeri car-
16 minibus adoptauit. o miram et singularem Pythagorae memoriam et o miseram obliuionem nostrum omnium, qui nesciamus qui ante fuerimus! sed fortasse uel errore aliquo uel gratia sit effectum, ut ille solus Lethaeum gurgitem non adtigerit nec obliuionis aquam gustauerit. uidelicet senex uanus, sicut otiosae aniculae solent, fabulas tamquam infantibus cre-
17 dulis finxit. quodsi bene sensisset de iis quibus haec locutus est, si homines eos existimasset, numquam sibi tam petulanter mentiendi licentiam uindicasset. sed deridenda hominis leuis-
18 simi uanitas. quid Cicerone faciemus? qui cum in principio Consolationis suae dixisset luendorum scelerum causa nasci homines, iterauit id ipsum postea quasi obiurgans eum qui uitam non esse poenam putet. recte ergo praefatus est errore ac miserabili ueritatis ignorantia se teneri.

1 19. At illi qui de mortis bono disputant quia nihil ueri sciunt, sic argumentantur: si nihil est post mortem, non est malum mors; aufert enim sensum mali. si autem supersunt
2 animae, etiam bonum est, quia inmortalitas sequitur. quam sententiam Cicero de Legibus sic explicauit: gratulemurque

AUCTORES 12] frg. 10. 14 praefatus est] cf. supra c. 14, 20. 20] frg. 3; in lacuna II 21, 53/54 fuisse censet Vahlenus.

B(G)RSHPV] 1 genere^{i} H^2 3 et o] o *S* miseram] miram *SH* nostram *BP* omnium nostrorum *H* qui* *(a er.) H* 4 qui^{d} P^3, *cf. Epit. 31, 10, sed ad* qui *cf. Inst. VII 22, 9* aliqua V^1 5 sit effectum] esse factum *H* lethaeum *(pr.* e *ex* i *m. 2) S*, lethaeum *(pr.* e *ex* y *m. 3 ?) P*, letheum *BRV*, laeteum *H* 7 sic *S* odiosae B^1, *in ras. corr.* B^3 infantulis *P* 8 iis *R*, his *BSHV, om. P* haec *om. H* 9 est^{i} P^3 aestimasset *(est- S) SH*, exsistimasset *P* *a* Numquam *incipit codicis G pag. 61 (87) paene tota lecta* tam *om. BGH* tam sibi *R* 10 deridenda est *BG* 11 cicerone *S*, cicerone *(sic corr. m. 2) V;* de cicerone *BG*, ciceroni *HP*, 12 consolationis *(alt.* o *ex* u *m. 1 ?) P* 13 nasci *om. H*, nacendi P^1, *corr.* P^2 iterautad B^1, iterau^{i}tid *corr.* B^3 14 poenam *(pę- S)* non esse *SH* profanatus *(exp. m. 2) V* 15 est^{i} V^2 16 at] et *H* quidē|ortis *G*, quidē mortis *S* 17 si^{c} H^2 argumentan^{t}tur H^2 si *om. B*, quia *H* 18 sensu *G* 19 est *om. R* 20 sententia *G* explicabit P^1, *corr.* P^3 gratulemurqu*e *(a er.) B*, gratulamurque *S*, gratuleturque *P*

nobis, quoniam mors aut meliorem quam qui est in uita aut certe non deteriorem adlatura est statum: nam sine corpore animo uigente diuina uita est, sensu carente nihil profecto est mali. argute, ut sibi uidentur, 3 quasi nihil esse aliut possit. atquin utrumque hoc falsum est. docent enim diuinae litterae non extingui animas, sed aut pro iustitia praemio adfici aut poena pro sceleribus sempiterna. nec 4 enim fas est aut eum qui sceleratus in uita feliciter fuerit, effugere quod meretur aut eum qui ob iustitiam miserrimus fuerit, sua mercede fraudari. quod adeo uerum est, ut idem 5 Tullius in Consolatione non easdem sedes incolere iustos atque inpios praedicauerit. nec enim omnibus inquit idem illi 6 sapientes arbitrati sunt eundem cursum in caelum patere. nam uitiis et sceleribus contaminatos deprimi in tenebras atque in caeno iacere docuerunt, castos autem animos, puros integros incorruptos, bonis etiam studiis atque artibus expolitos leui quodam et facili lapsu ad deos id est ad naturam similem sui peruolare. quae sententia superiori illi argumento repugnat. 7 illut enim sic adsumptum est, tamquam necesse sit omnem hominem natum inmortalitate donari. quod igitur erit discri- 8 men uirtutis ac sceleris, si nihil interest utrumne Aristides

EPITOME 6 (diuinae litterae)] c. 31, 6.
AUCTORES 12] Consol. frg. 15.

B(G)RSHPV] 1 meliorem] leuiorem *V* quam *om. G* 2 adlatura *P*^{3} est] sit *P* 3 animo *V* 4 carente] pereunte *BG* argutae *B*^{ar}*G* uidentur] uidebatur locutus est *SH* 5 esset *H*, esse *om. V* possit *(*i *ex* e *m. 2) H* hoc *om. V* 6 aut *om. SH* 7 adfeci *B* 8 aut eum *om. B*, [a]utem *(s. l.* u *fuerat) G* feliciter *om. BGP*, felititer *(*~ *er.*, c *m. 2) V* feliciter fuerit *linea del. et supra* feliciter *scr.* fuerit *R*^{2} 10 *in* f[ue]rit sua mer *desinit codicis G pag. 61 (87), sequitur pag. 62 (88), cuius in uerss. 1—7 paene omnia, in 8—19 perpauca legebantur* 11 consolationem *P*^{1}, m *del. P*^{3} incolere *(pr.* e *ex* o *m. 2) V* 12 impios *H*^{2} praedicarit *BG* non *S* 14 scelere *H* 15 tenebris *B* 17 laeui *B*^{1}, a *del. B*^{3} 18 labsu *(*b *ex* p*) B*^{3} sui similem *BSH* 19 peruolare* *(*t *? er.) B*, prouocari *P* scientia *(corr. m. 2) V* superior *R*^{1}, superiore *V*^{1} 20 asumptum *B* necesse *B*^{3} 21 igitur] autem *V*^{1}, *in mg.* ł igitur *V*^{2} 22 ac] et *R* si] sint *V*^{1}

sit aliquis an Phalaris, utrum Cato an Catilina? sed hanc repugnantiam rerum sententiarumque non cernit nisi qui tenet
9 ueritatem. si quis igitur nos roget utrumne bonum sit mors an malum, respondebimus qualitatem eius ex uitae ratione pendere. nam sicut uita ipsa bonum est, si cum uirtute uiuatur, malum, si cum scelere, sic et mors ex praeteritis uitae
10 actibus ponderanda est. ita fit ut si uita in dei religione transacta sit, mors malum non sit, quia translatio est ad inmortalitatem: sin aliter, malum sit necesse est, quoniam
11 ut dixi ad aeterna supplicia transmittit. quid ergo dicemus nisi errare illos qui aut mortem adpetunt tamquam bonum aut uitam fugiunt tamquam malum? nisi quod sunt iniquissimi,
12 qui pauciora mala non pensant bonis pluribus. nam cum omnem uitam per exquisitas et uarias traducant uoluptates, mori cupiunt, si quid forte iis amaritudinis superuenit, et sic habent, tamquam illis numquam fuerit bene, si aliquando fuerit male. damnant igitur uitam omnem plenamque nihil aliut
13 quam malis opinantur. hinc nata est inepta illa sententia, hanc esse mortem quam nos uitam putemus, illam uitam quam nos pro morte timeamus: ita primum bonum esse non nasci,
14 secundum, citius mori. quae ut maioris sit auctoritatis, Sileno adtribuitur. Cicero in Consolatione non nasci inquit longe optimum nec in hos scopulos incidere uitae, proximum autem, si natus sis, quam primum tamquam

AUCTORES 19 s.] cf. Cic. de rep. VI 14; Euripid. Polyid. frg. 639 Nauck. 21 s.] cf. Cic. Tusc. I 48, 114. 22] Consol. frg. 11.

B(G)RSHPV] 1 fallaris *P* utrumne cato an *(*ne — an *m. 3)* catilina *B* catillina *GRH* haec B^1, *corr.* B^3 2 repugnantia B^1 *(-ã* B^3*)* *H* rerum B^2 sententiamque *B* 3 interroget *BHP* 5 sicũt *(˜ add. et* t *del. m. 3) P* ipsa uita *B* uiuatur] utatur *R* 7 ponderanda^{a} B^3 *post* ita *eras.* ut *P* 8 mors] mors bonum sit *H* 9 si *V* aliter] autem *P* quoniam] quia *H* ad aeterna ut dixi *SH* 10 aeternam P^1, m *del.* P^3 11 aut* *P* 12 aut] au *H* tamqu⟨am⟩ *B* 13 qui* *P* 14 traducunt *RS* 15 iis RP^{pr}, his $BSHP^{ar}V$ 17 damnat *R* omnem — opinantur] omnem bonis plenam quam solis malis *(s. l. m. 2)* opinantur *P* plenamque *(*l *in ras. ex cod.* l ? *m. 3) B* 18 opinantur *R* 19 *pr.* quam V^2 20 ita] sit ita q; *(*t *et* q; *m. 2) R* 21 sinelo *P* 22 in] sic in *SH* 23 optimum est *H* hos] huius *H* uitam *R* proximus *B* 24 quam] quia *(corr. m. 2) V*

ex incendio effugere fortunae. credidisse illum uanissimo
dicto exinde apparet, quod adiecit de suo aliquid, ut ornaret.
quaero igitur cui esse optimum putet non nasci, cum sit nul- 15
lus omnino qui sentiat: nam ut bonum sit aliquid aut malum,
sensus efficit. deinde, cur omnem uitam nihil esse aliud 16
quam scopulos et incendium putauerit: quasi aut in nostra
fuerit potestate ne nasceremur aut uitam nobis fortuna tribuat,
non deus, aut uiuendi ratio quicquam simile incendio habere
uideatur. non dissimile Platonis illut est, quod aiebat se 17
gratias agere naturae: primum quod homo natus esset
potius quam mutum animal, deinde quod mas potius
quam femina, quod Graecus quam barbarus, postremo
quod Atheniensis et quod temporibus Socratis. dici 18
non potest quantam mentibus caecitatem, quantos pariat erro-
res ignoratio ueritatis. ego plane contenderim numquam quic-
quam in rebus humanis dictum esse delirius: quasi uero si
aut barbarus aut mulier aut asinus denique natus esset, idem
ipse Plato esset ac non illud ipsum quod natus fuisset. sed 19
uidelicet Pythagorae credidit, qui ut uetaret homines animali-
bus uesci, dixit animas de corporibus in aliorum animalium
corpora commeare. quod et uanum et inpossibile est: uanum,

EPITOME 18—244, 9] cf. c. 63, 9. 18—21] c. 31, 10 (inuenit — hereditas).

AUCTORES 9] cf. Plutarch. uit. Marii c. 46.

BRSHPV] 1 ex *om. V* incendio P^2 fortunae] fortunae uiolentiam *H* illo *P* nauissimo V^1, *in ras. corr.* V^2 2 aiecit *H* ut B^3 ornaret B^3 ut ornaret — bonum sit aliquid *(4) in inf. mg. add.* P^2; *cf. ad pag. 244, 11* 3 quero B^3 5 sensu *S* es/se* *(· et* d *er.) P* aliud esse *SHV* 6 et] aut *B* putauit *B* aut *om. P* 8 simile *(*a *? er.) B* uidere habeatur *R* 9 uidebatur H^2 quo *P Heumannus* agebat *S* se *om. B* gratias se *P* 10 est *B* 11 masculus *RSH* 13 atheniensis *(alt.* i *ex* e *m. 2) P* socratis B^2, sacratis *(corr. m. 2) V* 14 quantam *(*n *ras. ex* m*) P post* mentibus *1 uel 2 litt. eras. P* quantos] quos *B*, quantosque *edd.* pariet P^1, *corr.* $P^{3?}$ errores *(alt.* e *ex* i *m. 3) P* 15 contenderim B^3 17 denique *om. S* 18 ipse] inde *H* platon R^{ar}, platoni *H* illum B^1V^1, *corr.* B^3V^2 ipsum illud *S* quod P^2 natū *H*, natuse P^1, e *del.* P^2 19 ut *om. H* animalibus uesci dixit] animalibusue scidit *H* animali*ũ* (b *et* s *er.) V* 21 quod et uanum — inducere *(244, 1) om. S*

quia necesse non fuit ueteres animas in noua corpora inducere, cum idem artifex qui primas aliquando fecerat, potuerit semper nouas facere, inpossibile, quia rectae rationis anima tam inmutare naturam status sui non potest quam ignis aut deorsum niti aut in transuersum fluminis modo flammam suam fundere.
20 existimauit igitur homo sapiens potuisse fieri, ut anima quae tunc erat in Platone, in aliquod mutum animal includeretur essetque humano sensu praedita, ut intellegeret ac doleret in-
21 congruenti se corpore oneratam. quanto sanius faceret, si gratias agere se diceret, quod ingeniosus, quod docilis natus
22 esset, quod in iis opibus, ut liberaliter erudiretur! nam quod Athenis natus est, quid in eo beneficii fuit? an non plurimi extiterunt in aliis ciuitatibus excellenti ingenio atque doctrina uiri, qui meliores singuli quam omnes Athenienses fuerunt?
23 quanta hominum milia fuisse credamus qui et Athenis nati et temporibus Socratis indocti tamen ac stulti fuerint? non enim parietes aut locus in quo quisque est effusus ex utero,
24 conciliat homini sapientiam. quid uero attinuit Socratis se temporibus natum gratulari? num Socrates ingenia discenti-
25 bus potuit commodare? non uenit in mentem Platoni Alcibiaden quoque et Critiam eiusdem Socratis adsiduos auditores

BRSHPV] 1 quṽa V^2 ueteres *om.* P 2 *ante* idem *4 uel 5 litt., fort.* idem *eras.* B 3 impossible S rectae rationis *om.* P tam *om.* P 4 quam] tamquam B quam ignis — suam fundere *(5) om.* P 5 moda V^1 suam *om.* S 7 aliquid H 8 aut intellegeret aut doleret R doceret V 9 honeratam S inanius *(s. l.* i, *uix* s, *m. post.)* V si gratias — diceret *om.* P 11 iis R, his $BHPV$, is S *post* erudiretur *locus § 14 a* P^1 *omissus:* ut ornaret . quaero igitur qui *(pro* cui*)* — bonum sit *(om.* aliquid*) in* P^1, *del.* P^2 12 ĩn B^3 in eo] ei H 13 excellentie B^1, excellentiē B^2, excellentē* B^3, excellente R, incellente *(corr. m. 2)* V 14 fuerint RS 15 quanto H m*lia *(a er.)* V fuisse P^3 credimus *(i ex* e *m. 3)* P nati *om.* V 16 socrates B^1, *corr.* B^3 indocti*** *(alt.* i *ras. ex* r, *post* ina *er.)* V fuerint B^1H, fuerunt B^3RSPV 17 est effusus] effusus sit P utero *(*e *ex* o *m. 2)* R 18 conciliati H sapientiam] sapientiam sumministrat H quod B, quid id *(corr. m. 2)* V attinuit] addidit B socrates P^1, *corr.* P^3 19 *natum V nam S socratis BV^1 20 commodare] dare P alcibiaden H^1P, alcibiadem (m *ex* n) BH^2, alcipiaden R, alcibiadē *(pr.* i *ras. ex* u*)* S, aclibiadem V 21 quoque — eiusdem *om.* V adiutores P^1, *corr.* P^3

fuisse, quorum alter hostis patriae acerrimus fuit, alter crudelissimus omnium tyrannorum?

20. Videamus nunc quid in Socrate ipso tam magnum fuerit, 1
ut homo sapiens merito gratias ageret illius temporibus esse
5 se natum. non infitior fuisse illum paulo cordatiorem quam 2
ceteros, qui naturam rerum putauerint ingenio posse conprehendi: in quo illos non excordes tantum fuisse arbitror, sed etiam inpios, quod in secreta caelestis illius prouidentiae curiosos oculos uoluerint inmittere. Romae et in plerisque urbibus 3
10 scimus esse quaedam sacra quae aspici a uiris nefas habeatur. abstinent igitur aspectu quibus contaminare illa non licet, et si forte uel errore uel casu quopiam uir aspexit, primo poena eius, deinde instauratione sacrificii scelus expiatur. quid his 4
facias qui inconcessa scrutari uolunt? nimirum multo scelera-
15 tiores qui arcana mundi et hoc caeleste templum profanare inpiis disputationibus quaerunt quam qui aedem Vestae aut Bonae Deae aut Cereris intrauerit. quae penetralia quamuis adire uiris non liceat, tamen a uiris fabricata sunt. hi uero 5
non tantum inpietatis crimen effugiunt, sed, quod est multo

EPITOME 3—9] c. 32, 1—3 (— praedicauit). 18—246, 9] c. 32, 2.
AUCTORES c. 19 § 25] cf. Cic. de or. III 34, 139. 8 (curiosos oculos) — 10] cf. Cic. de harusp. resp. 17, 37.

BRSHPV] 1 alter* (i *er.*) *P* hostis (i *ex* e *m. 3*) *P* fuerit *B*, *om. S* aliter (*exp. m. 2*) *P* 2 ˹ex˺tyrannorum *V*² 4 illius] ˹se˺ (*m. 2*) illius *B*, illius se *S*, illis *P* 5 se *P*, *om. BR*¹ (*s. l. add. R*²) *SHV*; *cf. pag. 244, 18; 248, 4* infiteor *B* 6 ceteros] a ceteros *sic H*, ˹et˺ ceteros *V* putauer̃t *S* 7 illis *V*¹ ˹non˺ *V* arbitr*or (i *er.*) *V* 8 secrete *V* 9 uoluerunt *HP*¹, *corr. P*²? 10 a *om. S* habea˹n˺tur *B*², habetur *HV* 11 a˹b˺stinent *B*² aspectus *SH* cõminare *V* et *om. V* 12 quispiam *RSH* aspecxit *B*¹, c *del. B*³, aspexerit *SH* 13 eius deinde] eiusdẽ in *P* instaurationes *H* quod *S* his facias] hi *H* 14 uoluit *S* nimium *R*, nimirum (*pr.* i *ex* e *m. 3*) *P* sceleratiores] sceleratiores sunt *BR*, scelerationes *V* 15 archanam *P*¹, m *del. P*³ 16 qui aedem] quidem (ea) *sic B* aut (ł c) (*corr. m. 2*) *V* 17 celeris *sic in ras. H*², ceteris *V* intraueris (t) (*corr. m. 2*) *V*; intrauerint *edd.* q̇ủảė (*exp. m. 2*) *B* penetrabilia *R*, *om. P* quamquis *V*¹ 18 uiris (*alt.* i *ex* e *m. 3*) *P* a *om. V*¹, *s. l.* ł a *V*² fabricata sunt] fabricatas *S* fabricatae *P* hi* (c ? *er.*) *V* 19 effugit *S* multa *H*

indignius, eloquentiae famam et ingenii gloriam consecuntur.
6 quid si aliquid inuestigare possent? sunt enim tam stulti in
adseuerando quam inprobi in quaerendo, cum neque inuenire
7 quicquam possint nec defendere, etiamsi inuenerint. nam si
uerum uel fortuito uiderint, quod saepius contingit, committunt
ut ab aliis id pro falso refellatur. non enim descendit aliquis
8 e caelo qui sententiam de singulorum opinionibus ferat. qua-
propter nemo dubitauerit eos qui ista conquirant stultos in-
9 eptos insanos esse. aliquid ergo Socrates habuit cordis humani,
qui cum haec intellegeret non posse inueniri, ab eiusmodi 1
quaestionibus se remouit, uereorque ne in eo solo. multa enim
sunt eius non modo laude indigna, sed etiam reprehensione
10 dignissima, in quibus fuit suorum simillimus. ex his unum
eligam quod ab omnibus sit probatum. celebre hoc prouerbium
11 Socrates habuit: quod supra nos, nihil ad nos. procum- 1
bamus igitur in terram et manus ad praeclara opera nobis
datas conuertamus in pedes, nihil ad nos caelum, ad cuius
contemplationem sumus excitati, nihil denique lux ipsa perti-
12 neat. ⟨at⟩ certe uictus nostri causa de caelo est. quodsi hoc
sensit, non esse de rebus caelestibus disputandum, ne illorum 2
quidem rationem poterat conprehendere quae sub pedibus habe-
bat. quid ergo? num errauit in uerbis? ueri simile non est,

EPITOME 14 s.] c. 32, 3.
AUCTORES § 10] Minuc. Fel. c. 13, 1.

BRSHPV] 1 indigni *H*, ingenii P^2 consequuntur *SPV* 2 quid si] quasi *H* enim *om. V* tam' P^2 3 inquirendo *H*, quærendo (æ *ex* i *m. 3*) *P* inueniri *V* 5 uero P^{ac} fortuitu *P* contigit P^1 *(corr.* P^3*) V*, committunt *om. H* 6 discendit *V* 7 e] ę *S*, ae P^{ac} (a *expunx.* $P^{1?}$*) V*, de *H* opinibus *R*, opibus *S* quipropter (a *m. 2*) *V* 8 inquirant *Heumannus* ineptos (i *ex* e *m. 3*) *P* 9 socratis (i *ex* e) B^2 10 haec *om. S* 11 quaesitionibus *R* uereor*** (que *er.*) *B*, uereorquae SP^{ar} (a *er.*) ne *om. S* solo] loco *R* 12 eius non] quae non *S*, quae *H* r̈eius (*i. e.* r *et* n *expunx. m. 2*) *V* digna *RP* 13 suorum] ceterorum *Heumannus* ex] et V^1 hiis *P* 15 socratis (i *ex* e) B^2 nihil *in mg.* P^2 nos' P^3 17 data *RP* caelum] in caelum *B* 18 su*mus (m *er.*) *R* ipse P^1, *corr.* P^3 pertiat *V* at *addidi* 19 uictus] uita *sic B* 21 potuit *P* sub pedibus] superius *P* 22 quid *(sic corr. m. 2) V* num] nunc *H* num erauit *(corr. m. 2) P*, numerauit *V* errauerit *B*

sed nimirum id sensit quod locutus est, religioni minime seruiendum: quod si aperte diceret, nemo pateretur. quis enim 13
non sentiat hunc mundum tam mirabili ratione perfectum aliqua prouidentia gubernari, quandoquidem nihil est quod possit
5 sine ullo moderatore consistere? sic domus ab habitatore 14
deserta dilabitur, nauis sine gubernatore abit pessum et corpus relictum ab anima diffluit, nedum putemus tantam istam molem aut construi sine artifice aut stare tamdiu sine rectore potuisse. quodsi publicas illas religiones uoluit euertere, non inprobo, 15
10 quin etiam laudabo, si ipse quod est melius inuenerit. uerum idem per canem et anserem deierabat. o hominem scurram, ut ait Zeno Epicureus, ineptum perditum desperatum, si cauillari uoluit religionem, dementem, si hoc serio fecit, ut animal turpissimum pro deo haberet! quis iam superstitiones 16
15 Aegyptiorum audeat reprehendere quas Athenis Socrates auctoritate sua confirmauit? illut uero nonne summae uanitatis, quod ante mortem familiares suos rogauit, ut Aesculapio gallum quem uouerat prosecarent? timuit uidelicet ne aput Rhada- 17

EPITOME 1 s.] c. 32, 4 religio — repudiauit. 10 s.] c. 32, 4. 16—18] c. 32, 4 s.

AUCTORES 10 s.] cf. Theophil. ad Autol. 118 A (cf. Tertull. Apolog. c. 14). 11 s. scurram — Zeno] Cic. de nat. deor. I 34, 93 (cf. Minuc. Fel. c. 38, 5). § 16 s.] cf. Tertull. Apolog. c. 46 (pag. 281 s.).

BRSHPV] 1 nimirum] enim mirumi *m. 1*, e *et pr.* m *del. m. 2, tert.* i *eras.*, *P* sentit B^1, *corr.* B^3 minimae P^1, a *del.* P^3 2 aperti V^1 3 hu'nc mundum H^2 4 quid V^1 5 consisteret *S* siç *(exp. m. 1 ?) P* ab] sin° *in ras. ex 2 uel 3 litt.* B^2, ad P^1, *corr.* P^2 6 delabitur *P* abiit HP^{ar} *(alt.* i *er.)* pessũ* *S* 7 relictum] et relictum *H* ab *om. BRV* defluit *V* necdum *P*, nondum V^1 tantum *V* 8 constare *H* potuisse] fuisse *H* 9 publicas' H^2 10 melius *(*e *ex* i *m. 2 ?) P* 11 carnem $B^{ar}V^1$, r *expunx.* V^2 anseram V^{ac} deferebat *R*, deierebat *S* o *om. P* scurra muta id zenoni epicurus *H* scurram *V* 12 Zeno B^3 *post* perditum *eras.* ineptum perditum *ut uid. B* disperatum *P* 13 sic *B* 14 quis B^3 15 socrates *(*e *ex* i *m. 3)* athenis *P* *an* Atheniensis? 16 sua *om.* H^1PV est uanitatis *B* 17 rogitauit *V* aesculapio V^2 callum *V* 18 uocau**rat *(*it *er.) V* prosecarent *B*, prosecrarent *R*, consecrarent *S*, secarent *H*, prosacrarent P^1, prosecrarent P^{3l_u}, procrarent *(corr. m. 1) V*; prosecari *Tertull. l. c.*; *cf. Epit. 32, 5*; *Inst. IV 27, 5* rhadamantum *B*, radamanthum *RP*, rhadamanthum (r *add. m. 2) S*, radama'nthum *V*

manthum reciperatorem reus uoti fieret ab Asclepio. dementisse hominem putarem, si morbo adfectus perisset. cum uero sanus hoc fecerit, est ipse insanus qui eum putat fuisse sapientem. en cuius temporibus natum esse se homo sapiens gratuletur!

1 21. Videamus tamen quid illum Socrates docuerit: qui cum totam physicam repudiasset, eo se contulit, ut de uirtute atque officio quaereret. itaque non dubito quin auditores suos iusti-
2 tiae praeceptis erudierit. docente igitur Socrate non fugit Platonem iustitiae uim in aequitate consistere, siquidem omnes pari condicione nascuntur. ergo nihil inquit priuati ac proprii habeant, sed ut pares esse possint, quod iustitiae
3 ratio desiderat, omnia in commune possideant. ferri hoc potest, quamdiu de pecunia dici uidetur. quod ipsum quam inpossibile sit et quam iniustum, poteram multis rebus ostendere, concedamus tamen ut possit fieri: omnes
4 enim sapientes erunt et pecuniam contemnent. quo ergo illum communitas ista perduxit? matrimonia quoque inquit communia esse debebunt: scilicet ut ad eandem mulierem multi uiri tamquam canes confluant et is utique optineat

EPITOME 6 s. qui — repudiasset] cf. c. 32, 2 (physicos). 9—11] cf. c. 50, 5. 11—250, 4] c. 33, 1—4.

AUCTORES c. 21 s.] cf. Addenda. 11] de rep. 416 D. 18] ibid. 457 C.

EXPILATORES § 1 s. 4—12; c. 22, 6—8] Saluian. de gub. dei VII 101—105.

BRSHPV] 1 reciperatorem *B*, recuperatorem *RSH*, receptorem *P*, retiperatorem *V*[1], *supra* ti *add.* ł cu *V*[2] uoti *om. P* dementis se *R*[1] (dementẽ esse *R*[2]), *esse* dementisse *(cf. IV 27, 12) uidit Thilo*, dementissime *BHV*, dementissimum *SP edd.* 2 hominum *S* 3 hoc sanus *P* est *B*[3] eam *V*[1] esse *V* 4 en] eum *(exp. m. 3) B* se* (d *er.) S* hoṣmo *(exp. m. 2) V* 5 gratulatur (latur *in ras. H*[2]) *SH*, gratulet *(corr. m. 2) V* 6 socratis (i *ex* e) *B*[2] 8 dubito quin *om. H* 9 praeceptis — Platonem iustitiae *om. P* 10 aequitatem *V* 11 inquit] quid *P*[1], *del. P*[3] priuatim *R* 12 quod] ut *B*, sed *H* 13 possidebunt *B* ferri *B*[3], fieri *RH* 14 potest] non potest *H* uideatur *P* quod] quam *R*[1] 15 sit] est *H* iniustum *V*[2] poterat *B*[1], *corr. B*[3] 16 posset *H* 17 et] ut *H* contempnent *BHP* 18 quodque *H* 19 debent *S*[2] ad *B*[2] eadem *H* 20 et] ex *H* his *B*[ar]*SH*

qui uiribus uicerit aut, si patientes sunt ut philosophi, expectent, ut uicibus tamquam lupanar obeant. o miram Platonis aequitatem! ubi est igitur uirtus castitatis? ubi fides coniugalis? quae si tollas, omnis iustitia sublata est. at 6 idem dixit beatas ciuitates futuras fuisse, si aut philosophi regnarent aut reges philosopharentur. huic uero tam iusto, tam aequo uiro regnum dares, qui aliis abstulisset sua, aliis condonasset aliena, prostituisset pudicitiam feminarum, quae nullus umquam non modo rex, sed ne tyrannus quidem fecit? quam tamen intulit rationem turpissimi huius consilii? 7 sic inquit ciuitas concors erit et amoris mutui constricta uinculis, si omnes omnium fuerint et mariti et patres et uxores et liberi. quae ista confusio generis 8 humani est? quomodo seruari caritas potest, ubi nihil certum est quod ametur? quis aut uir mulierem aut mulier uirum diliget, nisi habitauerint semper una, nisi deuota mens et seruata inuicem fides indiuiduam fecerit caritatem? quae uirtus in illa promiscua uoluptate locum non habet. item si omnes 9 omnium liberi sint, quis amare filios tamquam suos poterit, cum suos esse aut ignoret aut dubitet? quis honorem tamquam patri deferet, cum unde natus sit nesciat? ex quo fit

AUCTORES 5] ibid. 473 D. 11] ibid. 463 C ss.

BRSHPV] 1 patientes *HP*, sapientes *BRSV* ut *BP*, et *RV*, aut *SH* philosophia *H* expectent ut] exspectent et *S*, expectabunt *H* 2 tã qua *S* lupa *V* habeant *P* 3 fidis B^1, *corr.* B^3 4 coniugatis *R*, coniugales *(*e *ex* i *m. 1 ?) P* quam *H* quae si tollas] quãesito illaṣ *(*quã *ex* quae *m. 1,* c *add. et* s *expunx. m. 2) V* ad *(*d *ex* t*) R, om. H,* ad P^1, *corr.* P^3, *sic saepe* 5 dicit *B* ciuites *sic* S^2 fuisse futuras *P* fuisse *(corr. m. 2, recte?) V* 6 philosophantur *S*, philosofauerent P^1, ue *del.* P^3, philosofantur *(corr. m. 2) V* 7 *pr.* tam*** *(*quã *er.) H post* uiro *s. l.* si *add.* R^2 qui] *s. l.* ł qui *add.* V^2, *om.* V^1 *cum cett.* abstulisses *B* 8 condonaret *H* alienam *B*, alienas *H* p*udicitiam *ex* prudentiam *ut uid.* P^1? femineã *(~ m. 2) B* 9 ne* *(*c *er.) B* 10 consilii* *(*s *er.) H* 11 amoris *(*i *ex* e *m. 3) P* mutui* *(*s *er.) B*, motui V^1 12 omnes *om. P* fuerint *om. P* est generis humani *B* 14 est *om. H* certi *B* 15 est *om. P* quod] aut *V* uir] uis V^1 16 diligat P^3? una] unanimes *R* ni'si P^3 18 in' B^3 promiscuã *(~ m. 3) B*, promisca HP^1V^1, *corr.* P^3V^2 habe*t *(*n *er.) B* 21 deferat P^2 nesciat P^2, necsciat *V*

10 ut non tantum alienum pro patre habeat, sed etiam patrem
pro alieno. quid quod uxor potest esse communis, filius non
potest? quem concipi non nisi ex uno necesse est. perit ergo
11 illi uni communitas ipsa reclamante natura. superest ut tan-
tummodo concordiae causa uxores uelit esse communes. at
nulla uehementior discordiarum causa est quam unius feminae
12 a multis maribus adpetitio. quod Plato si ratione non potuit,
exemplis certe potuit admoneri et mutorum animalium, quae
ob hoc uel acerrime pugnant, et hominum, qui semper ob eam
rem grauissima inter se bella gesserunt.

1 22. Restat ut communio ista nihil aliut habeat praeter ad-
ulteria et libidines, propter quas funditus eruendas uirtus est
2 uel maxime necessaria. itaque non inuenit concordiam quam
quaerebat, quia non uidebat unde oriatur. nam iustitia in
extra positis nihil momenti habet, ne in corpore quidem, sed
3 tota in hominis mente uersatur. qui ergo uult homines ad-
aequare, non matrimonia, non opes subtrahere debet, sed ad-
rogantiam superbiam tumorem, ut illi potentes et elati pares
4 esse se etiam mendicissimis sciant. detracta enim diuitibus
insolentia et iniquitate nihil intererit utrumne alii diuites, alii
pauperes sint, cum animi pares fuerint, quod efficere nulla res
5 alia praeter religionem dei potest. putauit igitur se inuenisse

BRSHPV] 1 tantum *edd.*, etiam *C, nisi quod* etiam *in ras. ex eodem* etiam *ut uid. (sed minime* tantum *fuerat) B*³ 3 concipi *B*³ 4 illi *(sic corr. m. 2) S* uni *V*, una *cett.* tantummodo ut *P* 5 uxoris *V*¹ uelint *HP*, uellit *(exp. m. 2) V* 6 nulla] ne illa *H* uehementius *S* 7 moribus *(corr. m. 2) V* quod] in quo *P* 8 admoueri *S* et *om. H* mu*torum *(l er.) H* quae] q *V*¹, *del. V*² 9 uel *B*³ pugnent *V* quae *P*¹, quai *P*²? semper] se p eṣṭ *(corr. m. 2) V* 10 grauissime *RSH* se *om. V*¹, ł se *s. l. V*² gesserint *S*, cessarunt *(corr. m. 2) V* 11 praeter** *(ea exters.) B* adulteriũ *H* 12 et *om. V*¹, *s. l.* ł ae *V*² propter** *(ea er.) R* eruenda* *(s er.) BS*, eruenda *HP*¹*V*¹, s *s. l. add. P*³*V*² 14 nam] iam *R* in extra *bis V*¹, *pr. del. V*² 15 monenti *V*¹ ne *om. P* 16 adaequaṭure *P* 18 pares] pares suos *B* 19 esse se] esse *BH*, se se *P*², esse sed *(exp. m. 2) V* 20 insolentiã et iniquitatẽ *(utroque loco ~ er., quod add. m. 2) B* utrumnam *H* alii* *(ante* diuites*) V* 21 fuerĩt *(~ m. 2) S*, fuerint *(i ras. ex* u*) H* 22 igitur] ergo *B* inuenisse se *P*

iustitiam, cum eam prorsus euerteret, quia non rerum fragilium, sed mentium debet esse communitas. nam si iustitia uirtutum omnium mater est, cum illae singulae tolluntur, ipsa subuertitur. tulit autem Plato ante omnia frugalitatem, quae utique 6
nulla est ubi proprii nihil habetur, tulit abstinentiam, siquidem nihil fuerit quo abstineatur alienum, tulit temperantiam, tulit castitatem, quae uirtutes in utroque sexu maximae sunt, tulit uerecundiam pudorem modestiam, si honesta et legitima esse incipiunt quae solent flagitiosa et turpia iudicari. sic uirtu- 7
tem dum uult omnibus dare, omnibus ademit. nam rerum proprietas et uitiorum et uirtutum materiam continet, communitas autem nihil aliut quam uitiorum licentiam. nam uiri 8
qui multas mulieres habent, nihil aliut dici possunt quam luxuriosi ac nepotes. item mulieres quae a multis habentur, non utique adulterae, quia certum matrimonium nullum est, sed prostitutae ac meretrices sint necesse est. redegit ergo huma- 9
nam uitam ad similitudinem non dicam mutorum, sed pecudum ac beluarum. nam uolucres paene omnes matrimonia faciunt et paria iungunt et nidos suos tamquam geniales toros concordi mente defendunt et fetus suos quia certi sunt amant et si alienos subieceris abigunt. at homo sapiens contra morem 10
hominum contraque naturam stultiora sibi quae imitaretur elegit et quoniam uidebat in ceteris animalibus officia marum feminarumque non esse diuisa, existimauit oportere etiam mu-

EPITOME 21—252, 6] c. 33, 5.

BRSHPV] 1 prorsus P^3 euerterit *(sed* i *ex* e B^3*)* *BSH* quia] cum *H* 4 antea *V* fragilitatem B^1, *corr.* B^3 5 proprium *H* 6 ni** fuerit (de *ut uid. er.*, us *m. 2) om.* nihil, *B* quo *V*, qui *B*, quod *RSHP* abstinea*t (n *er.) B*, abstinetur *V* alieno *B* tulit castitatem *(om.* tulit*)* temperantiam qu*ę (a *er.) P* 8 legitima *(e ex* i *m. 2?) P* 9 flagitiosae, *om.* et, *H* uirtutum P^1, *corr.* P^3 10 cum *BRV* adimit BP^3 *(pr.* i *ex* e*)* proprietas rerum *SH* 14 ac *s. l.* B^1, //et *corr.* B^3 nepotes] perditi *H* 16 redigit *R* hominis *B* 18 matrimonia] moenia *P* 19 iungunt *(i. e.* -ter*)* S^1, iungunt *(i. e.* -tur*)* S^2, coniungunt H^2, iunguntur *edd.* genia *P* concordi* *(a er.) V* 21 et *om. V* subieceris *Woelfflinus, Archiu. lexicogr. et gramm. lat. IV 298;* obieceris *BRSH*, adieceris *P*, obiecerit *V* 22 imitaretur *(pr.* i *ex* e *m. 3?) P* legit *S*, elegit *(alt.* e *ex* i *m. 3) P* 23 marum *R* 24 ac feminarum *R* mulierem B^1, *corr.* B^3

lieres militare et consiliis publicis interesse et magistratus gerere et imperia suscipere. itaque his arma et equos adsignauit: consequens est ut lanam et telam uiris et infantium ge-
11 stationes. nec uidit inpossibilia esse quae diceret et ex eo, quod adhuc in orbe terrae neque tam stulta neque tam sapiens ulla gens extitit, quae hoc modo uiueret.

1 23. Cum igitur in tanta uanitate ipsi philosophorum principes deprehendantur, quid illos minores putabimus? numquam sibi tam sapientes uideri solent quam cum pecuniae contemptu gloriantur. 'fortis animus.' sed expecto quid faciant et quo
2 ille contemptus euàdat. tradita sibi a parentibus patrimonia tamquam malum fugiunt ac deserunt et ne in tempestate naufragium faciant, in tranquillum se ultro praecipitant, non uirtute, sed peruerso metu fortes, sicut illi, qui cum timent ne ab hoste iugulentur, ipsi se iugulant, ut mortem morte deui-
3 tent. sic isti unde possent gloriam liberalitatis adquirere, sine
4 honore, sine gratia perdunt. laudatur Democritus, quod agros suos reliquerit eosque pascua publica fieri passus sit. probarem, si donasset. nihil autem sapienter fit, quod si ab omnibus
5 fiat, inutile est ac malum. sed haec neclegentia tolerabilis. quid ille qui patrimonium in nummos redactum effudit in mare?

EPITOME 7—12] cf. 34, 4. 17 s.] c. 34, 3.

BRSHPV] 2 gerere *(pr.* r *ras. ex* n*) S,* agere *P* et imperia suscipere *in mg. H*^{2} itaque] tam *P* iis *(*h *m. 2) R* armae te quos *V* 3 ut] ut etiam *B* lanam et telam] et lanam telam *R,* et lanam *P* tela *H* infantibus *B* gestationes *(alt.* o *ex* i *m. 3) P* 4 ui*** *(*dit *er.) R* et *V, om. cett.* 5 sapiens] uana *P* 6 existit *R,* extiterit *V edd.* mundo *S* 7 ipsi *om. SH,* et ipsi *P* 8 minores *om. S* putabimus] putabimus qui *H edd.* 9 uideri *S* 10 fortis animus *om. H* faciat *H,* faciunt *V* quos *H* 11 contentus *(alt.* n *ras. ex* m*) sic R* matrimonia *B*^{1} *(corr. B*^{3}*) H* 12 fugiant ac deserant *B*^{1}*, corr. B*^{3} 13 faciunt *V*^{1} intra quillum *V* tranquillo *SH* uirtutes *(exp. m. 3) P* 14 fortis *V* ne* *(*c *? er.) S* 15 morte *B*^{3} diuitent *HP*^{ac}*, corr. m. 1?* 16 possent] putant *SH* libertatis *B* ⟨id⟩ sine honore *Heumannus* 19 sapienter — neclegentia *(20)*] sapienter fit quod inutile sit ac malum si ab omnibus fiat . sed haec putanda est neglegentia *H* hominibus *S* 20 inutili *P*^{1}*, corr. P*^{3} est] esse *V* ac malum est *P* neglegentia *SHPV* 21 infudit *H*

ego dubito utrumne sanus an demens fuerit. 'abite' inquit 'in profundum malae cupiditates, ego uos mergam, ne ipse mergar a uobis.' si tantus pecuniae contemptus est, fac illam bene- 6
ficium, fac humanitatem, largire pauperibus: potes hoc quod perditurus es multis succurrere, ne fame aut siti aut nuditate moriantur. imitare insaniam saltem furoremque Tudi- 7
tani: sparge populo diripiendam. potes et pecuniam effugere et tamen bene collocare, quia saluum est quidquid pluribus profuit. Zenonis autem paria peccata quis probat? sed omitta- 8
mus id quod est ab omnibus semper inrisum: illut satis est ad coarguendum furiosi hominis errorem, quod inter uitia et morbos misericordiam ponit. adimit nobis adfectum quo ratio humanae uitae paene omnis continetur. cum enim natura 9
hominis inbecillior sit quam ceterorum animalium, quae uel ad perferendam uim temporum uel ad incursiones a suis corporibus arcendas naturalibus munimentis prouidentia caelestis armauit, homini autem quia nihil istorum datum est, accepit pro istis omnibus miserationis adfectum qui plane uocatur humanitas, qua nosmet inuicem tueremur. nam si homo ad 10
conspectum alterius hominis efferaretur, quod facere uidemus animantes quarum natura soliuaga est, nulla esset hominum societas, nulla urbium condendarum uel cura uel ratio, sic ne uita quidem satis tuta, cum et ceteris animalibus exposita esset inbecillitas hominum et ipsi inter semet ipsos beluarum more saeuirent. non minor in aliis dementia. quid enim dici po- 11

EPITOME 9—25] c. 33, 6—8. 25—254, 2] c. 34, 2 (Anaxagoras).

BRSHPV] 1 an] ac *S* inquit *om. SH* in *om. S* 2 inmergar *B* 3 illum *BP* 4 potes *codd. recent., Heumannus,* potest *C* 5 es* (t *er.) P* succurre *H* 6 *supra* tuditani *add.* ł dementium R^2 7 *post* sparge *s. l.* pecuniam R^2 diripienda *V* potes et] potest *V* et B^2 8 bene *om. P* 9 paria] propria *SH* probet *Heumannus* 10 hominibus *H* 11 coercendum *V* 12 *an* ⟨eum⟩ adfectum *?* quo* (d *er.) P* 14 uel B^3 15 uim P^3 incussiones *(corr. m. 2) R,* cursiones *V* 16 arcenda *V* munumentis *V* 17 ornauit *H* quia* (d *er.) H* accipit *H* 18 omnibus istis *P* a*fectum (d *er.) P* phane *V* 19 quia *V;* quo *nolui* nosmet] nosmet ipsos *BR* tuemur *B* ad conspectu *B* 20 aufferretur *B* uidẽ|tur *B,* uideamus *V* 21 quorum *V* 22 condidarum *sic V* sic B^3 23 et cum *B* et *om. V* 24 ipsi** *B,* si *H* semet P^3 25 alis B^2

test de illo qui nigram esse dixit niuem? quam consequens erat ut etiam picem albam esse diceret! hic est ille qui se idcirco natum esse dixit, ut caelum ac solem uideret, qui in
12 terra nihil uidebat sole lucente. Xenophanes dicentibus mathematicis orbem lunae duodeuiginti partibus maiorem esse quam terram stultissime credidit et quod huic leuitati fuit consentaneum, dixit intra concauum lunae sinum esse aliam terram et ibi aliut genus hominum simili modo uiuere, quo
13 nos in hac terra uiuimus. habent igitur illi lunatici homines alteram lunam, quae illis nocturnum lumen exhibeat sicut haec exhibet nobis, et fortasse noster hic orbis alterius inferioris
14 terrae luna sit. fuisse Seneca inter Stoicos ait qui deliberaret, utrumne soli quoque suos populos daret: inepte scilicet, qui dubitauerit. quid enim perderet, si dedisset? sed credo calor deterrebat, ne tantam multitudinem periculo committeret, ne si aestu nimio perissent, ipsius culpa euenisse tanta calamitas diceretur.

1 24. Quid? illi qui esse contrarios uestigiis nostris antipodas putant num aliquid locuntur? aut est quisquam tam ineptus qui credat esse homines quorum uestigia sint superiora quam capita? aut ibi quae aput nos iacent, inuersa pendere, fruges et arbores deorsum uersus crescere, pluuias et niues et grandines sursum uersus cadere in terram? et miratur aliquis

EPITOME 4—12] c. 34, 1. c. 24] c. 34, 2.

AUCTORES § 12] Cic. Acad. II 26, 82 et 39, 123; cf. Dielsium, doxogr. graec. p. 121 adn. 1. 12] frg. 22.

EXPILATORES c. 24] cf. Augustin. de ciu. dei XVI 9; Isidor. orig. IX 2, 133.

BRSHPV] 6 lacuitati *B* 7 dixit · contra cauum *V* (in.) 8 ibi] ibi esse *H* humanum *P* 10 exhibeat *B*^{3} sicut haec exhibet *B*^{3} 12 lune P^1, *corr.* P^3 seneca* *(m er.) B* histoicos *B*, istoicos *H* deliberare *V* 13 quodque *H* inepte *(i ex* e *m. 3) P* 14 qui] quod P^3 perderet *(t in ras. ex 2 uel 3 litt. m. 2) S* diedisset *V* 15 ne* *(c er.) S*, nec *V* 16 ne *ex* ni P^3 ne si] nisi *H* perisset *P* culpae uenisse *RV* uenisse B^1 *(corr.* B^3*) P* 19 aliquod P^1, *corr.* P^3 loquntur *B*, loquuntur *SPV* 21 ubi *RH* 22 deorsus *P* et niues *om. P* grandines *S*, grandinem *cett.* 23 uersus P^3 caedere *V*

hortos pensiles inter septem mira narrari, cum philosophi et agros et urbes et maria et montes pensiles faciant? huius quoque erroris aperienda nobis origo est. nam semper eodem 2 modo falluntur. cum enim falsum aliquid in principio sumpserint ueri similitudine inducti, necesse est eos in ea quae consecuntur incurrere. sic incidunt in multa ridicula, quia necesse est falsa esse quae rebus falsis congruunt. cum autem 3 primis habuerint fidem, qualia sint ea quae secuntur non circumspiciunt, sed defendunt omni modo, cum debeant prima illa utrumne uera sint an falsa ex consequentibus iudicare. quae igitur illos ad antipodas ratio perduxit? uidebant siderum 4 cursus in occasum meantium, solem atque lunam in eandem partem semper occidere et oriri semper ab eadem. cum 5 autem non perspicerent quae machinatio cursus eorum temperaret nec quomodo ab occasu ad orientem remearent, caelum autem ipsum in omnes partes putarent esse deuexum, quod sic uideri propter inmensam latitudinem necesse est, existimauerunt rotundum esse mundum sicut pilam et ex motu siderum opinati sunt caelum uolui; sic astra solemque, cum occiderint, uolubilitate ipsa mundi ad ortum referri. itaque et aereos 6 orbes fabricati sunt quasi ad figuram mundi eosque caelarunt portentosis quibusdam simulacris, quae astra esse dicerent. hanc igitur caeli rotunditatem illut sequebatur, ut terra in 7

BRSHPV] 1 septos *ex* septem *sic* B^3 mira// *B* 2 et maria et urbes *B* 3 quodque *H* nam/// (n *ex* ett *uel* eti *m. 3, s. l. eras.* en, *quod add. m. 2) B* 4 senserint *P*, sumpserunt *V* 5 necesse est eos *om. P* eos in ea — quia necesse est *om. H* 6 consequuntur *RSP* incurrunt *(corr. m. 3) P*, currere *V* 8 quilia *V* sunt *HP* sequuntur *SP* 9 cum] tamquam *B* 10 sequentibus *V* 11 ad antipodas P^3 13 eodem *P* 14 quae] nec quae *B* 15 ob occasu *P* occasū *(˜ er.) H* remaneant *(corr. m. 2) V* 16 in omnes] *om*nes (h *et* i *er.)* in *(= et — m. 3) B*, in omnis R^1V, homini ex *H*, in omnes fere *P* parte *H* 17 aestimauerunt *H* 18 rutundum *B sic paene omnibus, V sic nonnullis*, rotundum *R, sed* o *ex* u, *sic omnibus locis insequentibus, paucis* SP^1, *sed corr.* P^3 motu] modo *P* 19 sic *B*, sicut *R*, et sic *Heumannus* cum *om. H* occidere et *BH* 20 ex uolubilitate *SH* aeris B^1, *corr.* B^2, aere et *H* 21 orbis *HP* fabrica *V* ad] et *S* mundi B^3 celarunt *B*, caelauerunt *P* 22 portentos in *(e s. l. m. 2) B*, portentos his *H*

medio sinu eius esset inclusa. quod si ita esset, ⟨esse⟩ etiam ipsam terram globo similem: neque enim fieri posse ut non
8 esset rotundum quod rotundo conclusum teneretur. si autem rotunda etiam terra esset, necesse esse ut in omnes caeli partes eandem faciem gerat, id est montes erigat, campos ⟨ex⟩tendat, maria consternat. quod si esset, etiam sequebatur illut extremum, ut nulla sit pars terrae quae non ab hominibus ceterisque animalibus incolatur. sic pendulos istos antipodas caeli
9 rotunditas adinuenit. quodsi quaeras ab iis qui haec portenta defendunt, quomodo ergo non cadant omnia in inferiorem illam caeli partem, hanc respondent rerum esse naturam, ut pondera in medium ferantur et ad medium conexa sint omnia, sicut radios uidemus in rota, quae autem leuia sunt, ut nebula
10 fumus ignis, a medio differantur, ut caelum petant. quid dicam de his nescio, qui cum semel aberrauerint, constanter in stultitia perseuerant et uanis uana defendunt, nisi quod eos interdum puto aut ioci causa philosophari aut prudentes et scios mendacia defendenda suscipere, quasi ut ingenia sua in
11 malis rebus exerceant uel ostendant. at ego multis argumentis probare possem nullo modo fieri posse ut caelum terra sit inferius, nisi et liber iam concludendus esset et adhuc aliqua restarent quae magis sint praesenti operi necessaria. et quoniam singulorum errores percurrere non est unius libri opus, satis

BRSHPV] 1 sinu eius] siue ius* *(s er.) V* conclusa *S* quid *H* esse *Heumannum secutus addidi* 2 enim — rotundo *om. V* posse *Thilo,* posset *C* ut *om. B* 3 esse *B* tenetur *P,* tenere teneretur *V* si — terra] si etiam rotunda terra *H* 4 esse] est B^1 *(corr.* B^3*) P,* esset *H* in' B^3, ad *H* omnis R^1V, omnes *(sed* s *add. m. 3) P* 5 eadem *H* gerant *B* extendat *scripsi conl. p. 114, 15,* tendat *C* 6 si] si ita *R* iam *BV* 9 adinuenitur *V* iis *R,* his *cett.* portenta V^1 10 ergo *om. P* cadunt *SHV* 11 respondent hanc *SH* respondeant *(a del., sic corr. m. 3) P* 12 ferantur et ad medium *om.* B^1 *(in inf. mg. add.* B^3*) P* sint *(i ras. ex* u*) P* sicut *om. S* 13 rotã *B* laeuia *B* ut *om. BH* 14 differuntur *B,* differantur *(corr. m. 2) R,* deferantur *P* 15 aberrauer̃ *S* 16 stultitiam *H* uanis *om. H* 18 inscios *B,* socios *H* defendenda B^2 19 at ego] adeo B^1, *corr.* B^3, at ergo *S,* ego *H* 20 possum *B,* possim *H* 21 nisi] ni *H* et] ut *(sed del. m. 3)* et *P* libe‖riam B^1, liber‖*iam* B^2 claudendus *S* 22 sunt *SP* opere *B,* operis *H* 23 percurrere, H^2 unius *om. P*

sit pauca enumerasse, ex quibus possit qualia sint cetera intellegi.

25. Nunc pauca nobis de philosophia in commune dicenda 1
sunt, ut confirmata causa peroremus. summus ille noster
Platonis imitator existimauit philosophiam non esse uulgarem,
quod eam non nisi docti homines adsequi possint. est inquit 2
philosophia paucis contenta iudicibus multitudinem
consulto ipsa fugiens. non est ergo sapientia, si ab hominum coetu abhorret, quoniam sapientia si homini data est,
sine ullo discrimine omnibus data est, ut nemo sit prorsus qui
eam capere non possit. at illi uirtutem humano generi datam 3
sic amplexantur, ut soli omnium publico bono frui uelle uideantur, tam inuidi quam si uelint deligare oculos aut effodere
ceteris, ne solem uideant. nam quid est aliut hominibus 4
negare sapientiam quam mentibus eorum uerum ac diuinum
lumen auferre? quodsi natura hominis sapientiae capax est, 5
oportuit et opifices et rusticos et mulieres et omnes denique
qui humanam formam gerunt doceri, ut sapiant, populumque
⟨sapientium⟩ ex omni lingua et condicione et sexu et aetate
conflari. maximum itaque argumentum est philosophiam ne- 6
que ad sapientiam tendere neque ipsam esse sapientiam, quod
mysterium eius barba tantum celebratur et pallio. senserunt 7
hoc adeo Stoici, qui et seruis et mulieribus philosophandum

AUCTORES 6] Cic. Tusc. II 1, 4. § 4 s.] Epicuri frg. 227[a]; 'Senecae Exhortationes conpilare Lact. uidetur' Usenerus. 22—258, 2 (Epicurus)] ibid. (pag. 171, 14).

BRSHPV] 1 possint *BR*, possent *H* sunt *P* et cetera *SH* 3 uobis *R* 4 sint *V* confirmatam causam *B* summus] cicero summus *B* 5 philosophia *S* uulgare *S* 6 adsequi] ad se *V* possent *SH* 7 filosofiam *V* contempta *S*, contenda *V* 8 ipsam *BHP*, ipse *S* hominem *S* 9 coetu *(o s. l. et* e *ex* r *m. 3) P* homini] soli homini *R* 11 ea *S* possint *(exp. m. 2) V* 12 frui *B*[2] uelle] illa *R* 13 delicare *B*[1], *corr. B*[3], diligere *S*, dilicare *V* 16 auferre *P*[2] quodsi *P*[3] hominum *B* 17 *pr.* et] ut *S* resticos *P*[1], *corr. P*[2] omnis *V* 18 docere *B* 19 sapientum *add. Heumannus conl. § 7* ciuitatem de sapientibus, *probat Usenerus; scripsi* sapientium et *(ante* aetate*) s. l. P*[2] 20 est *P*[3] 21 ad *om. B* tendere* *(t er.) B*, tenere *R* 22 eius *om. H* barta *V*[1] 23 mu(li)erieribus *sic R*

esse dixerunt, Epicurus quoque, qui rudes omnium litterarum
ad philosophiam inuitat, item Plato, qui ciuitatem de sapien-
8 tibus uoluit conponere. conati quidem sunt illi facere quod
9 ueritas exigebat, sed non potuit ultra uerba procedi, primum,
quia multis artibus opus est, ut ad philosophiam possit accedi.
discendae istae communes litterae propter usum legendi, quia
in tanta rerum uarietate nec disci audiendo possunt omnia nec
10 memoria contineri. grammaticis quoque non parum operae
dandum est, ut rectam loquendi rationem scias; id multos annos
11 auferat necesse est. ne oratoria quidem ignoranda est, ut ea
quae didiceris proferre atque eloqui possis. geometria quoque
ac musica et astrologia necessaria est, quod hae artes cum
12 philosophia habent aliquam societatem. quae uniuersa per-
discere neque feminae possunt, quibus intra puberes annos
officia mox usibus domesticis profutura discenda sunt, neque
serui, quibus per eos annos uel maxime seruiendum est quibus
possunt discere, neque pauperes aut opifices aut rustici, quibus
in diem uictus labore quaerendus est. ob eam causam Tullius
13 ait abhorrere a multitudine philosophiam. at enim
rudes Epicurus accipiet. quomodo ergo illa quae de principiis
rerum dicuntur intellegent, quae perplexa et inuoluta uix etiam
14 politi homines adsecuntur? in rebus igitur obscuritate

AUCTORES 18—259, 4 Epicurus] frg. 227ª (pag. 171, 19). 18 (Tullius)] cf. § 2.

BRSHPV] 1 duxerunt *P* 2 inuita|tiitem B^1, inuitat|i**tem B^3 idem *R* platuiit *ut uid.* B^1, plato ***** $B^{3?}$ 3 conponere] cõphendere *S* quidem illi sunt *SH*, sunt illi quidem *P* illi *V* 4 progredi *RSH* 6 discendendae *P* communis *V* 8 operae B^2, orere P^1, horae *part. s. l. corr.* P^3 9 est *om. P* scias id] sciant *H* 10 *supra* auferat *add.* afferat R^2; auferant *H* 11 possit *(i ex e) sic V* geometrica $B^{ar}RS$, geumetria *H* quodque ad musicae *(om.* et*)* astrologia *H*, quoque ac musica *(om.* et*)* astroligia *(sic) in inf. mg. add.* P^2 12 astrologia *(corr. m. 3) B* quod *P* hae B^3, eae R^1HV habent cum philosophia *P* 13 habeant B^3 14 infra *B* pubere *V* 15 mos *S* 16 annos *om. V* 18 labor *(l ex i corr.) V* ob eam] . Eam *V* 19 aborrere HV^{ac} a *om. R* 20 principi(is) *B* 21 rerum *om. P* intell(egent) *B*, intellegunt *H* per ·/· propheta, *exp. et in mg.* ·/· plexa *add. m. 2 V* 22 adsequntur *B*, adsequuntur *SPV* igitur P^1?

inplicatis et ingeniorum uarietate confusis et eloquentium uirorum exquisito sermone fucatis quis inperito ac rudi locus est? denique nullas umquam mulieres philosophari docuerunt praeter unam ex omni memoria Themisten neque seruos praeter unum Phaedonem, quem male seruientem redemisse ac docuisse traduntur. enumerant etiam Platonem ac Diogenem, qui tamen non serui fuerunt, sed his seruitus euenerat: sunt enim capti. Platonem quidem redemisse Anniceris quidam traditur sestertiis octo. itaque insectatus est conuiciis hunc ipsum redemptorem Seneca, quod Platonem paruo aestimauerit, furiosus, ut mihi uidetur, qui homini fuerit iratus, quod non multam pecuniam perdidit: scilicet aurum appendere debuit tamquam pro mortuo Hectore aut tantum ingerere nummorum, quantum uenditor non poposcit. ex barbaris uero nullum praeter unum Anacharsin Scytham, qui philosophiam ne somniasset quidem, nisi et linguam et litteras ante didicisset.

26. Quod ergo illi poscente natura faciendum esse senserunt, sed tamen neque ipsi facere potuerunt neque a philosophis fieri posse uiderunt, sola haec efficit doctrina caelestis, quia sola sapientia est. illi scilicet persuadere cuiquam potuerunt, qui nihil persuadent etiam sibi, aut cuiusquam cupiditates oppri-

AUCTORES 4—10] frg. 23; e Seneca fort. etiam Gell. II 18.

BRSHPV] 1 inplicitatis *(exp. m. 1 ?) S,* inplicitis *P* confuisset *V* eloquentiam *H* 2 et exquisito *B* fugatis RP^{ac}, *ras. corr.* locutus $R^{ar}V^{ar}$ 3 denique *om. V* inquam B^1, unquam B^3 docuerant *R* 4 themistẽ *S,* themistem *H;* 'Themistam *scriptum oportuit' Usenerus* 5 Phaedonem *Betuleius conl. Gell. II 18, 1,* pythagoram *C (nisi quod* pythagorã *S,* phytagoran *V)* quę *S* tradunt *SH,* ⟨Cebetem⟩ tradunt *edd.; cf. Addenda* 6 diogen*em (t *er.) R,* diogenen *PV* 7 ʰiis *(*h *m. 2) R* euenerant *V cf. Gell. II 18, 9* Diogenes . . seruitutem seruiuit. sed is ex libertate in seruitutem uenum ierat; *Lactantii tamen locum mutare nolui; uerba* sunt enim capti *mihi suspecta* 8 annigeris *R,* aniceres *H,* aniceris *P* quidem *SV* 9 insecutus V^1 hinc *V* 10 paruo *(*parua *S)* platonem *SH* ¡paruo existimauerit *B* paruos *V* aestimarit *(sic corr. m. 3) P* 12 scilicet et *P* appendere *BP,* ponderare *R,* pendere *S,* perdere *H,* perdędere *(exp. m. 2) V* 14 nullum *om. P; an* nullum ⟨nominant⟩ *?* 15 anacarsin *B,* anacharsim *RP,* anacharsen *H,* anacharsyn *V* scythiã, *sed* i *del., S,* scytan *V* 17 pos*cente *V* esse *om. P* 18 nęq; *(exp. m. 2) S* facere] factis *H* 19 posse] non posse *BV* hoc *B* 20 sapiens *B* non potuerunt *H,* poterunt *V* quia *H* 21 cupiditatẽ *R*

ment, iram temperabunt, libidinem cohercebunt, cum ipsi et
3 cedant uitiis et fateantur plus ualere naturam? dei autem
praecepta quia et simplicia et uera sunt, quantum ualeant in
4 animis hominum, cottidiana experimenta demonstrant. da mihi
uirum qui sit iracundus maledicus effrenatus, paucissimis dei
5 uerbis tam placidum quam ouem reddam. da cupidum
auarum tenacem, iam tibi eum liberalem dabo et pecuniam
6 suam plenis manibus largientem. da timidum doloris ac
7 mortis, iam cruces et ignes et Perilli taurum contemnet. da
libidinosum adulterum ganeonem, iam sobrium castum conti-
8 nentem uidebis. da crudelem et sanguinis adpetentem, iam
9 in meram clementiam furor ille mutabitur. da iniustum in-
sipientem peccatorem, continuo et aequus et prudens et inno-
10 cens erit: uno enim lauacro malitia omnis abolebitur. tanta
diuinae sapientiae uis est, ut in hominis pectus infusa matrem
delictorum stultitiam uno semel inpetu expellat: ad quod effi-
ciendum non mercede, non libris, non lucubrationibus opus
11 est. gratis ista fiunt, facile, cito, pateant modo aures et pectus
sapientiam sitiat. nemo uereatur: nos aquam non uendimus
nec solem mercede praestamus. dei fons uberrimus atque ple-
nissimus patet cunctis et hoc caeleste lumen uniuersis oritur

AUCTORES 6] Terent. Ad. IV 1, 18.

BRSHPV] 1 libidinem coercebunt *in mg. H²* cohercebunt *B*, coercebunt *cett.* 2 cadant *V¹* 3 et *(ante* uera*) s. l. H²* 4 et experimenta *R* da ihi *V* 6 quam *C cum Terent. codd. G¹D*, quasi *reliqui codd. Terent.* ouem *(*u *ras. ex* b*) H* reddo *Terent.* 9 ignis *H* et pilli *(i. e.* perilli*)* taurum *V*, et periculum omne *B*, et pericula omnia *R*, et phalaris *(sic)* taurum *S*, *fort. ex c. 27, 5*, et pericula et aurum *H*, *om. P* contemnet *H²* 10 adulter*um *(*i *er.) H* 11 sanguis *V* appe**tentem *(*d *m. 3,* ni *er.) P* 12 meram *Heumannus*, ueram *C* iustum *S* 13 continuo a et *sic P* et *om. H* aequs *B* innocuus *B³* 14 enim uno *V* abolebitur *(*a *ex* o *m. 2) R*, aboleuitur *H* tantae *H* 15 infusa *(*˜ *er.) B*, infusam *HP* 16 delictorem *P^ac*, dilictorem *V* simul *edd.*, semel *defendit Buenemannus, cf. eius adn. ad V 4, 1* ad *eras. et* ex *corr. B³* ad quod efficiendum] ad faciendum *H* quod nọn *(exp. m. 2) V* 17 *tert.* non] aut *H* 18 pateant *(pr.* t *ex* r*) V* et pectus *P²* 19 uindimus *V¹* 20 sole *H* mercedem *(exp. m. 3) P* atque] aquae *B* 21 cuncti⟨set hoccaeleste⟩ *B*

quicumque oculos habent. num quis haec philosophorum aut 12
umquam praestitit aut praestare si uelit potest? qui cum aetates suas in studio philosophiae conterant, neque alium quemquam neque se ipsos, si natura paululum obstitit, possunt facere meliores. itaque sapientia illorum, ut plurimum efficiat, non excindit uitia, sed abscondit. pauca uero dei praecepta sic 13
totum hominem inmutant et exposito uetere nouum reddunt, ut non cognoscas eundem esse.

27. Quid ergo? nihilne illi simile praecipiunt? immo per- 1
multa, et ad uerum frequenter accedunt, sed nihil ponderis habent illa praecepta, quia sunt humana et auctoritate maiore id est diuina carent. nemo igitur credit, quia tam se homi- 2
nem putat esse qui audit, quam est ille qui praecipit. prae- 3
terea nihil aput eos certi est, nihil quod a scientia ueniat, sed cum omnia coniecturis agantur, multa etiam diuersa et uaria proferantur, stultissimi est hominis praeceptis eorum uelle parere, quae utrum uera sint an falsa dubitatur: et ideo nemo paret, quia nemo uult ad incertum laborare. uirtutem esse 4
Stoici aiunt, quae sola efficiat uitam beatam. nihil potest uerius. sed quid si cruciabitur aut dolore adficietur? poteritne quisquam inter carnifices beatus esse? immo uero inlatus corpori dolor materia uirtutis est, itaque ne in tormentis quidem

AUCTORES 7 exposito — nouum] Ephes. 4, 22 s. ex interpretat. Itala, cf. Cyprian. Testim. III 11, pag. 124, 20 (Tertull. de resurr. c. 45, pag. 524. 525): exponite ... ueterem hominem ... et induite nouum hominem.

BRSHPV] 1 quicum'q.' B^2 quicũque oculos habent *in mg.* H^2 aut umquam] autem quam *V* 2 et etates *S*, aetate *H* 3 in studio philosophiae] studio philosophorum *H* aliud *V* 4 paululum *R*, paulum *BSPV*, parum *H* 5 efficit *V* 6 excidit *HPV* abscdit *S* si *S* 7 hominem] hominem insipientem *H*, *om. V* mutant *B* et *om. BV* 9 nihilne] ne *S*, nihil P^1, ne *add.* P^2 simile *om. SH* 11 maiorę *(corr. m. 2) P* 12 carent] terrentur B^2 se *om. H* 13 praecepit *V* 14 ad scientiam *BSH*, a*|'cientia *(s er.) V* uenit B^1 *(corr.* B^2*) S* 15 coniuncturis *V* aguntur *P* etiam diuersa] 'etiam' *(add. m. 2)* et diuersa *H* 16 proferuntur *P* 17 et *om. SH* 18 uul't' H^2 esse] autem *S* 19 solam *R* efficit *P* 20 uerius] uerius dici *H edd.*, esse uerius *P* quid si] quid P^1, *in* cũ *corr.* P^3. adficitur *H* potesne *H* 21 esse *om. V* uerus *P* 22 ne *add.* P^2

5 miser est. Epicurus multo fortius sapiens inquit semper beatus est et uel inclusus in Phalaridis tauro hanc uocem emittet: suaue est et nihil curo. quis eum non inriserit, maxime quod homo uoluptarius personam sibi uiri fortis inposuit et quidem supra modum? non enim fieri potest ut quisquam cruciatus corporis pro uoluptatibus ducat, cum satis sit ad officium uirtutis inplendum perferre ac sustinere.
6 quid dicitis Stoici? quid tu Epicure? beatus est sapiens, etiam cum torquetur. si propter gloriam patientiae, non fruetur: in tormentis enim fortasse morietur; si propter memoriam, aut non sentiet, si occidunt animae, aut si sentiet, nihil ex
7 ea consequetur. quis ergo alius in uirtute fructus est? quae beatitudo uitae? aequo aiunt animo moriatur. bonum mihi adfertis unius horae aut fortasse momenti, propter quod
8 non expediat in tota uita miseriis et laboribus confici. quantum autem temporis mors occupat? quae cum uenit, utrum aequo an iniquo animo subieris, iam nihil refert. ita fit ut
9 nihil aliut ex uirtute captetur nisi gloria. sed haec aut superuacua et breuis est aut prauis hominum iudiciis non sequetur. nullus igitur ex uirtute fructus est, ubi uirtus mortalis est et
10 caduca. ita qui haec locuti sunt, umbram quandam uirtutis

AUCTORES 1—3] cf. Cic. Tusc. II 7, 17; V 10, 31; 26, 75 al. 1—5 (Epicurus)] cf. ad frg. 601 (pag. 339, 8). 4 uoluptarius] Cic. Tusc. II 7, 18; V 31, 88. 5—8] cf. ibid. II 7, 18. 8 s.] cf. ibid. V 26, 73 s.

B(G)RSHPV] 1 inquit *om. V* 2 uelut *HP* taurum *H* hanc *(*n *in ras. ex* e *? m. 2) B* 3 emittet *V*, ⁱemittet *B*², mittet *B*¹*RSH*, mittit *P* et *om. B* 4 inriserit *edd.*, inrisit *C* sibi uiri fortis] uiri sibi uirtutis *V*, *unde* uerae sibi uirtutis *coni. Schoellius* 8 est] et *V* 9 etiam *om. B* torqueatur *PV* 10 fraudetur *B*², fruatur *R* *hinc fere incepit codicis G pag. 63 (172), cuius in uerss. 18. 19 perpaucae litterae agnoscebantur* si *om. V* 11 siç *(ante* occidunt*) H* sentient *B*² 12 consequeṇtur *(exp. m. 3) P* quae] quo *V* 13 uitae *om. P* aequo aiunt animo *H*, quo aiunt animo *BSV*, quo ut aiunt animo *R*, ut aequo animo *P* *an* morietur *? Thilo* 14 affectis *V* 15 expedⁱat *P*³ in totam uitam *P* 16 tempori**s *(*bu *er.) B* ueniat *H* 17 an iniquo *om. B* subieris] eam su*bieris *(*u *? er.) P* iam *om. V* 18 aut *om. B*¹ *(s. l. B*³*) S* superuacua et] superbia *S*, superba *H* 19 est] et *B* 20 ex] rex *V* ubi *(*u *ex* ti *? m. 3) B* est mortalis *P* 21 ita qui] itaque *H*; itaque qui *edd.* umbram] ut umbram *V* quadam *H*

uidebant, ipsam uirtutem non uidebant. defixi enim fuerunt in terram nec uultus suos in altum erigebant, ut eam possent intueri, quae sese a caeli regionibus ostentabat. haec 11 causa est cur praeceptis eorum nullus obtemperet, quoniam aut ad uitia erudiunt, si uoluptatem defendunt, aut si uirtutem adserunt, neque peccato poenam minantur nisi solius turpitudinis neque uirtuti ullum praemium pollicentur nisi solius honestatis et laudis, cum dicant non propter aliut, sed propter se ipsam expetendam esse uirtutem. beatus est igitur sapiens 12 in tormentis: sed cum torquetur pro fide, pro iustitia, pro deo, illa patientia doloris beatissimum faciet. est enim deus qui 13 solus potest honorare uirtutem, cuius merces inmortalitas sola est. quam qui non adpetunt nec religionem tenent, cui aeterna subiacet uita, profecto neque uirtutis uim sciunt, cuius praemium ignorant, neque in caelum spectant, quod ipsi facere se putant, cum res non uestigabiles quaerunt, quia ratio in caelum spectandi nulla est alia nisi aut religionem suscipere aut animam suam inmortalem esse credere. quisquis enim aut 14 deum colendum esse intellegit aut inmortalitatis spem propositam sibi habet, mens eius in caelo est et licet id non aspiciat oculis, animi tamen lumine aspicit. qui autem religionem 15 non suscipiunt, terreni sunt, quia religio de caelo est, et qui animam putant cum corpore interire, aeque in terram spectant, quia ultra corpus, quod est terra, nihil amplius uident quod sit inmortale. nihil igitur prodest ita fictum esse hominem, ut 16

AUCTORES 3] Lucr. I 64.

B(G)RSHPV] 1 *pr.* uidebat *S* 3 sese a] se *P* caeliregib$_{ion}$ *(*c*e****[n]ib *m. 1) B*^{3} religionibus *RH* ostendebat *codd. Lucr.* 5 ad *om. V* uitam *H* uoluptatem *(*p *ex* n *m. 2) V* defendant *B*^{1}, *corr. B*^{3} 8 *hinc fere incepit codicis G pag. 64 (171), in qua nihil agnoscebatur* 9 expetenda *H* est *om. B* igitur est *SH* 13 quam] qua *H* aeternitas *V* 14 profe^{r}to *B*^{2}, profectione, *om.* neque *V* 15 ignora^{n}t *B*^{2} expectant *H* 16 aes *(*a *del.) B* non uestigabiles *RV*, non inuestigabiles *BS*, ^{non} *(add. m. 2)* inuestigabiles *H*, ^{in}uestigabiles *(*^{in} *m. 3) P; cf. Roenschium, Itala u. Vulgata pag. 112* in caelum *om. P* 17 alie *P*^{1}, *corr. P*^{3} 18 inmortale *H* enim *bis R* 20 id] inde *H* 21 lumen *H* 22 non *in mg. P* de] in *P* ^{et} *P* quia *V* 23 ae*qu*e *(*quae *m. 1) B*^{3} expectant *H* 24 quia] qui *V* quod] quã *V* 25 prodeest *B*, prode·ẽ *H*

recto corpore spectet in caelum, nisi erecta mente deum cernat et cogitatio eius in spe uitae perpetuae tota uersetur.

1 28. Quapropter nihil est aliut in uita quo ratio, quo condicio nostra nitatur, nisi dei qui nos genuit agnitio et religiosus ac pius cultus: unde quoniam philosophi aberrauerunt, sapientes 2 utique non fuerunt. quaesiuerunt illi quidem sapientiam, sed quia non rite quaerebant, prolapsi sunt longius et in tantos errores inciderunt, ut etiam communem sapientiam non tene- 3 rent. non enim tantum religionem adserere noluerunt, uerum etiam sustulerunt, dum specie falsae uirtutis inducti conantur animos omni metu liberare. quae religionis euersio naturae 4 nomen inuenit. illi enim cum aut ignorarent a quo esset mundus effectus aut persuadere uellent nihil esse diuina mente perfectum, naturam esse dixerunt rerum omnium matrem, quasi dicerent omnia sua sponte esse nata: quo uerbo plane inprudentiam suam confitentur. natura enim, remota prouidentia 5 et potestate diuina, prorsus nihil est. quodsi deum naturam uocant, quae peruersitas est naturam potius quam deum nominare? si autem natura est ratio uel necessitas uel condicio nascendi, non est per se ipsa sensibilis, sed necesse est mentem esse diuinam, quae sua prouidentia nascendi principium rebus omnibus praebeat, aut si natura est caelum atque terra et omne quod natum est, non est deus natura, sed dei opus. 6 non dissimili errore credunt esse fortunam quasi deam quandam res humanas uariis casibus inludentem, quia nesciunt unde

B(G)RSHPV] 1 respectet *S*, expectet *H* nisi] nisi ut *H* 3 est *om. R* in *om. H* *alt.* quo *om. H* 4 *a* Nostra nitatur *incipit codicis G pag. 65 (48) paene tota lecta* dī *(ı ras. ex* s*) P* genrauit *BG* 5 philosophia P^1, a *del.* P^3 aberrarunt *RSV* **sapientes *(hi er.) B* 6 nom *B* quaesie⟨ru⟩nt *G* 7 quia] quoniam *(qm̄ V) BGV* in tantos] in altos *H*, intentos *V* 9 ꝺoluerunt *(n in ras. ex* u *? m. 3) B*, [u]oluerunt *G* 10 sust⟨ull⟩erunt *G* speciem *H*, spetiae P^1 *(a del.* P^3*) V* falsae *B*^{3}, false *G* uirtutes V^{ac} 12 aut *om. H* ignorent *S* 13 effectus mundus *B* 16 prudentia *(ante* et*) P* 19 esset *BG* uel *ante* necessitas] aut *H* 20 ipsam *edd.* sedsibilis *V* 22 p̄ꝑ///beat *V* si natura est] si naturae si *V* terram P^1, m *del.* P^3 23 deus] dī, *sed* ı *ras. ex* s, *P* 24 *in* esse [~] fortuna *desinit codicis G pag. 65 (48), sequitur pag. 66 (47), in qua nihil legi poterat* 25 reꝫ *(exp. m. rec.) S* humanis *S*

sibi bona et mala eueniant. cum hac se compositos ad proe- 7
liandum putant nec ullam tamen rationem reddunt a quo et
quam ob causam, sed tantum cum fortuna se digladiari mo-
mentis omnibus gloriantur. iam quicumque consolati sunt 8
alios ob interitum amissionemque carorum, fortunae nomen
acerrimis accusationibus prosciderunt nec omnino ulla eorum
disputatio de uirtute est, in qua non fortuna uexetur. Marcus 9
Tullius in sua Consolatione pugnasse se semper contra
fortunam loquitur eamque a se esse superatam, cum
fortiter inimicorum impetus rettudisset; ne tum qui-
dem se ab ea fractum, cum domo pulsus patria caruerit:
tum autem, cum amiserit carissimam filiam, uictum
se a fortuna turpiter confitetur. cedo inquit et manum
tollo. quid hoc homine miserius, qui sic iaceat? insipienter 10
inquit, sed qui se profitetur esse sapientem. quid ergo sibi
uult adsumptio nominis? quid contemptus ille rerum, qui
magnificis uerbis praetenditur? quid dispar ceteris habitus?
aut cur omnino praecepta sapientiae datis, si nemo adhuc qui
sapiat inuentus est? et quisquam nobis inuidiam facit, quia
philosophos negamus esse sapientes, cum ipsi nec scire se
quicquam nec sapere fateantur? nam si quando ita defecerint, 11
ut ne adfingere quidem quicquam possint, quod faciunt in rebus

EPITOME 15—266, 2] c. 35, 1 s.
AUCTORES 8—14] Consol. frg. 16.
EXPILATORES § 6; c. 29, 1—11] Isidor. orig. VIII 11, 94.

BRSHPV] 1 et] aut *SH* ueniant *S* hanc *B*, haęc *(exp. m. 1 ?) P* se *H*^{2} 2 ta**m̃ *ex* talem *V*^{2} reddunt *V* 3 fortunã *S*^{1}, ˜ *del. S*^{2} digladiari *(pr.* i *ex* e *m. 3) P* montis *V* 5 alios *edd.*, aliquos *C (nisi quod* inaliquos *P)* ab interitu *(in ras. m. 2)* amissioneque *H* interitus *P* 6 prosiderunt *S* eorum ulla *SH* 7 uersetur *(sic)* fortuna *B* 8 consolatione *B*^{2} se *om. RPV* 9 a *om. S* esse] semper esse *SH* 10 retudisset *SHP* 11 fructum *V* caruerit *Heumannus*, caruit *C* 13 caedo *HP* 14 iacet *B* insipientem *B* 15 sed *om. H* quis *RSPV* se profitetur se esse *R* 16 hominis *S* quid *ante* contemptus] quod *H*^{1}, qui *V* 17 abitus *H* 18 datas *(alt.* a *ex* i) *S*^{2} 20 sapientis *V*^{1} nec scire] nescire *RSHP* se *P*^{2} 21 quicquam] quicquam possint *H* 22 quidem *om. SH* quod] quid *R*

ceteris, tum uero admonentur ignorantiae et quasi furibundi
12 exiliunt et exclamant caecos esse se et excordes. Anaxagoras
pronuntiat circumfusa esse tenebris omnia; Empedocles angustas
esse sensuum semitas queritur, tamquam illi ad cogitandum
13 reda et quadrigis opus esset; Democritus quasi in puteo
quodam sic alto, ut fundus nullus sit, ueritatem iacere demer-
14 sam: nimirum stulte, ut cetera. non enim tamquam in puteo
demersa ueritas est, quo uel descendere uel etiam cadere illi
licebat, sed tamquam in summo montis excelsi uertice uel
15 potius in caelo, quod est uerissimum. quid est enim cur eam
potius in imum depressam diceret quam in summum leuatam?
nisi forte mentem quoque in pedibus aut in imis calcibus con-
16 stituere malebat potius quam in pectore aut in capite. adeo
remotissimi fuerunt ab ipsa ueritate, ut eos ne status quidem
sui corporis admoneret ueritatem illis in summo esse quaeren-
17 dam. ex hac desperatione confessio illa Socratis nata est,
qua se nihil scire dixit nisi hoc unum, quod nihil sciat, hinc
Academiae disciplina manauit, si tamen disciplina dici potest
18 in qua ignoratio et discitur et docetur. sed ne illi quidem
qui scientiam sibi adsumpserunt, id ipsum, quod scire se puta-
19 bant, constanter defendere potuerunt. qui, quoniam ratio illis
non quadrabat per ignorantiam rerum diuinarum, tam uarii,
tam incerti fuerunt sibique saepe contraria disserentes, ut quid

EPITOME 2—7] c. 35, 3 s. 7—267, 15] c. 35, 4 quam — sapientem. 16 s.] c. 35, 3 mitto — sententia.

AUCTORES § 12 s.] cf. Cic. Acad. post. I 12, 44. § 17] cf. ibid. § 45.

BRSHPV] 2 exiliunt *C* excordes P^3 anexagoras *S* 3 esse B^2 4 sensuum B^2 illi *om. H* 5 rada *B*, redis *H*, raeda *P* esset] est *V* quaesi *V* 6 quodam — in puteo *(7) om. R* quodam *om. SH*, quoddam P^1, *pr.* d *del.* P^3 sit] sit sic *H* facere *V* 7 nimirum *(pr.* i *ex* e *m. 3) P* puteũ *SH* 8 etiam *om. P* 9 *supra* sed *add.* et non R^2, sed *om. V* uerticem P^1, m *del.* P^3 *an* caelo⟨conlocata⟩*? Thilo* 11 dicere *H*, diceres *(s add. m. 3) P* l*euatam (a er.) B; malim* eleuatam 12 catcibus *V* 13 mallebat *P* 15 **ueritatem *(ui er.) B* illis *om. P* 16 ex] in *P* has *V* disperatione *P* socrates *V* 17 qua* *(e er.) H*, qui P^{ac}, *corr. m. 1?* 19 ignora*tio *(n er.) B* 20 *a* bi *(in* sibi*)* — ipsum quod *s. l.* P^2 se *om. H* putant *P* 21 quoniam] quã *V* illis ratio *R* 23 saepe] semper *P*

sentirent, quid uellent, statuere ac diiudicare non posses. quid igitur pugnes aduersus eos homines qui suo sibi gladio pereunt? quid labores ut eos destruas, quos sua ipsos destruit atque adfligit oratio? Aristoteles inquit Cicero ueteres philosophos accusans ait eos aut stultissimos aut gloriosissimos fuisse, qui existimauissent philosophiam suis ingeniis esse perfectam: sed se uidere, quod paucis annis magna accessio facta esset, breui tempore philosophiam plane absolutam fore. quod igitur fuit illut tempus? quando est aut a quibus absoluta? nam quod ait stultissimos fuisse, qui putassent ingeniis suis perfectam esse sapientiam, uerum est: sed ne ipse quidem satis prudenter, qui aut a ueteribus coeptam aut a nouis auctam [aut] mox a posterioribus perfectuiri putauit. numquam enim potest inuestigari quod non per uiam suam quaeritur.

29. Sed repetamus id quod omisimus. fortuna ergo per se nihil est: nec sic habendum est, tamquam sit in aliquo sensu, siquidem fortuna est accidentium rerum subitus atque inopinatus euentus. uerum philosophi, ne aliquando non errent, in re stulta uolunt esse sapientes: qui fortunae sexum mutant eamque non deam sicut uulgus, sed deum esse dicunt. eundem

AUCTORES 4] Tusc. III 28, 69.
EXPILATORES c. 29, 1—11] cf. ad c. 28, 6.

BRSHPV] 1 sentiant *H²* uelint *H* statuere] satis statuere *P* posses *(corr. m. 2) B*, possis *SH edd.* 2 sibi suo *S* 3 distruas *P¹*, *corr. P³* quos *(s in ras. ex* d *? m. 2) B* ipsa *H* distruit *P¹*, *corr. P³* 4 infligit *H*, adficit *P¹*, adfigit *P³* uteres *V* 5 aut *(ante* stultissimos*) om. S¹ (s. l. S²) P* aut gloriosissimos *om. P* 6 *uerba* qui existimauissent — perfectam *inter* accusans *et* ait *(5) codd. Cic.* existimassent *B* 7 perceptam *R* 9 plane *RHPV cum codd. Cic., om. BS* fore *om. V* 10 *inter* tempus *et* quando *hoc* quo more *P;* quo modo *Volkmannus, obseru. miscell. 1872 pag. 14* esset *B* ꝙ *H²* 11 fuisse] suis se *V* perceptam *R* 12 ipsi *S* 13 a *om. V* ueterioribus *H* actam *S* 14 aut *deleuit Heumannus* posteribus *H* perfectuiri *P¹* (perfectam *P³*) *V*, perfectum iri *BSH*, perceptū iri *R; cf. ad p. 23, 4* 15 inuesti inuestigari *V* suam *om. H* 19 ⌜euentus⌝ *P³* errent] essent *B¹*, *corr. B³* 20 ⌜qui⌝ *B³* secum *V* 21 eamque — esse dicunt *in inf. mg. H²* non *om. V* dicant *B*

tamen interdum naturam, interdum fortunam uocant, quod multa inquit idem Cicero efficiat inopinata nobis propter obscuritatem ignorationemque causarum. cum igitur causas ignorent propter quas fiat aliquid, et ipsum qui faciat
4 ignorent necesse est. idem in opere ualde serio, in quo praecepta uitae deprompta ex philosophia filio dabat, magnam inquit esse fortunae uim in utramque partem quis nescit? nam et cum prospero flatu eius utimur, ad exitus per-
5 uenimus optatos, et cum reflauit, adfligimur. primum, qui negat sciri posse quicquam, sic hoc dixit, tamquam et ipse et omnes sciant. deinde, qui etiam quae clara sunt, dubia conatur efficere, hoc putauit esse clarum quod illi esse debuit
6 uel maxime dubium: nam sapienti omnino falsum est. quis inquit nescit? ego uerò nescio. doceat me, si potest, quae sit illa uis, qui flatus iste et qui reflatus. turpe igitur, hominem ingeniosum id dicere, quod si neges probare non possit.
7 postremo, quod is qui dicit adsensus esse retinendos, quod stulti sit hominis rebus incognitis temere assentire, is plane uulgi et inperitorum opinionibus credidit, qui fortunam

AUCTORES 1] Acad. post. I 7, 29. 6] de off. II 6, 19. 17] cf. Acad. post. I 12, 45; de nat. deor. I 1, 1.

B(G)RSHPV] 1 naturam interdum *om. P* 2 *a* Multa inquit *incipit codicis G pag. 67 (43) paene tota lecta* quod efficiat multa inprouisa et *(uel* haec*)* necopinata nobis *codd. Cic.* 4 propter — ignorent *om. R* propter^{1} P^{3} *post* et *s. l.* id B^{3} qui *in mg.* H^{2} 5 ignoret *G* ualde serio] uel desiderio H^{2} ualde serio in *om. P* 6 magnam — partem] magnam uim esse in fortuna in utramque partem, uel secundas ad res uel aduersas *codd. Cic.* 7 utrãque *(*rã *ex* ro *m. 2) S* nescit *scripsi,* nesciat *C, sed cf. 14;* ignorat *codd. Cic.* 8 peruenimus] peruchimur *codd. Cic.* 9 optat[oet] *G* et *BP cum codd. Cic., om. RSHV* reflauit *codd. Cic.,* respirauit *C, nisi quod* u *(sic) del. m. 2 S; cf. infra 15* qui reflatus 10 qui] quidem *B,* qui[d]| *sed post* d *per spatium* ẽ *fuisse potest, G* quicquam V^{2} si *S,* sic *om. H* et *(ante* ipse*) om. H* 11 clara] uera *P* conatur *edd.,* conetur *C* 12 putaui *S,* putauerit *P* 14 nescit] *cf. 7* uero *om. G* 15 et *om. BG* turpem *H* hom[i]ne *G* 16 it *B,* id *om. H* 17 quod is *SHPV, recepi conl.* deinde quod *IV 13, 26;* quid *(om.* is*) B*^{1}, quod *in ras. corr.* B^{3}, quid hi[s] *G,* is *(om.* quod*) R Heumannus* 18 sit B^{3} hominis *ex* hominibus *ut uid.* B^{3}, homini *V* adsentiri *(*ass- *S) SH* 19 his *GH,* iis *R,* ïs V^{2} opinionem *H* credit *SH*

putant esse quae tribuat hominibus bona et mala. nam simulacrum eius cum copia et gubernaculo fingunt, tamquam haec et opes tribuat et humanarum rerum regimen optineat. cui 8 opinioni et Vergilius adsentit, qui fortunam omnipotentem uocat, et historicus, qui ait: sed profecto fortuna in omni re dominatur. quid ergo ceteris diis loci superest? cur 9 non aut ipsa regnare dicitur, si plus potest, aut sola colitur, si omnia? uel si tantum mala immittit, aliquid causae proferant cur, si dea sit, inuideat hominibus eosque perditos cupiat, cum ab iis religiose colatur, cur aequior sit malis, iniquior autem bonis, cur insidietur adfligat decipiat exterminet, quis illam 10 generi hominum uexatricem perpetuam constituerit, cur denique tam malam sortita sit potestatem, ut res cunctas ex libidine magis quam ex uero celebret obscuretque. haec, inquam, philosophos inquirere oportuit potius quam temere 11 innocentem accusare fortunam: quae etiamsi sit aliqua, nihil tamen adferri ab iis potest, cur hominibus tam inimica sit quam putatur. itaque illae omnes orationes quibus iniquitatem 12 fortunae lacerant suasque uirtutes contra fortunam superbissime iactant, nihil sunt aliut quam deliramenta inconsideratae leuitatis. quare non inuideant nobis, quibus aperuit ueritatem 13

AUCTORES 4] Aen. VIII 334. 5] Sallust. Cat. 8, 1. 13] ibid.

B(G)RSHPV] 1 tribuit *H* .2 fingunt] pingitur fingunt *R* 3 rerum *om. P* cui] cuius *S*, ad cuius *H* 4 opinionem *H* et] adest et *P* uirgilius *SV* adsensit *RV*, *om. P* 5 sto⌜r⌝icus B^3, stoi$_{\text{cus}}$ ‖ *G; in hoc desinit codicis G pag. 67 (43), sequitur pag. 68 (44) incipiens ab* [A]⟨i⟩[t] *(om.* qui*), cuius in uerss. 1—25 pauca legebantur* 6 qui *P* diis ceteris *SH* locis *ex* locu *P* 7 aut ⌜cur⌝ sola R^2 8 immo B^1, immittat *sic corr.* B^3 profert *S*, proferat *H*, proferent V^1 9 cur *om. G* 10 iis *R*, his *BGSHV*, ∗iis *(*h *er.) P* religio sola colatur *H* cur∗ *(*a *er.) S*, cum *V* fit *(uix* sit*) S* malis] in malis *H* malis — bonis] malis rebus bonis iniquior *(om.* autem*) P* 11 illam *om. H* 12 generis *H* hominem V^1 13 multam B^1, malam *corr.* B^3 14 libidinem P^1, m *del.* P^3 15 philosophi *H*, filosofis *V* oportuit] fuit *H* timere B^1, *corr.* B^3 16 innocentem *bis* P^{ac}, *pr. del. m. al.?* etiam⌜si⌝ P^3 17 iis *R*, ∗iis *(*h *er.) P*, his *rell.* potest] tamen *R* 18 iniquitates *B* 19 sua⌜s⌝que $S^{2?}$, se suasque *P* superbissimã *P* 20 qm̃ *(i. e.* quoniam*) in ras. ex* quã S^2 deliramentą *(alt.* a *ex* e *m. 3) P*, deliramen *V* 21 uideat^{v} *(^{v} i. e.* ur *m. 2?) S*, inuideat *H*, indeant *V*

deus: qui sicut scimus nihil esse fortunam, ita scimus esse prauum ac subdolum spiritum, qui sit inimicus bonis hostisque iustitiae, qui contraria faciat quam deus, cuius inuidiae causam
14 in secundo libro explicauimus. hic ergo insidiatur uniuersis: sed eos qui deum nesciunt errore inpedit, stultitia obruit, tenebris circumfundit, ne quis possit ad diuini nominis peruenire notitiam, in quo uno et sapientia continetur et uita perpetua;
15 eos autem qui deum sciunt dolis et astu adgreditur, ut cupiditate aut libidine inretiat, ut peccatis blandientibus deprauatos inpellat ad mortem, uel si dolo nihil profecerit, ui et uiolentia
16 deicere conatur. idcirco enim in primordiis transgressionis non statim ad poenam detrusus a deo est, ut hominem malitia sua exerceat ad uirtutem: quae nisi agitetur, nisi uexatione adsidua roboretur, non potest esse perfecta, siquidem uirtus est perferendorum malorum fortis atque inuicta patientia. ex
17 quo fit ut uirtus nulla sit, si aduersarius desit. huius itaque peruersae potestatis cum uim sentirent uirtuti repugnantem, nomen ignorarent, fortunae sibi uocabulum inane finxerunt: quod quam longe a sapientia sit remotum, declarat Iuuenalis his uersibus:

4 in secundo libro] c. 8, 4 s.

AUCTORES 13—18] cf. Senec. de prouid. 2, 4 (marcet — uirtus). 7 (fortunam]; 4, 16 (uexatione).

EXPILATORES 13 s.] cf. Lucifer. Calar., moriend. esse p. dei filio c. 2 (pag. 287, 26 ss.): hinc est quod malis tuis quatientibus — roboremur.

B(G)RSHPV] 2 prauum] patruum *S* nobis *H* 3 quam] qm̃ *in ras. ex* quã̄ S^2 causa *H* 5 stultitia — circumfundit *om. H* obruat *V a* [Ten]⟨ebris⟩ *incipit codicis G pag. 69 (45), cuius in uerss. 1—4 nonnulla legebantur* 6 notitiam peruenire *R* 7 in *om. H post* uno *s. l.* ·s· dō̄ *m. recent. S* 8 dominum *P* nesciunt *V* dolis P^3 astutia P^3, aestu *V* adgreditur *om. H* ut] **ut *(et er.) B*, ut aut *H*, et *V* 9 aut] ac *B edd.* inretiat *om. P* ut] aut *HP* blanditibus *H* depratos B^1, *corr.* B^2 10 inpellat $P^{1?}$ proficerit *H* ui *om. H* ui et *om. V* 11 decedere B^1, dece**re B^3, deiccere *V* in *om. SH* 13 ad] et *S* 14 non] non tam *R* 15 patientia] sapientia *V* 16 si] nisi *P* aduersarios *V* desit] detur *P* itaque] denique *S* 17 sentirent S^2 repugnarent *P* 18 nomen q; S^2; nomenque *edd.* nomen ignorarent *om. P* ignorarent *B post* ignorarent *s. l.* ·s· ph̄ *(i. e.* scilicet philosophi*) S* fixerunt RV^{ac} 19 ꝰ P^3 20 in his *R* uersibus *B*, uersibus *ex* uerbis S^2

nullum numen habes, si sit prudentia: nos te,
nos facimus, fortuna, deam caeloque locamus.

stultitia igitur et error et caecitas et, ut Cicero ait, ignoratio 18
rerum atque causarum naturae ac fortunae nomina induxit.
sed ut aduersarium suum nesciunt, sic ne uirtutem quidem 19
sciunt, cuius scientia ab aduersarii notione descendit. quae si
coniuncta est cum sapientia uel, ut ipsi dicunt, eadem ipsa
sapientia est, ignorent necesse est in quibus rebus sita sit.
nemo enim potest ueris armis instrui, si hostem contra quem 20
fuerit armandus ignorat, nec aduersarium uincere qui in dimi-
cando non hostem uerum, sed umbram petit. prosternetur
enim qui alio intentus uenientem uitalibus suis ictum nec
praeuiderit ante nec cauerit.

30. Docui, quantum mea mediocritas tulit, longe deuium 1
philosophos iter a ueritate tenuisse, sentio tamen quam multa
praeterierim, quia non erat mihi propria contra philosophos
disputatio. sed huc necessario deuertendum fuit, ut ostenderem 2
tot ac tanta ingenia in rebus falsis esse consumpta, ne quis
forte a prauis religionibus exclusus ad eos se conferre uellet tam-
quam certi aliquid reperturus. una igitur spes homini, una 3

EPITOME 5 s. sic — sciunt] c. 35, 2 neque uirtutis — doctores. 14—272, 22] c. 35, 5. 20—272, 22] cf. c. 47, 1.

AUCTORES 1 s.] X 365 s. 3 s.] cf. pag. 268, 3. 20—272, 2] cf. Herm. Trismeg. Poemand. c. 10, 15 (pag. 76, 12 Parth.) τοῦτο μόνον σωτήριον ἀνθρώπῳ ἐστίν, ἡ γνῶσις τοῦ θεοῦ.

B(G)RSHPV] 1 numen *P cum codd. Iuuenal.*, nomen *cett.* nunc te *ex* nos te R^2, noste $S^{1?}$, nostra *H* 2 nos *add.* R^2 fortunam B^1 *(*m *del. et expunx.* B^3*)* *H* 3 errore^{t} *B* et *(ante* ut*)* *om. H* 4 ac] atque *S*, acq: *sic H* 5 sic nec *SV*, sine *(corr. m. 3) P* 6 aduersari *V* notione] mentione *H* quae] idque *B* sic *H* 7 eandem ipsam sapientiam, *(*m *in ras. ex 3 litt. m. 2), om.* est, *B* *ab* Eadem ipsa *incipit codicis G pag. 70 (46) paene tota lecta* 8 ignorant *V* sita *om.* B^1 *(s. l.* B^3*) G*, ita *V* 9 quem *om. V* 10 neo** *B* uinceret *S* quiin $S^{2?}$ in *om. H* 11 proste[r]⟨ne⟩[r]etur *G* 12 hictum *S* nec^{i} H^2 13 ante nec cauerit *om. P* nec cauerit B^2, necauerti[t] *G* cauit *(*a *ex* ũ *?) V* 14 mea^{e} P^3 deui*um *(*u *? er.) B* 15 philosofis *R* scio *S*, senti *V* 16 praeterieris S^1 propria] pro patria *P* filosos *G* 18 ac tanta — esse con- *om. R* ingenia *om. V* 19 a *om. H* prauis] prauis [p]eius *G* uelle *H*, uellit *(exp. m. 3) P* 20 certi *om. P* hominis *SH*

salus in hac doctrina quam defendimus posita est, omnis sapientia hominis in hoc uno est, ut deum cognoscat et colat:
4 hoc nostrum dogma, haec sententia est. quanta itaque uoce possum, testificor proclamo denuntio: hic, hic est illut, quod philosophi omnes in tota sua uita quaesierunt nec umquam tamen inuestigare conprehendere tenere ualuerunt, quia religionem aut prauam retinuerunt aut totam penitus sustulerunt.
5 facessant igitur illi omnes, qui humanam uitam non instruunt, sed turbant. quid enim docent aut quem instruunt qui se ipsos nondum instruxerunt? quem sanare aegroti, quem regere caeci possunt? huc ergo nos omnes, quibus est cura sapientiae, con-
6 feramus. an expectabimus, donec Socrates aliquid sciat aut Anaxagoras in tenebris lumen inueniat aut Democritus ueritatem de puteo extrahat aut Empedocles dilatet animi sui semitas
7 aut Arcesilas et Carneades uideant sentiant percipiant? uox ecce de caelo ueritatem docens et nobis sole ipso clarius lumen ostendens. quid nobis iniqui sumus et sapientiam suscipere cunctamur, quam docti homines contritis in quaerendo aeta-
8 tibus suis numquam reperire potuerunt? qui uult sapiens ac beatus esse, audiat dei uocem, discat iustitiam, sacramentum natiuitatis suae norit, humana contemnat, diuina suscipiat, ut summum illut bonum ad quod natus est possit adipisci.
9 Dissolutis religionibus uniuersis et omnibus quaecumque in earum defensionem dici uel solebant uel poterant refutatis,

EPITOME 23—273, 9] c. 36, 1.

B(G)RSHPV] 1 posita est] potaest si | (si *postea add. ab ead. manu) G* 3 est *om. H* quanta itaque] quantaque *H* possumuoce *ex* possumus *P* 4 *alt.* hic *om. SHV* 5 philofi *P* uita sua *R*, suauit'a' V^2 quaesiuerunt (que- *S) SH* 6 conprendere *R* tenere conpraehendere (cõ- *S) SH* qua *V* poenitus *R* 8 *in* f[acessant i]gitur *desinit codicis G pag. 70 (46)* facessent *V* *om*nes (h *et* i *er.) P* instruunt (r *in ras. ex* it *uel fort. eodem* r *m. 3) B* 10 quam *(ante* sanare*)* V^1 caeci (i *ras. ex* u*) P* 11 sapientiae *bis V* 12 expectauimus *HV* 14 'de puteo' B^3 aut *om. H* animae suae B^1, *corr.* B^3 15 archesilas *SHPV* charneades *(pr.* e *ex* i *m. 3) P* 16 sele *V* ipsius *P* 17 simus R^1 18 dati *S* in quaerendo] inquirendo *P* 19 ac] aut *H* 20 uocam B^{ac} 21 norit] noscat *B*, *om. V* contempnat *BSHP* suspiciat *B* 22 illut *om. V* 23 uniuersis et omnibus *om. P* 24 eorum *R* defensione *SH*

deinde conuictis philosophiae disciplinis, ad ueram nobis religionem sapientiamque ueniendum est, quoniam est ut docebo utrumque coniunctum, ut eam uel argumentis uel exemplis uel idoneis testibus adseramus et stultitiam, quam nobis isti deorum cultores obiectare non desinunt, ut nullam penes nos, sic totam penes ipsos esse doceamus. et quamquam prioribus libris, cum falsas arguerem religiones, et hoc, cum falsam sapientiam tollerem, ubi ueritas sit ostenderim, planius tamen quae religio et quae sapientia uera sit liber proximus indicabit.

BRSHPV] 2 est *(ante* quoniam*) om. S* 3 uel *(ante* exemplis*) om. H* exemplis^{1} S^{2} 4 adseram *P* et] ut *H* 6 et] ut *V* quamquam] quam *H* 7 falsas] sas *(corr. m. 2) S* hoc *om. H* 8 ostenderim *V* 9 sit *(— m. 3) B* L · CAELI FIRMIANI LACTANTI DE FALSA SAPIENTIA LIB · III · EXP · INC · DE VERA SAPIENTIA ET RELIGIONE LIB · IIII · FELICITER LEGENTI VITA IN XPO IHV *B;* L · CAELI FIRMIANI INSTITVTIONV DIVINARVM LIB III EXPLT · INCPT · LIB · IIII · DE VERA RELIGIONE ET SAPIENTIA · V · N · II DCCC · *(i. e.* Versus Numero duo milia octingenti*; cf. Omontium, Bibliothèque de l'École des chartes 1884, pag. 564)* HIC DICIT DE NATIVITATE ET DE PASSIONE DNI XPI ET IVDAEIS *R;* L CAELI firmiani de falsa sapientia philosophorum liber · III explicit · Incipit de uera sapientia & religione · liber · IIII · *S;* INCP LIBER IIII · DE VERA RELIGION ET VERA SAPIENTIA *H; subscriptione caret M;* DE FALSA SAPIENTIA LIBER TERTIVS EXPLICIT INCIPIT DE VERA SAPIENTIA LIBER QVARTVS *P;* DE FALSA SAPIENTIA LIB III EXPLIC INCIPIT DE VERA// SAPIENTIA · ET RELIGIONE LIB · IIII · FELICIT *V*

1036 4
44
0

BINDING SECT. MAR 19 1970

BR
65
L2
1890a
pars 1
sec.1

Lactantius, Lucius Caecilius Firmianus
Opera omnia

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY